

NEŽA KOGOVŠEK
JELKA ZORN
SARA PISTOTNIK
URŠULA LIPOVEC ČEBRON
VERONIKA BAJT
BRANKICA PETKOVIĆ
LANA ZDRAVKOVIĆ

**BRAZGOTINE
IZBRISA**
PRISPEVEK H KRITIČNEMU
RAZUMEVANJU IZBRISA
IZ REGISTRA STALNEGA
PREBIVALSTVA REPUBLIKE
SLOVENIJE

Projekt Izbrisani prebivalci Slovenije – Izziv za mlado nacionalno državo

Vodja projekta **Neža Kogovšek**

Projektni partnerji

Mirovni inštitut (koordinacija)

Amnesty International Slovenije

Forenzično združenje za človekove pravice (Unione forense per la tutela dei diritti dell'uomo)

Pravno-informacijski center nevladnih organizacij – PIC

BRAZGOTINE IZBRISA

Prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije

Avtorice

Neža Kogovšek, Jelka Zorn, Sara Pistotnik, Uršula Lipovec Čebren, Veronika Bajt, Brankica Petković, Lana Zdravković

Urednici **Neža Kogovšek, Brankica Petković**

Lektorja **Andrej Koritnik, Nina Drašler**

Oblika **KITCH**

Fotografija na ovitku *Uničeni dokumenti družine D. od leta 1992 naprej* © **fabriziogiraldi**, obdelava fotografije **KITCH**

Prelom **Matej Hrček, Biro Stara Ljubljana, d.o.o.**

Tisk **Stane Peklaj, s.p.**

Naklada **500 izvodov (1. izdaja)**

© 2010, Mirovni inštitut

Izdajatelj in nosilec avtorskih pravic **Mirovni inštitut, Metelkova 6, 1000 Ljubljana**

Izid knjige omogočil **Open Society Institute**

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

342.71(497.4)

BRAZGOTINE izbrisa : prispevek h kritičnemu razumevanju izbrisa iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije / Neža Kogovšek ... [et al.] ; [urednici Neža Kogovšek, Brankica Petković]. - 1. izd. - Ljubljana : Mirovni inštitut, 2010

ISBN 978-961-6455-58-9

1. Kogovšek, Neža

248963840

NEŽA KOGOVŠEK
JELKA ZORN
SAŠA PISTOTNIK
URSULA LIPOVEC ČEBRON
VERONIKA BAJT
BRANKICA PETKOVIĆ
LANA ZDRAVKOVIĆ

**BRAZGOTINE
IZBRISA**
PRISPEVEK H KRITIČNEMU
RAZUMEVANJU IZBRISA
IZ REGISTRA STALNEGA
PREBIVALSTVA REPUBLIKE
SLOVENIJE

Uvod: Izbrisani včeraj, danes, jutri – Spodkopani stereotipi in nepovrnljiva pot k popravi krivic	
Neža Kogovšek	9
Vpisani kot delavci, izbrisani kot Neslovenci: Pogled izbrisanih na obdobje tranzicije	
Jelka Zorn	19
Zgodba izbrisane	
<i>Proti sistemu ne moreš sam</i>	47
Izbris kot poligon evropskih migracijskih politik ali »oprostite mi, prosim, ampak vaši predpisi so izbrisali moj status«	
Sara Pistotnik	53
Zgodba izbrisane	
<i>Kot da bi šel na Mount Everest</i>	79
Izbris kot kršitev pravno zavarovanih človekovih pravic	
Neža Kogovšek	83
Zgodba izbrisane	
<i>Imela sem srečo</i>	143
Izbrisane pravice – nevidne bolezni: Analiza zdravstvenih posledic izbrisa	
Uršula Lipovec Čebtron	149
Zgodba izbrisane	
<i>Pogrešal sem Slovenijo, tam sem se rodil</i>	189
Več kot zgolj administrativno ustvarjeni »tujci«: Izbrisani in odmev nacionalistične konstrukcije Drugega v simbolni ideji o »nas«	
Veronika Bajt	193
Zgodba izbrisane	
<i>Državljanstvo za kilogram krompirja</i>	215
Izbrisani jezik	
Brankica Petković	219
Zgodba izbrisane	
<i>Izbrisani smo bili Bosanci, škodo pa so trpeli tudi slovenski otroci</i>	245
Boj proti odrekanju državljanstva kot paradigma emancipacijske politike	
Lana Zdravković	251

*Knjiga je posvećena Aleksandru Todoroviću
zaradi njegovega neprecenljivega prispevka
k boju za pravice izbrisanih.*

UVOD: IZBRISANI VČERAJ, DANES, JUTRI – SPODKOPANI STEREOTIPI IN NEPOVRNLJIVA POT K POPRAVI KRIVIC

Če si sedemnajst let po nezakonitem administrativnem izbrisu¹ 25.671² ljudi iz registra stalnega prebivalstva Republike Slovenije zastavimo vprašanje, kakšen je politični, pravni in družbeni položaj izbrisanih danes, lahko na več področjih zaznamo pozitivne spremembe. Splošni družbeni in politični odnos do »priseljencev« sicer ostaja negativen, nacionalizem, kot smo mu bili priča v letih po osamosvajanju (Zorn 2007), pa je v parlamentu danes izražen na bolj prikrit način. Upanje zbujajo dejstva, da je del politične elite pri obravnavi izbrisa začel uporabljati diskurz človekovih pravic in pravne države v nasprotju z diskurzi, ki so prevladovali v preteklosti, ko so poskušali odgovornost za izbris prevaliti na izbrisane, hkrati pa širili stereotipe in predsodke, da bi še utrdili nadaljnje izključevanje in da bi se izognili izvrstitvi odločb Ustavnega sodišča.³ Primeri sprememb v diskurzu so predstavitev kandidatke za ministrico za notranje zadeve Katarine Kresal 18. 11. 2008 v Državnem zboru pred glasovanjem o imenovanju, kjer je ureditev statusa izbrisanih izpostavila kot eno od prioritet svojega

¹ Izbris iz registra stalnega prebivalstva je bil ukrep upravnih organov Republike Slovenije, ki ni imel podlage v zakonu, zato je njegovo nezakonitost ugotovilo tudi Ustavno sodišče. Prizadel je ljudi, ki so bili večinoma (a ne vsi) rojeni v drugih republikah nekdanje Jugoslavije, so imeli jugoslovansko državljanstvo in praviloma tudi državljanstvo ene od drugih republik nekdanje Jugoslavije, živeli pa so v takratni Socialistični republiki Sloveniji, kjer so imeli prijavljeno stalno prebivališče. Ob osamosvojitvi Slovenije 25. 6. 1991 so tisti, ki so imeli republiško državljanstvo SR Slovenije, avtomatično pridobili državljanstvo nove države Republike Slovenije, po 40. členu zakona o državljanstvu Republike Slovenije pa so imeli vsi državljani drugih republik SFRJ s stalnim prebivališčem v SR Sloveniji pravico, da v šestih mesecih zaprosijo za državljanstvo. Tisti, ki državljanstva niso pridobili (ker iz kateregakoli razloga niso vložili vloge ali ker je bila njihova vloga zavrnjena ali zavrnjena ali je bil postopek ustavljen), so izgubili tudi stalno prebivališče. Stalno prebivališče so jim lokalni upravni organi odvzeli arbitrarno; tako so ravnali na osnovi centralnega internega navodila Ministrstva za notranje zadeve pod vodstvom Igorja Bavčarja in državnega sekretarja Slavka Debelaka. Z odvzemom statusa so izgubili tudi večino ekonomskih in socialnih pravic, ki so vezane na status stalnega prebivalca. Opis podrobnejših okoliščin izbrisa presega namen te knjige, več informacij o izbrisu samem pa je na voljo v Dedić et al. 2003 in Lipovec Čebren in Zorn 2007.

² Podatek je rezultat notranje preiskave baz podatkov, ki jo je januarja 2009 izvedlo Ministrstvo za notranje zadeve.

³ Gre za odločbo Ustavnega sodišča št. U-I-284/94 z dne 4. 2. 1999 in odločbo Ustavnega sodišča št. U-I-246/02 z dne 3. 4. 2003.

mandata, njen zagovor 1. 4. 2009 ob interpelaciji zaradi izdajanja dopolnilnih odločb izbrisanim v skladu z odločbo Ustavnega sodišča ter govor predsednika vlade Boruta Pahorja ob isti priložnosti.

Tudi javnomnenjske raziskave kažejo na spremembe odnosa javnosti do izbrisanih. V raziskavi Politbarometer je na vprašanje »Ali je slovenska vlada dolžna upoštevati odločbo US o izbrisanih« leta 2003 z »da« odgovorilo 50 odstotkov, leta 2004 46 odstotkov, leta 2006 49 odstotkov, leta 2007 55 odstotkov, leta 2009 pa 71 odstotkov vprašanih.⁴ Iz raziskave javnega mnenja, ki jo je decembra 2008 izvedla agencija Ninamedia⁵ v okviru projekta Mirovnega inštituta, izhaja, da skoraj 86 odstotkov vseh vprašanih meni, da se morajo odločbe Ustavnega sodišča brezpogojno spoštovati, 71 odstotkov pa, da se morajo spoštovati tudi v primeru izbrisanih. Nasprotniki rešitve problema izbriša vsakič znova napovedujejo referendum, na katerem naj bi se odločalo o pravicah izbrisanih, zato je pomemben podatek iz raziskave Ninamedie, da se skoraj 70 odstotkov vprašanih strinja, da se o človekovih pravicah ne more odločati na referendumu, še dva odstotka več pa, da se niti o pravicah izbrisanih ne more odločati na referendumu. Ponovne klice k referendumu je tako treba razumeti zgolj kot politično orodje za ustvarjanje vtisa o nasprotovanju družbe, da bi se to vprašanje razrešilo. V prejšnjih letih je bilo v javnosti in real-politiki pogosto mogoče zaslediti stališče, da izbriša ni bilo, vendar to, glede na izsledke raziskave javnega mnenja, očitno misli le neznatna manjšina – manj kot trije odstotki vprašanih. Stereotipi in predsodki o izbrisanih se počasi razblinjajo, kar je mogoče sklepati iz podatka, da samo dobra tretjina vprašanih meni, da so izbrisani nasprotniki samostojne Slovenije, zgolj slabih 16 odstotkov pa, da so narodni izdajalci. Bolj pozitiven odnos tako političnih elit kot družbe do izbrisanih pa ne zadostuje za popravilo krivic ter za razjasnitev vseh okoliščin izbriša, vključno z odgovornostjo za izvršitev tega ukrepa. Ključni korak, ki bi ga kot družba še morali narediti, je ustanovitev nepristranske preiskovalne komisije, ki bi uradno preiskala izvedbo in posledice izbriša ter preučila možnost, da bi odgovorni za svoja dejanja tudi odgovarjali. Ustanovitev nepristranske komisije in tudi dokončno razrešitev problema izbriša podpira kar 76 odstotkov vprašanih, ki so sodelovali v raziskavi agencije Ninamedia. Skoraj 79 odstotkov vprašanih se strinja z izdajanjem preostalih odločb izbrisanim, kar kaže na to, da se ministrici Kresal ni treba bati, da bi se njena izjava – »[t]o žalostno poglavje v slovenski zgodovini bomo končali enkrat za zmeraj, pa tudi če mi rating pade na nulo« – tudi uresničila. Ministrica in državni sekretar na Ministrstvu za notranje zadeve Goran Klemenčič sta zavezo začela izpolnjevati že v prvem letu svojega mandata (2009), ko je ministrstvo izdalo preostale dopolnilne odločbe o priznanju stalnega prebivanja za nazaj izbrisanim, ki so že pridobili dovoljenje za stalno

⁴ Rezultati raziskav iz projekta Politbarometer v okviru raziskav Slovensko javno mnenje pri Fakulteti za družbene vede so dostopni na spletni strani http://www.cjm.si/PB_rezultati (26. 11. 2009).

⁵ Odnos javnosti do tematike »izbrisani«, poročilo o telefonski raziskavi, Ninamedia, januar 2009.

prebivanje.⁶ Drugi ukrep ministrstva pa je predlog zakona, ki pod določenimi pogoji omogoča pridobitev dovoljenja za stalno prebivanje tistim izbrisanim, ki iz utemeljenih razlogov ne morejo izkazati dejanskega in neprekinjenega bivanja v Sloveniji od dneva izbrisa dalje, kar od njih zahteva trenutno veljavna zakonodaja.⁷ Predlog zakona je Vlada že potrdila, sprejeti pa ga mora še Državni zbor. Ta dva ukrepa sta nujni pogoj za ureditev statusa izbrisanih in za pripravo nadaljnjih ukrepov v smeri poprave krivic.

Iz navedenega je mogoče ugotoviti, da smo na točki, ko ni poti nazaj, saj v Sloveniji ni mogoče več reči, da ni jasno, kaj je izbris, kaj se je dogajalo ob osamosvojitvi, kaj na dan izbrisa 26. februarja 1992 in kaj v letih, ki so sledila. Sprenevedanje ni več mogoče. Zdaj je splošno znano in prepoznano, da so kršitve bile; ne nazadnje to potrjuje tudi ta knjiga.

Podatki Ministrstva za notranje zadeve o statusih izbrisanih na dan 24. 1. 2009 kažejo, da sta od 25.671 izbrisanih 1302 osebi umrli, 10.943 jih ima urejen status, od tega jih ima 7313 državljanstvo, 13.426 izbrisanih pa v Republiki Sloveniji nima urejenega statusa.⁸ Ni znano, koliko jih je v Sloveniji in koliko v drugih državah, zagotovo pa jih v Sloveniji brez vsakršnega statusa živi kar nekaj, saj so se člani naše projektne skupine z njimi pogosto srečali in pogovarjali.

Za razkrivanje izbrisa, opozarjanje na njegove posledice in potrebo po popravi krivic so zaslužni številni akterji, od novinarjev, zlasti Boruta Mekine in Igorja Mekine, izbrisanih samih, obeh društev izbrisanih, tj. Društva izbrisanih prebivalcev Slovenije (DIPS) ter njegovega zakonitega zastopnika in nekdanjega ustavnega sodnika Matevža Krivica, kot Civilne iniciative izbrisanih aktivistov (CIIA) s predsednikom Aleksandrom Todorovičem, do njihovih podpornikov iz vrst akademikov in širše civilne družbe, ne nazadnje pa tudi nevladnih organizacij, ki si prizadevajo za spoštovanje človekovih pravic, kot so Amnesty International Slovenije, Helsinški monitor, Mirovni inštitut in Pravno-informacijski center nevladnih organizacij – PIC.

Izbrisani, skupine aktivistov in nevladne organizacije so izvedli številne opozorilne akcije in manifestacije, s katerimi so hoteli preprečiti, da bi izbris utonil v pozabo; uporabljene so bile tudi mnoge pravne poti za uresničitev pravic izbrisanih kot posameznikov. Številne pravne postopke za vrnitev statusa in uresničitev drugih odvzetih pravic je vodil in jih še vodi Matevž Krivic, mnoge pa so izbrisani vodili sami ali s pomočjo pravnih svetovalcev, odvetnikov ali odvetnic. Številni so na ta način svoj status spet pridobili, drugi pa so bili pri uresničevanju svojih pravic glede na restriktivne zakonske pogoje manj uspešni. Od državnih organov je bilo za rešitev izbrisa pomembno predvsem Ustavno sodišče, ki je s konsistentnim odločanjem v prid izbrisanim omogočilo, da so bile kršitve njihovih človekovih pra-

⁶ Niso pa bile izdane tistim, ki so neposredno pridobili državljanstvo Republike Slovenije, ne da bi pred tem pridobili tudi dovoljenje za stalno prebivanje, saj je na Ministrstvu za notranje zadeve prevladalo stališče, da je potrebno pravno podlago za to zagotoviti v zakonu. Nasprotno stališče se je glasilo, da bi bilo mogoče odločbo Ustavnega sodišča interpretirati po načelu *a fortiori* in zaključiti, da če imajo pravico do dopolnilne odločbe tisti, ki so pridobili dovoljenje za stalno prebivanje, jo imajo še toliko bolj tisti, ki so pridobili neposredno državljanstvo.

⁷ Predvsem Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji.

⁸ Podatek je rezultat notranje preiskave baz podatkov, ki jo je januarja 2009 izvedlo Ministrstvo za notranje zadeve.

vic tudi uradno ugotovljene. V zadnjih letih sta na problem nerešenega vprašanja opozarjala tudi varuh oziroma varuhinja človekovih pravic, leta 2004 pa je izšlo tudi posebno poročilo *Problematika 'izbrisanih' v letnih poročilih varuha*.

Ko so izbrisani leta 2003 spet zmagali na Ustavnem sodišču, se je zdelo, da je zadoščenje le korak stran. Vendar se je znova zapletlo: najprej z nasprotujočimi mnenji pravnih strokovnjakov,⁹ s predlogi najprej tehničnega in nato sistemskega zakona, ki sta bila oba pomanjkljiva in s katerima naj bi bila izvedena odločba Ustavnega sodišča, ter z le delno izdanimi dopolnilnimi odločbami, saj je bilo leta 2004 izdanih le 4093 dopolnilnih odločb od približno 8000. V letih, ki so sledila izdaji odločbe Ustavnega sodišča in njeni neizpolnitvi, je gibanje izbrisanih in njihovih zagovornikov nekoliko izgubilo zagon, saj se je pokazalo, kako pirova je lahko zmaga na Ustavnem sodišču, če ni zadostne politične volje za uresničitev odločbe. V tistem obdobju je bilo kljub številnim aktivnostim videti, da akterji morda niso zadostno povezani in da posamezne aktivnosti nimajo tako velikega učinka, kot bi ga lahko imele bolj usklajene akcije.

Ko se je leta 2006 pokazala pripravljenost fundacije Open Society Institute (Zavod za odprto družbo), da bi finančno podprla organizirane aktivnosti na področju izbrisa v Sloveniji, smo se na Mirovnem inštitutu odločili za skupni pristop k temi izbrisa v okviru projekta »Izbrisani prebivalci Slovenije – Izziv za mlado nacionalno državo«. Želeli smo povezati različne nevladne organizacije, ki delujejo na tem področju, in s projektnimi sredstvi omogočiti premišljen pristop k razreševanju. Dejstvo, da smo pridobili finančna sredstva, ni nepomembno, saj so sodelavcem projekta omogočila, da se bolj osredotočijo na aktivnosti in jih ne izvajajo več le v svojem prostem času. Hkrati pa je denar za projekt omogočil izvedbo nekaterih aktivnosti, ki jih sicer ne bi bilo – kot so na primer terenski obiski drugih držav, kjer lahko poiščemo izbrisane, ki so bili izgnani ali se v Slovenijo niso mogli vrniti. Partnerji projekta so postale štiri nevladne organizacije (Mirovni inštitut, Amnesty International Slovenije, Pravno-informacijski center nevladnih organizacij – PIC in Forenzično združenje za zaščito človekovih pravic – *Unione forense per la tutela dei diritti dell'uomo*), med katerimi je tudi italijanska nevladna organizacija; v njej delujejo odvetniki, ki zastopajo enajst izbrisanih prebivalcev pred Evropskim sodiščem za človekove pravice (v primeru Makuc in drugi proti Sloveniji). Projektu so se pridružili tudi zunanji sodelavci, med njimi Uršula Lipovec Čebtron, Jelka Zorn, Sara Pistotnik in Aleksandar Todorović.

V okviru projekta smo izvedli štiri vzporedne aktivnosti:

- **raziskovanje** izbrisa, v okviru katerega smo izvajali intervjuje z izbrisanimi v različnih državah (Slovenija, Bosna in Hercegovina, Srbija, Črna gora) ter zapisovali in arhivirali njihove zgodbe;
- **pravno svetovanje**, s katerim smo izbrisanim pomagali pri urejanju statusa in drugih težav pravne narave, jih zastopali pred državnimi organi in sodišči;

⁹ Takratni minister za notranje zadeve Rado Bohinc je pridobil seznam desetih pravnih strokovnjakov. S tem je hotel utemeljiti tezo, da je odločbo Ustavnega sodišča mogoče uresničiti le, če se prej sprejme t. i. tehnični zakon, ne pa neposredno.

- **zagovorništvo**, v okviru katerega smo državne organe opozarjali na kršitve pravic izbrisanih, spremljali aktivnosti oblasti v zvezi z izbrisom, opozarjali na obveznosti države do izbrisanih, vključno z izvršitvijo odločbe Ustavnega sodišča, ter na nepravilnosti, ki so se pojavljale v postopkih z izbrisanimi, in podajali pripombe na zakonodajne predloge; in
- **osveščanje javnosti**, česar smo se lotili z obveščanjem medijev o dogajanju in z organizacijo javnih dogodkov ob tednu izbrisanih in drugih priložnostih, kot je, na primer, dan človekovih pravic, ki ga obeležujemo 10. decembra.

Cilj projekta ni mogel biti rešitev problema izbrisa, saj ključni ukrepi niso bili odvisni od moči ali pristojnosti projektne skupine. Zato smo se želeli približati rešitvi in preprečiti, da bi javnost in oblast na to kršitev človekovih pravic pozabila. Tega pa nismo nameravali doseči zgolj z usklajenim izvajanjem že navedenih aktivnosti, ampak tudi s sodelovanjem in usklajevanjem s številnimi drugimi akterji, najpogosteje s pravnim zastopnikom DIPS Matevžem Krivicem, pa tudi s študenti, domačimi in tujimi mediji ter tujimi raziskovalci, ki so se ukvarjali z vprašanji državljanstva in človekovih pravic. Sodelovali smo tudi z agencijo Studio Poper, ki je v svojem programu družbene odgovornosti pripravila komunikacijsko intervencijo na temo izbrisanih.¹⁰ Ta je bila navzven vidna predvsem ob izobešenju velikega rumenega transparenta v središču Ljubljane na Hribarjevi hiši, za transparent pa smo prispevali citate iz intervjujev z izbrisanimi.¹¹

Kljub temu da se v politološkem, pravnem, socialnem, sociološkem in antropološkem smislu z izbrisanimi kot posamezniki ali skupino ukvarja kar nekaj ljudi in institucij, je projekt Mirovnega inštituta ponudil dodano vrednost poznavanju izbrisa.¹² Temelj za novo vednost, ki je bila ustvarjena v okviru projekta, je predvsem v raziskovanju položaja izbrisanih z zbiranjem in dokumentiranjem njihovih življenjskih zgodb. Raziskovanje je potekalo tri leta, od 2007 do 2009. Opravili smo številne intervjuje z izbrisanimi, 80 zgodb smo tudi zapisali, po zvočnem zapisu pa smo podrobno izdelali prepise 59 intervjujev. Izvajali smo jih z vprašalnikom, ki smo ga pripravili v začetku leta 2007. Vseboval je vprašanja o življenju ljudi pred izbrisom, o tem, kako so izvedeli za izbris, o posledicah izbrisa in spremembah, ki jih je povzročil v njihovem življenju, zlasti pri osebni varnosti in svobodi gibanja, pravici do šolanja, stanovanja, zaposlovanja, zdravja in socialnega zavarovanja. Namen intervjuja je bil zapis življenjske zgodbe izbrisane, zgodbe pa smo zbirali

¹⁰ Informacije o komunikacijski intervenciji so dostopne na spletnih straneh kampanje www.izbrisan16let.si in www.izbrisan16let.si, intervencija sama pa je poleg izobešenja transparenta z zgodbami vsebovala tudi pripravo drugih komunikacijskih materialov, kot so kartice v obliki preluknjanih osebnih dokumentov, silhuete na oknih in avtobusnih postajah v mestih, nalepke na semaforjih, plakati; podpisovanje spletne peticije; ter objavljanje stališč ljudi o izbrisu na omenjenih spletnih straneh.

¹¹ Izobešenje transparenta, ki je na hiši ostal kar nekaj tednov, je omogočila Mestna občina Ljubljana, ki se je za tisti čas odpovedala plačanim oglasom korporacij, ki bi lahko viseli na tem istem mestu, zgodbe na transparentu pa smo prispevali iz raziskave o izbrisanih, ki je potekala v okviru projekta Mirovnega inštituta. Hkrati so brezplačno objavo manjših različic transparenta omogočili nekateri mediji in ponudniki oglaševanja na zunanjih oglasnih panojih.

¹² V času priprave te publikacije je Mirovni inštitut znova zaprosil Open Society Institute za financiranje aktivnosti na področju izbrisanih in novembra 2009 prejel pozitiven odgovor, kar pomeni, da se bo delo nadaljevalo tudi v obdobju 2010–2012.

zato, da bi dokumentirali izbris in njegove posledice; hoteli smo razkriti kršitev človekovih pravic izbrisanih in preprečiti, da bi se kaj takega še kdaj zgodilo. Čeprav se s stereotipi o izbrisanih nismo nameravali ukvarjati – naš namen je bil poseči onkraj tega v neznane sfere življenja izbrisanih –, pa je bil učinek zbiranja zgodb viden tudi v spodbujanju stereotipov, ki so se o izbrisanih vzpostavili v javnosti (da so to menda ljudje, ki so izvajali agresijo zoper Republiko Slovenijo, da so špekulirali z državljanstvi, da so bili proti osamosvojitvi in podobno). Zgodbe izbrisanih so pokazale prav nasprotno: razkrile so, da so mnogi na referendumu glasovali »za«, da je večina hotela zaprositi za državljanstvo, pa uradniki niso hoteli sprejeti njihove vloge, nekateri pa so pričakovali, da bodo državljanstvo dobili avtomatično ali pa so hoteli ohraniti stalno prebivališče in jih državljanstvo ni zanimalo. Predvsem pa so zgodbe pokazale, da izbrisani niso homogena skupina, da ima vsaka izbrisana oseba svojo zelo kompleksno zgodbo, zato dejstev ni mogoče zreducirati na nekaj posplošenih stereotipov.

Pogovori članov projektne skupine z izbrisanimi so potekali v Sloveniji, v Bosni in Hercegovini, v Srbiji in Črni gori, v domovih ljudi, včasih pa je pogovor potekal na javnem mestu, v lokalu ali restavraciji, če je bilo to primerneje. Od osemdesetih sogovornikov, katerih zgodbe smo zapisali, je bilo 57 moških (71 odstotkov), 18 žensk (23 odstotkov), 5 (6 odstotkov) pa jih je govorilo v imenu svoje družine, v kateri so bili izbrisani nekateri ali vsi družinski člani. Vseh sedem poglavij te knjige tako izhaja iz analize osemdesetih zgodb izbrisanih in podrobnejše analize 59 prepisov intervjujev, Uršula Lipovec Čebtron pa je v svojo analizo v poglavju o zdravju vključila 59 oseb. Imena intervjuvanih izbrisanih, ki so navedena pod citati, so psevdonimi.

Izbris je bil sicer povsem specifičen ukrep oblasti in je imel povsem specifične posledice na natančno določene ljudi, vendar pa ga je mogoče povezati z drugimi družbenimi pojavi. Delo, ki je pred vami, je druga knjiga Mirovnega inštituta o izbrisu¹³ in je poskus umestitve izbrisa v različne družbenopolitične kontekste; knjiga hoče prispevati k razumevanju izbrisa v širšem smislu in to vprašanje približati tudi vsem tistim, ki so jih medijsko odmevne javne debate o izbrisu do sedaj morda odvrčale od tega, da bi ga sploh skušali zares razumeti in premišljevali o okoliščinah v zvezi z njim.

Prvo poglavje, ki ga je napisala Jelka Zorn, je namenjeno umestitvi izbrisa v družbeni kontekst prehoda iz socialističnega dogovornega gospodarstva v neoliberalni tržni sistem. Položaj izbrisanih je analiziran z vidika delavstva, ki je imelo v času socializma povsem drugačen status, kot ga ima danes, ta sprememba pa je vplivala tudi na položaj izbrisanih. Ti se v slabšem položaju kot prej niso znašli le zaradi izgube statusa, ampak tudi zaradi oslabiljenega dejanskega in simbolnega položaja delavstva, ki se je v tranziciji začelo srečevati z oteženim dostopom do temeljnih socialnih in ekonomskih pravic. Naslednje poglavje opozarja na dej-

¹³ Avtorice prve knjige *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*, ki je izšla leta 2003, so Jasminka Dedić, Vlasta Jalušić in Jelka Zorn, post scriptum pa je delo Matevža Krivica.

stvo, da so ob osamosvojitvi sočasno s spremembo sistema ter pridruženjem evropskim integracijam slovenske oblasti začele privzemati tudi režim urejanja klasifikacije tujcev, ki ga poznamo pod imenom evropske migracijske politike. Izbrisani so bili zaradi položaja, v katerem so se znašli, med prvimi, ki so jih te zajele. O novem nedokumentiranem položaju izbrisanih, primerljivem položaju drugih oseb, ki so brez statusa iz drugih razlogov, formalnih in neformalnih ovirah, na katere so izbrisani ob urejanju svojega statusa trčili, in preživetvenih strategijah, ki so jih izbrisani uporabljali, piše Sara Pistotnik. Vzpostavitev novega nedokumentiranega položaja je povzročila množično kršitev pravic izbrisanim; to je osrednja tema poglavja Neže Kogovšek, ki poskuša predstaviti logiko kršenja človekovih pravic z odvzemom statusa, nekatere argumente, ki se uporabljajo za opravičevanje takšnih kršitev človekovih pravic, ter nasprotno argumente, s katerimi opravičevanje izbrisa kot kršitve človekovih pravic lahko zavrnemo. Predstavljene so pravice iz vseh sfer življenja izbrisanih, kršitve pa so ilustrirane z njihovimi besedami. Ko so ostali brez statusa, so začeli deliti usodo drugih nedokumentiranih migrantov. Enemu od področij življenja izbrisanih, ki jih je izbris bistveno prizadel na več ravneh, kjer so bile pravice izbrisanih množično kršene in kjer so preživetvene strategije dobesedno ljudem pomagale preživeti, je zdravje, o katerem piše Uršula Lipovec Čebren. V analizi se ukvarja z razširjenostjo posameznih bolezni med izbrisanimi ter vzroki zanje, ugotavlja dostop do zdravstvenega zavarovanja in izkušnje, ki jo imajo zdravstveno nezavarovani izbrisani z iskanjem zdravstvene pomoči. Med drugim zdravstvena tveganja izbrisanih primerja z zdravstvenimi »koordinatami«¹ brezdomcev in delavcev – migrantov v Sloveniji ter tako izbris znova postavi v širši družbeni kontekst. Še en družbeni kontekst, v okviru katerega je mogoče razmišljati o izbrisu, je vzpostavljanje in konsolidacija nacionalne države. Ta vidik poglobljeno analizira Veronika Bajt, ki z njim razloži ne le proces konstrukcije nacionalnih identitet, temveč v okvir nacionalizma postavi tudi sam izbris in njegovo opravičevanje. Hkrati pa Brankica Petković izbris pojasnjuje z vidika neurejenega položaja »novih«² nepriznanih nacionalnih manjšin, ki jim izbrisani glede na svojo narodnost pripadajo, zlasti z vidika jezikovnih pravic, saj so bili izbrisani tudi zaradi jezika narodov, ki so jim pripadali – ne glede na to, ali so te jezike tudi dejansko uporabljali ali ne – definirani kot Drugi. Knjiga, ki je pred vami, se zaključuje v pozitivnem tonu, s poglavjem Lane Zdravković o emancipaciji izbrisanih, ki so z raznolikimi aktivističnimi akcijami prispevali k odpravljanju nelagodja zaradi javnega političnega in družbenega delovanja, ki je potrebno pri zavzemanju za pravice marginaliziranih skupin.

Ob postavljanju izbrisa v različne kontekste in ob prebiranju citatov iz intervjujev je razvidno, kakšne posledice je to dejanje zapustilo na izbrisanih in na družbi kot celoti. Dejanje je povzročilo rane, ki so jih že omenjeni akterji z različnimi pravnimi, političnimi in drugimi sredstvi poskušali – in jih še poskušajo – zdraviti. Nekoliko so se zacelile, saj je del izbrisanih uspel znova pridobiti odvzeti status in si urediti življenje, aktivnejši izbrisani so zavrnili vlogo grešnega kozla ter postavili zahteve za popravo krivic, ugotovljena je bila nezakonitost izbrisa in

neustavnost Zakona o tujcih, s sklicevanjem na katerega je bilo dejanje izvršeno, in upravičencem je bil priznan status stalnih prebivalcev za nazaj, od dneva izbrisa dalje. Posledice nekdanjih ran pa niso povsem izginile, še vedno so tu, kot brazgotine, ki opominjajo na storjeno dejanje in nam ne pustijo pozabiti. Od tod tudi naslov knjige, ki je pred vami.

Za njen nastanek so poleg soavtoric zaslužni številni posamezniki, ki so na različne načine prispevali k delu na projektu. Posebna zahvala gre Sari Pistotnik, Aleksandru Todoroviču, Vesni Lovrec, Jelki Zorn in Uršuli Lipovec Čebtron, ki so izvedli intervjuje z izbrisanimi, ti pa so bili osnova za izvedbo raziskave, na kateri temelji ta knjiga. Zgodbe med poglavji, ki ilustrirajo teoretične izsledke raziskave, so nastale na podlagi pogovorov z izbrisanimi, ki so jih opravili Sara Pistotnik, Aleksandar Todorović, Jelka Zorn in študentke Oddeka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani Anja Špes, Marina Vrhovac, Petra Ovčar, Petra Špehar, Petra Žišt, Tina Lajkovič, Tanja Toto in Vesna Bočko. Prepise zvočnih posnetkov intervjujev z izbrisanimi – njihovi izseki kot citati ilustrirajo teoretične analize v tej knjigi – so izdelali Danijela Gutić, Eva Batista, Janja Škrjanec, Julija Djaković, Maja Ladić, Neja Žele, Nevenka Lajkovič, Olga Novak, Snežana Todorović, Tea Golob, Tina Lajkovič, Tomaž Kogovšek in Živa Gabaj.

Iskrena zahvala gre tudi vsem članom projektne skupine, ki so tri leta s spremljanjem situacije, z zagovorništvo, s pravno pomočjo izbrisanim in z opozarjanjem na dolžnost poprave krivic v javnosti ključno prispevali k temu, da je izbris in potreba po popravi krivic ostala na političnem in pravnem dnevnem redu: Katarini Vučko za vztrajnost pri pravnem svetovanju in za pravno znanje, uporabljeno v številnih pravnih postopkih z izbrisanimi; Nataši Posel in Blažu Kovaču iz Amnesty International Slovenije za zavzemanje za izbrisane pred državnimi organi, Vlasti Jalušič in Levu Kreftu za teoretske prispevke k mišljenju o izbrisu, Robertu Pignoniju in Immi Tuccillo Castaldo za sodelovanje pri internacionalizaciji izbrisa, Benjaminu Flandru in Andražu Teršku za prispevek pri umeščanju izbrisa v kontekst pravne države in ustavne demokracije, Danielu Levskemu za svetovanje pri odnosih projektne skupine z javnostjo, Jerneju Zupančiču za sodelovanje in pomoč pri pravnem svetovanju in zastopanju izbrisanih ter Maji Ladić za pomoč pri raziskovanju in izvedbi projekta.

Posebna zahvala gre odvetniški pisarni Lana Lagostena Bassi iz Rima, zlasti odvetniku Andrei Saccucciju in pravnici Alice Sironi za zastopanje enajstih izbrisanih prebivalcev pred Evropskim sodiščem za človekove pravice v primeru Makuc in drugi proti Sloveniji ter Matevžu Krivicu za njegov izjemni prispevek k razkrivanju in razumevanju izbrisa ter vztrajnemu branjenju pravic izbrisanih.

Neža Kogovšek

vodja projekta »Izbrisani prebivalci Slovenije – Izziv za mlado nacionalno državo«
pri Mirovnem inštitutu

Seznam literature in virov:

Čebron Lipovec, Uršula in Jelka Zorn. 2007. Zgodba nekega izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228).

Dedić, Jasminka, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn. 2003. *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Problematika »izbrisanih« v letnih poročilih Varuha, posebno poročilo, junij 2004.

Zorn, Jelka. 2007. »Mi, etno-državljeni etno-demokracije« – nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 17–33.

Jelka Zorn

VPISANI KOT DELAVCI, IZBRISANI KOT NESLOVENCİ: POGLED IZBRISANIH NA OBDOBJE TRANZICIJE

Pojdi od tu in take stvari [so govorili, op. avtorice]... To vpliva na človeka. Veste kako je, če te nekdo podi iz tvojega doma. (Edin, 45 let)

Sedem let sem imela, ko smo se preselili v [navede manjše slovensko mesto, op. avtorice] – in ko sem imela petinštirideset, sem bila... nič, nula. (Monika, 63 let)

1. Uvod

Izbris se je zgodil ob korenitih spremembah družbenopolitičnega sistema na prehodu iz socialistične dogovorne ekonomije v neoliberalni tržni sistem in iz večnacionalne v enonacionalno državo; to zadnje je zahtevalo tudi novo definiranje državljske populacije. Obe spremembi sta se odrazili v samem konceptu in učinkih države blaginje. Izbrisani v svojih intervjujih pripovedujejo, kako so ob preurejanju (večinoma krčenju) blaginjskega sistema ostali onstran njegovih meja, čeprav so bili fizično prisotni na teritoriju Republike Slovenije. Postavlja se vprašanje, kako je bilo to mogoče, saj so skupaj z drugimi delavci in delavkami enakopravno prispevali k družbenemu bogastvu in bili do izbrisa formalno izenačeni tudi v uživanju pravic. V času priseljevanja iz drugih republik nekdanje Jugoslavije se je o priseljencih govorilo kot o delavcih, pozneje, ko sta v ospredje stopila etnonacionalizem¹ in osamosvojitvena evforija, pa so bili videni le še v etničnih dimenzijah, torej kot Neslovenci. Lahko rečemo, da so se v Slovenijo nekdanj preseljevali kot delavci, izbrisani so bili kot Neslovenci. To spremembo je moč zaznati v njihovih pripovedih, posredno pa v spremenjeni definiciji subjekta državne suverenosti.

¹ Za natančnejšo opredelitev (etno)nacionalizma in podobnih konceptov glej Bajt v tej knjigi.

Spremembe sistema, ki so rdeča nit tega prispevka, bodo prikazane z več vidikov. Neredko izbrisani primerjajo obdobje nekdanje Jugoslavije, ko so se za stalno priseljevali in zaposlovali v Sloveniji, z obdobjem izbrisa in odvzemu pravic v samostojni Sloveniji. Nekateri pa so bili rojeni v Sloveniji: za mnoge sta bila obdobje odrasčanja in začetek odraslosti povezana z izgubo pravic, s čemer se njihove pripovedi običajno začnejo in končajo.²

Obdobje priseljevanja je zaznamovala formalna enakost priseljencev hkrati z njihovim zavračanjem v vsakdanjem življenju. Kot poudarja Veronika Bajt (v tej knjigi, str. 202), »razlikovanje po nacionalnem ključu ni zgolj stvar zadnjih dvajset let, torej ni nekaj, kar bi se na novo oblikovalo z osamosvojitvijo, je pa izjemnega pomena, da po letu 1991 postane del državne prakse«. Poleg tega se je v novi državi na mesto državnega socializma zavihtel neoliberalni kapitalizem. Če so zgodovinsko gledano delavska in sindikalna gibanja izbojevala mnoge socialne pravice, ki jih je uzakonil tudi jugoslovanski sistem, lahko v neoliberalizaciji vidimo obraten proces – njihovo krčenje. Paradokсно, čeprav so bila prav delavska gibanja tista, ki so skozi zgodovino izbojevala mnoge socialne pravice, pa so bila hkrati tudi tista, ki niso vselej zmogla refleksije etničnih oziroma »rasnih« delitev znotraj delavskega razreda. Tak je tudi primer slovenskega delavskega gibanja ob spremembah družbenopolitičnega sistema. Sindikati so sicer izbojevali ohranitev ključnih pravic, ki izhajajo iz zaposlitve, niso pa se ukvarjali s spremembo samega koncepta zaposlovanja. Ta sprememba je šla vse bolj v smeri prekarnosti, kar je bilo (in je še vedno) povezano z etničnim hierarhiziranjem delavcev in delavk. Izbrisani so poročali, da so bili kot »Bosanci« neredko prvi na seznamu tehnoloških viškov.

Primer izbrisanih prikaže, da se je proces neoliberalizacije iztekel v poraz države blaginje. Poraz lahko vidimo predvsem v dejstvu, da so bile spremembe javnih storitev države blaginje povezane z izključevanjem določene skupine ljudi – torej izbrisanih –, zaznamovanih z netransparentnim odvzemu njihovega statusa stalnega prebivalca. Kakor je že splošno znano, je bil ta nezakoniti odvzem povezan z njihovo etnično pripadnostjo oziroma imigrantsko osebno zgodovino.

Osebnostne zgodbe izbrisanih prebivalcev vsebujejo kritični pogled na tranzicijsko obdobje, vključno z osamosvojitvijo Slovenije. Te pripovedi so za razumevanje izbrisa in njegovih okoliščin ključne, a vendar niso samoumevne, zato se bomo v tem prispevku posvetili tudi metodološki temi, ki sledi uvodu. Prav tako je treba poudariti, da poimenovanje samega fenomena (»izbris«) ni nič samoumevnega niti ne gre za enkraten preprost dogodek. Dejstvo, da se je kampanja za povrnitev pravic izbrisanim začela (še)le desetletje po izbrisu, kaže na težavnost in kompleksnost javne refleksije okoliščin izbrisa kakor tudi samega poimenovanja tega nezakonitega odvzema pravic. Ob spremljanju javnih dogodkov in diskusij v medijih³ smo lahko videli, da so bile – poleg pravnih argumentov

² Po podatkih Ministrstva za notranje zadeve je bilo 26. 2. 1992 izbrisanih 5360 otrok in 5008 oseb v starostni kategoriji med 18 in 29 let. Vir: http://www.mnz.gov.si/fileadmin/mnz.gov.si/pageuploads/2009/izbrisani-koncni_podatki.pdf (8. 8. 2009).

³ Za natančen pregled dogodkov povezanih z izbrisom glej Pistotnik 2007.

temelječih na odločbah Ustavnega sodišča – ključne strategije, ki so izbris na pravile viden in javno pomemben problem akcije izbrisanih. Te kolektivne dejavnosti so izhajale in svojo utemeljitev gradile prav na pripovedovanju o preživetih izkušnjah. Kot je zapisala Hannah Arendt ([1958] 1996), najizvirnejši produkt političnega delovanja ni realizacija predvidenih ciljev in namenov, temveč zgodbe, ki nastanejo v tem procesu: »Kar od delovanja na koncu ostane v svetu, niso impulzi, ki ga poganjajo, temveč zgodbe, ki jih je povzročilo; samo njih je mogoče na koncu prikazati v dokumentih in spomenikih, v uporabnih predmetih in umetniških stvaritvah, jih vtisniti v spomin generacij in jih popredmetiti v vseh mogočih materialih.« (ibid., 191–2) Zgodbe, ki so jih bili posamezniki in posameznice pripravljeni javno povedati, so eden temeljnih elementov gibanja izbrisanih. Prispevale so k nastajanju nove vednosti in kritičnega kolektivnega spomina – ta pa je v nasprotju s prevladujočo herojsko zgodbo osamosvojitve Slovenije.

2. Metoda: osebne zgodbe izbrisanih

Dolgo je trajalo, ko nisi mogel nikomur nič reči. Še danes včasih ... Še danes, če komu poveš, kako je bilo, pa si misli, ali je to sploh mogoče. (Aleksandar, 47 let)

V letih, ki so sledila izbrisu iz registra stalnega prebivalstva, so mnogi izbrisani iskali pravico pri različnih institucijah, kot so Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin, ki se je pozneje reorganiziral v Urad varuha človekovih pravic, Helsinški monitor,⁴ Ministrstvo za notranje zadeve, predsednik države ter sodišča. Izbris je žrtve ohranjal v njihovi izolaciji, ne da bi vedeli, da gre za ukrep, ki je prizadel veliko ljudi. Na primer, ena od intervjuvank je dejala, da so na občini v kraju, kjer živi, ustvarjali vtis, kot da je ona edinstven primer: »V resnici ni bilo tako. V resnici je bilo dosti ljudi v takem položaju, ki sem jih kasneje tudi spoznala.«⁵ Zaradi tega so bila najprej značilna zgolj individualna prizadevanja za povrnitev pravic. Ljudje med sabo niso bili povezani, zato so se v pravnih labirintih znašli zgolj kot posamezniki.

Mnoge osebe, ki so bile izbrisane iz registra stalnega prebivalstva, danes želijo govoriti o svojih izkušnjah, nekateri so jih pripravljeni razkriti celo v medijih. Vprašanje, ki se tu postavlja, je, kako je prišlo do tega preobrata od izoliranih žrtev državne represije do političnega subjekta, ki ga vzpostavljajo prav te pripovedi in javno zavzemanje za povrnitev pravic (prim. Zdravković v tej knjigi). Kako

⁴ Predhodnik Helsinškega monitorja, ki ga od leta 1994 vodi Neva Miklavčič Predan, je bil Helsinški komite pod vodstvom Staneta Staniča. Delovanje takratnega Helsinškega komiteja je bilo neustrezno, zato ga je Mednarodna helsinška federacija izključila (Mekina 2007, 159). Deloval je kot poštni predal za policijsko ministrstvo in se ni nikoli javno opredeljeval o kakšni zadevi. V začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja tudi nacionalne podružnice Amnesty International niso komentirale dogajanja na področju človekovih pravic v posameznih članicah (ibid.). Možno je trditi, da z izjemo Bavconovega Sveta za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin v prvih letih po osamosvojitvi ni bilo kritičnih in glasnih organizacij, ki bi opozarjale na zatiranje in diskriminacijo, povezano z nekdanjimi priseljenci oziroma novo nastalimi manjšinami (t. i. Neslovenci), kar je v tistih letih gotovo pripomoglo k nevidnosti izbrisa. Več o tem glej Mekina (2007).

⁵ Monika, 63 let.

so izbrisani sploh postali javna tema, lahko pa se vprašamo tudi, zakaj relativno dolgo (deset let) niso postali javna tema.

»Moč, da poveš zgodbo s svojimi pogoji ali je ne poveš, je del političnega procesa,« piše Kenneth Plummer (1995 v Urek 2005, 222). Mojca Urek (2005) pa se ob pripovedovanju zgodb, ki lahko dajejo govorcem moč in spreminjajo žrtve v akterje, sprašuje, katere strategije so potrebne, da bo neka zgodba lahko ne le izražena, ampak tudi slišana in kako pride do ustvarjanja prostorov pripovedovanja. Avtorica namreč trdi, da ima pripovedovanje osebnih zgodb pomembno vlogo v družbenih gibanjih in uporih. Pripovedovanje je povezano z občutkom moči, saj osmisli preživete dogodke.

Pripovedovanja izbrisanih pa so polna spomina na negativna čustva. Na primer:

Ni bilo stvari, ki je jaz ne bi takrat poskusila, da bi dobila državljanstvo. Večina ljudi ni vedela za to situacijo. Bilo me je sram, čeprav nisem bila nič kriva.
(Tatjana, 34 let)

Občutek sramu zaradi neveljavnih dokumentov in izgube pravic ter hkrati občutek, da o tej težavi ni mogoče govoriti z drugimi (ker ne bi razumeli, saj se je situacija kazala kot absurдна, nerazložljiva), sta bila pogosta čustva izbrisanih. »Tako kot sram ovira in onemogoča pripovedovanje zgodb, pa lahko ponos pripelje tako daleč, da lahko človek svojo zgodbo dobesedno izkriči.« (ibid., 224) Pripovedi izbrisanih so vselej prežete z močnimi čustvi – ne le jezo in razočaranjem, ampak tudi ponosom in strastjo upora. Poleg čustev je pripovedovanje o izbrisu prepleteno z razmišljanjem o državi, narodu, pravnem sistemu in upravnih postopkih, suverenosti, pripadnosti in lojalnosti. Zgodbe z roba prepričujejo samoumevnosti in ponujajo refleksijo dogodkov in procesov, ki jih s pozicije moči, centra, ni mogoče videti. Na primer: eden od sogovornikov, ki je pripovedoval zgodbo svojega ostarelega, izbrisanega očeta, vabilo na plebiscit, ki so ga prejeli tudi izbrisani (preden so jih izbrisali), danes razume v drugačni luči kot takrat in tudi drugače od prevladujočega mnenja:

Za plebiscit smo dobili domov vabilo, kakorkoli smo se lahko odločili, ampak obveščeni smo bili, da lahko damo svoj glas. Potem ko je šlo za državljanstvo, pa nismo bili nič obveščeni. Torej, za namen plebiscita, je oseba obstajala, z imenom in priimkom, naslovom, kako bi rekel, bilo je sprejemljivo, da se osebo obvesti, uživala je neko spoštovanje. Ko pa je šlo za pravice te iste osebe, so jo ignorirali. Torej lahko razumemo plebiscit kot zlorabo. (Begeš, 89 let)

2.1 Opolnomočenje

Zgodbe izbrisanih, ki smo jih leta 2002 slišali na skupščinah Društva izbrisanih prebivalcev in v medijih, so opogumile še druge izbrisane, da so izstopili iz svoje izolacije, se medsebojno povezali in prepoznali izbris kot odgovornost državnih institucij.

Nekega dne sem po televiziji zasledila, da obstaja Društvo izbrisanih prebivalcev in en Aleksandar Todorović. Na televiziji sem ga videla govoriti in pokazali so telefonsko številko. Hitro sem jo zapisala. Tuhtala sem, kaj bi rekla, kako bi se predstavila in prijavila v to društvo. Nisem imela pojma, da je izbrisanih tako veliko število. [...] Joj, ko sva se začela pogovarjati, Aco pa taka odprta duša. Kot da bi se poznala že dvajset let. Vse mi je povedal in jaz njemu. Počutila sem se, kot da bi imela krila. Kot da se mi je kamen odvalil od srca. Bolečine so dobesedno začele odpadati od mojega telesa, začutila sem življenje, zdravje, prihodnost, zagledala sem luč na koncu tunela. Evo, prišlo je na dan. Zdaj se ve, kaj se je v resnici zgodilo in kdo je kriv za to. In nisem bila samo jaz izbrisana, nisem bila jaz tista, ki bi nekaj zašuštrala. Zahvalila sem se Bogu, ne vem kolikokrat. (Ismeta, 49 let)

Odlomek pokaže povezavo med negativnim javnim mnenjem oziroma družbeno brezbriznostjo v zvezi z izbrisom ter samopodobo in dostojanstvom. Kot poudarja Charles Taylor (2007, 291) in kot kažejo zgodbe izbrisanih, lahko posamezniki ali skupine na podlagi izkrivljene razlage njihovega položaja utrpijo resnično škodo, ki izvira iz dejstva, »da jim soljudje ali družba, v kateri živijo, ponuja njihovo omejeno, ponižujočo, ali zaničevanja vredno podobo«. Eden od sogovornikov je to izrazil takole:

Najpomembnejša pravica zame je pravica do dostojanstva, da ti ga nekdo ne vzame na tak banalen, totalen način. Ta pravica je bila vsem odvzeta in to je tisto, kar je najbolj pomembno. (Ivan, 56 let)⁶

Kajti samopodoba se vsaj deloma oblikuje na podlagi priznavanja ali pomanjkanja priznavanja oziroma napačnega razumevanja z vidika drugih (Taylor 2007). Uršula Lipovec Čebren (2007a) pa je pokazala, na kakšen način je vsiljena poniževalna samopodoba – v kombinaciji z odtegnitvijo zdravstvene oskrbe in drugih socialnih pravic – vir trpljenja in poslabšanja zdravja. In obratno, moč kolektivnega spomina je v tem, da opogumi osebni spomin; da opogumi osebo, da postane avtentična priča sama sebi (Halbwachs 2001, glej tudi Zaviršek 2000 in Urek 2005). Teoretik kolektivnega spomina Maurice Halbwachs (2001) dokazuje, da individualni spomin ni mentalna operacija posameznika onstran družbenih vezi – individualni spomin je nekaj, kar odločilno zadeva področje družbenega. V individualni memoriji, pravi avtor, obstajajo le

⁶ Intervju je opravila Vesna Pušić, študentka Fakultete za socialno delo v študijskem letu 2007/08.

fragmenti in podobe, ki sami na sebi niso zadostni označevalci pomena, zato posameznik potrebuje družbeno institucijo, družbeno interakcijo, potrebuje pričevanje in označevanje drugih ljudi, da bi mogel osmisлити svoje izkušnje in razmišljanja (povzeto po Kramberger 2001, 213). Proces priklicevanja dogodkov v spomin je vezan na delovanje zavesti, ki si poišče ustrezne družbene okvire, ti pa določajo, česa se bodo ljudje spominjali, in kar bodo pozabili, in tudi, katera interpretacija bo prevladala (ibid.). Kolektivni spomin je mogoče razumeti kot selektivni filter, ki rekonstruira spomine na podlagi potreb sedanjosti, ki omogoča ali zavira individualni spomin (ibid.). Zato javni govor o izbrisanih, ki upošteva in temelji na izkušnjah posameznikov in posameznic, lahko pomaga redefinirati in razumeti preživetje zatiranja.

Pripovedovanje osebnih izkušenj vpetih v različne javne dogodke, ki so jih organizirali izbrisani in njihovi zavezniki prelomi z javnim molkom glede izbrisa ter s tem vpliva na družbeni red: ustvarja kolektivni spomin o izbrisu kot nelegitimnem dogodku slovenskega poosamosvojitvenega obdobja in prevprašuje etnonacionalizem, zasidran v birokratizaciji pravic. Darja Zaviršek (2000) pripisuje spominjanju preživetih travm pozitivno vrednosti, saj lahko ustvarja skupnost; skupnost ali kolektivna identiteta pa je lahko vir političnih sprememb. Lahko celo trdimo, da je že samopoimenovanje »izbrisan/izbrisana« politični akt, saj naredi preživete izkušnje vidne in utrjuje porajajočo se politično subjektiviteto: beseda »izbrisan« namreč ne označuje dejanskega pravnega statusa, saj so mnogi sogovorniki uspeli pridobiti status stalnega prebivalca ali državljanstvo, kljub temu pa se vseeno prepoznajo med izbrisanimi. V tem smislu lahko govor o izbrisu razumemo kot temelj, na katerem ljudje oblikujejo skupni vrednotni sistem, saj čutijo, da jih prav ta posebnost, da so preživeli izbris, medsebojno povezuje: »Travmatično doživetje lahko ljudi združi v skupnost, v kateri ni treba razlagati, 'kdo je oseba' ali kako je prišlo do vrednotnega sistema, v katerega je vpeta (ni treba pojasnjevati, se sramovati ali opravičevati).« (ibid., 138) Ta vrednotni sistem je navzven preveden v zahteve po vrnitvi pravic in načelu pravičnosti. Izbrisani pa ne zahtevajo le povrnitve statusa stalnega prebivalca (saj si ga je večina že priborila), ampak pravičnost tudi za nazaj in za vse. Ne preseneča, da so prav izbrisani podprli proteste proti deportacijskim zaporom za tujce, tako v Italiji kot Sloveniji. Res pa je, da sta bila pridržanje in deportiranje izkušnja, ki so jo nekatere doživeli na lastni koži in zato – za razliko od večine prebivalstva – sploh vedo, za kakšne institucije in izključevanje gre.

Kot smo prikazali, pripovedovanje o preživetih izkušnjah lahko prispeva k opolnomočenju. Hkrati pa te pripovedi dajejo vpogled v učinke neoliberalizma, zlasti pri zaposlovanju in socialnih pravicah ter procesih etnične homogenizacije v novi nacionalni državi (o etnični homogenizaciji in nacionalizmu glej Bajt v tej knjigi).

3. Delavske migracije v Slovenijo

Ko se je pričela vojna [v Bosni, op. avtorice], sem bil odpuščen. Rečeno je bilo, da me ne rabijo več, pravzaprav, da sem južnjak in da južnjakov več ne potrebujejo.
(Aktivist, 45 let)

Leto 1970 lahko označimo kot prelomno, saj pomeni začetek tridesetletnega obdobja pozitivnega selitvenega prirasta Slovenije, ki je vse bolj postajal ključni element razvoja industrije in gradbeništva (Mežnarič 1980, Dolenc 2007, Josipovič 2006). Za šestdeseta leta je bilo značilno predvsem odseljevanje iz Slovenije. V obdobju 1961–71 je na začasno delo v tujino odšlo več kot 40.000 delavcev in delavk (Dolenc 2007, 79).⁷ Odhajali so predvsem bolj izobraženi, kvalificirani delavci in delavke. Če prav razumemo oceno takratne situacije, ki jo je podala Silva Mežnarič (1980, 230), je zaradi odliva delovne sile v tujino prišlo do mobilnostnega premika navzgor v že zaposleni domači populaciji in tisti, ki je začela napolnjevati prosta delovna mesta neposredno iz šol in dodatnega izobraževanja ob delu. Avtorica piše, da je takrat število hitrih izobraževanj, kot je, na primer, izobraževanje ob delu, izredno naraslo. Izpraznjena delovna mesta v industriji, nekvalificirana in polkvalificirana, so prevzeli delavci iz drugih republik. Danilo Dolenc v zvezi s to situacijo navaja, da izobrazbena sestava priseljenega prebivalstva z območja nekdanje Jugoslavije v povprečju ni bila bistveno slabša od izobrazbene sestave slovenskega prebivalstva, ki je bila takrat nizka. Med priseljenim prebivalstvom je bil delež oseb z vsaj srednjo izobrazbo celo višji zlasti zaradi dobre izobrazbe zaposlenih v JLA in drugih zveznih organih.

Višek priseljevanja v Slovenijo je bil v letih 1978–1980. Od sedemdesetih let dalje se je največ ljudi preselilo iz Bosne in Hercegovine (40 odstotkov vseh priseljenih), medtem ko so v šestdesetih letih prevladovali priseljenci iz sosednje Hrvaške (Dolenc 2007, 81). Priseljevanje je bilo izrazito urbano, saj se je več kot 80 odstotkov priseljenih naselilo v mesta. Po podatkih Medobčinske skupnosti za zaposlovanje se jih je večina zaposlila v industriji in gradbeništvu (Gulič 1983, 40). Gradbena podjetja, na primer, so bila neposredno odvisna od dela priseljenih delavcev: njihov delež med vsemi zaposlenimi se je povzpel tudi do 70 odstotkov (ibid., 46). Ti so večinoma bivali v samskih domovih in se zato niso mogli prijaviti kot stalni prebivalci Slovenije. Dolenc (2007) ocenjuje, da je v Sloveniji pred osamosvojitvijo živelo okrog 30.000 priseljencev, ki v Sloveniji niso imeli stalnega prebivališča. Prijava stalnega prebivališča namreč ni bila možna v objektih, ki so bili namenjeni začasnemu bivanju oziroma so imeli značaj skupinskega stanovanja (samski domovi) kot tudi ne v nelegaliziranih stanovanjskih objektih (barakarska naselja) (ibid.). Za prijavo stalnega prebivališča je bil potre-

⁷ Z gospodarsko in družbeno reformo leta 1965 je nastal model tržnega socializma, ko so namesto plansko centralističnih začeli delovati tržni mehanizmi. Posledica je bila zmanjšano zaposlovanje ter pojavljanje presežnih delavcev. Hkrati pa je takrat na trg dela vstopila prva povojna generacija baby boom. Pod pritiskom vse večje brezposelnosti in socialnih napetosti se je državno vodstvo odločilo, da bi bilo dobro odpreti meje in problem brezposelnosti reševati z začasnim delom v tujini (Dolenc 2007, 78).

ben dokument, ki je potrjeval pravico do prebivanja na določenem naslovu (namenska pogodba, lastniško stanovanje, ožja sorodstvena zveza z osebo, ki je že prijavljena na določenem naslovu). Sklepamo lahko, da so bili prebivalci, ki so se pozneje znašli med izbrisanimi, precej integrirani,⁸ saj so, sodeč po administrativnih zahtevah prijave stalnega bivališča, večinoma živeli v običajnih stanovanjih, ne pa, na primer, v samskih domovih, ki jih je bilo v Ljubljani leta 1980 62, ali v barakarskih naseljih, ki jih je bilo v Ljubljani leta 1980 18 (Vovk et al. 1983). Z besedo integrirani mislimo na možnost naselitve in zaposlovanja pod enakimi pogoji kot preostalo prebivalstvo. Bivanjska, pravna in socialnoekonomska integracija se tu kažejo v enaki možnosti uveljavljanja pravic na področju zaposlovanja in pridobivanja stanovanja (pravica do ugodnega kredita za nakup nepremičnine in pravica uporabe družbenega stanovanja delovnih organizacij) ter dolžnosti plačevanja prispevkov za stanovanjski fond iz osebnega dohodka (prispevki so bili v Sloveniji višji kot v drugih republikah, kar je imelo učinek na neto dohodek zaposlenih) (Dolenc 2007, intervjuji z izbrisanimi). Izbris pa je prinesel obraten proces, torej deintegracijo, najprej in predvsem pravno deintegracijo, ki pa je vplivala na celotno življenje posameznikov in celih družin.

Tako kot vsi drugi zaposleni v Sloveniji, so tudi delavci in delavke, ki so bili pozneje izbrisani, prispevali k ustvarjanju skupnega premoženja, vendar pa so bili ob transformaciji družbene lastnine v zasebno izključeni iz delitve tega premoženja v obliki certifikatov in možnosti odkupa stanovanja po nekomercialni ceni. Nekateri so poskušali oceniti, za koliko so bili zaradi izključenosti iz delitve družbenega premoženja oškodovani:

Če bi z ženo dobila certifikate kot vsi ostali, bi ju vložila v Cinkarno Celje, kjer sva bila 20 let zaposlena. Danes bi imela delnice, ki so nekaj vredne. Če bi lahko odkupila stanovanje po Jazbinškovem zakonu, ne bi vsa ta leta plačevala najemnine in imela bi lastništvo, ki je danes pridobilo vrednost. Pa izračunajte, koliko sem izgubil v primerjavi s tistimi, ki so dobili državljanstvo, pa so morda vlagali dosti manj v obliki prispevkov od plače. Sodeč po sestavi moje emšo, sem bil prepričan, da sem slovenski državljan – sicer ne vidim nobenega razloga, zakaj ne bi predal tiste vloge za državljanstvo. (Vladimir, 49 let)⁹

⁸ Romana Bešter (2007, 108) opredeljuje integracijo kot večsmeren proces, ki zahteva medsebojno prilagajanje priseljencev in sprejemne družbe: »Priseljenci v tem procesu sprejmejo nekatere norme in pravila, ki veljajo v novi družbi, večinska družba pa mora odpreti svoje institucije, jih prilagoditi novi situaciji in zagotoviti priseljencem enake možnosti za sodelovanje v njih, kot jih imajo ostali prebivalci.« Z integracijo opisujemo tudi lastnost družbenega sistema, pravi avtorica, za katerega je značilna družbena kohezija. To je sposobnost družbe, da zagotavlja blaginjo vsem svojim članom, da minimizira neenakosti in se izogiba polarizaciji (ibid.).

⁹ Intervju je opravila avtorica tega poglavja.

3.1 Odnos do priseljencev v obdobju Socialistične republike Slovenije

Kot ugotavlja Miran Komac (2007, 47), je v celotnem obdobju bivanja v skupni jugoslovanski državi prevladoval negativen odnos do priseljencev. Pripadniki drugih narodov torej niso bili obravnavani zgolj kot delavci, ampak hkrati kot prišleki, tujci, ki naj se življenju v Sloveniji čim prej prilagodijo, naučijo naj se slovenščine in jo v javnosti tudi uporabljajo. V določenih obdobjih je bilo prisotno mnenje, da priseljenci celo ogrožajo slovenski narod (ibid.). V raziskavi Slovensko javno mnenje (1970/71), ki je bila opravljena še pred začetkom velikega imigracijskega vala, je, na primer, večina anketirancev ocenila priseljevanje ljudi iz drugih jugoslovanskih republik na delo v Slovenijo kot »v glavnem slabo« (42,5 odstotka odgovorov) (glej spodnjo tabelo). Podoben trend je zaznati tudi v poznejših raziskavah javnega mnenja, razen leta 1980, še pred izbruhom gospodarske krize, ko je bilo priseljevanje na višku. S trditvijo, da »priseljevanje delavcev iz drugih republik ogroža Slovence«, se je leta 1980 strinjalo »le« 35,4 odstotka vprašanih. Odstotek tistih, ki so priseljence videli kot v glavnem negativen pojav, se je povečeval in se leta 1990 povzpел na 53 odstotkov (ibid., 49).¹⁰

	SJM 1970/71	SJM 1980	SJM 1983	SJM 1990
Priseljevanje kot negativen pojav / priseljenci ogrožajo Slovence	42,5 %	35,4 %	38,2 %	53 %
Priseljevanje kot pozitiven pojav / priseljenci ne ogrožajo Slovencev	28,6 %	49,2 %	39,8 %	28,5 %

V začetku osemdesetih je poleg kratkotrajne spremembe v prid sprejemanju priseljencev mogoče zaznati tudi naraščanje nadnacionalne identifikacije. Povečalo se je število narodnostno neopredeljenih, še zlasti Jugoslovancev: po popisu leta 1981 se je za Jugoslovane opredelilo 25.615 oseb (to je 1,4 odstotka prebivalcev Slovenije), od katerih se jih je 14.942 rodilo v Sloveniji (Dolenc 2007, 83).¹¹

Zagotovo so bile v slovenski družbi prisotne tako etnonacionalistične kot antinacionalistične (jugoslovanske) težnje. Sklepati je mogoče, da se etnonacionalistična zasnova samostojne Slovenije ne bi posrečila brez poprejšnje »podlage« (glej tudi Bajt v tej knjigi). Kot ilustracijo obdobja ob koncu osemdesetih

¹⁰ Podatki raziskave Slovensko javno mnenje (SJM) so povzeti po Komac (2007). Miran Komac navaja točna vprašanja anketirancem v vsaki od raziskav, ki se dotikajo tako odnosa do priseljevanja nasploh kot tudi posameznih področij, denimo jezika, zaposlovanja, kulturnega prilagajanja itd.

¹¹ V celotni Jugoslaviji se je v začetku osemdesetih za Jugoslovane opredelilo 1,3 milijona oseb. Danilo Dolenc (2007) povezuje naraščanje opredeljevanja za Jugoslovane s Titovo smrtjo, ki naj bi vzbudila priseganje k bratstvu in enotnosti tudi v prihodnje.

setih, ko je bilo izključevanje izrazito, a nikakor ne institucionalizirano, nava-
jamo odlomek zapisa o kvalificiranem varilcu iz Bosne in Hercegovine, ki je bil
v času raziskave, leta 1988, enajsto leto zaposlen v rudniku lignita Velenje (po-
ročen, z dvema otrokoma). Raziskovalec Dadič je pripovedovanje delavca pov-
zel takole:

*Glavni motiv preselitve je bilo delo, ki ga ni mogel najti v domačem kraju. [...] Sedem let je stanoval v samskem domu, pozneje v neki »luknji«, ki je bila prej zapuščena delavnica. Zdaj [leta 1988, op. avtorice] živi z družino v stanovanju, ki ga je dobil od delovne organizacije. [...] Ima občutek, da v mestu bivanja ni sprejet, da ga gledajo »po strani«. Prišlo je tudi že do raznih zmerjanj s strani so-
sedov v bloku, ki so temeljili na nacionalni osnovi. V raznih zmerjanjih je od so-
sedov slišal tudi takšne pripombe: »Vse smo vam dali, kaj še hočete«, »če vam
tukaj ni všeč, pa se vrnite v Bosno«... Po mnenju sogovornika se tukaj splača ži-
veti samo zaradi denarja, kar se pa tiče ostalega življenja, je tukaj več trpljenja
kot mirnega življenja. Tudi ekonomski položaj je vse slabši. [...] Kar se tiče odnosa
Slovenci – priseljenci, pravi, da mora biti priseljenec tukaj veliko boljši v vseh po-
gledih, da bi ga širša družba nekako priznala. Razumljivo se mu zdi, da se Slo-
venci bojijo za svoj jezik, kulturo, najbolj pa se po njegovem mnenju bojijo za
svoj naraščaj, da bo ostal brez dela. Pravi, da tudi bolniški stalež priseljenci težje
dobijo kot domačini. Ko je v 70. letih hotel zidati hišo, ni dobil kredita, medtem
ko so jih domačini dobivali. [...] Tudi na samem delovnem mestu je že prihajalo
do konfliktov in večkrat je opazil, da se ostali delavci niso »potegnili« zanj, ampak
za domačina. [...] Pravi, da mu je bilo najtežje, ko mu je umrl oče in mu sode-
lavci niso dali venca in izrekli sožalja, kar je pri ostalih delavcih vedno bilo.
(Dadič 1988, 20–1)*

Kljub razširjenim negativnim predsodkom in zavračanju priseljencev pa so
bili kot jugoslovanski državljani in stalni prebivalci Slovenije v pravicah in dolž-
nostih formalno izenačeni z domačini. Z drugimi besedami, v tistem času diskri-
minacija in zavračanje priseljencev nista bila niti sistematična niti samoumevna.
To pa še ne pomeni, da so bili pojavi ločevanj in izključevanj sankcionirani. Di-
skriminacija do priseljencev in njihovih potomcev je bila institucionalizirana šele
v novi državi, najprej z različnima načinoma pridobivanja slovenskega državljan-
stva (domačini so dobili državljanstvo avtomatično, priseljenci na podlagi vloge),
zlasti pa v obliki izbrisa, torej odvzema že pridobljenih pravic, pri čemer so sode-
lovale mnoge javne službe po uradni dolžnosti.

4. Iz delovnega ljudstva v slovenski narod

Po petindvajsetih letih, ko sem tukaj delala, sem si morala urejati delovno dovoljenje in vizo in sem bila tukaj kot tujec – kot tujec. (Monika, 63 let)

Konec socialistične ureditve¹² in ustanovitev samostojne države Slovenije zaznamuje transformacija subjekta suverenosti. V primeru Ustave SFRJ iz leta 1974 so dejanski zgodovinski subjekt delovni ljudje, ki jih je vodila njihova avantgarda (Komunistična partija), v primeru Ustave iz leta 1991 pa je to Narod kot tak (Centrih 2008, 72). Po Ustavi iz leta 1991 je Republika Slovenija – kot država vseh svojih državljanek in državljanov – utemeljena na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe utemeljeni »v večstoletnem boju za narodno osvoboditev«. Zgodovinski subjekt je tu slovenski narod. Državljanke in državljanji, ljudstvo in druge narodne skupnosti se v tem pogledu kažejo kot dediči boja te entitete, torej slovenskega naroda (ibid.). Lev Centrih ugotavlja, da je to ključna razlika v primerjavi z Ustavo Socialistične republike Slovenije iz leta 1974, v kateri je bila državnost slovenskega naroda utemeljena na narодоosvobodilnem boju in socialistični revoluciji med in po drugi svetovni vojni. V Ustavi iz leta 1974 so eksplicitno omenjeni *delavci, kmetje, delovna inteligenca in vsi napredni ljudje Slovenije* (ibid.). Mnogi izbrisani so sami sebe doživljali v prvi vrsti kot delavce; mnogi so v intervjujih poudarili, da so bili »dobri delavci«. V novih razmerah, ko začne socialistično gospodarstvo razpadati, kar za sabo potegne zapiranje tovarn in večanje brezposelnosti ter ko pripadnost delavskemu razredu ne prinaša več nobene simbolne moči, se mnogi izbrisani začnejo počutiti odveč kot ljudje in kot delavci. Mesto njihove identifikacije kot »pridnih delavcev« (zaposlitev je bila najpogostejši razlog preseljevanja prve generacije priseljencev) je izpraznjeno, zamenjava subjekta suverenosti s slovenskim narodom pa jih dodatno marginalizira. Na primer, ena od intervjuvank je dejala:

Samo nas [državljane drugih republik, op. avtorice] so izbrisali. Sem smo prišli, da se zaposlimo. Mi smo pošteno služili naš kruh. Mogoče smo res dobri in predobri; za vsako delo smo pripravljeni poprijeti in to se nam je na koncu vrnilo. Hoteli so se nas znebiti na tak poniževalen način. (Slavenka, 47 let)¹³

Podobno izpričuje naslednji odlomek:

Sama sem se morala znajti v novem okolju [konec sedemdesetih, op. avtorice]. Takoj sem šla za tekoči trak in sem delala in me ni zanimalo nič drugega kot delo, delo. Če ne bi delala, se ne bi znašla. Hotela sem biti neodvisna, samostojna, da

¹² Kot eden od mejnikov v uvajanju tržnega gospodarstva lahko štejemo Zakon o temeljnih pravicah iz delovnega razmerja, ki je bil sprejet 6. oktobra 1989. Takrat plače začnejo urejati s kolektivnimi pogodbami. Sistem je zaživel v praksi z uveljavitvijo prve splošne kolektivne pogodbe za gospodarstvo sklenjene 1. septembra 1990. Do 25. julija leta 1992 je bilo sklenjenih še 17 panožnih kolektivnih pogodb (Kresal 1998, 332).

¹³ Intervju je opravila Jasmina Pavčnik, študentka Fakultete za socialno delo v študijskem letu 2007/08.

imam svojo službo, svoj dohodek, da se lahko sama preživljam. Delala sem od šestih do šestih, dobila žulje na rokah, svojo plačo sem pošteno zaslužila. Nihče mi ne more očitati, da sem prišla v Slovenijo na grbo Slovincem. Trdo sem zaslužila vsak grižljaj, ki sem ga zagrizla. (Ismeta, 49 let)

4.1 Neoliberalizacija in gibanja

Simbolni in dejanski status delavcev in delavk se je zlasti spremenil ob uvedbi neoliberalnih tržnih mehanizmov. To spremembo zaznamuje zapiranje tovarn, odpuščanje delavcev, neredno izplačevanje plač in – po dolgih letih – stavke (Stanojević 2008). Obenem se v tem obdobju krize slovenskega gospodarstva, ki je vpeto v globalne tokove reorganizacije dela (iz fordizma v postfordizem), spremeni tudi simbolna vrednost dela. Spremeni se na škodo industrijskega, proizvodnega dela in v korist kognitivnega dela, predvsem dela, ki ga opravljajo izobražene elite. V nasprotju s prejšnjo industrijsko družbo produktivnost in dobiček naraščata z upadanjem zaposlovanja in tako celi sloji prebivalstva postajajo odveč (Bauman 2001). V času socializma, ki je sovpadal s fordističnim načinom proizvodnje, je vsako delo veljalo za vredno in pomembno, kar se je kazalo tako na deklarativni ravni¹⁴ kot na ravni osebnih dohodkov.¹⁵ Izbrisani sogovorniki so poročali o tem prelomu kot obdobju, ki ga je zaznamovala izguba redne službe,¹⁶ izrazita začasnost dela, delo na črno, nizka plačila, izkoriščanje in odsotnost pravic iz dela. Naslednji trije odlomki tipično ponazarjajo situacijo izbranih na področju zaposlovanja:

Leto dni sem delal na vodovodu, na črno ... Potem sem delal v trgovini za mineral, 60 kilometrov od tu, leto dni. Delal sem v Kopru v mizarski delavnici, leto dni ... Marsikaj sem počel – vse na črno. Namesto 14 let delovne dobe, kolikor jo imam, bi jo moral imeti 25. Ampak je nimam. In tega ne bom mogel nikoli nadoknaditi. (Aleksandar, 47 let)

O izgubi delovne dobe govori tudi naslednji odlomek:

Meni je žal za ta interval, to so bila najboljša leta in najbolj sem bil zmožen za delo. Če je človek sedem let brez dela, izgubi orientacijo za življenje. Enostavno se znajdeš v neki agoniji, ko so vse poti zaprte. Z besedami je to težko opisati. (Božo, 45 let)

Intervjuvanka s psevdonimom Indira je bila v rednem delovnem razmerju od prihoda v Slovenijo leta 1981 do stečaja Tekstilindusa. Po ločitvi od moža,

¹⁴ Denimo znan slogan iz tistega obdobja je »delu čast in oblast«.

¹⁵ Do leta 1962 je bilo razmerje med osebnimi dohodki ne kvalificiranih delavcev in delavcev z visoko izobrazbo 1 : 2,8, potem se je to razmerje zmanjšalo in je bilo najnižje leta 1974. Najbolj so se povečali osebni dohodki priučenih, ne kvalificiranih in kvalificiranih delavcev, najmanj pa delavcev z visoko izobrazbo (Kresal 1998, 330).

¹⁶ Več o tem kako je izguba zaposlitve vplivala na štiri izbrisane osebe, zlasti kako se je ta izguba odrazila v njihovem telesnem in duševnem zdravju glej Lipovec Čebren 2007a.

preteku pravic iz statusa brezposelne osebe in izbrisu je ostala brez vsega, a preživeti je morala sebe in svoja otroka:

Potem sem bila brez statusa, ničesar nisem imela, pustil me je brez česar koli ... Sem morala ... 23, 30 ur ... 34, tako sem delala! Brez premora! Eno delo za drugim. [...] Čistila sem. Tudi generalke, čistila sem – vse na črno, v stanovanjih, v firmah, povsod. [...] Delovna doba mi ni tekla. In so rekli [na zavodu za zaposlovanje, op. avtorice], da moram to delovno dovoljenje dobiti. Niso me hoteli ... In tako je ostalo in sem delala na črno. [...] Otrokom je bilo težko. Jaz sem ves čas delala, oče jih je zapustil, pridem domov in [starejši sin, op. avtorice] živčen. Pridem zmatrana, samo ulegla bi se, a on živčen. Pravi, 'jaz nisem kot ostali otroci, nimam nič, s svojimi prijatelji ne morem nič', tako da mi je bilo res hudo. (Indira, 48 let)

Nekaterim so njihova podjetja priskrbela začasno delovno vizo, tako da so ostali legalno zaposleni, dokler so jih potrebovali. Že prej omenjeni intervjuvanec s psevdonimom Aleksandar je poročal, da najprej sploh ni vedel, da dela na podlagi začasnih delovnih viz:

Deset let sem delal [v Luki Koper, op. avtorice], od 1982 do 1992, potem so mi vse prekinili. Rekli so, da mi je poteklo delovno dovoljenje. Do takrat sploh nisem vedel, da sem imel delovno dovoljenje ... Meni kot tudi drugim so to interno napravili takrat, ko so zvedeli, da nimamo državljanstva. Brez da mi sploh vedeli, so nam uredili ta delovna dovoljenja. (Aleksandar, 47 let)

To situacijo fleksibilizacije dela brez varnosti so sindikati začeli naslavlјati še v zadnjih letih, medtem ko so jo mnogi delavci doživljali že konec osemdesetih let, zlasti pa so jo občutili izbrisani od začetka devetdesetih let. Rastko Močnik je opozoril, da bi krizo vdora neoliberalnega kapitalizma lahko omilila ali preprečila koalicija med industrijskim delavskim gibanjem združena s kognitivnim delavstvom in mladinskimi alternativnimi kulturami, ki so bile v osemdesetih letih nosilec napredka, kar pa se ni zgodilo. Obdobje preloma (1987–1992) in nezadovoljstvo zaradi razmer, ki jih je povzročila gospodarska kriza, je sicer spremljalo močno stavkovno gibanje, vloga sindikatov kot predstavnikov delavcev pa je bila najbolj izrazita pri uvajanju novega sistema kolektivnih pogodb. Miroslav Stanojević (2008, 72) piše, da je bilo stavkovno gibanje egalitarno naravnano, saj so

[N]jegovo jedro sestavljali delavci iz velikih, klasičnih fordističnih tovarn, ki so v tem obdobju izgubljale trge in so se soočale s kritičnimi, izrednimi razmerami. Sindikati so to množično socialno nezadovoljstvo artikulirali v zahteve po pravičnosti, ohranjanju/varnosti delovnih mest, »poštenem« (predvsem rednem) plačilu za opravljeno delo. (ibid.)

Gledano za nazaj in iz perspektive izbrisa, lahko ugotovimo, da zgoraj navedeno dejstvo, da so jedro stavkovnega gibanja sestavljali delavci iz klasičnih

fordističnih tovarn in sindikalne zahteve po pravičnosti, še ne pomeni emancipacije delavstva: niso postali progresivni akterji, temveč so zgolj protestirali proti poslabšanju njihovega položaja, zlasti pa niso naslovili problemov ločevanja delavcev (»Bosancev«/»Slovencev«). Sindikalne zahteve so se očitno izognile vprašanju etnične/nacionalne pripadnosti in s tem tudi državljanstva in izbrisa, četudi so bili to razlogi, zaradi katerih so bili posamezni delavci in delavke odpuščeni iz službe in izključeni iz (institucionalnih) solidarnostnih mrež. Zaradi tega ne preseneča, da so izbrisani svoj kolektivni boj začeli v povezavi in v času teoretične in praktične konjunktore gibanj za globalno pravičnost (Kurnik 2007, 123, Zadnikar 2004) in ne v povezavi s sindikati, kljub dejstvu, da je bilo med njimi veliko klasičnih industrijskih delavcev in delavk. Ena od značilnosti omenjenih gibanj za globalno pravičnost je, da ne delujejo prek predstavništav (kot je to pogosto pri sindikatih), temveč da so zatirani hkrati glavni akterji javno izraženih zahtev, gibanje pa razvija prepoznavno teorijo kapitalističnega sistema in možnih vidikov osvoboditve (na primer Antonio Negri in Michael Hardt, Immanuel Wallerstein, Sergio Bologna, Étienne Balibar in drugi). V teoriji in praksi ta gibanja razkrivajo in nasprotujejo mehanizmom administrativnih zidov, s katerimi vlade poskušajo deliti delo in bivanje ljudi na »legalno« in »nelegalno«, kar je bila tudi značilnost slovenskega izbrisa. V tistem obdobju se delavci niso uspeli rekonstituirati v delavski razred kot politično silo – ali, kot pravi Močnik (2008), v kolektivnega intelektualca, ki bi bil zmožen refleksije svojega zgodovinskega položaja in novih razmer izključevanja.

Zgodovinske izkušnje kažejo, da delavska gibanja praviloma niso imuna na razizem oziroma ločevanje po etničnih/nacionalnih/rasnih atributih (Wieviorka 1995). To kaže primer ameriškega delavskega gibanja, ki je bilo najprej (1881) organizirano zgolj kot gibanje belih delavcev. Vse do leta 1935 so bili temnopolti delavci množično izključeni iz sindikalnega gibanja, hkrati pa so jih obtožili izdaje delavskega razreda, ker se niso držali stavkovnih pravil, prevzemali so slabo plačana dela in s tem zniževali ceno meznega dela.¹⁷ Če je bil v Združenih državah razizem inherenten začetkom organiziranega delavskega gibanja, pa je šlo, na primer, pri poljski Solidarnosti za obraten proces: antisemitizem je dobil (ponovni) zagon, ko je gibanje konec osemdesetih začelo razpadati in ko so ob stopnjevanju gospodarske krize (pomanjkanje hrane, zapiranje tovarn) nacionalisti okrepili svoje vrste in se vse bolj zatekali v populizem. Ob tem so se sklicevali na skupnost, »poljskost«, homogenost, občasno so celo poudarjali potrebo po trdi roki vlade in vrnitvi k redu.

¹⁷ Kot obraten primer lahko navedemo rusko delavsko gibanje iz devetdesetih let 19. stoletja. Ker so v premožni regiji južne Rusije protijudovski pogromi pomenili resno politično in organizacijsko oviro pri stavkah in demonstracijah, je bila poglavitna naloga socialnodemokratskih aktivistov preprečiti, da se demonstracije ne bi »spontano« sprevrgle v protijudovske pogrome. Charters Wynn (1992) navaja specifičnost ruske situacije, ki je bila v tem, da so v času prve ruske revolucije (1905) prvi oddelki revolucionarnega oboroženega delavstva nastali kot samoobrambne sile judovskih delavcev južne Rusije. Delavci so se oborožili, da bi zaščitili svoje skupnosti pred pogostimi pogromi, ki pa nikoli niso bili zgolj spontani izraz ljudskih množic, temveč jih je spodbujal caristični policijski aparat. Med temnopoltimi Američani in ruskimi Judi lahko vidimo analogijo. Oboji so bili tarče rasizma v svojih državah, s to ključno razliko, da so bili prvi najprej povsem izključeni iz delavskega gibanja, medtem ko so drugi predstavljali pomemben in aktiven segment gibanja.

Michel Wieviorka (1995) navaja tudi primer francoskega delavskega gibanja, ki je do konca sedemdesetih let prejšnjega stoletja bistveno sooblikovalo politično in kulturno dimenzijo življenja v Franciji. Družba je bila strukturirana okoli glavnega konflikta – delavstvo je stalo trdno nasproti delodajalcem. Oba razreda sta bila politično in kulturno aktivna. Priseljenci takrat niso bili tema, s katero bi se obsesivno ukvarjali. O njih so govorili v zvezi z zaposlovanjem in ne v terminih populacije (kar ima navadno rasistične podtöne). Kriza industrijske družbe, ki jo je spremljal razkroj organizacije delavskega gibanja, je za sabo pustila praznino, ki se je hitro napolnila z individualizmom. To je bil prehod iz razredne družbe v družbo etničnih/religioznih diferenciacij in izključevanj. Srednji in nižji sloji, tudi najbolj revni med njimi, so se ob upadanju družbenih gibanj, značilnih za sedemdeseta leta, poskušali čim bolj razlikovati in tudi fizično ločiti od priseljencev, ki so jih začeli doživljati kot etnično in/ali religiozno grožnjo.

Wieviorkov argument gre v smeri, da sta *upad družbenih gibanj*, ki praviloma generirajo družbene konflikte ter obratno, *diferencialistična logika* (priseljenci/domačini, dominantne/rasizirane skupne), ki konflikte duši in prikriva, *povezana s populizmom in izražanjem rasizma*. Kajti šibkejša ko je stopnja družbenega oziroma razrednega konflikta in manj, ko taki konflikti oblikujejo politični sistem in državo, večji je po njegovem mnenju prostor za razraščanje rasizma (ibid., 81). Wieviorka govori celo o družbenem antigibanju, katerega značilnosti so prav govor v imenu naroda, rase, religiozne skupine. Drugi pa ni (več) razumljen kot možen protagonist, ampak le kot grožnja. Promotorji družbenega antigibanja branijo svoje lastne zgodovinske predstave in koncepte, onstran katerih ni nobene druge zgodovinske perspektive.

V slovenskem primeru je bil razredni boj institucionaliziran v socialistični ureditvi, kar je etatiziralo in omrtvičilo sindikalno gibanje. Sindikalno gibanje ni odigralo vidne vloge v gibanjih za demokratizacijo in svoboščine v drugi polovici osemdesetih. V začetku devetdesetih, ko so družbena gibanja (imenovana tudi civilna družba) omahnila v strankarsko življenje ali so kako drugače izgubila svojo energijo, so družbeni prostor bolj kot kdajkoli prej zavzeli diferencialistični in nacionalistični argumenti. Prav v tistem času, v prvi polovici devetdesetih, je ena osrednjih političnih tem postalo vprašanje novega slovenskega državljanstva v povezavi z »slovenizacijo«: kdo od priseljencev si ga zares zasluži in kdo ne (Zorn 2007). Skrajno desničarske iniciative so uspele to vprašanje prenesti tudi v parlamentarne razprave in celo predlagale referendum o reviziji že pridobljenih državljanstev po 40. členu Zakona o državljanstvu. O priseljenicah se ni več govorilo kot o delavcih, ampak le kot o Neslovencih.

5. Poraz države blaginje: prevlada upravno-pravnih nalog nad političnimi procesi

Naraščanje neenakosti in revščine sta bili značilni za vse postsocialistične države, delež sive ekonomije pa povsod velik (Močnik 2003). V začetku devetdesetih bistveno naraste brezposelnost.¹⁸ Rastko Močnik identificira tri procese, ki jo povzročajo: 1) sprememba v družbenem gospodstvu: vladajočim razredom njihovega gospodstva ni več treba vzdrževati s tem, da bi zagotavljali polno zaposlenost; 2) politika neoliberalne globalizacije in s tem povezano tekmovanje nacionalnih ekonomij na svetovnem trgu; 3) tretja »industrijska revolucija«, zaradi katere celi razredi prebivalstva postajajo odveč (ibid., 77). Te razmere pa spremlja trend spreminjanja vrednostnega sistema na področju solidarnosti, in sicer gre za naraščanje individualizma (ibid., 85).

V takih razmerah se v Sloveniji pojavi izbris, ukrep, za katerega je bilo značilno poglobljanje neenakosti in ekstremne oblike revščine, hkrati pa je bilo prepoznavanje njegove sistematičnosti in naklepnosti kompleksen in zamuden kolektivni proces. Gledano iz perspektive izbrisa se opustitev socialističnih pridobitev države blaginje kaže v dveh sočasnih procesih. Prvi je zmanjševanje socialne varnosti, ki doleti celotno družbo (načelo polne zaposlenosti prebivalstva so odpravili, zmanjša se razpoložljivost nekomercialnih stanovanj, dostop do zdravstvenih storitev se spremeni ipd.). Hkrati pa imamo opravka s poglobljanjem neenakega dostopa do javnih storitev, saj – kot se je izrazil eden od sogovornikov – so bila izbrisanim vsa vrata zaprta.

5.1 »Pa priznajte ga vsaj kot žival!«

Neenakost je šla celo tako daleč, da so nekateri občutili, da niso priznani niti na ravni golega življenja, telesa:

Veterinarja sem prosil, da mi da antibiotike, saj je bil oče res hudo bolan. Popuščala mu je srčna mišica. Veterinar je odgovoril, da vendar ni žival. Pa sem mu rekel, pa priznajte ga vsaj kot žival! (Begeš, 89 let)

Dejavnosti oblasti, ki prispevajo k skrbi za preživetje, ohranjanje življenja, izboljševanje življenjskih pogojev, zdravje itd. so danes samoumeven vir njene legitimnosti: merijo na populacijo kot celoto, zadevajo skupne procese značilne za življenje, kot so rojstvo, smrt, razmnoževanje, staranje, bolezni. Foucault ([1976] 2003) je to oblast, ki ima moč omogočati življenje, poimenoval biooblast. Ta tehnologija oblasti, ki se je začela uveljavljati konec 18. stoletja, predpostavlja razvoj cele vrste poddržavnih institucij, kot so zdravstvene ustanove, zavaroval-

¹⁸ Na primer leta 1980 je bilo v Sloveniji približno 10.000 brezposelnih. Leta 1989 število brezposelnih naraste na 29.000 oseb; to je bila triodstotna stopnja brezposelnosti. Leto kasneje (1990) jih je bilo že 44.000. Leta 1992 se je stopnja brezposelnosti potrojila: 164.000 oseb brez dela je predstavljalo 12,6-odstotno stopnjo brezposelnosti (Bregar 1989, Volfand 1990, Sovdat in Tušek 1991, Popit 1992; 1993).

nice, solidarnostni skladi, socialne službe, bolnišnice ipd. Odkar deluje država na način biooblasti, pravi Foucault, lahko za morilsko funkcijo države (kar pomeni pustiti nekoga v nevzdržnih razmerah in ne le neposreden umor) poskrbi le rasizem. Ta rasizem deluje prav na področju mehanizmov, ki omogočajo preživetje v skladu z načelom, da je smrt drugih biološka okrepitev samega sebe, kolikor pripadamo neki »rasi«, etnični skupini ali populaciji. Rasizem v državnih mehanizmih, torej institucionalizirani rasizem pomeni, da oblast uvede »prelom med tistim, kar mora živeti, in tistim kar mora umreti« (ibid., 163). Kot rečeno, pri tem ni mišljen neposreden umor, temveč posreden: da nekatere izpostavimo večji življenjski nevarnosti, ali pa zavračanje, izgon, pravna in politična smrt. Izbrisani so se temu rasizmu biooblasti zoperstavili z gladovnimi stavkami, torej s pomočjo tega, kar jim je pogosto edino preostalo: golo življenje, telo in na način, ki razkriva zločinskost državne oblasti – da ima moč pustiti umreti. Spodnji odlomek je ilustrativen za občutenje samega sebe zgolj na ravni golega življenja:

Nič nisem imela [nobenega zavarovanja, pravnega statusa in nobene pomoči, op. avtorice]. Jaz sem takrat samo fizično obstajala. Pojava moja. (Tatjana, 34 let)

Pripovedi izbrisanih kažejo, da je oblast ljudi najprej ponižala na raven golega življenja s tem, ko jim je odvzela pravno identiteto in jih na milost in nemilost izpostavila represivnim organom (preganjanju policije, deportacijam), različne javne institucije pa so s svojim etično slepim, administrativnim pristopom ta gola življenja ogrožala. Tako so zdravstvene in socialnovarstvene službe zgolj reproducirale odločitve represivnega dela oblasti (Ministrstva za notranje zadeve).

V nadaljevanju bomo pregledali nekatere ključne spremembe na področju stanovanja, zdravstva in socialne varnosti v povezavi z izbrisom. Na koncu se bomo dotaknili vprašanja, s čim vse so bili povezani poskusi vrnitve izbrisanih v sistem legalnega bivanja in pravic.

5.2 Stanovanja

Primerjava o razpoložljivosti nekomercialnih najemnih stanovanj je ilustrativna tako za prikaz krčenja javne blaginje na sploh, za celotno populacijo kot za izključevanje skupine izbrisanih. Na primer, v novem sistemu, med letoma 1991 in 1996, je bilo pridobljenih in oddanih skupaj okoli 700 socialnih in okoli 1000 neprofitnih stanovanj; na leto torej v povprečju okoli 240 (Mandič 1999, 25). To letno povprečje pomeni le okoli pet odstotkov števila družbenih stanovanj delovnih organizacij in solidarnostnih stanovanj, ki so bila na leto razdeljena sredi osemdesetih let (okoli 5500) (ibid.). Podoben upad je zaznati na področju ugodnih stanovanjskih posojil. Med leti 1991 in 1995 je Stanovanjski sklad RS dodelil okoli 16.000 ugodnih posojil, na leto v povprečju okoli 3200. To je le okoli enajst odstotkov letnega števila posojil, ki so jih delovne organizacije razdelile v drugi polovici osemdesetih let (leta 1983 30.000, leta 1986 pa 34.000 posojil) (ibid., 27). Ob tem je sicer treba povedati, da sta bila pridobitev družbenega stanovanja

in nekomercialnega stanovanjskega posojila povezana z zaposlitvenimi priložnostmi in gospodarskim uspehom delovne organizacije (Mandič 1996, 138). Delovne organizacije so relativno samostojno oblikovale stanovanjske sklade, ki so jih vodile voljene stanovanjske komisije. Tu so odločali o tem, koliko denarja se nameni za pridobivanje družbenih stanovanj, koliko pa za stanovanjska posojila za nakup ali zidavo (ibid.). Povsem drugače pa je bilo pri upravljanju in vzdrževanju stanovanj ter zlasti pri določanju stanarine – te odločitve so se sprejemale na lokalni ravni, torej za celoten družbeni sklad v neki lokaliteti. Strošek stanarine je bil, po besedah Srne Mandič (ibid.), »nerazumno nizek v strukturi zasebne potrošnje«; dolga leta je namreč znašal le okoli štiri odstotke. Srna Mandič tudi ugotavlja, da je bilo družbeno stanovanje, pri katerem je imela ključno vlogo delovna organizacija, »paradni konj« samoupravnega modela stanovanjske politike in način uresničevanja socialne pravičnosti; sredi sedemdesetih let pa se mu je pridružilo še solidarnostno stanovanje. Program solidarnostnih stanovanj je meril na tisti del prebivalstva, ki jih ni dosegla »ugodnost iz zaposlitve«: brezposelne, hendikepirane, mlade družine itd. Čeprav so bila družbena stanovanja delovnih organizacij dostopna širokemu krogu prebivalstva in je stanovanje veljalo za pravico in ne za tržno dobrino, pa je vstop v tako najemništvo vseeno veljal za privilegij (ibid., 139). Kajti družbenih stanovanj je primanjkovalo, kriteriji za njihovo dodelitev pa so bili ne le potrebe, ampak tudi zasluge, kar je dajalo prednost višjim družbenim slojem (kar ni bilo povsem skladno s socialističnimi ideali pravičnosti in enakega dostopa).

Mnogi sogovorniki, ki so doživeli izbris, so bili uporabniki družbenih stanovanj, kar kaže na njihovo dejansko vpetost v okolje ter zagotovljeno socialno varnost, morda tudi relativno visok družbeni status, kljub temu da so bili priseljenci in neredko industrijski delavci. Ali kot sami pravijo, »živel smo normalno«, »brez posebnih problemov« ipd.

Drugi proces – poglobljanje neenakega dostopa – pa se je zlasti kazal v pogojevanju odkupa stanovanja s statusom državljana. Čeprav so dolga leta pripevali v stanovanjski fond, so izbrisani ostali brez možnosti odkupa stanovanja kot omenjeno v enem zgornjih odlomkov pripovedi izbrisane prebivalca pod psevdonimom Vladimir in kot kaže tudi spodnji odlomek:

Imeli smo stanovanje od firme. Govorili so, da nas bodo izselili. [Mož, op. avtorice] je odšel v to bivšo firmo in potem so podpisali, da lahko ostanemo v stanovanju. [...] Dobili smo ponudbo, da ga odkupimo ... Ampak ker nismo imeli stalnega bivanja, ga nismo mogli. In še vedno plačujemo najemnino. Ta najemnina je večja kot bi bil mesečni obrok kredita. Plačujemo 140 evrov plus stroške. Ampak to je samo soba, 39 kvadratov. (Jasna, 61 let)

5.3 Zdravstveno varstvo¹⁹

Tudi zdravstveno varstvo je bilo organizirano drugače kot danes, ko je dostop do zdravstvenih storitev strogo pogojen z vrsto in obsegom zdravstvenega zavarovanja. V prejšnjem sistemu je veljalo prepričanje, da je mogoče s solidarnostjo vsem zagotoviti dobrine s področja zdravstvenega varstva. Tone Košir (1992) navaja, da so se pravice širile tudi brez materialnega kritja (kar naj bi bil razlog za prenovo sistema zdravstvenega zavarovanja) in da so bile, vsaj teoretično, vse zdravstvene storitve zagotovljene vsem brez omejitev oziroma ne glede na zmožnost plačila. V nasprotju s tem pa se je v novem sistemu doslednega pogojevanja zdravstvenih storitev z zavarovanjem redno dogajalo, da so bila izbrisanim vrata v zdravstvene ustanove zaprta. Enemu od intervjuvancev se je celo zgodilo, da ga niso hoteli vzeti niti proti plačilu:

Imel sem karambol in sem se udaril v glavo. Šel sem v zdravstveni dom Koper, me je vprašala po zavarovanju. Rekel sem, da nimam. 'Nimam nobenega zavarovanja, bom plačal, kolikor bo.' Dobil sem odgovor, da me ne bodo niti pregledali, če nimam zavarovanja. [...] Niti za denar me niso hoteli sprejeti. Nisem nič prosil, sem šel kar ven. Z razbito glavo sem šel v gostilno. Gostilničarka me je vprašala, kaj mi je to na glavi. Vzela je alkohol in mi razkužila namesto zdravnice oziroma medicinske sestre. Tega ne bom nikoli pozabil. Peklo me je, bila je kar globoka rana. [...] Po tem nisem več niti poskušal iti k zdravniku. Mogoče je tudi to malo prispevalo, da sem kasneje zbolel za rakom. (Edin, 45 let)

Izbrisani so bili iz zdravstvenega sistema izključeni – ne ker ne bi mogli plačati zavarovalnih zneskov, ampak zato, ker je bilo sklepanje zdravstvenega zavarovanja pogojeno s statusom državljana ali tujca z dovoljenjem za stalno prebivanje. Nekateri so poročali, da se niso mogli zavarovati niti prek zakonskih partnerjev:

Žena je imela stalno službo, ampak me ni mogla zavarovati prek sebe. Štiri leta sem bil brez zdravstvenega zavarovanja. Da bi bil slučajno bolan – ne daj bože ... Edino turistično zavarovanje bi lahko kupil za 40.000 tolarjev na mesec. Ampak to je bilo zame celo premoženje in seveda nisem vzel takega zavarovanja. (Aleksandar, 47 let)

5.4 Socialna varnost

Diferenciacijo znotraj spremenjenega sistema države blaginje lahko ilustriramo tudi z nekaterimi določili Zakona o socialnem varstvu, ki je bil sprejet po izbrisu, novembra 1992 (Ur. l. RS 54/92). Ta zakon je v svojem 5. členu določil,

¹⁹ Za natančen prikaz izključevanja iz zdravstvenega sistema glej Lipovec Čebren 2007a, 2007b in Lipovec Čebren v tej knjigi.

da so upravičenci po omenjenem zakonu državljani in pa tujci, ki imajo dovoljenje za stalno prebivanje v Sloveniji.²⁰ Izključil je tako izbrisane kot begunce brez statusa in prebivalce z dovoljenjem za začasno prebivanje. Predhodni »socialistični« Zakon o socialnem skrbstvu (Ur. l. SRS 35/79) upravičenosti do socialne pomoči ni pogojeval z osebnim pravnim statusom.²¹ Peti člen takrat novega zakona lahko razumemo kot enega od pokazateljev poraza države blaginje, saj je to dokaz, da so drugi podsistemi (v tem primeru upravno pravni sektor, znotraj katerega je bil izveden prvotni postopek izbrisa) prevladali nad podsistemom socialnega varstva, ki je na ta račun izgubil del avtonomije – podobno kot zgoraj omenjeni primer zdravstva.

V primerjavi s socialističnim obdobjem in skladno z novimi določili so socialne delavke in delavci izgubili diskrecijsko pravico odločanja komu dodeliti socialno pomoč in komu ne. To je po eni strani zmanjšalo možnosti za morebitno pokroviteljstvo in zlorabo moči s strani izvajalcev socialnih storitev, po drugi pa jim je bila odvzeta možnost ravnanja po lastni presoji v razmerah nenadne družbene neenakosti. Iz pogovorov s socialnimi delavkami²² smo izvedeli, da so zaposleni na področju socialnega varstva nudili pomoč pri vlogah za državljanstvo po 40. členu Zakona o državljanstvu (v primeru, ko so ljudje bivali v socialnovarstvenih zavodih) in pozneje, po izbrisu, pri pridobivanju statusa tujca ali naturalizaciji zlasti pri tistih, ki so že bili uporabniki socialnih storitev. Pogosto so posredovali pri komunikaciji z uradi za tujce in uradom za naturalizacijo pri ministrstvu za notranje zadeve. Kljub zaostrenim razmeram delo socialnih delavk in delavcev ni preraslo v politični razmislek in družbeno akcijo. Res pa je, da so nekatere socialne delavke pri svojih odločnih prizadevanjih – pri pridobivanju dokumentov in zagotavljanju materialne pomoči – ravnale celo nelegalno ali pollegalno. Kljub temu pa opisan institucionalni ustroj kaže prevlado birokratskega upravljanja nad političnim odločanjem. Nudjenje pomoči namreč ni preseglo samega okvira izbrisa.²³

²⁰ 128. člen Zakona o socialnem varstvu (Ur. l. RS 54/92): »Centri za socialno delo so dolžni v roku treh mesecev od uveljavitve tega zakona po uradni dolžnosti ugotoviti ali upravičenci, ki so družbeno denarno pomoč prejeli po dosedanjih predpisih, izpolnjujejo pogoje za dodelitev dajatev po tem zakonu.«

²¹ Zakon o socialnem skrbstvu iz leta 1979 govori o ogroženih posameznikih, družinah, delovnih ljudeh, občanah ter uporabnikih storitev in programov.

²² Opravljeni so bili naslednji pogovori in seminarska naloga: intervju z D. R., v času izbrisa in kasneje zaposlena na centru za socialno delo Izola (pogovor opravljen skupaj z Uršulo Lipovec Čebtron 21. 5. 2007); seminarska naloga z naslovom Izbrisani – ujetost v past sindroma pomaganja, avtorica A. M., zaposlena v psihiatrični bolnišnici Ormož (začel pogovor avgust 2007); pogovor s P. V. v času izbrisa in kasneje zaposlenim na centru za socialno delo Šiška (pogovor opravljen oktobra 2007); pogovor z M. C. v času izbrisa in kasneje zaposleno v delavnovarstvenem zavodu Ponikve (pogovor opravljen 26. 2. 2009), pogovor s S. Š. v času izbrisa in kasneje zaposleno na centru za socialno delo Moste Polje (pogovor opravljen 26. 3. 2009), B. R. v času izbrisa in kasneje zaposleno na centru za socialno delo Ravne na Koroškem (pogovor opravljen 17. 4. 2009). Zvočni ali pisni zapisi intervjujev so shranjeni pri avtorici tega poglavja.

²³ Na področju denarnih socialnih pomoči socialne delavke in delavci niso imeli nobene možnosti lastne presoje, ampak so morali v vsakem primeru upoštevati Zakon o socialnem varstvu, ki izključuje ljudi brez dovoljenja za stalno prebivanje. Sodobni etični kodeks na področju socialnega dela zahteva, da socialne delavke in delavci v takih razmerah reagirajo politično – ob tem kodeks sicer uporablja drugačno terminologijo. V njem piše, da so se socialne delavke in delavci dolžni zavzemati za izboljšanje dostopa do obstoječih ali novih virov pomoči in da poskušajo vplivati na zakonsko regulacijo socialnih pravic in na razvoj socialne politike (1. člen). Socialne delavke in delavci morajo vselej ravnati antidiskriminatorno, na morebitne kršitve tega načela so dolžni opozoriti svoje kolegice, vodstvo ustanove, v kateri se kršitev zgodi, po potrebi pa o tem obvesti tudi pristojno ter širšo javnost (6. člen). Devetindvajseti člen pa pravi: »Profesionalnost socialne delavke/delavca vključuje angažiranje tudi na tistih družbenih vprašanjih in področjih, ki so s strokovnim socialnim delom zgolj v posredni, a pomembni zvezi. V tem smislu se zavzema za takšne socialno-politične, zakonodajne ali pa civilno-družbene iniciative, ki so v prid uporabnikom socialnega dela. Pri takšnem delovanju se socialna delavka/delavec sklicuje izključno na strokovne argumente« (Društvo socialnih delavk in delavcev Slovenije 2009).

Socialna država dvajsetega stoletja, piše Rastko Močnik (2008, 48), je za nazaj videti kot uresničena utopija, a je v marsičem zavrila emancipacijske boje. Depolitizacija družbenih procesov, ki je na področju socialnega varstva prevladovala že v prejšnjem sistemu, je onemogočila upor proti splošni neoliberalni prevladi: »neoliberalizem je z državnimi ukrepi brez posebnih težav nadomestil etatizirane oblike družbene solidarnosti s tržnimi mehanizmi« (ibid.). Značilnost neoliberaliziranih javnih institucij je torej vzpostavitev nadzora nad priseljivanjem, ne le na zunanjih mejah, ampak tudi navznoter, kot je določila prenovljena zakonodaja in smo prikazali zgoraj, v povezavi z izbrisom pa ilustrira naslednji odlomek:

Imela sem res veliko problemov. V šoli sem ostala dolžna za otroka, so me klicali, mi pošiljali opomine in potem za sodišče. Poslali so me na socialno, pa nisem mogla iti [ker nisem imela dovoljenja za stalno prebivanje ali državljanstva, op. avtorice], jočeš, a kaj naj bi naredila. Sem rekla: »Dajte mu jesti. Če vsi dobijo en krožnik, bo pa še za njega. Saj tako vržete stran.« Otroku nisem mogla nič nuditi, čisto nič. Samo, da je imel za jesti. Ali pa če sem od koga kaj dobila. (Emina, 47 let)

Storitve države blaginje, ki naj bi bile namenjene vsem, zlasti pa tistim, ki si nujnih življenjskih stroškov ne morejo pokriti sami, so postale vir neenakosti in izključevanja. Izbris razkrije, da so javne institucije delovale v nasprotju s svojimi lastnimi načeli enakosti in solidarnosti. Zakon o družinskih prejemkih (Ur. l. RS 65/93, sprejet novembra 1993) je v svojem 25. členu določil, da ima pravico do pomoči za opremo novorojenca mati s stalnim prebivališčem v Republiki Sloveniji. To je pomenilo, da ženske, ki so bile izbrisane iz registra stalnega prebivalstva in rodile po letu 1993, niso dobile te pomoči, pa čeprav so bile zaposlene in zdravstveno zavarovane; tak je bil primer Ismete, ene od intervjuvank.

S stališča izbriša je zanimiv tudi 36. člen Zakona o socialnem varstvu, ki je določal, da lahko center za socialno delo državljanu Republike Slovenije, ki nima stalnega prebivališča v Sloveniji in tujcu, ki nima dovoljenja za stalno prebivanje v Sloveniji (torej osebi izbrisani iz registra stalnega prebivalstva), dodeli enkratno pomoč za vrnitev v kraj stalnega bivanja in sicer največ dvajset odstotkov denarne pomoči kot edinega vira preživljanja, ki se praviloma izplača v funkcionalni obliki. Nobena izbrisana oseba v intervjuju ni poročala o taki vrsti »pomoči«. Domnevamo pa lahko, da bi se socialne službe pri ugotavljanju kraja stalnega bivanja znašle v zagati, kaj naj bi veljalo za stalni naslov; izbrisanim pa bi spodletela »vrnitev«, saj večina ni imela veljavnih potnih listov nobene države.²⁴

²⁴ Dejstvo, da so jim uničili še veljavne dokumente in da novih v Sloveniji niso mogli dobiti, dokler niso postali tuji državljani, je mnogim izbrisanim preprečilo tudi tako neodložljiva in moralno obvezujoča potovanja, kot so pogrebi staršev, obiski ostarelih staršev, rojstvo sorodnikov ipd. v novonastalih državah nekdanje Jugoslavije.

5.5 Stroški ponovnega vpisa: »Na koncu si moral vse plačati«

Meje države blaginje so bile trdno varovane s statusom stalnega prebivalca in državljana; postopki za pridobivanje enega ali drugega statusa pa so bili zamudni, dragi in polni »nelogičnih« zahtev, kot je, na primer, opravljanje izpita slovenščine tudi za osebe, ki so celotno izobrazbo pridobile v Sloveniji ali pa predložitev potrdila o nekaznovanosti iz rojstnega kraja vlagatelja ali celo rojstnega kraja njegovih staršev, torej iz kraja, kjer vlagatelj nikoli ni živel. Postopek pridobivanja potrebne dokumentacije je bil povezan z naslednjimi stroški:

- stroški potovanja (priskrbeti je bilo potrebno uradne dokumente iz rojstnih krajev na področju nekdanje Jugoslavije in uradno postati tujec),
- stroški uradnih (sodnih) prevodov dokumentov in potrdil iz držav na področju nekdanje Jugoslavije, ki so služili kot obvezne priloge vlogam za dovoljenje za bivanje ali naturalizacijo (cena takih prevodov je višja od cene običajnih prevodov),
- stroški izpita slovenščine v primeru vloge za državljanstvo (35.000 tolarjev, po navedbah izbrisanih sogovornikov),
- stroški upravnih taks za vloge za dovoljenja za bivanje ali naturalizacijo (tudi do 30.000 tolarjev), stroški upravnih taks v primeru pritožb ter stroški upravnih taks v Sloveniji in državah nekdanje Jugoslavije ob zahtevah za izdajajo različnih potrdil in dokumentov,
- nekateri so se pri vlaganju vlog za državljanstvo in dovoljenje za bivanje posluževali plačljivih odvetniških storitev.

Poleg tega so bili izbrisani podvrženi plačevanju kazni pri sodnikih za prekrške, saj so bili zaradi izbrisa stalno v prekršku. Razlog prekrška je ustvarila država, a na podlagi odločb sodnikov za prekrške so morali kazni plačevati izbrisani:

Naenkrat nisi mogel niti v eno ustanovo več, vsa vrata so bila zaprta ... In vse te kazni ... Na koncu si moral vse plačati. (Aleksandar, 47 let)

Tako so imela gospodinjstva z izbrisanim članom večje stroške v primerjavi s preostalim prebivalstvom in manj ali nič državnih pomoči, kar je njihovo izključenost in revščino še povečalo. Pridobivanje prilog k vlogam za dovoljenja za začasno ali stalno bivanje in za naturalizacijo pa je poleg denarja vzelo tudi ogromno časa:

Šefa sem res lepo prosil, da mi da dopust. Pa mi je rekel: »Dovolj imam tebe in teh tvojih papirjev.« Po dva dni me ni bilo. Pa še vse sem moral plačati. [...] Dobil sem vizo [delovno dovoljenje v Sloveniji, op. avtorice] za tri mesece, za šest, potem za devet in za dvanajst. Če si zamenjal firmo, pa spet na novo. Po cele dneve sem delal in ves čas sem moral rihitati te papirje. Non stop. Tri mesece, pa spet na novo. Šest mesecev, pa spet vse papirje. (Igor, 44 let)

Poleg stroškov so izbrisani navajali še druge ovire. Nekateri dokumenti, kot je zgoraj omenjeno potrdilo o nekaznovanosti, so imeli kratek rok veljavnosti (šest mesecev), zato se je dogajalo, da je njihova veljavnost potekla, še preden so vlagatelji nabrali vse zahtevane priloge. Nekateri pa so govorili o »začaranem krogu«, saj ni bilo jasno, kako sploh pridobiti nekatere listine. Aleksandar Todorović je to doživljal na lastni koži: »Na primer, poslal sem prošnjo, da bi pridobil dokument A, pa so me zavrnil, ker nisem imel dokumenta B. Poslal sem prošnjo za B, pa so me zavrnil, ker nisem imel A« (Beznec 2007, 37).

»Tekanje« po uradih je oviral tudi negativen odnos uradnikov in uradnic do izbrisanih. Poseben vidik tega negativnega odnosa so bile napačne informacije, ki so jih izbrisani dobili od uradnikov (več o tem glej Kogovšek v tej publikaciji).

6. Zaključek

Prispevek se je v marsikateri točki dotaknil prejšnjega sistema – predvsem toliko in v tistih segmentih, kot so na to opozorili sami izbrisani. Čeprav tudi prejšnji družbenopolitični sistem in večnacionalna država nista bila idealna, ju mnogi izbrisani vidijo v pozitivni luči, kar je posledica primerjave z nenadnim izrazitim poslabšanjem življenja v samostojni Sloveniji.

Izbrisani pripovedujejo, kako sta prejšnja neformalni etnonacionalizem in izključevanje postala institucionalizirana ter kako so iz priseljenih, a integriranih delavcev in delavk, postali deintegrirani tujci in »Neslovenci«. Od Neslovencev se je zahtevala lojalnost novi državi – kdor ni »vzel« državljanstva, je bil nelojalen. Vse to smo lahko slišali v razpravah o izbrisu po letu 2002, ki so ga na ta način tudi opravičevale. Razumevanje lojalnosti novi državi, kot kaže, temelji na premisi, da oseba ne more imeti hkrati dveh domov, pripadati hkrati dvema skupnostma, državam ipd. Za razliko od razumevanja državljanstva kot nevprašljive (»svete«) vrednote pa nekateri izbrisani razumejo državljanstvo kot »posvetni«, instrumentalni status – kot pravico in ne dolžnost:

Nisem predal vloge za državljanstvo. Enostavno nisem hotel. Tukaj sem imel stalno bivanje in zato sem bil prepričan, da bom lahko obdržal službo. Tu nisem imel stanovanja, v Bosni pa sem ga imel. Nisem bil odločen, če bom res tu živel do konca življenja. Če bi vzel državljanstvo, tako sem takrat razmišljal, kaj bi bilo z mojim premoženjem v Bosni. [...] Pa tudi – naš narod je delal po celem svetu in še danes je tako, pa je redko kdo vzel državljanstvo. Morda je le kakšnih pet odstotkov naših ljudi, od teh, ki jih poznamo, vzelo državljanstvo drugih držav – pa so ne glede na to vsi doživeli penzijo. Tako sem razmišljal. Žena je vzela državljanstvo. Niti pomislil nisem, da se lahko kaj zgodi. (Aleksandar, 47 let)

Zgodbe izbrisanih, njihove izkušnje in razmišljanja omogočajo kritično refleksijo in razpravo onstran osamosvojitvene zgodbe o uspehu. Izostrijo pogled na tranzicijsko obdobje iz socializma v neoliberalizem in iz večnacionalne v eno nacionalno državo. Ideologija individualizacije natanko ustreza neoliberaliziranim odnosom, tako razmeram prekariziranega dela kot izključenosti iz blaginjskega sistema. Eden njenih škodljivih učinkov je »prelaganje« sistemskih težav na pleča posameznikov in posameznic. Zahteva po samoodgovornosti vpliva na to, da ljudje zunanjim vzrokom težav pripišejo lastno krivdo, sistemske probleme pa doživijo kot osebni poraz (Beck 2001). Na ta način so izbrisani poleg objektivne stiske izbrisa pogosto dobili še psihične težave, kot so stres, tesnoba in poslabšanje zdravja. Napačno razumevanje izbrisa je lahko imelo uničujoče učinke na družinsko življenje, saj so otroci za prikrajšanost neredko krivili svoje starše, kot ilustrira spodnji primer:

Kot otrok sem bil marsičesa prikrajšan. Na primer, hotel sem igrati nogomet, pa nisem mogel, ker nisem imel papirja. Niso me mogli registrirati. [...] V bistvu nisem razumel, zakaj me mama ne more vpisati k nogometu. Nisem razumel, zakaj sploh gre. Celo življenje kritiziraš mamo, potem pa na koncu vidiš, da je država vsega kriva. (Jasmin, 19 let)

Desetletje molka glede izbrisa in nepovezanosti njegovih žrtev dokazuje, da brez kritične zavesti in prepoznanja razmerij moči še tako zaostrene socialne razmere same po sebi niso dovolj, da se zatirani organizirajo (glej Kovačič 2008). Zgolj zasebno iskanje rešitev na sistemske probleme – pridobivanje dovoljenj za bivanje pod pogoji, ki so veljali za dejanske tujce – kaže na politično nemoč tako varuhov pravic in služb države blaginje kot sindikatov in nevladnih organizacij. Politično delovanje izbrisanih se je začelo, ko je bilo za večino »najhujše« obdobje pravnega neobstoja že mimo (saj so mnogi uspeli pridobiti dovoljenja za bivanje)²⁵ ter v povezavi z gibanji za globalno pravičnost, ki so takrat že nekaj let opozarjala na probleme prebežnikov ter se pridružila kampanji bosanskih beguncev glede bivanjskih pravic in pravne integracije (Zadnikar 2004).

Že sama pripravljenost izbrisanih na pripovedovanje o svojih izkušnjah, občutkih in prepričanjih kaže na eksternalizacijo odgovornosti in pri mnogih tudi na opolnomočenje. Pri tem se zdi pomembno, da opredelitev odgovornosti za izbris postane nedvoumno dejstvo. To bi de-stigmatiziralo izbrisane in prispevalo k rehabilitaciji njihovega dostojanstva. Za zgodovino pa ne bi ostala le zgodba nekega izbrisa, ampak tudi zgodba uspešnega boja zatiranih.

²⁵ Večina tistih, ki so vsa leta izbrisa ostali v Sloveniji je pridobila dovoljenje za bivanje na podlagi Zakona o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji (Ur. l. RS 61/1999).

Seznam literature in virov:

- Arendt, Hannah. [1958] 1996. *Vita activa*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Bauman, Zygmunt. 2001. *Work, consumerism and the poor*. UK: Open University Press.
- Beck, Ulrich. 2001. *Družba tveganja: na poti v neko drugo moderno*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Bešter, Romana. 2007. Integracija in model integracijske politike. V Miran Komac (ur.) *Priseljenci*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 105–134.
- Beznc, Barbara. 2007. Nemogoče je mogoče. Intervju z Aleksandrom Todorovičem. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 34–45.
- Bregar, Ilija. 1989. Jugoslavija. Trg, ki to ni. *Gospodarski vestnik*, 17. 11. 1989, 16–18.
- Centrih, Lev. 2008. O pomenu Komunistične partije Slovenije med drugo svetovno vojno in po njej. *Borec* 60 (648–651), 61–81.
- Dadič, Tomo. 1988. *Položaj priseljencev iz drugih republik v Titovem Velenju* (diplomska naloga). Višja šola za socialne delavce, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani.
- Dolenc, Danilo. 2007. Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. V Miran Komac (ur.) *Priseljenci*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 69–102.
- Društvo socialnih delavk in delavcev Slovenije. 2009. Kodeks etike, <http://www.fsd.si/dsdds/kodeks%20etike.htm> (10. 8. 2009).
- Foucault, Michel. [1976] 2003. Predavanje 17. 3. 1976. V *Filozofski vestnik* 24 (3), 151–170.
- Gulič, Andrej. 1983. Družbenoekonomski vidik. V Marija Vovk (ur.) *Stanovanjska problematika priseljenih delavcev v Ljubljano*. Ljubljana: Urbanistični inštitut SR Slovenije, 28–138.
- Halbwachs, Maurice. [1968] 2001. *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Josipovič, Damir. 2006. *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Komac, Miran. 2007. Varstvo »novih« narodnih skupnosti v Sloveniji. V Miran Komac (ur.) *Priseljenci*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 35–65.
- Košir, Tone. 1992. Uvodna razmišljanja. V Tone Košir in Meta Mencej *Zdravstveni zakoni. Zakoni s pojasnili in komentarjem po novem*. Ljubljana: Center marketing, 3–34.
- Kovačič, Gorazd. 2008. Vpliv individualizacije in internacionalizacije na razredno zavest. V Rastko Močnik in Goran Lukič (ur.) *Sindikalno gibanje odpira poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov, 117–136.
- Kramberger, Taja. 2001. Maurice Halbwachs in družbeni okviri kolektivne memorije. V Maurice Halbwachs *Kolektivni spomin*. Ljubljana: Studia humanitatis, 211–258.
- Kresal, France. 1998. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Kurnik, Andrej. 2007. Izbrisani gredo v nebesa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 122–131.

- Lipovec Čebtron, Uršula. 2007a. Metastaze izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 59–75.
- Lipovec Čebtron, Uršula. 2007b. Brez zdravstvene izkaznice nisi nihče. Intervju z Aleksandrom Dopliharjem. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 76–79.
- Mandič, Srna. 1996. *Stanovanje in država*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Mandič, Srna. 1999. Stanovanjska tveganja, ranljive skupine in novi pogledi. V Srna Mandič (ur.) *Pravica do stanovanja*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo, 11–42.
- Mekina, Igor. 2007. Izbris izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 157–170.
- Mežnarič, Silva. 1980. Razvoj Slovenije in odvisnost od zunanjih trgov delovne sile. *Časopis za kritiko znanosti* 8 (37/38), 213–239.
- Močnik, Rastko. 2003. *Teorija za politiko*. Ljubljana: Založba *cf.
- Močnik, Rastko. 2008. Mezda, cena in profit. V Rastko Močnik in Goran Lukič (ur.) *Sindikalno gibanje odpira poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov, 34–83.
- Pistotnik, Sara. 2007. Kronologija izbrisa 1990–2007. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 204–236.
- Popit, Ilja. 1993. Imamo eno največjih stopenj brezposelnosti v Evropi. *Delo*, 20. 2. 1992, 2.
- Popit, Ilja. 1993. Spet večja brezposelnost. *Delo*, 22. 4. 1993, 8.
- Sovdat, Miša in Janez Tušek. 1991. Brezposelnost. Tovarne na boben, delavce na cesto. *Gospodarski vestnik*, 14. 11. 1991, 4–7.
- Stanojevič, Miroslav. 2008. Slovenski postfordizem v kontekstu evropeizacije: konkurenčno (samo)izžirpavanje dela. V Rastko Močnik in Goran Lukič (ur.) *Sindikalno gibanje odpira poglede*. Ljubljana: Zveza svobodnih sindikatov, 23–33.
- Taylor, Charles. 2007. Politika priznavanja. V Nikolai Jeffs (ur.) *Zbornik postkolonialnih študij*. Ljubljana: Založba Krtina, 291–338.
- Urek, Mojca. 2005. *Zgodbe na delu*. Ljubljana: Založba *cf.
- Volfand, Jože. 1990. Kam s presežnimi delavci? *Delo*, 5. 10. 1990, 2.
- Vovk, Marija. 1983. Dodatek: Seznam samskih domov po ljubljanskih občinah. V *Stanovanjska problematika priseljenih delavcev v Ljubljano*. Ljubljana: Urbanistični inštitut SR Slovenije.
- Wieviorka, Michel. 1995. *The Arena of Racism*. London: Thousand Oaks. New Delhi: Sage Publications.
- Wynn, Charters. 1992. *Workers, Strikes and Pogroms: Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870 - 1905*. New Jersey: Princeton University Press.
- Zaviršek, Darja. 2000. *Hendikep kot kulturna travma*. Ljubljana: Založba *cf.
- Zadnikar, Darij. 2004. Kronika radostnega uporništva. V John Holloway *Spreminjamo svet brez boja za oblast*. Ljubljana: Študentska založba, 201–225.
- Zakon o družinskih prejemkih (ZDPre), Uradni list RS št. 65/93.
- Zakon o socialnem skrbstvu, Uradni list SRS št. 35/79.

Zakon o socialnem varstvu (ZSV), Uradni list RS št. 54/92.

Zorn, Jelka. 2007. »Mi, etno-državljeni etno-demokracije« – nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 17–33.

Zorn, Jelka. 2009. A Case for Slovene Nationalism: Initial Citizenship Rules and the Erasure. *Nations and Nationalism* 15 (2), 280–298.

Zgodba izbrisanege:

»PROTI SISTEMU NE MOREŠ SAM«¹

Pred osamosvojitvijo Slovenije sem imel vse osebne dokumente izdane na ljubljanski upravni enoti. Mene so v Slovenijo prinesli leta 1969, ko sem bil star eno leto. Tu sem se šolal, delal in si ustvaril družino.

30. decembra 1990 sem imel hudo prometno nesrečo. Bil sem po bolnišnicah, zato nisem pravočasno oddal za državljanstvo. Ko sem prišel ven, sem bil več mesecev na berglah. Šef, pri katerem sem delal, naj bi me po novem letu redno zaposlil. Tako sva bila dogovorjena. Zaradi nesreče oziroma dolgega okrevanja je ta zaposlitev padla v vodo. Komaj sem prišel k sebi od nesreče, pa sem bil leta 1992 izbrisan. Očitno smo bili »južnjaki« dobrodošli le kot delovna sila in le za časa Jugoslavije – po osamosvojitvi smo postali odveč.

Zadnji dokument, izdan v Ljubljani pred osamosvojitvijo, je bila osebna izkaznica. Izdana je bila leto dni pred izbrisom, 29. aprila 1991. Veljala naj bi do leta 2001, ampak so mi jo leta 1992 uničili. Vozniškega dovoljenja nisem imel. Imel sem še jugoslovanski potni list, ki je bil prav tako izdan v Sloveniji pred osamosvojitvijo in je z izbrisom postal neveljaven.

Če se prav spomnim, je bilo leto 1992, ko sem domov dobil vabilo, naj se oglasim na upravni enoti zaradi ureditve državljanstva. Razveselil sem se, da bom lahko to končno uredil. Ko sem prišel tja, me je gospa vprašala, če bom vzel slovensko državljanstvo, in sem rekel, da bom. Namreč, pred tem sem že poskušal dati vlogo za državljanstvo, a me je neki uslužbenec upravne enote, ki je bil pač takrat na okencu za sprejem vlog, zavrnil, rekoč, da nimam vseh potrebnih dokumentov. Ta gospa me je vprašala, če imam pri sebi osebno izkaznico. Dal sem ji jo. Vzela jo je, jo preluknjala, mi jo vrnila in rekla: »Od sedaj naprej ste izbrisani.«

¹ Z Irfanom Beširevićem sta se pogovarjali Tina Lajkovič in Tanja Toto.

Seveda nisem vedel, kaj to pomeni, kakšne bodo posledice. Napotila me je na urad za tujce, naj tam vprašam, kako in kaj. Šel sem tja in vprašal, kaj moram narediti, da lahko ostanem v Sloveniji. Tam sta sedeli dve puncici, me gledali in vprašali, za koga to sprašujem. »Zase,« sem rekel. Kar nista mogli verjeti, tudi njima je bilo čudno. Pojasnili sta mi, kaj moram narediti: da moram najprej na bosansko ambasado po bosanski potni list. Takrat bosanske ambasade še ni bilo v Sloveniji; najbližja je bila v Italiji. Lotil sem se pridobivanja bosanskih, torej tujih dokumentov. Po telefonu sem klical na ambasado, saj v Italijo brez veljavnih dokumentov nisem mogel. Vprašali so me, ali imam stalno bivanje v Sloveniji, pa sem rekel, da ne, ker so mi ga odvzeli. »V takem primeru pa bosanskih dokumentov ne morete dobiti preko ambasade,« je bil njihov odgovor. Tako sem ostal na ničli – nikjer. Nisem imel niti bosanskega niti slovenskega državljanstva, niti nobenih veljavnih dokumentov. Tudi eden od mojih bratov je bil izbrisan, ostali sorojenci – bilo nas je osem otrok – pa niso imeli težav, vsi so postali slovenski državljani.

Zaradi izgube osebnega pravnega statusa sem imel veliko zapletov. S partnerko sva šla narazen v tistem obdobju, ko mi je celo življenje razpadalo, ker nisem mogel urediti statusa državljanja. Stanovanje je pripadalo podjetju, v katerem je bila ona takrat zaposlena. Ko sva se razšla, sem šel seveda jaz iz stanovanja, ona pa ga je kasneje odkupila. Poročena nisva bila, imela pa sva isti naslov – jaz sem bil namreč na tistem naslovu prijavljen za stalno. Tudi zaradi vseh teh zapletov okoli državljanstva sva se grozno prepirala. Potem sem šel raje ven, da je lahko ona ostala v stanovanju z najinim sinom (rojenim leta 1991). Takrat sem dobesedno ostal brez vsega, kot največji klošar, prepuščen sam sebi, brez dokumentov, brez službe, brez družine in brez stanovanja. Spal sem po kleteh, starih avtomobilih, parkih.

Bil sem hudo bolan, pa nisem imel zdravstvenega zavarovanja. Denarja, da bi plačal preglede, pa tudi nisem imel, tako da me k zdravniku sploh niso vzeli. Brezplačne zdravstvene pomoči ni bilo do leta 2002, ko je doktor Doplihar na Mislejevi odprl ambulanto za ljudi brez zdravstvenega zavarovanja. Potem sem nekaj časa hodil tja, dokler nisem dobil državljanstva in si uredil zavarovanja. Vmes sem bil deset let brez zdravstvene oskrbe.

Ker vem, kako je, če si bolan, pa nimaš dostopa do zdravnikov, menim, da je pravica do zdravstvene pomoči ena bistvenih pravic. Brez zdravja je človek uničen. Brez zdravja niti na črno ne moreš delati. Sprašujem se, kaj se je zgodilo s Hipokratovo prisego medicinskega osebja. Jo je zamenjalo potrdilo o zavarovanju? Zdravstveno stanje se mi je v času izbrisa, ko me niso nikjer vzeli na zdravljenje, kronično poslabšalo. Sedaj imam odločbo, da sem invalid tretje kategorije, a mislim, da bi moral biti vsaj druge. Noge mi zatekajo, odpirajo se mi rane, tako da moram imeti ves čas povito. Na desno oko ne vidim – to je tudi ena od posledic nezdravljenja. Udarilo mi je na pljuča, moral bi prenehati kaditi. No, saj počasi se trudim. Izbris je res zelo vplival na moje zdravstveno stanje.

Od takrat naprej, ko sem postal tujec oziroma tujec brez dokumentov, brez statusa, me ni nihče hotel zaposliti. Bali so se policije. Preživljal sem se samo s tem, kar sem na črno zaslužil ali pa »nafahtal«. Bil sem kot brezdomci: brez doma, brez družine,

kjer me niso hoteli, ker nisem imel papirjev, brez vsega. Seveda kradel nisem, ker nisem hotel. Sem se pa tako ponižal, da sem človeka prosil za kos kruha. Ker so me imeli za tujca, nisem imel pravice do socialne pomoči. Niti od Rdečega križa in Karitasa nisem prejel pomoči – če bi bil begunec, potem bi bil po njihovih merilih upravičen, tako pa nikamor nisem spadal.

Seveda pa so obstajali ljudje, par posameznikov, ki so mi pomagali. Ne vem, kako bi se zame izteklo brez njihove pomoči. Na primer, leta 1998 sem spoznal gospoda M. N., ki ima gostilno v Tomačevem in je oddajal sobe. Povedal sem mu, kako je z mano, da nimam kje spati, ali ima kakšno sobo. Rekel je, da ima prazno sobo. Vprašal sem ga, ali jo oddaja in kakšna je cena. Pa je odgovoril z vprašanjem, ali imam denar. Rekel sem, da ne. »Zakaj pa potem sploh sprašuješ, gor pojdi in spi,« je rekel. In sem res »šel gor« in ostal več let. V zahvalo sem delal v njegovi gostilni. Pomagal sem mu peči odojke in stregel sem gostom.

Prav v tistem obdobju, ko sem delal pri njem, se mi je zgodilo, da so me skoraj deportirali v Bosno. To je bilo leta 2001. Do takrat sem se uspešno skrival, težav nisem delal, kradel nisem, čim manj sem hodil po mestu. Takrat pa je bilo takole. Ura je bila sedem zjutraj in pili smo kavo. Pet policistov je vstopilo v gostilno. Eden je stopil do mene in me hotel legitimirati. Rekel sem mu, da nimam dokumentov. Pa je rekel, nič zato, povej, kako se pišeš. Povedal sem mu in je zadostovalo. Skoraj so končali, tako rekoč so odhajali, ko je drugi policist pogledal proti meni in rekel tistemu prvemu, »a ta pa nima dokumentov«, kot da bi vedel, da jih nimam. Prvi mu je rekel, da jih res nimam, ampak da me je že popisal. Ta drugi je vztrajal, da me obravnavajo. Eden od njih me je spremil v mojo sobo, da sem poiskal uničeno osebno izkaznico, izdano v Sloveniji. To je bil za njih neveljaven dokument in tako sem moral z njimi. Odpeljali so me na Policijsko postajo Ljubljana Bežigrad. »Sedaj greste k sodniku za prekrške,« so odredili. Sodnik za prekrške je izdal odločbo, da ni razloga za izgon. Policisti so me kljub temu dali nazaj v policijski avto in me odpeljali v Center za tujce, ki je bil takrat v Šiški. To se je dogajalo v ponedeljek. Rekli so mi, da v sredo grem pa na letalo za Sarajevo. Niso upoštevali sodnikove odločbe. V Centru sem imel pravico do enega telefonskega klica. Poklical sem Matevža Krivica, on pa gospoda M. N. Oba sta prišla pome, in uspelo je, da so me izpustili. Če onadva ne bi reagirala tako hitro, bi bil tisto sredo leta 2001 na letalu.

Sicer pa znanci in prijatelji niso vedeli, da sem izbrisan, razen enega policista in seveda M. N., ki me je rešil iz Centra za tujce. Kasneje, po letu 2003, ko sem že dobil državljanstvo in sem se začel pojavljati na televiziji in v časopisih, so se pa zelo čudili: »Nismo vedeli, zakaj nam pa nisi povedal?« Res nisem nikomur govoril o tem, razen enemu policistu, ki me je ščitil. Če sva kam šla, je rekel, pojdi z mano, če bodo videli, da sem policist, tebe ne bodo legitimirali. Z njim sem hodil ven, sicer pa ne. Prijatelj nisem prosil za pomoč. Sam sem se znašel. Ker mi je bilo nerodno. Prej sem dobro živel, kot natak ar sem imel solidno plačo, potem pa sem se naenkrat znašel tako rekoč na dnu. Tudi tisti policist, moj prijatelj, mi je hotel kdaj kaj dati, pa nisem hotel vzeti. Občasno mi je plačal pijačo, a to je druga stvar. Denarja nisem hotel vzeti. Sem pač trmast

človek. Bojiš se prositi kolega, ker te je strah, da ga boš potem izgubil. Imel sem srečo, da sem imel tega prijatelja.

S sinom in hčerko sem kolikor toliko ohranjal stike kljub vsem tem izgubam, ki sem jih doživel. Vendar pa me je bilo sram, ker jima nisem mogel ničesar nuditi. Sina sem eno obdobje skrivaj hodil gledat. S hčerko iz prvega zakona, ki je starejša in je bolj razumela, sem imel pa ves čas stike. Sedaj nama ona pomaga graditi odnos.

Za nezakonitost izbrisa smo izvedeli šele leta 2002, nič prej. Vedel sem, da nimam stalnega bivališča, da nimam več pravice do zdravstva, službe, socialne podpore, skratka do ničesar. Nismo pa vedeli, da je to napaka Slovenije, dokler se v javnosti nista pojavila Todorović in Krivic s svojimi podatki in razlagami. Prej smo bili pač zgolj »južnjaki«. Potem ko smo izvedeli, da nas je veliko in da je to napaka slovenske politike, smo se začeli boriti, sam pa ne moreš proti sistemu. Vse do leta 2002, dokler izbrisani niso prišli v javnost, nisem poznal nobenega izbrisane. Kaže, da smo se vsi skrivali, nihče ni govoril o tem. Ko sem slišal za društvo in dobil številko Aleksandra Todorovića, sem ga kar poklical. Povedal sem mu, kako je z mano. Takrat smo se začeli dobivati in še danes se skupaj boriva. Sem član Civilne iniciative izbrisanih in podpredsednik za ljubljansko regijo. To društvo ne prejema nobenih donacij, nima nobenih sredstev. Edino, kar prejemamo, je moralna podpora in tudi mi vsakemu nudimo moralno podporo.

Zahtevamo, da se vsem ljudem, ki jim je bilo odvzeto stalno prebivališče leta 1992, vrne njihov status tudi za nazaj in da se krivice popravijo. Na primer, jaz sem izgubil 11 let delovne dobe, ker nisem bil »zaposljiv«, delati pa sem seveda vseeno moral. Zdravje sem izgubil, vid sem izgubil, družino sem izgubil. Z nobeno denarno odškodnino, naj je še tako visoka, mi ne bi mogli vrniti mojega zdravja in družine, tega se ne da denarno ovrednotiti. Ampak tisti, ki so odgovorni za izbris, torej tisti, ki so tak ukrep naročili in dovolili, morajo za to enkrat odgovarjati, moralno in kazensko. Bavčar je bil takrat leta 1992 minister za notranje zadeve in on je podpisal dokument, ki je v bistvu legitimiral izbris.

Leta 2003, 13. oktobra, sem dobil slovensko državljanstvo na podlagi 19. člena zakona o državljanstvu. Potem sem si takoj poiskal službo. »Zežnil« sem delodajalca, če sem iskren, ker mu nisem povedal, da sem bolan. Zame je bilo res nujno, da dobim zaposlitev in zdravstveno zavarovanje. Precej časa sem bil na bolniški in sem bil zato tudi odpuščen. Sedaj prejemam invalidsko pokojnino, ki pa je zaradi manjkajoče delovne dobe zelo nizka.

Sedaj, ko imam državljanstvo, so se nekatere stvari obrnile na bolje. Pred policisti se mi ni treba več skrivati in imam pravico do legalne zaposlitve. Ampak zdravstvene težave imam pa prav tako kot prej; razlika je v tem, da grem sedaj lahko k zdravniku. Vendar pa ne morem več delati kot prej – ne zato, ker ne bi imel pravice, ampak zaradi vseh nakopičenih zdravstvenih težav. Vložil sem prošnjo za socialno stanovanje, ampak saj vemo, kako je s tem pri nas, razpoložljivih stanovanj je premalo glede na potrebe ljudi. Zdaj lahko tudi potujem in skupaj z izbrisanimi in podporniki smo veliko potovali: v Italijo, Bruselj, Bosno, Srbijo itd. Prej pa dvanajst let nisem zapustil Slovenije, moja teta me je komaj spoznala, ko sem se en dan spet pojavil v rojstnem kraju. Najbolj po-

membno pa se mi zdi, da zdaj lahko sodelujem v bojih različnih skupin, s prosilci za azil, priseljenimi delavci, proti centrom za tujce v Italiji in Sloveniji itd. in me zaradi tega nihče ne preganja. Lahko se pojavim v prvih »bojnih« linijah, dajem izjave za medije itd. Z aktivizmom je šlo moje življenje v pravo smer.

Sara Pistotnik

IZBRIS KOT POLIGON EVROPSKIH MIGRACIJSKIH POLITIK ALI »OPROSTITE MI, PROSIM, AMPAK VAŠI PREDPISI SO IZBRISALI MOJ STATUS«

Za Slovenijo v času po osamosvojitvi nikoli ni bilo dvoma, katero pot bo izbrala. Takoj se je usmerila v približevanje evropskim integracijam. Eno izmed ključnih področij tega sistema predstavlja upravljanje z migracijami, ki jih Evropska unija skrbno kanalizira za potrebe gospodarstva. Skupaj z ostalimi normami je Slovenija tako počasi prevzemala in nadgrajevala aparat za obravnavo tujcev, ki je pravni status postavil v osrčje klasifikacije prebivalstva na nekem ozemlju in s tem omogočil slabo prepustno zamejitev med državljani prvega in drugega reda. Izbrisane osebe so del populacije, na kateri se je ta linija čvrsto vzpostavila, saj so zaradi nenadne izgube svojega pravnega statusa predstavljale poligon za strukturno nasilje, ki ga ta novi režim predvideva za druge. V vsebini prispevka obravnavamo način, na katerega se je ta ureditev umestila v slovenske razmere, kaj to pomeni za prizadete posameznike in posameznice, podrobneje obravnavamo prepreke, s katerimi so bili soočeni ob urejanju svojega pravnega položaja, in nekatere taktike, ki so jih ob tem uporabljali.

1. Kako je majhna država postala del velikega globalnega upravljanja z migracijami

Dogodki in procesi iz začetka devetdesetih let 20. stoletja, ki so vodili v osamosvojitve Slovenije, za prebivalstvo, živeče na njenem ozemlju, niso pomenili zgolj začetka novega ovrednotenja meja ter prilagoditve pravnih in ostalih standardov na suverenost. Predstavljali so predvsem spremembo družbene ureditve. Po razpadu blokov je namreč Evropska unija, ki je prej združevala manj kot polovico nacij na celini, začela nastopati kot ključna organizacijska in civilizacijska sila na regionalni ravni ter se z nekdanjim vzhodom spustila v različne inte-

gracijske, združevalne ali vzajemne procese (Balibar 2007, 66). Del tega vzhoda je tudi Slovenija. Sočasno z načrtovanjem in izpeljevanjem postopkov, potrebnih za uspešno osamosvojitve, se je novonastala država tako podala na nekritično pot prevzemanja standardov »razvitega prvega sveta«, ki so jih narekovala in pogojevale različne nadnacionalne in mednarodne institucije. Transformacija praktično vseh polj življenja je z razglasitvijo konca tranzicije ter z vključitvijo v evropske integracije v zadovoljivi meri dohitela nevprašljive vzornike in od tedaj skupaj z njimi sooblikuje parametre kvalitete družbenega življenja.

Slovenija se je na ta način priključila zgodovinskemu toku, ki se razvija zadnjih nekaj stoletij, a je hkrati poln obratov, transformacij in redefinicij. Imanenten del teh procesov vzpostavljanja evropskega prostora (ne glede na njegov trenutni ozemeljski obseg), posebno od 18. stoletja naprej, torej od prevlade forme-nacije kot paradigme organizacije sveta, pa je vprašanje konstrukcije vsebine državljanstva, tj. vprašanje kvalitete odnosa med družbeno formacijo, ki predstavlja določen način kombiniranja ekonomskih in ideoloških struktur, ter nabora posameznikov, ki imajo v tovrstni formaciji možnost udejanjanja svojih pravic, hkrati pa imajo do nje tudi določene obveznosti. Slednje implicira, da koncept državljanstva vedno nosi v sebi zamejenost, saj se skupnost državljanov lahko vzpostavi zgolj v opoziciji do nedržavljanov. In konstrukcija, ki se je uveljavila kot temeljna oblika v tem prostoru, »tesno povezuje demokratično *univerzalnost* državljanskih pravic [...] s posamično *nacionalno pripadnostjo*. Zato je bila neogibna posledica tega, da se je ljudstvo demokratično preoblikovalo v nacijo, nastanek sistemov *izključevanja*: razslojevanje na 'večine' in 'manjšine', še globlje pa razslojevanje na prebivalstva, ki veljajo za avtohtona, in prebivalstva, ki veljajo za tuja, drugačna, ki so rasno ali kulturno stigmatizirana« (Balibar 2007, 14).

Vsakršno vzpostavljanje in reproduciranje nacionalnih skupnosti temelji na izključevanju nečlanov, zato je ta proces značilen tudi za Slovenijo, tako v preteklosti kot danes. Vendar pa so se po osamosvojitvi, ob prevzemanju sistema, ki mu dajeta koordinate koncepta demokracije in tržnega gospodarstva, torej sočasno s približevanjem evropskim integracijam, začeli uveljavljati kvalitativno drugačni sistemi izključevanja nečlanov, ki jih najpogosteje opisujemo z izrazom evropske migracijske politike. Te pomenijo obsežen in kompleksen aparat usklajenega upravljanja z migracijami, ki se utrjuje in razvija ne le na ozemlju Evropske unije, temveč tudi na ozemljih držav kandidat in drugih v tem kontekstu pomembnih držav, ter predstavljajo eno izmed strateško najpomembnejših vprašanj sodobne družbene ureditve in s tem tudi nujen pogoj ob vključevanju v EU. Slovenske oblasti so v zvezi s tem v uvodnem poglavju prve Resolucije o imigracijski politiki Republike Slovenije (Ur. l. RS št. 40/99), ki so jo v svoji »odločenosti za vključitev v Evropsko unijo« sprejele leta 1999, zapisale: »V Evropi, ki je v absolutnem in relativnem pomenu ena svetovnih regij priseljevanja, je vprašanje migracijske politike med osrednjimi političnimi področji. Po eni strani globalizacija gospodarstev in regionalnih integracij, kot je Evropska unija, z vzpostavitvijo skupnega trga, spodbujanjem gospodarske rasti in konkurenčnosti narekuje proces

odstranjevanja notranjih meja med državami članicami. Po drugi strani pa se pojavljajo potrebe po nadzoru priliva in naseljevanja tujcev iz preostalega sveta oziroma iz t. i. "tretjih" držav.«

Vprašanje migracijske politike je torej polje z dvema obrazoma, oba pa služita ohranjanju prevladujoče družbene ureditve. Enako kot proces odstranjevanja notranjih meja tudi »nadzor priliva tujcev iz preostalega sveta« namreč služi »spodbujanju gospodarske rasti in konkurenčnosti«. Ekonomski sistem, katerega del je tudi Evropska unija, za svoje delovanje nujno potrebuje delovno silo, ki jo predstavljajo »tujci iz preostalega sveta oziroma iz t. i. tretjih držav«, a jih mora za svoje uspešno reproduciranje hkrati tudi sistematično odzivati od družbenih virov. »To specifično mešanico politik, ki hkrati zadovoljujejo cirkulacijske potrebe svetovne liberalne ekonomije in sekuritaristične potrebe etatiistične nacionalne ideologije, William Walters imenuje *domopolitics* ali "domopolitika". [...] Aplikacija domopolitike kot ključnega vzvoda evropske migracijske politike – v nasprotju s populariziranim, vendar povsem napačnim konceptom o "trdnjavi Evropi" – ni "zaustaviti mobilnosti, ampak jo ukrotiti"« (Beznec 2009, 16). Evropska migracijska politika z vsemi svojimi aspekti torej ne služi odvrčanju migrantov iz t. i. tretjih držav, ampak predstavlja prefinjen mehanizem kanaliziranja tovrstnih »tujcev« glede na potrebe gospodarstva. Temu pritrjuje tudi nekdanji minister za notranje zadeve Dragutin Mate v svojem govoru na XXXIX. zasedanju COSAC-a: »Na področju migracij smo še v fazi izgradnje skupne evropske migracijske politike. Delamo v dveh smereh: zajezitev ilegalne imigracije in pospeševanje legalnih migracij. Znašli smo se tako rekoč v protislovni situaciji. Naše gospodarstvo potrebuje delovno silo in po demografskih izračunih bo Evropska unija že čez 20 let potrebovala več delavcev, kot pa jih bo premogla, zato bomo nujno potrebovali migrante. Ta potreba se kaže že danes, saj ilegalni migranti, ki prihajajo v Evropo, dobijo delo zelo hitro. Tistih, ki jih čez dan vidimo na cestah, je zelo malo v primerjavi s številnimi, ki delajo za zidovi tovarn.«¹ Ob konjunkturi države EU široko odpirajo vrata novim delavcem, a hkrati z rigoroznimi ukrepi onemogočajo njihovo trajnejšo naselitev in polnopravno vključevanje v družbo, vključno z dostopom do institucij države blaginje. Slednje dosegajo predvsem z usmerjanjem v koncept krožnih migracij ter z ostalimi, formalnimi in neformalnimi preprekami, ki migrantom iz določenih držav preprečujejo akumuliranje let »legalnega« bivanja v državi, ki bi sčasoma privedlo do pridobitve trajnejšega statusa. Po drugi strani pa so tudi vse strožje obravnavane osebe, ki v države prihajajo prek drugih kanalov, na primer prek prošenj za azil ali prek združevanja z družino.

Sodobno upravljanje z migracijami tako ni vprašanje preseljevanja tujcev na splošno, temveč pomeni zelo jasno hierarhizacijo tujcev na podlagi njihovega državljanstva oziroma pravnih statusov ter dostopa do njih. Novi evropski red zato predvideva olajšano bivanje in zlasti gibanje (npr. lažja turistična potovanja, čezmejna nakupovanja, trgovanje in izvajanje storitev ter njihova uporaba, študij

¹ Glej http://www.eu2008.si/si/News_and_Documents/Speeches_Interviews/May/0507MNZ-COSAC.html (27. 11. 2009).

v drugi državi, zaposlovanje itd.) na svojem ozemlju za državljane držav članic EU ter drugih izbranih držav, predvsem tistih, ki jih prek takšnih in drugačnih sporazumov razume kot svoj imanentni del oziroma zavezniški krog, medtem ko za državljane ostalih držav, torej tretjih držav, predpostavlja mnogotere in občudujoče raznolike ovire za »legalizacijo« bivanja.

Vendar pa gre na danem področju za venomer spreminjajočo se dinamiko, katere okvir narekuje vključenost v evropske in druge integracije, znotraj posameznih držav pa se nenehno prilagaja specifičnim trendom ter potrebam. A ti niso zgolj enostranski proces sprejemanja odločitev političnih in gospodarskih elit, temveč jih soustvarjajo tudi aktivnosti različnih segmentov prebivalstva. Skozi sledenje poskusom neprenehne kategorizacije takšnih in drugačnih tujcev sicer zlahka vzremo razslojevanje in kanaliziranje populacije glede na cilje in potrebe države ter umeščenost v širši mednarodni kontekst in okoliščine, ki se v njem vzpostavljajo, a te vedno upoštevajo skupke praks dejanskih, na takšen ali drugačen način dejavnih subjektov, ki v določenem trenutku za državo postanejo dejstvo. Polje urejanja položaja tujcev, tako kot ostali vidiki družbenega življenja, je tako posledica delovanja prenekaterih silnic, vsekakor pa imajo posamezni akterji, ki nanj vplivajo, izrazito različen dostop do moči.

1.1 Od praznine prek tujstva do izbrisa

Področje obravnave tujcev na primeru Slovenije je bilo v prvih dveh desetletjih po razpadu nekdanje Jugoslavije izredno vitalno, saj se je ves čas razvijalo in dopolnjevalo. Ob razglasitvi samostojnosti leta 1991 sta bila temeljna zakona, ki sta obravnavala pravni položaj tujcev, Zakon o državljanstvu Republike Slovenije ter Zakon o tujcih (oba Ur. l. RS 1/91-I). Slednji je med drugim urejal tudi položaj beguncev (34. do 40. člen Zakona o tujcih iz leta 1991), hkrati pa je predvidel vzpostavitev Prehodnega doma za tujce (za katerega je bil že pristojen republiški upravni organ za notranje zadeve), namenjenega brez posebnih razlik nastanitvi tujcev, ki so v postopku zaradi priznavanja statusa begunca, tujcev, za katere teče postopek za ugotavljanje identitete, in tujcev, ki jih ni mogoče takoj odstraniti iz države (41. in 42. člen Zakona o tujcih iz leta 1991). Poleg navedenih zakonov so slovenske oblasti leta 1992 sprejele še Zakon o zaposlovanju tujcev, ki je bolj podrobno določal pogoje za pridobitev delovnih dovoljenj, kar predstavlja drugi predpogoj za ureditev dovoljenja za bivanje na podlagi delovnega vizuma (4. člen Zakona o zaposlovanju tujcev iz leta 1992). Vsebina vseh treh zakonov je bila kasneje mnogokrat spremenjena oziroma dopolnjena in danes predstavlja neprimerno bolj kompleksno področje pravnih ureditev. Leta 1997 je bil sprejet Zakon o začasnem zatočišču (Ur. l. RS št. 20/97), vendar pa je iz Zakona o tujcih dokončno izločeno urejanje položaja beguncev šele s sprejemom Zakona o azilu leta 1999 (Ur. l. RS št. 61/99), in sicer z njegovim 67. členom, katerega vsebina je bila v kasnejšem obdobju sicer ravno tako večkrat spremenjena, vendar po svojih osnovnih orisih in terminologiji ves čas sledi isti

liniji, hkrati pa predstavlja velik kvalitativni premik glede na predhodno urejanje begunske problematike. Tako lahko pritrdimo, da postane vprašanje migracij v zgoraj opisanem smislu v Sloveniji »aktualno v letih 1999/2000, ko lahko govorimo o absolutni implementaciji evropske migracijske politike oziroma o dokončni harmonizaciji slovenske migracijske zakonodaje z evropsko kot del priključevanja Slovenije k EU. V praksi je to po eni strani pomenilo harmonizacijo azilnih postopkov in postopkov zadrževanja, pridržanja in deportacij, po drugi strani pa se začne prva resnejša regulacija ekonomskih migracij« (Bezнец 2009, 7).

Sočasno s hierarhizacijo državljanstev na geopolitični osnovi se je v Sloveniji od osamosvojitve dalje tako počasi vzpostavljala in utrjevala povsem nova hierarhizacija pravnih statusov, znotraj katere so, glede na povezanost posameznikov z državo, inherentno vezane pravice in obveznosti v večjem ali manjšem obsegu. V tem obdobju je namreč mogoče slediti razvoju celotnega spektra različnih statusov (nedokumentirani tujec, oseba v postopku priznavanja statusa begunca, oseba z začasnim zatočiščem, prosilec za azil, oseba s subsidiarno zaščito, begunec, oseba z dovoljenjem za začasno prebivanje, oseba z dovoljenjem za stalno prebivanje in državljan), znotraj katerega vsak izmed statusov predvideva določen obseg pravic. Najmanj oziroma nič jih nima nedokumentirani tujec, največ pa državljan. Hkrati s tem pa se je vzpostavil tudi sistem različnih izhodišč, ki implicirajo od primera do primera različno obravnavo in različne možnosti oziroma vpliv pri soodločanju v javnih zadevah.

Vendar pa so oblasti leta 1999 sprejele še en zakon, ki je obravnaval do tedaj popolnoma neurejen del področja bivanja tujcev v Sloveniji, in sicer Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic bivše SFRJ v Republiki Sloveniji (Ur. l. RS št. 61/99, ZUSDDD). Ta je med drugim omogočal pridobitev dovoljenja za stalno prebivanje osebam, ki so se pol leta po osamosvojitvi znašle v čisto specifični situaciji, a pred sprejemom zakona ne pravno ne kakorkoli drugače niso predstavljale posebne kategorije prebivalstva, čeprav so v velikem številu vsa ta leta živele na ozemlju Republike Slovenije. Te osebe danes poznamo pod nazivom izbrisani.

Na tem mestu bomo postavili hipotezo, da lahko opisane družbene spremembe ter njihove učinke zasledujemo tudi skozi izbris, predvsem pa skozi bolj ali manj dolgotrajno in bolj ali manj zapleteno ponovno pridobivanje pravnega statusa za osebe, ki so mu bile podvržene. Zatrđimo lahko celo, da je Slovenija »zločinskost izbrisa [...] normalizirala s sprejetjem evropske migracijske in azilne politike. Evropska unija pa je zločinskost svoje migracijske politike [...] v Sloveniji normalizirala z integracijo avtohtonih oblik izključevanja, zanikanja temeljnih pravic določenim populacijam in normalizacijskega čiščenja« (Kurnik 2007, 124–125).² V procesu nove kategorizacije obstoječega prebivalstva na ozemlju ob osamosvojitvi so namreč slovenske oblasti vse državljane ostalih republik bivše

² Kot zanimivost lahko tu navedemo, da nekateri uradniki, ki so takrat neposredno izvrševali izbris, danes nastopajo kot mednarodni strokovnjaki na področju migracij.

Jugoslavije najprej razglasile za tujce, nato pa so ločnico med tistimi s prijavljenim stalnim bivališčem³ postavile pri izkazovanju aktivnega interesa za vstop v slovensko državljanstvo. Tisti, ki ga niso izkazali, so bili po pretečenem roku izbrisani iz registra stalnega prebivališča, torej iz registra, ki ureja kvalitativno drugačna vprašanja kot državljanske knjige, ter naenkrat tako rekoč izenačeni s tujci, ki so v Sloveniji brez dovoljenja za prebivanje in si morajo svoj pravni status šele urediti.

Ker pa se ta preobrat nikakor ni ujema z realnim položajem izbranih oseb, so se ob urejanju različnih administrativnih postopkov nepričakovano začele zaletavati ob mnogotere ovire. Na eni strani so bile obravnavane kot »ilegalni« tujci in s tem potisnjene pod patronat uradništva, zadolženega za obravnavo tujcev, ter organov pregona, ki bdijo nad legalnostjo bivačih na ozemlju, in zato ob neurejenem pravnem statusu podvržene grožnji ali celo izvedbi deportacije. Na drugi strani pa se je njihov položaj v treh točkah bistveno razlikoval od položaja ostalih nedokumentiranih tujcev:

- v Sloveniji so večinoma živele že dlje časa (nekateri so bile v njej tudi rojene), zato so imele tu središče svojega življenja, torej so bile dejavno vključene v različne socialne mreže;
- o spremembi njihovega statusa jim ni bila vročena nobena odločba, zato se niso mogle pritožiti, še manj, o drastičnem poslabšanju svojega položaja sploh niso nič vedele, dokler niso bile o tem obveščene, večinoma ob stiku s strukturami oblasti;
- skupaj z izbrisom iz registra stalnega prebivališča sta jim prenehala veljati osebna izkaznica ter potni list, ne glede na dejanski rok veljavnosti in ne glede na dejstvo, da sta bila izdana v Republiki Sloveniji, ki je bila pred osamosvojitvijo kot republika, v kateri so imele prijavljeno stalno bivališče, zadolžena za izdajo njihovih dokumentov.

Formalno torej niso več nikjer obstajale, dejansko pa so (vsaj na začetku) še naprej živele svoja življenja, a so se kmalu začele soočati z do tedaj nepredstavljenimi težavami, saj so v večji ali manjši meri delile usodo nedokumentiranih migrantov znotraj evropskega režima približujočega se slovenskega upravljanja z migracijami.

2. Ilegalno bivanje: več kot le lingvistični paradoks

Ob opisu položaja oseb, ki v Sloveniji prebivajo brez dovoljenja, je treba postaviti več vidikov. Eden izmed ključnih je, da vprašanje tujcev kontekstualno sodi na področje varnosti (in ne na primer na področje sociale), zato so a priori

³ Osebe s prijavljenim začasnim prebivališčem so morale za dolgotrajnejšo ureditev svojega statusa v Sloveniji izpolnjevati pogoje, navedene v Zakonu o tujcih, ki so veljali za vse tujce. Tako pogosto, razen v primerih, ko so bile zaposlene ali poročene z osebo, ki je imela v Sloveniji pravni status tujca, niso imele možnosti za nadaljevanje bivanja v državi. Če so v Sloveniji kljub temu ostale, je posebnost njihovega položaja ob razpadu bivše Jugoslavije upošteval šele leta 1999 sprejeti ZUSDD.

obravnavani kot sumljive osebe, ki morajo svojo upravičenost do legalizacije bivanja dokazovati na podlagi različnih, glede na obče okoliščine venomer spreminjajočih se postavk. Iz tega dejstva izhajata dva med seboj neločljivo povezana nastavka. Umanjkanje pravnega statusa ali različne oblike začasnih in zato negotovih tujskih statusov v Sloveniji, tako kot v ostalih ureditvah sodobnih držav Evropske unije, predstavljajo stanje,⁴ pri katerem je odgovornost nacionalne tvorbe, na ozemlju katere se oseba nahaja, zožena le na nekaj institucij oziroma servisov, predvidenih za obravnavo zgolj tega sektorja prebivalstva. Ti delujejo kot sito, skozi katero se presejajo za državo (oziroma »nacionalni interes«) koristni tujci, zato lahko beležimo vzpostavitev celotne strukture različnih uradnikov, večno preverjajočih izpolnjevanje v zakonodaji zapisanih pogojev, ki omogočajo vstop v družbo. Glede na zmožnost dokazovanja ujemanja realnega stanja s črko zakona se »tujci« (razen v primeru izjem, npr. pri izrednih naturalizacijah) kot po stopnicah vzpenjajo do polnopravne pripadnosti neki državi.⁵ Ker pa je njihova obravnava koncentrirana okoli koncepta varnosti, so zanje po naravi stvari hkrati zadolženi tudi organi, ki so v državi namenjeni ohranjanju reda.

Ta dva nastavka pa sta pravzaprav obratno sorazmerna – bolj ko je pravni status osebe na nekem ozemlju negotov, v večji meri so zanj zadolženi organi pregona, torej bolj so te osebe podvržene policijskemu režimu. »To pa lahko predstavlja prvi korak na poti k totalni dominaciji, to je situaciji, v kateri je delovanje (v smislu zavzemanja za pravice in možnosti, da te v javnem prostoru 'slišijo') onemogočeno. O totalni dominaciji lahko govorimo takrat, ko ima država, v obliki birokracije in policije, direktno oblast nad ljudmi (njihovimi življenji in telesi)« (Zorn 2003, 109). Tako so osebe, ki nimajo nobenega pravnega statusa v državi, označene kot ilegalne in zato je dolžnost policije, da jih na podlagi predvidenega postopka čim prej odstrani iz države.

V zadnjih dveh desetletjih je Slovenija, v spregi z drugimi državami, predvsem članicami EU, zgradila ogromen in kompleksen aparat za obravnavo tujcev. A izkušnje jasno kažejo, da mobilnosti ljudi nikoli ne bo mogla povsem nadzorovati in še manj obvladovati, bodisi da gre za migracije znotraj pravnih okvirov bodisi za tiste izven njih. Ljudje se bodo po njenem ozemlju vedno gibali, četudi morda za to nimajo dovoljenja. Še več, z vse ostrejšimi in rigoroznejšimi ukrepi oblast zgolj ustvarja čedalje več oseb, ki v Sloveniji trajno ali začasno prebivajo izven zakonsko predvidenih kategorij, in te osebe nikakor niso pasivne, temveč dejavno soustvarjajo svoje okolje, predvsem pa družbeno blaginjo, vendar pa so ob tem neprimerljivo bolj ogrožene. Ker je tujski status prevzel funkcijo mehanizma dostopa do praktično vseh pravic, se njihova »ilegalna« etiketa reproducira oziroma multiplicira na vsa področja življenja in postane stalnica na vsakem koraku. Kadar oseba v določeni državi nima dovoljenja za bivanje, tudi nima dovo-

⁴ Tudi osebe z dovoljenjem za stalno prebivanje sicer še vedno formalno sodijo med tujce in so zato obravnavane znotraj tajske zakonodaje, vendar pa jim zato, ker že daljše obdobje prebivajo v državi, ni več treba vedno znova utemeljevati namena svojega prebivanja.

⁵ A tudi ko dosežejo točko sprejema v državljanstvo, ostanejo na neki način tujci, saj jim je lahko ta status naknadno odvzet v primeru, da ne spoštujejo pravnega reda države. Tako pravzaprav ostanejo tujci za vedno.

ljenja za zaposlitev, za šolanje (razen osnovnošolsko), za zdravljenje itn. Te osebe pa še vedno živijo naprej, saj ob abstraktni odločitvi oblasti, da so ilegalne (kljub njeni nesporni iznajdljivosti ter trudu), ne izparijo.

A ne gre le za to, da te osebe zaradi svojega ne-statusa v skorajda vsa formalna razmerja vstopajo izven pravno predvidenih norm in so zato poleg nenehne grožnje deportacije izpostavljene tudi sankcijam ali enormnim izdatkom na ostalih področjih življenja.⁶ V danem položaju postanejo izredno ranljive tudi za izkoriščanje ter izsiljevanje v drugih razmerjih, tako v zasebni sferi kot ob stikih, ki bi imeli drugače možnost formaliziranja.⁷ Ali pa so zaradi učinkov vsiljene kategorizacije s strani oblasti primorane izbrati taktike preživetja, ki so kriminalizirane nasploh.⁸ V vsakem primeru za te osebe »ilegalnost« postane ponotranjeni pogon bivanja.

Poleg tega pa ima ta še eno dimenzijo. Položaj oseb brez statusa pogosto posredno prizadene tudi njihove bližnje. Socialni stiki se namreč ne ozirajo pretirano na arbitrarne odločitve oblasti glede pravnega statusa oseb. Kljub temu pa ta bistveno zaznamuje dinamiko družinskih in ostalih razmerij, saj dejstvo, da je oseba potisnjena v ilegalnost ali pa ji ta zaradi njenega negotovega položaja vselej grozi, predpostavlja, da ima velike težave v vseh aspektih svojega življenja in da zato ne more v zadostni meri funkcionirati znotraj predvidenih družbenih vlog. Še huje, »ilegalnost« je tudi del nasledstva in se pogosto kot nepojmljiva dedna bolezen razrašča po družinskem deblu, dokler je prava kombinacija pravnih predpisov ter dejanskega ujemanja z njimi ne pozdravi, torej dokler ni za osebo in njene potomce najdeno zdravilo, ki omogoči »legalizacijo«.

Nenadna izguba statusa je izbrisane posameznice in posameznike v trenutku in nenapovedano potisnila v položaj »ilegalnosti«. Ker pa so imeli pred tem v isti državi dostop do skoraj vseh pravic, lahko na njihovem primeru eklatantno vidimo, kako veliko vlogo igra pravni status v sodobni družbeni ureditvi.⁹ Seveda pa na vpliv izbisa ne moremo gledati zgolj skozi odvzem pravic. Dejstvo je, da je izguba temeljnih pravic odprla pot tudi dodatnemu izkoriščanju njihove situacije s strani drugih, z državo povezanih in nepovezanih subjektov (npr. delodajalcev). Zato je tajni akt slovenskih oblasti na različne osebe učinkoval različno. Kakor so vedno individualne življenjske zgodbe mnogotere, tako so se učinki izbisa

⁶ Med sankcijami naj kot primer navedemo kazni ob delu na črno, med izdatki pa samoplačniško zdravljenje, ki je posledica neurejenega zdravstvenega zavarovanja.

⁷ Na primer na področju dela oziroma nastanitve, iz česar bi izhajala možnost uveljavljanja pravic.

⁸ V tem primeru so vse osebe ne glede na status izenačene in na enak način podvržene sankcijam.

⁹ Posledice izgube pravnega statusa so med drugim: izguba zdravstvenega zavarovanja, nemožnost legalne zaposlitve ali izguba zaposlitve, odrekanje pravice do prislužene pokojnine, nemožnost odkupa stanovanja, nemožnost nadaljevanja šolanja, razdruževanje družin (zaradi izgonov ali formalno, kot družinskih članov na uradnih zaznamkih o gospodinjstvih), zapiranje v Center za tujce in deportacije s teritorija Republike Slovenije, kršenje pravice do svobode gibanja (na teritoriju Slovenije so bili izpostavljeni organom pregona, ki so jih lahko obravnavali zaradi nelegalnega bivanja; če pa so iz Slovenije odšli, se niso mogli več vrniti, saj niso imeli veljavnih dokumentov), kršenje pravice do formalnega priznavanja starševstva, nemožnost sklepanja vsakršnih pogodbenih razmerij, onemogočanje legalne vožnje z osebnim prevoznim sredstvom in njegova registracija, izključitev iz politične participacije, vsakodnevna izpostavljenost samovoljnosti policije ter uradnikov, nemožnost kandidiranja za prejem socialne pomoči in izguba dostopa do ostalih socialnih transferjev (prim. Zorn 2003, 134–135).

seštevali in odštevali, množili in delili po svojevrstnih predpisih in naključjih muhaste življenjske kombinatorike. Ter sčasoma pronicali v osebe in jih modelirali.

Uršula Lipovec Čebren, ki je analizirala posledice izbrisa na zdravstveno stanje izbranih posameznikov in posameznic, je v primeru štirih oseb, katerih usodo je več let spremljala, zapisala: »Izbris oziroma posledice izbrisa so ključno zaznamovale njihovo identiteto, postale so element, ki je v celoti transformiral njihovo eksistenco, njihov čustveno-mentalni stroj ter [...] tudi njihova telesa. [...] Vendar za nikogar od njih izbris ni element, na katerega bi lahko gledali z distanco, kot dogodek iz lastne preteklosti, saj so za vse štiri posledice izbrisa še vedno očitno navzoče, ali še več, z leti postajajo čedalje bolj izrazite. Izbris zanje tako ni enkraten akt, temveč kontinuirana serija dogodkov oziroma stanje, v katerem se nahajajo že več kot 15 let« (Lipovec Čebren 2007, 59).

Na izbris je tako sicer treba gledati kot na rez, ki naenkrat zareže v življenja posameznikov, vendar pa se vsaka rana zdravi različno, s svojimi specifičnimi komplikacijami in z različnim naborom zdravil, zato so tudi po tem, ko naj bi bile rane ozdravljene, torej po ponovni pridobitvi pravnega statusa, brazgotine, ki so ostale, izredno mnogoterih velikosti in oblik, nekatere izmed njih pa še vedno povzročajo težave. Izbris tako sicer pomeni neustavno dejanje oblasti, a zaradi izgube podlage za legalnost bivanja – stanja, ki se reproducira na vsa polja življenja in v okolico – ta koncept zajema tudi vse posledice izbrisa, ki so sčasoma presegle zgolj težave ob urejanju pravnega položaja. Zato njegovi učinki s samo ureditvijo statusa ne prenehajo, marveč bodo v mnogih primerih izbrisane osebe in njihove družinske člane zaznamovali do konca življenja. Istočasno pa izbrisani v tem »zatečenem« stanju niso bili pasivni, ampak so z različnimi aktivnostmi na tak ali drugačen način posegali v krivulje svoje nadaljnje usode, zato so te ravno tako integralni del izbrisa. Če uporabimo konceptualni aparat Marcela Maussa, lahko zatrdimo, da je izbris pravzaprav totalno družbeno dejstvo.

Nov tip kategorizacije prebivalstva glede na pravni status je tako tudi v Sloveniji postal pomemben vidik, ki se mu ne moremo izogniti ob skoraj nobeni obravnavi širših družbenih procesov. Med drugim zato, ker raznolike izključevalne prakse na vseh ravneh pogosto napovedujejo in opravičujejo širše spremembe na celotnem družbenem tkivu. Odrinjene družbene skupine namreč zaradi svoje majhne družbeno-politične in ekonomske moči po pravilu služijo kot izvidnica za zmanjševanje obsega pravic vseh članov družbe.¹⁰ Podobno velja za izbrisane, saj je bil »[r]adikalni obrat v njihovih individualnih usodah, ki se je zgodil v začetku devetdesetih in je zaznamoval hitro drsenje iz socialne gotovosti v popolno pre-kernost, [...] v sozvočju s širšo slovensko družbo, ki je v istem času, skozi proces 'tranzicije', postopoma ovrgla številne elemente socialne države in privolila v lo-

¹⁰ V Sloveniji lahko temu trendu jasno sledimo npr. na področju zdravstvene oskrbe, na katerem ima s časom vse manj posameznikov popolnoma neoviran dostop do zdravstvenih storitev. Področje, ki je nekdaj veljalo za brezpozojni del javnega dobrega in solidarnostno prakso, namenjeno bolnim – temeljni antropološki kategoriji, ki naj ne bi poznali razlik znotraj človeške vrste – je najprej izvrglo tiste z »napačnimi« pravnimi statusi (razen v primeru, da so dovolj premožni), v zadnjih letih pa pospešeno hierarhizira tudi populacijo z zaželenimi statusi (več o tem glej Lipovec Čebren 2009).

giko strukturne negotovosti, značilno za neoliberalizem. V tem smislu so izbrisani podobni glasnikom nove ureditve, saj posledice izbrisa, ki so pomenile odpravo njihovih temeljnih pravic, govorijo o postopnem kratenju pravic vseh prebivalcev Slovenije« (Lipovec Čebren 2007, 67).

Ta aspekt nam tako odpira neposreden vpogled v družbeno strukturo ter njeno dinamiko. Étienne Balibar je zapisal, da pravna vprašanja, ki jih sproži način, kako si vlade predstavljajo status tujcev, družbena vprašanja, ki jih postavljajo imigracijske politike in njihove posledice za javni duh, privedejo do temeljnih vprašanj v zvezi z republikanskim konceptom državljanstva. »V tem procesu [...], ki premika meje političnega, je pod vprašaj postavljena sama možnost ohraniti pomen načel kolektivne emancipacije, ljudske suverenosti in univerzalnosti javne sfere, ki jim naša tradicija pravi 'demokratska načela'« (Balibar 2007, 50–51). Ta vprašanja se torej globoko dotikajo organizacije sveta in naslavljajo ključne vzroke sodobne družbene nepravilnosti, predvsem pa pozivajo k razmisleku o tem, ali bo naša prihodnost vključujoča za vse ali pa bo še naprej vodila k utrjevanju nove oblike družbene ureditve, ki jo Balibar imenuje evropski apartheid.

3. Drobci, ki sestavljajo mozaik

Po tem, ko smo očrtali okvir, znotraj katerega se je uvrstil izbris, ter grobo pojasnili položaj, v katerega so bili izbrisani ujeti, bomo v zadnjem razdelku poskusili podrobneje pojasniti, katere so bile osnovne ovire, formalne in neformalne, s katerimi so se morali soočiti izbrisani posamezniki in posameznice v novonastalih okoliščinah. Med osnovne ovire na tem mestu štejemo tiste, ki so povezane z urejanjem statusa, ne glede na to, da se zavedamo prepletenosti življenjskih polj, ki jih izbris kontaminira. Za ta nasilni rez smo se odločili zato, ker izguba pravnega statusa zaradi svoje osrednje pozicije v sistemu pravic vendarle pomeni pričetek težav, iz katerega izhajajo vse nadaljnje.

Na drugi strani pa vse osebe, ki se znajdejo izven administrativno predvidenih rešitev, kljub vsem preprekam v mnogih primerih vztrajno iščejo alternativne možnosti za funkcioniranje znotraj sistema. Ob tem ne le opozarjajo na absurde, ki se v njem pojavljajo, ampak s svojimi kreativnimi pristopi in skupki praks, organizirano ali individualno, pomembno prispevajo k dinamiki družbene ureditve, mestoma k njenemu odpiranju. Prepogosto pa danes žal reakcije oblasti težijo tudi k vse večjemu zapiranju in nadzoru. V vsakem primeru pa ob intenziviranju svojih dejanj izzovejo odgovor oblasti ter na ta način soustvarjajo socialno okolje.

Spodaj navedena sistematizacija ovir in navedba taktik izbrisanih, s pomočjo katerih so manevrirali znotraj novega okvirja, ter njihovih učinkov sta rezultat večletnih raznovrstnih stikov z izbrisanimi osebami ter drugimi posameznicami in posamezniki, ki so na tem področju dejavni. Spodaj bomo

tako poskusili na enem mestu zbrati in razvrstiti drobce, podane ob številnih priložnostih ter v mnogoterih okoliščinah, ki vsak zase in skupaj sestavljajo del mozaika o izbrisu.

Vendar pa je ob tem potrebno pripomniti, da je za razliko od ovir, za katere obstaja možnost preverjanja v uradnih dokumentih, taktike posameznikov,¹¹ usmerjene k normalizaciji bivanja, izredno zapleteno raziskovati in še težje analizirati ali celo sintetizirati. Edini vir, ki nam je namreč na voljo, so pričevanja izbrisanih, saj poskusi formalnega vstopa v družbo nikakor ne zajemajo le sproženih postopkov za urejanje statusa (o čemer obstajajo pisna dokazila), ampak tudi prenekatere aktivnosti, povezane s tem in ostalimi segmenti življenja. S tem nikakor ne namigujemo, da so izbrisani nepomembni sogovorniki, temveč le ugotavljamo, da imajo informacije, pridobljene prek intervjujev, specifične lastnosti.

Izbrana metodologija namreč v svojem bistvu skriva veliko past, in sicer je imanentno zastavljena na način, da od sogovornikov zahteva naracijo, ki se drži vzročno-posledičnega niza. Vsak zakaj mora dobiti svoj zato, in na tej podlagi oziroma na podlagi ujemanja ali celo logičnosti dinamike med vprašanji in odgovori ocenjujemo uspešnost opravljenega intervjuja. A če se zgolj malo, ampak res čisto malo zamislimo, bomo slej ko prej ugotovili, da življenje ni linearno. V resnici je polno obratov, prelomov, stranpoti in naključij, ki jih nikakor ne povzročamo le s svojimi dejanji, še manj pa izključno s svojo racionalnostjo. Opravljanje intervjujev je tako izzivanje spomina na dano temo, ta pa povezuje različne dogodke v linearni niz glede na dani kontekst ter asociacije. Zato osebne »zgodbe niso nikoli prazne in neulovljive besede, niso nikoli besede, izrečene v vakuumu. Svet nam namreč ni neposredno, mehanicistično posredovan kot od nas neodvisna obstoječa stvar, ki bi jo lahko objektivno dojeli. Ta svet je le v toliko pričujoč, v kolikor se ujame v vsakdanji zavesti, v kolikor ga osmislimo, vpomenimo, interpretiramo. In ga nato posredujemo drugim, ga torej vzgodbimo« (Mlekuž 2009, 123). Iz tega izhaja, da so ob vsakem pripovedovanju in njegovem beleženju izrečeni le nekateri fragmenti, medtem ko drugi ostajajo zakopani, bodisi za vedno bodisi bodo vzniknili ob morebitnih drugih priložnostih. V spodnjem tekstu bomo zato zgolj nakazali tiste taktike, ki so se v intervjujih in ostalih pogovorih pojavljale najpogosteje.

Hkrati pa se nam s časom in številom opravljenih intervjujev, predvsem pa skozi spremljanje, interveniranje in sodelovanje z izbrisanimi posamezniki in posameznicami, vse bolj dozdeva, da je osnovno pravilo izbrisa, da pravzaprav ni pravil. Izjeme, ki naj bi pravila pregovorno potrjevale, se namreč začnejo popolnoma nekontrolirano množiti, dokler ne zavzamejo osrednjega dela in potrdijo, da je vsako kategoriziranje oseb, aktivnosti ali idej pravzaprav nasilno dejanje, ki vreže umetne meje v drugače mrežno povezano celoto. Navedenemu navkljub pa bi bilo nesmiselno, da poskuse opisov in klasifikacije aktivnosti oseb v nego-

¹¹ V pričujočem tekstu obravnavamo taktike posameznikov. Znotraj mozaika o izbrisu pa vsekakor predstavlja nepreocenljiv delež organizirano delovanje izbrisanih, ki ga v tej knjigi obravnava Lana Zdravković.

tovih pravnih statusih kar opustimo. Kot smo že omenili, predstavljajo pomemben aspekt družbene dinamike, tudi na primeru izbrisa.

Izbrisane osebe so bile torej po izbrisu izenačene z nedokumentiranimi tujci na ozemlju Slovenije, ki si morajo dovoljenje za prebivanje še urediti. V praksi to pomeni, da so postopki obeh skupin tekli v skladu z isto pravno ureditvijo ter da so njihove postopke vodile iste osebe kot postopke drugih tujcev. A kot smo omenili zgoraj, je bila začetna pozicija izbrisanih bistveno drugačna, iz česar izhajajo dodatni zapleti. Tako bi lahko rekli, da so ob urejanju pravnega statusa nekatere ovire delili z ostalimi tujci brez urejenega prebivanja, medtem ko so bile druge značilne le za njihov položaj, v vsakem primeru pa so se težave pri različnih posameznikih pojavljale in razreševale različno. Zato je treba ob branju upoštevati, da spodaj naštevamo ovire, s katerimi smo seznanjeni, vendar pa te niso zadevale vseh izbrisanih posameznikov in posameznic v enaki meri. Nekateri namreč skorajda niso imeli zapletov ob urejanju »legalnosti« bivanja, drugi pa so se znašli v veliko bolj neugodnih okoliščinah.

3.1 Dokumenti?

Prva težava, ki je značilna le za izbrisane, in to za vse izbrisane, je bila pridobitev osebnega dokumenta. Osebna izkaznica in potni list, ki so ju posedovali in sta bila po pravilu izdana v Sloveniji, sta 27. februarja 1992 zaradi izgube statusa postala neveljavna, medtem ko sta slovenskim državljanom veljala do 25. junija 1993. Ker pa izbrisane osebe o tem niso bile obveščene, so za neveljavnost svojih osebnih dokumentov izvedele še ob različnih kontaktih s pristojnimi organi.¹² Izguba formalne identitete je bila torej razkrita oziroma je začela učinkovati še tedaj, ko so zanjo sploh izvedeli, v vsakem primeru pa je pomenila, da si morajo izbrisani urediti pravni status v Sloveniji kot tujci, še pred tem pa morajo pridobiti nov potni list – ki predstavlja pogoj za sprožitev kateregakoli upravnega postopka – in to potni list države, katere državljani naj bi bili (glej poglavje Veronike Bajt v tej knjigi). Besedno zvezo »naj bi bili« uporabljamo zato, ker izbris dejansko predstavlja enostransko prekinitev odnosa med državo in posameznikom, zato slovenski upravni organi niso vedeli, ampak so zgolj predvidevali, da je oseba državljan ene izmed držav, nastalih na temeljih republik nekdanje Jugoslavije, kjer je bila registrirana kot republiški državljan. S tem je izbrisane posameznike in posameznice postavila v položaj, v katerem so izgubili staro podlago za bivanje, ne da bi si pred ali vsaj ob tem urejali novo, hkrati pa so ostali brez osebnih dokumentov, ki bi jih definirali kot tujce, torej kot državljane neke druge države.

¹² Tako poznamo primere, ko so posamezniki in posameznice izvedeli za svoj novonastali položaj ob sprožitvi administrativnega postopka (npr. pri podaljševanju voznških dovoljenj) in so jim osebni dokument, ki so ga ob tem predložili, uničili. Ravno tako poznamo pričevanja, da so bile izbrisane osebe pozvane na upravno enoto zaradi urejanja državljanstva, v primeru, da so se na vabilo odzvale, pa so jim odvzeli in uničili osebni dokument. Zasledili pa smo tudi več pričevanj o tem, da osebe, ki so se začasno odpravile iz države, niso imele nobenih težav, ko pa so se vanjo vračale, so bile na meji soočene z dejstvom, da njihovi potni listi niso več veljavni.

Pridobitev novih osebnih dokumentov pa se je v praksi izkazala za precej večjo oviro, kot je morda videti na prvi pogled, in sicer iz več razlogov, ki skupaj sestavljajo mrežo formalnih in neformalnih preprek. V večini primerov so se predvidevanja države izkazala za pravilna, saj so bili izbrisani tudi po razpadu Jugoslavije v državah svojega rojstva oziroma rojstva svojih staršev še naprej vodeni kot državljani. Vendar pa ravnanje slovenskih oblasti – izbris in vzpostavitev situacije, v kateri si morajo osebe, ki so že brez pravnega statusa, šele urejati dokumente ter voditi postopke, kot da bi bili »običajni« tužci – ni upoštevalo dejanskih okoliščin. Poleg dejstva, da so osebe v državi večinoma dlje časa živele, ni bilo upoštevano, da razpad Jugoslavije ne pomeni le osamosvojitve Slovenije, temveč tudi vzpostavljanje novih držav na celotnem območju do tedaj skupne države, in to v precej bolj nasilnem kontekstu. Zaradi časovnih razmikov med formiranjem novih entitet ter različnih strukturnih komplikacij,¹³ ki so se med njihovim utrjevanjem pojavljale, predvsem pa zaradi vojnih razmer v matični občini ali strahu pred morebitnimi težavami na poti, si mnogi niso uspeli (ali niso niti poskušali) urediti novega potnega lista v državi, katere državljanstvo naj bi imeli.

Ta možnost pa bi lahko obstajala zgolj za tiste, ki so še posedovali osebni dokument, s katerim bi lahko prečkali novonastale meje med državami. Ob tem je pomembno opozoriti tudi na proces vpeljevanja vizumskega režima, ki ga je Slovenija uvedla za Bosno in Hercegovino ter Srbijo in Črno goro. Ti državi sta namreč postali (in v vseh svojih transformacijah ostali) t. i. tretji državi, za državljanje katerih velja strožji mejni režim. Kar pomeni, da četudi so nekateri izbrisani ohranili svoj stari dokument ali pridobili začasni slovenski (!) potni list, ki jim je omogočil potovanje v eno smer, in nato sprejeli odločitev za pot ter jo uspešno prestali (tako glede obmejne policije kot vojnih razmer), se brez dovoljenja za bivanje ali garantnega pisma, ki bi omogočilo pridobitev vizuma za turistični ali poslovni obisk v Sloveniji, domov niso mogli vrniti, kar je vsekakor upoštevanja vreden dejavnik, ki je zmanjševal možnosti za tovrstno pot urejanja dokumentov.

Slednji argument velja tudi ob morebitnem urejanju dokumentov na diplomatsko-konzularnih predstavništvih matičnih držav v drugih državah. Ob čemer je dodatno treba upoštevati, da diplomatsko-konzularna predstavništva, izvzemši primer Jugoslavije, torej kasnejše Srbije in Črne gore, na začetku devetdesetih let niso obstajala oziroma so se šele začela vzpostavljati, zato mnogo izbrisanih takrat ni imelo možnosti urejanja dokumentov nikjer, razen v »svoji« državi. Enako velja za Slovenijo, kjer pa ob osamosvojitvi ni obstajalo niti jugoslovansko veleposlaništvo. Ko pa so se ta vzpostavila, so po pričevanju izbrisanih na začetku dopuščala možnost pridobitve potnega lista, četudi so bile osebe brez dovoljenja za prebivanje v Sloveniji. Kasneje pa so prakso spremenila in za izdajo potnega lista zahtevala dokazilo o »legalnem« bivanju v Sloveniji, torej urejen pravni status. S tem se je oblikovala dodatna prepreka za ureditev položaja, ki je povzročila

¹³ Ena izmed njih se vsekakor tiče potnih listov Bosne in Hercegovine, ki so bili poenoteni šele leta 1997. Pred tem so imele sprte strani tri različne potne liste. Osebe, ki so državljani BiH, so si morale tako nekaj let urejati svoje dokumente v institucijah različnih držav.

vzpostavitev pat pozicije, pri kateri brez statusa ni potnega lista, brez potnega lista pa (do sprejema Zakona o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic v Republiki Sloveniji leta 1999) ni statusa.

Izbrisane osebe so bile tako po transformaciji svoje eksistence iz pravno urejene v ilegalno pravzaprav zajete znotraj slovenskih meja, soočene s precejšnjimi težavami ter obsojene na negotovo bivanje, še preden so sploh začele kakršnokoli proceduro za ponovni formalni vstop v družbo. Nastali položaj so, razen v primerih, ko so dokumente pridobile na veleposlaništvu v Sloveniji ali drugod, reševale glede na razpoložljive osebne zmožnosti. Tako navajajo različne oblike pomoči družine ter prijateljev, v nekaterih primerih pa tudi uslužbencev Cerkve, živečih v mestu izdaje osebnih dokumentov ali v Sloveniji. Drugi, ki te možnosti niso imeli, so se v posameznih primerih obrnili na posameznike ali pravne subjekte, največkrat podjetja, ki so ponujala urejanje dokumentov za plačilo, pri čemer zneski tovrstnih storitev nikakor niso bili nizki. Včasih so izbrisani posamezniki in posameznice prepreke premagali tudi s pomočjo plačevanja, bodisi uradnikom ali drugim za ponarejene dokumente bodisi so prečkali meje izven označenih mejnih prehodov. Razmeroma pogosto pa so zgolj čakali, da se bo karkoli spremenilo ter jim omogočilo predpogoj za pridobitev trajnejše osnove za bivanje, v vmesnem času izogibajoč se vsakršnim možnostim soočenja z represivnimi organi. Nova možnost se je odprla šele po ugotovitvi organiziranega delovanja izbrisanih, saj obstajajo pričevanja o toleriranju članske kartice društva izbrisanih kot osebnega dokumenta ob legitimacijah.

V razpravah o izbrisanih ter tudi »tujcih« na splošno obstaja razširjen mit, da naj bi ti, ne glede na njihovo lokacijo prebivanja, pravzaprav imeli svoj pravi dom, in ta je tam, kjer so bili rojeni oziroma so odrasčali, ali kot se temu popularno, a precej nedefinirano reče, »od koder so prišli«. Aluzija na to »dejstvo« je pogosta v nacionalističnem diskurzu pri argumentiranju, zakaj ti »tujci« nimajo pravice do enakovrednega sodelovanja v javnih zadevah, in še bolj, kadar se ne strinjajo z obsegom pravic, ki jim je bil podeljen glede na pravni status v družbi. Tako se je tudi v primeru izbrisanih utrdilo prepričanje, da so pač tujci in imajo zato možnost vrnitve »tja, od koder so prišli«, če se z naloženim prilagajanjem strukturnim spremembam ne strinjajo (kot da bi bila to zgolj stvar diskusije). Ob popolnem zanemarjanju dejstva, da so nekatere izmed izbrisanih oseb pač čisto dejansko ves čas živele v Sloveniji, torej da so bile v njej rojene, in tako od nikoder niso prišle, ter da drugi v Sloveniji živijo tako dolgo obdobje, da so si medtem, odkar so »od nekod prišli«, v novem okolju uredili življenje do mere, da ga imenujejo dom. In da hkrati tam, kjer naj bi po omenjenih predstavah imeli dom, včasih nimajo ničesar več ali enostavno ne želijo živeti.

Skozi pričevanja izbrisanih oseb pa se je izkristaliziralo še nekaj, in sicer da vračanje »tja, od koder so prišli«, ni povezano le z željami. Izbrisani posamezniki in posameznice, ki so bili deportirani, ki jim je bil zavrnen vstop v državo na mejnem prehodu ali ki so bili v času vojne po kratkotrajnem bivanju v drugih republikah bivše Jugoslavije na njihovih ozemljih »zatečeni« zaradi neprehodnosti

meja, oziroma tisti, ki so se zaradi občutka ogroženosti ali pa želje iz Slovenije izselili, so imeli namreč ob urejanju statusa v drugih državah ravno tako težave, ki so izhajale iz izbrisa. Da so imeli uradno prijavljeno stalno prebivališče v Sloveniji, ni bilo pomembno le za slednjo, temveč tudi za državo, v kateri so ga predhodno odjavili, da bi ga prijavili na novem naslovu. Za državo, v kateri so živeli pred tem, so tako veljali za odseljene osebe, kar je ob ponovnem prihodu v državo povzročilo administrativno težavo, ki predvsem zaradi spremenjenih okoliščin ni bila takoj rešljiva. Ker pa so se te izbrisane osebe po svojem prihodu morale na nek način registrirati, če so se hotele v novem kraju prebivanja formalno vključiti v družbo, so imele v nekaterih primerih na voljo zgolj pot, ki se je odprla zaradi vojnih razmer, in sicer so se prijavili kot begunci. A ne kot katerikoli begunci, marveč kot begunci iz Slovenije, iz česar je izšla absurдна situacija, da so se na področju bivše Jugoslavije¹⁴ v obdobju najhujših spopadov nahajali begunci iz Slovenije, ki je v istem obdobju uspešno utrjevala svoj *image* zgodbe o uspehu na poti v evropske integracije.

Te osebe so si kasneje na različne načine urejale trajnejši pravni status v teh državah. Po do sedaj zbranih podatkih so imele najmanj težav tiste, ki so bile do državljanstva teh držav upravičene zaradi rojstva na njihovem ozemlju¹⁵ in so nove dokumente zgolj prevzele. Hkrati pa so imele pogosto velike težave tiste osebe, ki so bile rojene v drugih državah, na primer v Sloveniji, zato se v posameznih primerih v istem položaju begunskega statusa nahajajo še dandanes. Poleg tega, da omenjeni status ne predstavlja dostopa do vseh pravic, je tudi izredno negotov, saj ga države na področju bivše Jugoslavije zaradi oddaljenosti vojne praviloma ukinjajo.

Podobnemu razvoju dogodkov lahko sledimo tudi pri osebah, ki so si status poskusile urediti v tretjih državah, torej niti v Sloveniji in niti v državi, v kateri naj bi imele državljanstvo. Večinoma gre za posameznike in posameznice, ki so se odločili (oziroma so bili pogosto prisiljeni, uradno ali neuradno) za odhod v različne države Evropske unije. Ker tam praviloma vsaj na začetku niso imeli možnosti za sprožitev postopkov, s katerimi bi svoje bivanje legalizirali, saj s temi državami predhodno niso imeli formalne povezave, so se pogosto znašli v kategoriji beguncev oziroma prosilcev za azil iz Jugoslavije. Na ta način so bili na njihovih ozemljih sicer vključeni v državne mreže, namenjene beguncem, vendar pa je ta oblika dovoljenja za prebivanje izjemno negotova, saj preneha s koncem konflikta na območju, s katerega naj bi osebe prihajale. Za bivšo Jugoslavijo je ta konec pomenil sklenitev Daytonskega sporazuma, po katerem so mnoge države članice EU začele z vračanjem beguncev. Tako so se za tiste izbrisane, ki si do takrat niso uspeli urediti trajnejšega statusa v teh državah, takrat začeli novi zapleti, saj njihovo bivanje v državah, kjer so zaprosili za zaščito, ni bilo več tolerirano. Zato so imeli izbiro, da bodisi ostanejo v teh državah, četudi »ilegalno«, bodisi se

¹⁴ Do sedaj pridobljeni podatki dokazujejo pojav beguncev iz Slovenije v Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori.

¹⁵ Kljub temu pa se je v posameznih primerih izkazalo, da oseb, ki niso imele dokazila o odjavi svojega stalnega prebivališča v Sloveniji, niso želeli prijaviti na naslovu novega bivališča.

vrnejo v Slovenijo oziroma v državo, katere državljani naj bi bili, ter se soočijo z zgoraj opisanimi ovirami. V nekaterih primerih pa v državah, kjer so se prijavili kot begunci, še danes živijo v istem negotovem položaju, saj jih zaradi težav pri pridobivanju državljanstva ali apatridnosti oblasti teh držav nimajo kam deportirati.

Za zaključek tega razdelka pa omenimo še en učinek osamosvojitvene zakonodaje, ki ga ne smemo spregledati. Povezan je z otroki, rojenimi v Sloveniji. Obstaja namreč vse več indicov, da je Slovenija v tem obdobju povzročila za sedaj neugotovljeno število primerov apatridnosti, ki pa ni bila povezana zgolj z izbrisom. Že Jasminka Dedić je ugotovila, da je »[i]zbris iz registra stalnega prebivalstva in zanikanje ali razveljavitev slovenskega državljanstva [...] v nekaterih primerih imelo za posledico pojav *de facto* apatridnosti, kljub temu da formalnopravno do nje ne bi smelo priti, ker je imel vsak državljan SFRJ tudi republiško državljanstvo. Vendar se v praksi ta pravna fikcija ni obnesla v vseh primerih, še posebej ne v primerih oseb, ki so bile rojene v Republiki Sloveniji in ki niso bile vnesene v državljanske registre 'matičnih' republik« (Dedić 2003, 55–56). Da je temu res tako, se je izkazalo tudi v pogovorih z izbrisanimi osebami, ne glede na njihov trenutni kraj prebivanja. Dejstvo, da so bili sicer vodeni kot državljani drugih republik, a zgolj v slovenskih državljanskih knjigah, je imelo za posledico, da države, katerih državljani naj bi bili, niso bile uradno obveščene o njihovem obstoju in zato po razpadu Jugoslavije niso bili avtomatično uvrščeni v sezname državljanov novonastalih formacij. »Problem apatridnosti še posebej pride do izraza ob spremembah državnih meja in nastanku novih držav, osebe brez državljanstva pa so najbolj ranljiva skupina prebivalstva, saj brez državljanstva ostanejo brez pravne osebnosti, nimajo državljanskih pravic in svoboščin ter ostanejo brez kakršnekoli diplomatske zaščite. Apatridnost je najpogostejša v tistih novih državah, kjer je *ius sanguinis* (načelo krvne zveze) prevladujoči princip za pridobitev državljanstva, kar velja tudi za države naslednice nekdanje SFRJ« (Dedić 2003, 38). Mnoge postsocialistične države, ki so se oblikovale v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, so svoje državljansko telo opredeljevale na podlagi etnične pripadnosti v skladu z načelom *ius sanguinis*, ki nujno neposredno proizvede izločitev določenega segmenta populacije iz na novo privzete ideje oblikovanja države.

Nekatere izmed zdaj že odraslih oseb, ki so postale apatridne, so imele tako kasneje (ali pa imajo še vedno!) nezamisljive težave ob urejanju svojega državljanstva, še posebej po dosegu polnoletnosti. Pogosto so si lahko uredile državljanstvo zgolj prek svojih staršev oziroma drugih prednikov, vendar le v situacijah, kadar je bilo to možno. Hkrati je treba poudariti, da v tem primeru ne gre zgolj za izbrisane otroke, temveč so bili temu podvrženi tudi otroci staršev, ki so imeli v Sloveniji pred osamosvojitvijo prijavljeno začasno prebivališče ali pa sploh nikakršnega. Poleg tega pa lahko apatridnost pri otrocih zasledimo tudi v primeru, ko so bili v Sloveniji rojeni izbrisanim staršem (glej prispevek Neže Kogovšek v tej knjigi). Kot v vseh drugih situacijah tudi na tem področju velja, da

obstajajo določena odstopanja, nakazujoča mero arbitrarnosti, ki je bila prisotna ob tedanjem kategoriziranju prebivalstva. S tem mislimo predvsem na primere družin, pri katerih je eden izmed otrok ob osamosvojitvi slovensko državljanstvo pridobil avtomatično, drugi pa je postal apatrid.

Urejanje državljanstva, predvsem pa osebnih dokumentov, se tako kaže kot primarni problem izbrisanih oseb. Kakor smo nakazali že večkrat do sedaj, so položaji, v katerih so se izbrisani znašli, izjemno heterogeni, tako zaradi osebne situacije ter odločitev, ki so jih sprejemali ali morali sprejeti, kot tudi zaradi vpliva raznovrstnih zunanjih okoliščin. V pričujočem razdelku smo jih sicer sistematizirali, vendar pa je področje za zdaj le delno raziskano, zato je nujno zatrditi, da se bodo z novimi analizami trditve še spreminjale. Posebej to velja za raziskave o tem, kaj se je dogajalo z izbrisanimi posamezniki in posameznicami, ki so svoje življenje nadaljevali izven slovenskih meja. Poleg tega, da je do njih težje priti, je njihovo urejanje pravnega statusa povezano tudi z ureditvami ter dogodki v državah, v katerih so živeli oziroma živijo. Vsekakor pa je zdaj videti, da lahko naredimo bizaren zaključek, in sicer, da jim je v smislu reševanja pravnega statusa, ampak res zgolj izključno v tem smislu, vojna, v katero so bile pogreznjene posamezne republike bivše Jugoslavije, pravzaprav omogočila pridobitev določenega statusa, ne glede na to, kako negotov je bil, čeprav sploh ne bi želeli izgubljati besed o tem, da je bil sam po sebi absurden. Begunski status, do katerega so bile zaradi oboroženih konfliktov v bivši Jugoslaviji upravičene, jim je zagotavljal dostop do minimalnih pravic (npr. zdravstvenega zavarovanja, šolanja ipd.), predvsem pa je pomenil dostop do dokumenta. Ovire, postavljene pred apatridne osebe, bi bile brez tega bistveno večje, saj bi se v tem položaju znašle takoj, ne pa šele po dosegu polnoletnosti oziroma ob ukinitvi begunskih statusov, kar bi med drugim pomenilo težave pri obiskovanju izobraževalnih institucij in dostopu do zdravstvenih storitev.

3.2 Okviri, ki krojijo usode

Ureditev državljanstva druge države in pridobitev osebnih dokumentov pa za izbrisane posameznike in posameznice, ki so ostali v Sloveniji, ne pomeni konca težav. Predstavlja le uspešno prestano prvo etapo, ki ne zagotavlja pravnega statusa v državi. Naslednja, druga etapa, tako pomeni sprožitev postopka za pridobitev dovoljenja za začasno ali stalno bivanje oziroma državljanstva in predvsem izpolnjevanje vseh pogojev, ki jih ti zahtevajo. Do sprejema Zakona o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic bivše SFRJ v Republiki Sloveniji (ZUSDDD) ter Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS-Č), ki ju bomo bolj podrobno obravnavali kasneje, so ti pogoji identični za vse tujce, razen v primeru ureditve begunskega statusa oziroma statusa začasnega zatočišča. To pomeni, da so izbrisani v veliki meri ovire, na katere so ob dokazovanju izpolnjevanja pogojev naleteli,

delili z vsemi državljani t. i. tretjih držav, nekatere prepreke pa so bile zaradi specifičnosti izbrisa lastne le tej skupini.

Temeljni pogoji, ki tujcu omogočijo legalizacijo eksistence, so:¹⁶ namen prebivanja, torej dokazovanje skladnosti življenja v državi z enim izmed razlogov za bivanje, ki ga slovenske oblasti priznavajo kot dovolj tehtnega za odobritev trajnejšega zadrževanja znotraj meja (npr. izobraževanje, zaposlitev, združitev z družino ipd.); zagotovljena sredstva za preživljanje, kar pomeni, da mora imeti oseba dokazila o materialnem stanju, ki ga slovenske oblasti ocenjujejo kot zadostno za bivanje v Sloveniji, ne da bi bile ob tem ogrožene njene socialne institucije; dokazovanje nekaznovanosti v svoji državi in v Sloveniji oziroma v primeru kaznovanosti nepreseganje določene višine kazni, kar slovenske oblasti štejejo za dokaz, da oseba ne bo nevarna za državo; ter urejeno zdravstveno zavarovanje,¹⁷ kar preprečuje, da bi tujcu v primeru bolezni ali poškodb slovenske zdravstvene ustanove svoje usluge nudile brezplačno.

V primeru izbrisanih oseb se kot bolj problematična izkažeta prvi in drugi pogoj, torej namen in zagotovljena sredstva za preživljanje. Ker so z izgubo statusa pogosto izgubile tudi zaposlitev, niso bile upravičene do dovoljenja za začasno prebivanje na podlagi delovnega dovoljenja. Drugače pa je bilo pri tistih, ki so kljub izbrisu svojo zaposlitev obdržali, saj so v tovrstnih primerih pogosto delodajalci za osebo uredili začasno delovno dovoljenje in s tem omogočili pridobitev dovoljenja za bivanje. Vendar pa je bilo njihovo delovno dovoljenje vezano zgolj na tega delodajalca, kar je razprlo možnost za izsiljevanje in izkoriščanje, ki je še danes značilno za položaj delavcev migrantov. Malo na boljšem so bili tisti, ki so bili v delovnem razmerju za nedoločen čas in so imeli manj kot 10 let delovne dobe v Republiki Sloveniji, ker so lahko pridobili osebno delovno dovoljenje za eno leto (23. člen Zakona o zaposlovanju tujcev iz leta 1992). Na še boljšem pa so bili tisti, ki so bili v Sloveniji v delovnem razmerju za nedoločen čas in so imeli vsaj 10 let delovne dobe v Republiki Sloveniji, saj so lahko pridobili osebno delovno dovoljenje za nedoločen čas (23. člen Zakona o zaposlovanju tujcev iz leta 1992) in so imeli s tem ves čas prost dostop do katerekoli zaposlitve v Sloveniji. Vendar pa so osebe, ki so imele možnost zaposliti za začasno ali stalno osebno delovno dovoljenje, to lahko storile zgolj enkrat, leta 1992, in sicer v 90 dneh od uveljavitve zakona. Zadnji dve postavki, namenjeni zgolj državljanom bivše SFRJ oziroma državljanom drugih republik nekdanje SFRJ,¹⁸ ki so bili v Sloveniji pred razpadom Jugoslavije že zaposleni, nazorno kažeta, da so tedanje slovenske oblasti že delovale po principu, da lahko le tisti »tujci«, ki obdržijo službo, v Sloveniji ostanejo »legalno« (še posebej v času tedanje velike brezposelnosti), drugi pa imajo ob urejanju pravnega statusa bistveno večje težave.

¹⁶ Našteto nikakor niso vsi pogoji, saj pridobitev vsakega izmed statusov, predvsem pa slovenskega državljanstva, predvideva dodatna dokazila. Predstavljajo pa osnovo, ki se pojavlja pri vseh statusih.

¹⁷ Pogoj, ki se je ostalim priključil kasneje, hkrati pa ne velja za urejanje državljanstva. V tem primeru oseba po odobritvi namreč ne bo več tujec in bo upravičena do zdravstvenega zavarovanja na podlagi pravnih ureditev, ki veljajo za slovenske državljane.

¹⁸ Vsem, ne le tistim s prijavljenim stalnim prebivališčem v Sloveniji.

Vendar pa so osebe brez formalne zaposlitve pogosto še vedno delale, a so delale na črno, kar pomeni v položaju popolnoma brez pravic, ki izhajajo iz delovnega razmerja, in v negotovosti zaradi morebitnih sankcij oblasti na eni strani ter zaradi potencialnega neizpolnjevanja obljub oziroma izkoriščanja s strani delodajalca na drugi. Včasih pa so izbrisani delali zgolj za hrano in nastanitev, kakor nekdanji hlapci, zato so bili od osebe, ki jim je ta angažma zagotovila, popolnoma odvisni. Nekateri posamezniki, ki so bili materialno bolje preskrbljeni, so odprli ali ohranili svoja podjetja in na tej podlagi pridobili osnovo za dovoljenje za bivanje, drugi pa so se začeli ukvarjati z nedovoljenimi aktivnostmi.

Za legalizacijo bivanja na podlagi združevanja z družino so lahko zaprosili le tisti, ki so bili poročeni,¹⁹ in med njimi le tisti, ki so bili poročeni z osebo z urejenim pravnim statusom v Sloveniji ali pa so bili mladoletni otroci takšne osebe. Izpolnjevanje tega pogoja tako ni bilo mogoče v primerih, ko sta bila izbrisana oba zakonca oziroma celotna družina. Hkrati pa je bilo to možno le v primerih, ko so si izbrisani posamezniki in posameznice predhodno uspeli urediti kakršenkoli dokument. Tudi ob poroki je namreč potrebno priložiti osebni dokument, urejanje česar pa se je, kot smo navedli zgoraj, včasih izkazalo za neizvedljivo. Ob izpolnjevanju vseh naštetih pogojev so se nekatere izbrisane osebe s svojimi dotedanjimi partnerji poročile le zato, da bi zadostile zakonskim pogojem.

Drugi pogoj, zagotovljena sredstva za preživljanje, se je izkazal za neizpolnivega, kadar osebe niso bile formalno zaposlene ali kadar so njihovi zakonski partnerji prejemali prenizko plačo. Ob tem postane izrazito jasno sicer absurdno dejstvo, da sistem ob urejanju statusa zahteva dokazovanje življenja znotraj legalnih okvirov, npr. s plačilnimi listami, hkrati pa ob tem ne upošteva dejanskih okoliščin, torej da osebe za to nimajo podlage. Razen v enem primeru (izjemi, ki potrjuje pravilo), ko so osebi na podlagi izjave o delu na črno priznali izpolnjevanje pogoja zadostnih sredstev za preživljanje. V nekaterih primerih so nastalo zagato izbrisane posameznice in posamezniki reševali tako, da so skrb za njih v obliki rente prevzele tretje osebe, na primer drugi družinski člani ali znanci.²⁰

Izbrisane osebe pa so se po svojih pričevanjih ob zbiranju zahtevanih dokumentov, ki bi dokazovali izpolnjevanje pogojev, soočili še z dvema posrednima težavama. Najprej s tem, da so morale določene dokumente (rojstni list, potrdilo o nekaznovanosti) pridobiti iz države, katere državljani naj bi bili, sami pa ponje pogosto niso mogli, saj se v Slovenijo zaradi neurejenega pravnega statusa ne bi mogli več vrniti. Tudi tukaj se je kot izredno pomembna izkazala socialna mreža, saj so jim ob več priložnostih pomagali sorodniki ali znanci, ki so osebno dvigovali zahtevane dokumente.

Drugi problem pa izhaja iz dejstva, da naj bi predvsem v začetku devetdesetih reševanje podanih vlog potekalo izredno počasi, medtem ko so imeli pri-

¹⁹ V tem pogledu so v bistveno slabšem položaju osebe, ki živijo v izvenzakonski skupnosti, čeprav naj bi bili poroka in izvenzakonska skupnost v Sloveniji glede na pravice in obveznosti izenačeni.

²⁰ Podobno velja tudi za zaprte v Centru za tujce. Te so običajno izpustili šele tedaj, ko je neka druga oseba (družinski član ali kdo drug) pristala, da bo zanjo jamčila, kar pomeni predvsem skrb za nastanitev in prehrano.

dobljeni dokumenti določen rok veljavnosti (6 mesecev). Zato nekateri izbrisani posamezniki in posameznice ob urejanju statusa kot posebno težavo navajajo dejstvo, da so morali znotraj enega postopka večkrat priskrbeti isti dokument. Ob tem omenjajo kot težavo tudi to, da so zaradi zamud pri reševanju dovoljenje za začasno bivanje pridobili malo preden se je izteklo, zato so morali nemudoma začeti ponovno zbirati zahtevane dokumente ter pripravljati vlogo za podaljšanje statusa. Postopek za pridobitev dovoljenja za bivanje tako ni le mukotrpen in dolgotrajen ter pogosto zelo rigiden ob preverjanju izpolnjevanja določenih pogojev, ampak je povezan tudi s precej visokimi stroški, ki v številnih primerih presegajo zmoglosti posameznika ali posameznice, ki jih sproži. Hkrati je vsako urejanje pravnega statusa postopek, ki ima več stopenj, zato so se ti ob pozivih po dopolnitvah ali zavrnitvah in pritožbah pogosto raztegnili na več let, ki so bila hkrati leta izredne negotovosti.

Zgoraj opisana zakonodaja, torej pravna ureditev, vezana na Zakon o tujcih ter Zakon o zaposlovanju tujcev, je bila edina, po kateri so izbrisane osebe vse do leta 1999 lahko urejale odvzet pravni status. Tedaj pa so slovenske oblasti sprejele Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic bivše SFRJ v Republiki Sloveniji (ZUSDDD), ki je izbrisanim in tistim državljanom drugih republik nekdanje SFRJ, ki so v državi ob osamosvojitvi živeli na podlagi drugih statusov, omogočil pridobitev dovoljenja za stalno bivanje pod olajšanimi pogoji. Sprejetju zakona je botrovala odločba Ustavnega sodišča št. U-I-284/94, ki je izbris razglasila za nezakonit in neskladen z Ustavo ter zakonodajalcu dala napotek, da mora odpraviti neustavnost Zakona o tujcih. Vendar pa je ta pomembni premik posledica še nečesa drugega. Evropska komisija je v svojem mnenju o državah kandidatkah za vstop v EU leta 1997 opozorila na problem »državljan-skih vprašanj, ki izhajajo iz razpada nekdanje Jugoslavije«, natančneje oseb brez državljanstva, kar predstavlja področje, »ki ga bo treba še rešiti« (Agenda 2000, 17). Naslednje leto je bila topika ponovno omenjena v Rednem poročilu komisije o napredku Slovenije pri vključevanju v Evropsko unijo, v katerem omeni, da »Slovenija še ni rešila problema oseb brez urejenega statusa« in da se vedno bolj »zavzemajo za to, da bi vprašanje rešili s posebnim zakonom, ki bi urejal položaj zadevnih oseb« (Redno poročilo komisije o napredku Slovenije pri vključevanju v Evropsko unijo 1998, 12). Leta 1999 pa zapiše: »Slovenija rešuje vprašanje neurejenega statusa nekdanjih jugoslovanskih državljanov (5.000–10.000 ljudi) z zakonom, sprejetim julija 1999, ki tem ljudem omogoča, da zaprosijo za dovoljenje za stalno bivanje v času treh mesecev od začetka veljavnosti tega zakona« (Redno poročilo komisije o napredku Slovenije pri vključevanju v Evropsko unijo 1999, 16). Na podlagi navedenega lahko sklepamo, da je bila rešitev vprašanja pravnega statusa izbrisanih oseb ena izmed pomembnih točk ob približevanju vstopa v Evropsko unijo, ki se je iz poročil evropskih institucij umaknila šele po sprejemu ZUSDDD-ja.²¹

²¹ Vanje pa je bila ponovno vključena po začetku organiziranega delovanja izbrisanih.

Kaj pa je ZUSDDD predstavljal za urejanje statusa izbrisanih posameznikov in posameznic? Predvsem za začetek postopka vlagatelji niso potrebovali potnega lista druge države, ampak je zadostovalo, da so upravni organi še naprej predvidevali njihovo državljanstvo, četudi zanj ni bilo dokazil. Nato je navajanje razloga za bivanje, torej podlage za legalizacijo eksistence vnaprej, zamenjal argument, da so osebe imele prijavljeno stalno prebivališče na dan plebiscita (23. 12. 1990) in so od takrat naprej v Sloveniji tudi dejansko živele oziroma so le prebivale v Sloveniji na dan osamosvojitve in so enako od takrat dalje v njej tudi dejansko neprekinjeno živele. In nazadnje, osebam ni bilo treba dokazovati, da imajo zagotovljena sredstva za preživetje.

Pogoji, ki so se v redni tujski zakonodaji (Zakonu o tujcih) izkazali kot tisti, ki so v mnogih primerih dejansko onemogočali pridobitev trajnejšega statusa, so bili tako v ZUSDDD izpuščeni. Kot dokaz, da so številnim osebam predstavljali velike prepreke, naj navedemo, da je zgolj v zakonskem roku treh mesecev²² na upravne enote prispelo kar 12.931 vlog (Tujski in državljanski statusi 2002, 13). Ker pa zakon obravnava širšo kategorijo oseb, ki so se v času osamosvojitve nahajale v Sloveniji (tudi tiste, ki so v RS le prebivale, kar zajema tako tiste, ki so imeli prijavljeno začasno bivališče, kot tiste, ki takrat niso imele statusa), iz števila odobrenih dovoljenj za stalno prebivanje ne moremo izluščiti števila izbrisanih. Lahko pa zagotovo zaključimo, da je bilo v tem obdobju na ozemlju Slovenije veliko oseb, ki so bile brez statusa ali pa so imele različne oblike negotovih dovoljenj za bivanje.

Vendar pa tudi ta zakon, ki je sicer omogočil številnim izbrisanim posameznikom in posameznicam ureditev trajnega, torej stalnega dovoljenja za življenje v Sloveniji, ni v celoti popravil posledic, ki izhajajo iz izbrisa. Poleg tega, da je ustvaril nov paradoks, in sicer skupino oseb, tujcev z dovoljenjem za stalno prebivanje, ki nimajo dokumentov države, katere državljani naj bi bili, ampak le slovensko osebno izkaznico za tujce, je znotraj populacije izbrisanih naredil nov rez, saj je možnost pridobitve statusa omogočil le tistim, ki so se vsa ta leta nahajali v Sloveniji. Posredno je tako privilegiral osebe, ki so se na njenem ozemlju določeno obdobje ali pa celo ves čas nahajale brez statusa, v »ilegalnosti«, pred tistimi, ki so na neki način spoštovale državno ureditev in jo zapustile ali pa so jo bile prisiljene zapustiti. Sicer se tudi pri tistih, ki so v Sloveniji »dejansko neprekinjeno bivali« od osamosvojitve dalje, pojavlja težava dokazovanja le-tega, ker so bile te osebe večinoma izven formalnih razmerij in zato to težko dokazujejo (oziroma pogosto lahko dokazujejo le s pričami, ki jih v posameznih primerih uradniki sami izberejo, npr. sosede vlagatelja), vendar pa so tisti, ki tega ne morejo dokazati, v neprimerno slabšem položaju, saj so njihove vloge po pravilu zavrnjene. Po drugi strani pa je ista odločba Ustavnega sodišča (št. U-I-284/94) prepovedala deportacije izbrisanih oseb, kar je v praksi pripeljalo do nemogoče

²² Trimesečni rok je bil aprila 2003 z odločbo Ustavnega sodišča št. U-I-246/02 razveljavljen kot neutemeljeno (pre)kratek – razveljavljene pa so bile tudi nekatere druge določbe zakona – zato od takrat naprej ZUSDDD zopet velja in tako predstavlja osrednji zakon, po katerem si izbrisani urejajo svoj status.

situacije, da si te osebe dovoljenja za stalno prebivanje po tem zakonu (večinoma pa tudi ne po drugih) še danes ne morejo urediti, vendar pa jih slovenske oblasti ne smejo izgnati. To pomeni, da živijo v Sloveniji brez statusa, so ob tem tolerirane, a hkrati nimajo nikakršnih možnosti vstopanja v uradna razmerja. Podobno velja tudi za osebe, ki so bile obsojene na višjo kazen, kot je predvidena v zakonu, in zato ne izpolnjujejo pogojev glede (ne)kaznovanosti. Za navedene osebe se je po letu 1999 položaj izboljšal toliko, da slovenske oblasti v njihovem primeru ne morejo izvršiti postopka odstranitve tujca iz države. Kar pa ne pomeni, da niso redno subjekt policijskega nadzora in (še vedno!) zapiranja v Center za tujce, dokler ni preverjen njihov pretekli status oziroma dokler niso v postopku pridobivanja pravnega statusa. Razen tega pa delijo tlako preživetja z ostalimi nedokumentiranimi tujci v Sloveniji.

Na tem mestu pa moramo navesti še nekatere posredne težave, s katerimi se soočajo vse osebe z dovoljenjem za stalno prebivanje, torej nikakor le izbrisani. Ta pravni status resda v marsikateri stvari (nikakor pa ne v vseh) formalno omogoča participiranje posameznika v skupnosti, vendar pa se v praksi izkaže, da udeležanje pravic ni vedno možno. V nekaterih primerih imajo tako ti posamezniki in posameznice sicer pravico do na primer osnovnega zdravstvenega zavarovanja za plačilo ali osebnega delovnega dovoljenja, nato prijave na zavodu za zaposlovanje in posledično do socialne pomoči, vendar pa je ta verižni postopek povezan z večjim stroškom, ki si ga mnogi zaradi pomanjkanja, pogosto neposredno povezanega z izbrisom, ali drugih negotovih okoliščin, v katerih živijo (npr. priložnostno delo ali delo na črno), ne morejo privoščiti, zato teh pravic ne izkoristijo.

Isti logiki navajanja pogojev za ureditev statusa je sledil tudi Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS-Č), ki je omogočal pridobitev slovenskega državljanstva, vendar pa tokrat le izbrisanim, dodan pogoj pa je bil izpit iz slovenščine. Zato so bile tudi omejitve, ki so iz njega izhajale, podobne zgoraj opisanim, po pričevanju izbrisanih posameznikov in posameznic pa je težavo mestoma predstavljal dodatni pogoj, saj so morale nekatere osebe izpit opravljati večkrat, kar je bilo zopet povezano s stroški. Hkrati posameznim osebam za izpolnjen pogoj poznavanja slovenskega jezika niso priznali dejstva, da so se v Sloveniji šolale, med njimi tudi tistim, ki so bile v njej rojene.

Za konec pa moramo nujno navesti še nekaj. Kot je omenjeno že v prejšnjem razdelku, so si mnogi izbrisani zaradi neustrezne zakonodaje oziroma zato, ker zanje ni bil predviden noben postopek, ki bi bil skladen z dejanskimi okoliščinami, svoj pravni status urejali tudi po drugi zakonodaji, torej ne zgolj po Zakonu o tujcih. Tako je znanih več primerov, ko so bili izbrisani posamezniki in posameznice prisiljeni zaprositi za begunski status v »matičnih« ali drugih državah (predvsem članicah EU) ter so bili obravnavani kot begunci iz nekdane Jugoslavije, nekateri tudi iz Slovenije. Vendar pa to ni bilo značilno le za druge države. Posamezne izbrisane osebe so si namreč uredile status begunca ali za-

časnega zatočišča, namenjenega predvsem beguncem iz Bosne in Hercegovine in Kosova, tudi v Sloveniji, saj jim je ta omogočil osebni dokument (torej začasno varovalko pred izgonom) in dostop do nekaterih pravic, povezanih s tem statusom (npr. osnovno zdravstveno zavarovanje). Vseeno pa so ti posamezniki praviloma bivali v lastnih domovih in niso bili aktivno vključeni v humanitarno mrežo, namenjeno beguncem iz nekdanje Jugoslavije.

Po drugi strani pa lahko zasledimo primere, ko so se osebe, ki so bile »zatečene« izven Slovenije, vanjo vračale kot migrantski delavci (napoteni, sezonski delavci, osebe z dovoljenjem za začasno bivanje na podlagi delovnega dovoljenja) ali na podlagi poslovnega vizuma, torej po kanalu, namenjenem reguliranju »ekonomskih migracij«, oziroma kot turisti ali z vizumom za osebni obisk na podlagi garantnega pisma.

4. Stkane niti

Navedena dejstva dodatno širijo horizonte izbrisa in njegovih učinkov ter hkrati jasno orisujejo globino problema, njegovo kompleksnost ter dolgotrajnost, ki so ga slovenske oblasti, smešno, a resnično, sprožile tako rekoč čez noč. Nedvomno pa dokazujejo hipotezo, ki smo jo postavili na začetku, in sicer, da je Slovenija tudi prek izbrisa, predvsem pa prek njegovega izvajanja, na svojem ozemlju uvedla in prilagodila evropski migracijski režim. Evropsko migracijsko zakonodajo, ki jo je vključila v svoj pravni red, je tako v veliki meri razvila in utrdila na plečih izbrisanih in tistih, ki so imeli ob osamosvojitvi prijavljeno začasno prebivališče v Sloveniji oziroma so v njej živeli brez prijavljenega prebivališča, skratka na bivših sodržavljanih, ki so v Socialistični republiki Sloveniji krajše ali daljše obdobje prebivali pod drugačnimi pogoji. Ti so namreč predstavljali neizmerljivo večji delež prebivalstva brez urejenega pravnega statusa kot ostali tujci. Zanje je ustvarila paleto različnih pravnih statusov in znotraj vseh najdemo tudi osebe, ki jim je bil pravni status odvzet ob osamosvojitvi. V posameznih primerih srečamo celo osebe, ki so se v različnih obdobjih znašle v različnih pravnih kategorijah. V vsakem primeru pa so na samem začetku trdo izkusili, kaj v novem sistemu pomeni biti »brez papirjev«, torej, kakšni so rezultati novega tipa klasificiranja populacije, ne nazadnje zato, ker so bili z nedokumentiranimi migranti, ne glede na specifičnost svoje situacije, tako rekoč izenačeni.

Že osnovne ovire, ki smo jih obravnavali, pričajo o tem, kako številne in nepredvidljive posledice je imel za izbrisane osebe neustavni akt slovenskih oblasti, predvsem pa dejstvo pravne praznine, ki jo je povzročil. Umanjkanje pravnega statusa, ki ga je povzročil izbris, se je namreč začelo kot virus nenadzorovano širiti po življenju ljudi. A ne le to, prodril je v njihovo neposredno okolico in okužil njihove družine, širil se je čez meje Slovenije, učinkoval v času ter se prenašal generacijsko, poleg tega pa prodiral tudi v same ljudi ter spreminjal njihov telesni in duševni ustroj. Etiketa »ilegalnosti« se torej reproducira, zaradi svoje brezmej-

nosti pa je izbris neovrgljivo postal generator mnogoterih družbenih procesov. Zato je izbris vsekakor treba obravnavati skozi to prizmo.

Vendar pa specifičnost situacije izbrisanih posameznikov in posameznic, najbolj njihova izenačenost z nedokumentiranimi tujci, ki ni upoštevala realnih dejstev, ter posledice in poskusi reševanja te neskladnosti, narekujejo dodaten pogled, ki izbris predstavlja kot unikatno problematiko, zato ga je potrebno analizirati tudi s tega stališča. A kot smo videli, sta ti dve izhodišči tako prepleteni, da ju lahko zgolj nasilno ločujemo. Izbrisani so in hkrati niso izjemen trenutek v zgodovini Slovenije. Izjemen vsekakor zato, ker je izbris edinstvena »zmagovalna kombinacija« na loteriji pravnih predpisov, ki predpisujejo »legalnost« ali »ilegalnost« obstoja na ozemlju neke države. Iz tega je izhajala posebnost položaja izbrisanih oseb ob izgubi vseh pravic. A hkrati ni izjemen glede na njihovo nadaljnjo usodo. To so delili z mnogimi drugimi posameznicami in posamezniki, ki ne izpolnjujejo pogojev za katerikoli kalup, ki predstavlja vstop v družbo.

Naše izkušnje pa potrjujejo še, da je poleg dejanj oblasti v vsakršno analizo potrebno vključiti tudi dejanja izbrisanih oseb, torej njihovo manevriranje skozi ravni sistema in prek vsiljenih okvirov. Srečna naključja, ki so jih doživeli, so ravno tako pomembna kot beleženje pravic, ki so jim bile kršene, in nemogočih položajev, v katerih so se znašli. Ne glede na oznako legalnosti ali ilegalnosti življenje kot voda vedno išče pot in ob svojem brbotanju ustvari nepojmljivo ustvarjalne in nepredvidljive reliefe na družbenem tkivu. Ki pa niso le za ogled, temveč sprožajo nadaljnje neulovljive spremembe. Izbrisani posamezniki in posameznice so s svojimi ravnanji povzročali večje ali manjše pritiske znotraj sistema, njihova konvergenca pa je od časa do časa rezultirala v večjih premikih, tako na ravni praks kot pravne ureditve. Poleg tega pa se iz njihovih izkušenj učimo še nekaj. Najpogostejša navajanja izbrisanih oseb se tičejo mnogoterih bojov ob stikih s predstavniki oblasti, tako iz represivne kot iz administrativne veje. Ti so bili pogosto neuspešni, vendar pa zadostno število uspešnih priča o tem, da kjer je volja, je vsekakor pot, tudi kadar govorimo znotraj strogih okvirov, ki jih določajo pravne ureditve. A sočasno s tem izbrisani posamezniki in posameznice pogosto omenjajo tudi pozitivne izkušnje, pomoč in razumevanje s strani različnih državnih uslužbencev. Te pa pravzaprav potrjujejo istemu.

Ta pričevanja tako zagotovo dokazujejo, da bi se stvari lahko odvijale tudi drugače, če bi bilo malo več volje ali naklonjenosti, predvsem pa podajajo kristalno jasno sporočilo, da na videz rigidni sistem premore neprimerno več vitalnosti, kot bi si mislili ob zgolj površnem pogledu. Vprašanje je le, v katero smer gre. Ali še bolje, v katero smer ga potisnemo.

Seznam literature in virov:

- Agenda 2000 – Mnenje komisije o prošnji Slovenije za članstvo v Evropski komisiji, 1997.
<http://evropa.gov.si/slovenija-clanica/vkljucevanje/agenda-2000.pdf> (7. 7. 2007).
- Balibar, Étienne. 2007. *Mi, državljani Evrope? Meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Sophia.
- Bez nec, Barbara. 2009. *Migracije in lateralni prostori državljanstva*. V tisku.
- Dedić, Jasminka, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn. 2003. *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Govor ministra Dragutina Mateta na 39. zasedanju COSACa, 2008.
http://www.eu2008.si/si/News_and_Documents/Speeches_Interviews/May/0507MNZ-COSAC.html (5. 11. 2009).
- Kurnik, Andrej. 2007. Izbrisani gredo v nebesa. *Časopis za kritiko znanosti* 35(228), 139–147.
- Lipovec Čeb ron, Uršula. 2007. Metastaze izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35(228), 139–147.
- Lipovec Čeb ron, Uršula. 2009b. Slepa pega evropskega zdravstva: analiza nekaterih vidikov zdravja migrantov. *Annales* (v tisku).
- Mlekuž, Jernej. 2009. Maledet?, Schiavitu? Ko oblastni glas utihne. V Mirjam Milharčič Hladnik in Jernej Mlekuž (ur.) *Krila migracij: Po meri življenjskih zgodb*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-284/94 z dne 4. 2. 1999.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-246/02 z dne 3. 4. 2003.
- Redno poročilo komisije o napredku Slovenije pri vključevanju v Evropsko unijo, 1998.
<http://evropa.gov.si/slovenija-clanica/vkljucevanje/redno-porocilo-98.pdf> (7. 7. 2007).
- Redno poročilo komisije o napredku Slovenije pri vključevanju v Evropsko unijo, 1999.
<http://evropa.gov.si/slovenija-clanica/vkljucevanje/redno-porocilo-99.pdf> (7. 7. 2007).
- Resolucija o imigracijski politiki Republike Slovenije, Uradni list RS št. 40/1999.
- Tujski in državljanski statusi: Tiskovna konferenca Urada za upravne notranje zadeve. 2002. Neobjavljeno gradivo. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve.
- Zakon o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS), Uradni list RS št. 1/1991-I.
- Zakon o zaposlovanju tujcev (ZZT), Uradni list RS št. 33/1992.
- Zakon o azilu (ZAzil), Uradni list RS št. 61/1999.
- Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS-Č), Uradni list RS št. 96/2002.
- Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji (ZUSDDD), Uradni list RS št. 61/1999.

Zgodba izbrisane:

»KOT DA BI ŠEL NA MOUNT EVEREST«¹

Leta 1992, ko mi je bilo enajst let, smo nestrpno pričakovali poštarja, ki je najprej sestri prinesel obvestilo, naj se zglesi na upravni enoti. Tam si je uredila osebne dokumente. Čez dva meseca so jo ponovno pozvali, naj se z novimi dokumenti oglasi na tej upravni enoti. Tokrat so ji odvzeli dokumente, ki so ji jih izdali pred dvema mesecema, jih preluknjali in dejali, da ne veljajo več. Spominjam se tistega dneva, ko je prišla domov, bila je zelo žalostna, samo jokala je, moja sestra, ki je takrat imela petnajst let in je dokumente urejala sama. Meni pa ni bilo nič jasno. Še vedno sem čakal poštarja, a sem kmalu uvidel, da slovenskega državljanstva ne bom dobil. Šolanje sem nadaljeval brez zapletov, pri tem pa nikomur nisem povedal, da poštarja ni bilo. Ko sem zaključeval osnovno šolo, so se vrstniki odločali, kako naprej, jaz sem pa vedel, da bi ob vpisu v srednjo šolo potreboval osebne dokumente. Izgubil sem voljo do učenja in v sedmem razredu šolske klopi zamenjal za košarkarsko igrišče pred blokom.

Odraščal sem v enem trših okolij v Sloveniji, na Fužinah, kjer je bil velik policijski nadzor. Moral sem se skrivati v nenehnem strahu, da bi me odkrili. Upravnik bloka, v katerem smo imeli socialno stanovanje, me je spraševal, ali imamo državljanstvo. Seveda sem odgovarjal, da imamo. Če bi rekel, da ga nimamo, kdo ve, kaj bi se zgodilo. Ves čas sem imel občutek, da ljudje nekaj sumijo. Nikoli sicer nisem imel neprijetnega srečanja s policijo, z njimi sem se samo pogovarjal, če so me mogoče kdaj presenetili s podobnim vprašanjem, kot je, kdo je pisal s flomastrom po bloku. Še takrat sem bil čisto trd in prestrašen. Večinoma sem se zadrževal doma, in da bi se izognil slabi družbi, na igrišču, kjer smo s prijatelji igrali košarko. Po košarki pa takoj domov, kjer sem bil najkasneje ob devetih zvečer. Košarka je postala moje življenje, pobeg iz stanja, v katerem sem se počutil kot v zaporu. Košarka, dom, košarka, dom, takšen je bil moj vsakdan

¹ Z izbranim sta se pogovarjali Marina Vrhovec in Petra Žišt.

nekaž let. In danes mi je žal zaradi ene stvari, ki je nisem nikoli uresničil. Ker bi gotovo treniral košarko. Pa nisem mogel brez dokumentov.

Prijatelji so me vabili, naj grem z njimi na morje, pa sem jim odgovarjal, da še ne vem, da mogoče, da najbrž, če bo, in najverjetneje drugič, v bistvu pa sem vedel, da ne bom mogel iti, ker nisem imel nobenega dokumenta za prestop meje. Oni so šli, jaz sem bil pa deset, enajst let v Sloveniji. Tako kot vsak otrok sem pogrešal morje, babico. Babica v Bosni, kamor smo prej odhajali na počitnice, je bila že tako stara, jaz pa sem si samo želel, da živi, da ne bi umrla, da jo še enkrat vidim. Dedek je medtem umrl leta 1994, ampak jaz nisem mogel na pogreb, bilo mi je zelo hudo. Zaklenjeni smo bili v tej državi. Počutil sem se dobesedno kot v zaporu. Nisem mogel nikamor, to je bil tak čuden občutek.

Mama o tem ni dosti govorila, ker jo je tako močno prizadelo. Predvsem jo je skrbelo, kako bo kot mati samohranilka preživela dva otroka. Že pred razpadom Jugoslavije je delala v nekem ljubljanskem lokalu, dokler ji ni pri brisanju tal enkrat spodrsnilo in je padla na hrbtenico ter si jo močno poškodovala. Zdravljenje in okrevanje sta bila dolgotrajna. Naslednjič so brisali njo. Pri tem pa nikomur ni spodrsnilo. Pa je izgubila delo. Šele čez nekaj časa se ji je ponudilo drugo delo v neki gostilni, pri prijateljici, kjer je delala na črno v kuhinji in v strežbi. Tudi ona se je morala skrivati. Ko je prišla delovna inšpekcija, se je skrivala vsepovsod. Danes pripoveduje, kako je bežala, da je niso dobili. Morala se je znajti, da nas je vse preživela. Delala je po cele dneve, samo da je domov prinesla kruh. Za vsa nova leta sem bil sam doma s sestro. Še zdaj se spominim, kako sem jo klical po telefonu in jokal, ker sem pogrešal mamo, kot vsak otrok. Ona pa je neprestano delala že dva dni. Da je zaslužila. In ko je prišla domov, je voščila in takoj zaspala, tako je bila utrujena. Takrat nam je bilo težko.

Več kot pol leta smo jedli samo kruh in mleko. Občasno je mama na Rdečem križu dobila podporne pakete. Otroških dodatkov in drugih ugodnosti ni bilo. Položnice pa so redno prihajale za stroške stanovanja in stanovanjskih storitev, a jih je bilo nemogoče odplačevati. V obdobju, ko mama ni imela nobenega dohodka, nam je iznajdljiva sestra, takrat še otrok, iz trgovine prinesla kakšno hrano. Mislim, vzela je, tako da ni plačala. Ukradla je. Toliko, da smo mi lahko jedli. Domov je prinesla kakšno pašteto, ragu, špagete. In smo bili potem tako veseli.

Medtem nismo imeli urejenega zdravstvenega zavarovanja. Če sem zbolel, sem čakal, da mine. Če sem si pri košarki zvil gleženj, kaj natrgal, če mi je otekla noga, sem dal nanjo malo ledu in čakal, da mine. Mama pa je kmalu potem, ko si je uredila stalni delovni vizum za tujce, nenadoma hudo zbolela. Odkrili so ji tumor, vzeli ledvico, potem so sledile še druge bolezni, staknila je trombozo in šen, pa nič ni minilo. Na nogi se ji delajo odprte rane, pri svojih štirinpetdesetih letih ne more hoditi brez pomoči bergel in je invalidsko upokojena po prvi stopnji. Zdravja ji nihče več ne more vrniti.

Najprej si je sestra začela urejati status po nasvetih Helsinškega monitorja, jaz pa sem ji v vsem sledil. Dokumente za pridobitev statusa tujca sem začel urejati z rojstnim listom, na katerem je kot rojstni kraj zapisana Ljubljana, s taborniško izkaznico, spričevalom iz osnovne šole in mesečno vozovnico za mestni promet. Leta 2003 sem

dobil osebno izkaznico za tujce, v kateri je pod rubriko država ostal prazen prostor. Tako sem uradno postal državljani republike Nobena. Nisem pripadal nobeni državi, ampak izkaznico za tujce sem moral imeti. Še danes jo imam doma. Ko jo pogledam, se samo nasmejem. Da sem lahko zaprosil za slovensko državljanstvo, sem moral plačati še tečaj slovenskega jezika, saj ni bilo dovolj, da sem imel slovenščino kot obvezen šolski predmet, zapisan tudi v spričevalu. Bilo je, kot da bi šel na Mount Everest.

Takrat se je nabral že velik dolg za plačilo stanovanja, iz katerega smo se morali leta 2004 izseliti. V proizvodnji sem si našel delo, ko sem dobil dovoljenje za stalno prebivanje, in delal prek druge študentske napotnice. Ko sem dobil državljanstvo, sem se redno zaposlil. Takoj sem obiskal tudi babico v Bosni in čez čas šel na krajše potovanja po Angliji. Pri triindvajsetih letih sem končal osnovno šolo, sedmi in osmi razred, ki sta mi še ostala. In se vpisal na srednjo šolo, v program za predšolsko vzgojo. Sedaj ob delu obiskujem predavanja. Mir in svobodo, ki sem ju prej iskal na košarkarskem igrišču, zdaj najdem v knjižnici in ob branju knjig. Živim s partnerko in nekajmesečno hčerko ter skrbim za bolno mater.

Sestra, ki zaradi izbrisa ni mogla končati srednje šole, je kasneje dokončala trgovsko šolo. Zdaj si želi, da bi pridobila vse kategorije vozniškega izpita. Ima svoje sanje in prav je tako. Izpit za kamion je že naredila, zdaj dela izpit za avtobus. Rada bi bila voznica mestnega avtobusa.

Moja zgodba je zdaj samo še zgodovina, nič drugega, ki se lahko napiše na papir. Ampak časa ne morem zavrteti nazaj, da bi začel znova in kaj spremenil.

Neža Kogovšek

IZBRIS KOT KRŠITEV PRAVNO ZAVAROVANIH ČLOVEKOVIH PRAVIC

1. Uvod

Glede na stanje pravne ureditve je zagotavljanje človekovih pravic v Sloveniji na dokaj visoki ravni, vendar te, sodeč po razpravah v javnosti, v hierarhiji družbenih vrednot niso visoko umeščene. Človekove pravice se pogosto omalovažuje, ranljive skupine, ki so kršitvam pravic najbolj izpostavljene, pa se vse prepogosto izpostavlja kot tiste, ki da imajo preveč pravic, čeprav je ponavadi položaj ravno obraten in te še tistih pravic, ki so na voljo prebivalstvu na splošno, ne morejo uresničevati. Iz zgodb izbrisanih prebivalcev Republike Slovenije in njihove analize izhaja, da je izbris treba karakterizirati kot kršitev človekovih pravic, prav tako pa so kršitev človekovih pravic tudi njegove posledice. Ta ugotovitev izhaja iz poglavja, ki je pred vami, v katerem je predstavljen pogled na zgodbe izbrisanih z vidika mednarodnega prava človekovih pravic, zavarovanih s konvencijami, katerih podpisnica je tudi Slovenija. Zgodbe pričajo o tem, da je izbris vplival na vsa področja življenja svojih žrtev ter grobo posegel v njihove pravice – tako državljanske in politične kot tudi ekonomske in socialne.

Človekove pravice – ali pomanjkanje njihovega spoštovanja – so v povezavi z izbrisom redko predmet razprav. To je povezano z dejstvom, da se zgodbam izbrisanih posameznikov in posameznic ter konkretne situacije, v katerih so se znašli, ni posvečala pozornost, saj se je o izbrisanih govorilo in pisalo posplošeno kot o homogeni skupini, zaznamovani z izbrisom iz registra stalnega prebivalstva. Čeprav gre v resnici za raznoliko skupino ljudi, posamezni položaji in situacije, v katerih so se znašli, iz tega velikega problema niso bili razvidni. Šele natančen vpogled v konkretne situacije posameznih izbrisanih in primerjava teh situacij s pravnimi standardi v zavezujočih mednarodnopravnih doku-

mentih razkrijeta, v kako velikem obsegu so bile z izbrisom njegovim žrtvam kršene človekove pravice. Poleg tega podatek o številu ljudi (25.671),¹ ki so zaradi kršitev človekovih pravic trpeli, zahteva spoznanje, da je izbris pomenil ne le kršitev človekovih pravic, temveč množično kršitev človekovih pravic. Pogled v zgodovino razkrije, da je od osamosvojitve Slovenije leta 1991 težko najti kršitev, ki bi bila po številu žrtev ter obsegu in resnosti kršitev primerljiva z izbrisom, zato lahko izbris označimo tudi kot največjo množično kršitev človekovih pravic v zgodovini samostojne Slovenije.

2. Pravne podlage varstva človekovih pravic

Analiza izbrisa in njegovih posledic kaže, da je ta ukrep posegel tako v prvo kot v drugo generacijo človekovih pravic. Človekove pravice prve generacije so po naravi državljanske in politične, človekove pravice druge generacije pa so po naravi ekonomske, socialne in kulturne. Obe skupini pravic sta zavarovani s tremi ključnimi mednarodnopravnimi dokumenti, sprejetimi v okviru Organizacije združenih narodov (OZN): s Splošno deklaracijo človekovih pravic (SDČP),² ki zajema obe skupini pravic, z Mednarodnim paktom o državljanskih in političnih pravicah (MPDPP),³ ki vsebuje prvo generacijo človekovih pravic, ter z Mednarodnim paktom o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah (MPESKP),⁴ ki ureja spoštovanje ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic. Vsi trije dokumenti skupaj tvorijo t. i. Listino pravic (ang. *Bill of Rights*). Poleg dokumentov OZN je za presojo kršitev pravic v državah članicah Sveta Evrope, med katerimi je tudi Slovenija, pomembna Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin s protokoli (EKČP),⁵ ki varuje predvsem državljanske in politične pravice, pa tudi nekatere specifične ekonomske, socialne in kulturne pravice. Tretja generacija človekovih pravic v zavezujočih mednarodnopravnih dokumentih še ni zavarovana, temveč je vsebovana v nezavezujočih deklaracijah ali zbirkah načel. Gre za kolektivne pravice, pravico do samoodločbe, pravico do ekonomskega in socialnega razvoja, pravico do zdravega življenjskega okolja, pravico do naravnega bogastva, pravico sporazumevanja in komunikacijske pravice, pravico do udeležbe v kulturni dediščini ter pravico do medgeneracijske enakosti in trajnostnega razvoja. Ker tretja generacija pravic Slovenije k spoštovanju formalno ne zavezuje (razen v primeru posameznih pravic, ki so vsebovane v ustavi, kot je

¹ Število je rezultat notranje preiskave baz podatkov, ki jo je januarja 2009 izvedlo Ministrstvo za notranje zadeve.

² *Universal Declaration of Human Rights* [Splošna deklaracija človekovih pravic], G.A. res. 217A (III), U.N. Doc A/810 at 71 (1948).

³ *The International Covenant on Civil and Political Rights* [Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah], GA res. 2200A (XXI), 21 UN GAOR Supp. (No. 16) at 52, UN Doc. A/6316 (1966); 999 UNTS 171; 6 ILM 368 (1967).

⁴ *The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights* [Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah], G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N. GAOR Supp. (No. 16) at 49, U.N. Doc. A/6316 (1966), 993 U.N.T.S. 3 (1976).

⁵ *European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms* [Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin], ki je začela veljati 3. 9. 1953, spremenjena in dopolnjena s Protokolom št. 11, z dodatnim Protokolom in Protokoli št. 4, 6, 7, 12 in 13.

pravica do zdravega življenjskega okolja, ali v drugih specifičnih mednarodno-pravnih dokumentih), v nadaljevanju ne bodo podrobno obravnavane. Generacije človekovih pravic sledijo geslu francoske revolucije »svoboda – enakost – bratstvo« (Vasak 1997); pri tem državljske in politične pravice pomenijo predvsem svobodo posameznika, ekonomske, socialne in kulturne pravice pomenijo enakost vseh ljudi brez diskriminacije, bratstvo pa bi moralo biti vodilo za uresničevanje pravic tretje generacije.

V nadaljevanju je predstavljena analiza stanja na področju spoštovanja posameznih človekovih pravic, ki bi morale biti zagotovljene vsem prebivalcem v Sloveniji kot podpisnici navedenih mednarodnih dokumentov. Najprej so predstavljene mednarodnopravne določbe, s katerimi je določena pravica zavarovana, nato je predstavljen pomen oziroma vsebina te pravice, zatem pa sledi opis relevantnega dejanskega stanja, v katerem so se znašli izbrisani kot celotna skupina, specifične skupine izbrisanih ali pa izbrisani posamezniki. Te situacije so nazorno ilustrirane z izseki iz intervjujev, ki so bili narejeni v okviru raziskave Mirovnega inštituta v letih 2007, 2008 in 2009, v okviru projekta »Izbrisani prebivalci Slovenije – Izziv za mlado nacionalno državo«. Po opisu dejanskega stanja sledi sklep v obliki pravne presoje (subsumpcije dejanskega stanja pod pravno normo), ki podaja ugotovitev, ali je v opisani situaciji oziroma pri obravnavi izbrisanih prišlo do kršitve človekove pravice, obravnavane v posameznem razdelku.

Pri uporabi pravnih predpisov z namenom, da bi ugotavljali njihove kršitve, je ključno vprašanje začetka veljavnosti teh predpisov v Sloveniji. Oba mednarodna pakta je podpisala in ratificirala že Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ), Slovenija kot samostojna država pa je k njima pristopila z deklaracijama o nasledstvu in sicer k MPDPP dne 25. junija 1991 in k MPESKP dne 6. julija 1992. SFRJ je podpisala in ratificirala tudi EKČP, Slovenija pa je k njej pristopila 13. junija 1994. Izbris je bil storjen 26. februarja 1992, pomembno pa je tudi dejstvo, da posledice izbrisa in trajajo še leta za tem, prav tako pa leta zatem nastaja škoda, povzročena z izbrisom. To pomeni, da je MPDPP veljal že v času izbrisa, MPESKP in EKČP pa sta začela veljati šele po izbrisu, zato je v njuni luči mogoče presojati le posledice izbrisa, ki so trajale po začetku njune veljavnosti, ter posamezna dejanja oblasti, do katerih je prišlo po začetku njune veljavnosti, samega izbrisa pa ne.⁶

⁶ To tudi ena od ključnih tez tožbe, ki jo je 4. 7. 2006 prek pooblaščenec italijanske odvetniške pisarne Studio Lana Lagostena Bassi vložilo enajst izbrisanih prebivalcev pred Evropskim sodiščem za človekove pravice. Gre za primer Makuc in drugi proti Sloveniji.

3. Državljsanske in politične pravice

3.1 Pravica do življenja

Pravica do življenja, zaščitena s 3. členom SDČP, 2. členom EKČP in 6. členom MPDPP, pomeni, da nikomur ni dovoljeno namerno odvzeti življenja ter da se mora država vzdržati kakršnihkoli ravnanj, zaradi katerih bi bila oseba, ki je na njenem ozemlju, izpostavljena nevarnosti za življenje. V primeru smrti osebe mora država preiskati okoliščine dejanja in zagotoviti učinkovito pravno sredstvo za žrtve kršitve oziroma njihove dediče. Pravico do življenja je dovoljeno kršiti samo v redkih primerih, določenih v drugem odstavku 2. člena EKČP, kot je obramba osebe pred nezakonitim nasiljem, pri zakonitem odvzemu prostosti, pri preprečitvi bega osebi, ki ji je zakonito odvzeta prostost, ali pri zakonitem dejanju, ki ima namen zadušiti upor ali vstajo.⁷

Nekateri izbrisani so bili kršenju pravice do življenja izpostavljeni zaradi izgonov iz Slovenije. Ti so bili izvedeni kot posledica uničenja njihovih dokumentov, ki so ga oblasti izvajale zato, ker v Sloveniji zaradi pravne praznine v Zakonu o tujcih in zaradi izbrisa več niso imeli dovoljenja za prebivanje. Kršitvi pravice do življenja so bili potencialno izpostavljeni tudi, ko jim je bil na meji prepovedan vstop v Slovenijo, ker so njihovi dokumenti v času njihove odsotnosti zaradi izbrisa prenehali veljati. Če so bili izgnani ali se niso mogli vrniti, so se bili pogosto prisiljeni vrniti na območja, kjer so v času, ko so se izgoni in prepovedi vrnitve najpogosteje dogajali, potekali oboroženi spopadi. Kršitvam so bili najbolj izpostavljeni izbrisani, ki so bili ali naj bi bili⁸ državljani Bosne in Hercegovine, saj so bili na tistem območju v nekaterih primerih v prve bojne linije poslani ravno tisti, ki so prišli v Bosno in Hercegovino iz Slovenije. To je v intervjuju potrdil tudi intervjuvanec s psevdonimom Dragan.⁹ Seveda ni mogoče reči, da je Bošnjake, ki so v vojni umrli, ubila Slovenija oziroma njeni državni uradniki, neposredni in protipravni vzrok za to, da so se *znašli* na ozemlju, kjer je bilo njihovo življenje ogroženo, pa je bil izbris in ukrepi izгона ali prepovedi vstopa, ki so mu sledili. Izbrisani s hrvaškim državljanstvom so bili v primerjavi z bosanskimi državljani v nekoliko ugodnejšem položaju, saj državljani Hrvaške nikoli niso potrebovali vizuma za vstop v Slovenijo, zato je bil zanje prehod slovensko-hrvaške meje možen že z veljavnim potnim listom, s tem pa je bilo tudi njihovo življenje v Sloveniji manj nadzorovano.

V postopku prepoznavanja izbrisa kot vzroka za kršitve človekovih pravic, ki jih je treba razumeti kot posledico, je treba paziti, da se ne ujamemo v zanko

⁷ Smrtna kazen v državah članicah Sveta Evrope ne pomeni več izjeme od absolutne zaščite pravice do življenja, saj je bila ta kazen s Protokolom št. 6 k EKČP prepovedana.

⁸ »Naj bi bili« zato, ker to pogosto niso bili, vendar so slovenske oblasti od njih zahtevale, da si najprej uredijo državljanstvo BiH ter nato zaprosijo za dovoljenje za prebivanje v Sloveniji.

⁹ Dejstvo, da se je intervjuvanec zavedal resnosti tega, kar je imel povedati, nakazuje njegova prošnja, da se ta del intervjuja ne snema.

argumenta *non sequitur* («ne sledi»). To pomeni, da morata biti vzrok in posledica dovolj povezana, da je med njima mogoče najti neposredno vzročno zvezo. Kratko malo zaključiti, da ker je bila oseba izbrisana, je bila ubita, s čimer ji je bila kršena pravica do življenja, bi bil primer neutemeljenega argumenta *non sequitur*. Vendar pa je v določenih konkretnih in jasnih primerih oseb, ki niso imele namena zapustiti Slovenije, vendar so bile zaradi izbrisa, neveljavnih dokumentov in odsotnosti dovoljenja za prebivanje izgnane iz Slovenije ter so svoje edino zatočišče lahko našle v kraju svojega nekdanjega prebivanja v Bosni in Hercegovini, kjer so bile mobilizirane ter poslone na bojišče, nato pa v vojni izgubile življenje, mogoče ugotoviti, jim je bila zaradi izbrisa posredno kršena pravica do življenja. Še enostavneje bi bilo kršitev takšne pravice ugotoviti v primeru izbrisanih, ki so bili izgnani neposredno na vojna območja in so tam izgubili življenje. Veliko izgnanih izbrisanih, kot na primer Samir, sicer pripoveduje, da so bili ob izgonu privedeni do meje Slovenije z Madžarsko, kar je z vidika dejstva, da s to državo niso imeli nobene povezave, nesmiselno, smiselno pa postane ob dejstvu, da je v izvornih državah teh izbrisanih potekala vojna in da so se predstavniki represivnih organov zavedali, da bi bili množični izgoni na vojna območja v nasprotju z mednarodnimi obveznostmi Slovenije. Kljub temu pa obstajajo tudi primeri izgonov na Hrvaško. Tako so izbrisane M. B., ki je po narodnosti Srb, slovenske oblasti leta 1997 izgnale na Hrvaško, hrvaški policisti pa so mu povedali, da jim Slovenci vsak dan pripeljejo po 10 ali 12 ljudi. Če so bili Hrvati, so jih vzeli, ker so jih potrebovali za fronto, Srbe ali druge pa so zavrnil (Dedić et al. 2003). Ta izjava kaže, da so slovenske oblasti izbrisane izganjale tudi neposredno na Hrvaško.

3.2 Prepoved suženjstva

Prepoved suženjstva je opredeljena v 4. členu SDČP, 8. členu MPDPP in 4. členu EKČP. SDČP in MPDPP določata, da nihče ne sme biti zadržan v suženjstvu ali tlačanski odvisnosti, suženjstvo in trgovina s sužnji v kakršnikoli obliki pa sta prepovedana. EKČP prepoved suženjstva opredeljuje še bolj določno: nikogar se ne sme držati v suženjstvu ali v podložnosti in prepovedano je od kogarkoli zahtevati, naj opravlja prisilno ali obvezno delo.¹⁰ Suženjstvo je oblika prisilnega dela, pri čemer so ljudje razumljeni ali obravnavani kot lastnina drugih; lahko jim je proti njihovi volji odvzeta prostost od trenutka zajetja ali rojstva, ter jim je odvzeta pravica, da odidejo, odklonijo delo ali pravica do plačila.¹¹

Za izbrisane je ta prepoved pomembna, ker nekateri med njimi pripovedujejo o tem, da so v ekstremni revščini, v katero jih je potisnil izbris, morali opravi-

¹⁰ Ta pojem pa ne zajema dela, ki se zahteva pri rednem prestajanju zapora ali med pogodnim odpustom s prestajanja zaporne kazni, katerekoli službe vojaške narave, službe, ki jo zahtevajo namesto obveznega služenja vojske v državah, v katerih je ugovor vesti dopusten, službe, ki je komu dodeljena ob nevarnosti ali ob nesreči, ko je ogroženo življenje ljudi ali blaginja skupnosti, in del ali služb, ki so sestavni del običajnih državljskih dolžnosti. Glej 4. člen EKČP.

¹¹ Historical survey: Slave-owning societies, Encyclopædia Britannica.

vljati različna dela zgolj v zameno za streho nad glavo, včasih tudi za hrano in obleko, redko pa so za svoje delo dobili še kakšno drugo plačilo. V delo so bili prisiljeni psihično oziroma so jih v to prisilile okoliščine življenja brez statusa, zaradi katerih si niso mogli poiskati drugega vira dohodka, s katerim bi si lahko uredili bivališče ali se preživljali. Miroslav je povedal:

Trenutno bivališče sem dobil prek poznanstva. Lastnik je imel to hišico prazno in je potreboval pomoč na kmetiji, zato me je vzel k sebi. Potem pa so se leta 2004, 2005 začele poškodbe noge, roke in nisem mogel več pomagati. Zmenjena sva bila, da mu na mesec naredim 25 ur, da lahko tu stanujem. Do poškodb je bilo vse v redu, potem pa par let nisem mogel plačati in mi je lastnik izklopil elektriko. Sedaj pa sem slišal, da bo lastnik to hišico rušil, ker namerava zgraditi hišo za hčer, zato zdaj ne vem, kam naj grem. Za hrano sem tudi delal pri lastniku hišice, pa tudi pri drugih. Ravno tako mi je lastnik dal za obleko in podobno, kadar sem pri njem naredil več kot 25 ur.¹² (Miroslav, 69 let)

Ob tem se postavi vprašanje, ali je v tem primeru mogoče govoriti o suženjstvu. V klasičnem smislu ne; delo ni bilo prisilno v smislu fizične prisile, iz pripovedi tudi ne izhaja, da bi bil Miroslav obravnavan kot lastnina lastnika hišice. Prav tako mu proti njegovi volji ni bila odvzeta prostost, ni bil v ujetništvu ali rojen v suženjstvo, prav tako mu ni bila odvzeta pravica, da bi odšel iz hišice. Odvzeta mu je bila pravica, da bi odklonil delo in še vedno živel v hišici, saj bi ga v primeru odklonitve dela lastnik hiše verjetno odgnal in bi imel do tega kot lastnik pravico ne glede na moralno zavrženost takega dejanja. Prav tako mu ni bila odvzeta pravica do plačila, ki jo je prejel v naravi ali hrani, kadar je oddelal več, pa tudi v denarju. Govorimo pa lahko o drugačni, novodobni obliki suženjstva, ki so ji podvržene tudi druge skupine ljudi, ki živijo v revščini – tudi te si ne morejo privoščiti, da bi odklonile delo, čeprav imajo dohodke, a so ti tako nizki, da se komaj preživljajo. Vendar pa je izbrisana oseba brez statusa kljub temu v slabšem položaju tako od državljanov kot oseb z dovoljenjem za stalno prebivanje; slednje imajo namreč v Sloveniji v skladu z Zakonom o socialnem varstvu vsaj pravico do denarne socialne pomoči, državljani pa imajo poleg tega še pravico do kandidiranja za neprofitna stanovanja, prek katere si lahko uredijo svoj stanovanjski položaj. Obe skupini bi se zato veliko težje znašli v situaciji, podobni suženjstvu, v katero so bili potisnjeni nekateri izbrisani.

3.3 Prepoved mučenja

Prepoved mučenja je opredeljena v 5. členu SDČP, 7. členu MPDPP in 3. členu EKČP. Poleg mučenja vsi trije viri prepovedujejo tudi drugo nečloveško ali ponižujoče ravnanje ali kaznovanje, SDČP pa prepoveduje tudi okrutno ravnanje ali kaznovanje. Mučenje, nečloveško ali ponižujoče ravnanje ali kazneni pomenijo

¹² Iz zgodbe izbrisane s psevdonimom Miroslav. Glej tudi tožbo pred Evropskim sodiščem za človekove pravice z dne 4. 6. 2006 v primeru *Makuc in drugi proti Sloveniji*.

namerno povzročanje hude bolečine ali trpljenja, fizičnega ali psihičnega, z namenom kaznovanja, izsiljenja priznanja ali prisiljenja žrtve ali tretje osebe k storitvi določenega dejanja, izvršeno pa je ponavadi s strani ali s privolitvijo uradne osebe.

Povzročanje psihičnega trpljenja z izbrisom je zagotovo vprašanje, ki bi zahtevalo posebno študijo, glede konkretnega povzročanja fizičnega in psihičnega trpljenja pa so relevantne pripovedi tistih izbrisanih, ki so doživeli policijsko nadlegovanje ali celo nasilje ob deportacijah ali pri drugih policijskih obravnavah, do katerih je ponavadi prihajalo zaradi neurejenega statusa. O pogostem policijskem nadlegovanju, ki je pri intervjuvancu povzročal strah in negotovost, pripoveduje Siniša:

Dostikrat sem bil s strani policije na cesti ustavljen, provociran, maltretiran; te odpeljejo na policijsko postajo, zaprejo v eno sobo in kot bedak čakaš tam eno uro, dve uri. [...] Ko sem bil na sodišču, je sodnik rekel: 'Gospod je v postopku pridobivanja državljanstva. Dokler je v postopku in če ne dela nobenih neumnosti, mu nihče nič ne more.' Pa sem vprašal takrat sodnika, zakaj tega policisti ne vedo. Oni bi to morali vedeti. Ampak oni so prijazni in normalni, te pustijo, če jim pokažeš to [potrdilo o vloženi prošnji za državljanstvo, op. avtorice]. Eni pa pravijo: 'To ni normalno, vi bivate tukaj nelegalno in se morate izseliti iz države!' Tudi to sem doživel dostikrat. Vprašal sem sodnika, kaj naj naredim; da jaz bom šel na cesto, pa me bodo spet ustavili. Rekel je, da naj samo počakam pa potrpim, da on tu ne more nič pomagati. (Siniša, 38 let)

V tem primeru gre zagotovo za nadlegovanje, vprašljivo pa je, ali bi lahko govorili o mučenju oziroma nečloveškem ali ponižujočem ravnanju. Takšno ravnanje bi bilo treba ugotavljati v vsakem primeru posebej in ugotoviti, kako pogosto je bilo to legitimiranje, ali je bilo naključno ali načrtno, ter kakšne psihične ali fizične posledice je to obravnavanje pustilo na ljudeh (o posledicah izbrisa na zdravju izbrisanih več Uršula Lipovec Čebren v tej knjigi). Manj dvoma pa je pri konkretnih primerih fizičnega policijskega nasilja. O pogostem policijskem legitimiranju in pretepanju, ki mu je sledilo, ter o pretepanju ob drugih stikih s policijo je v intervjuju pripovedoval Rifet.* V naslednjem primeru zagotovo lahko govorimo o kršenju prepovedi mučenja, nečloveškega ali ponižujočega ravnanja, kot je ugotovila tudi že sama policijska uprava, ki je proti policistu sprožila postopek:

Če sem šel ven, sem imel s seboj samo tisti papir, kot tujec. Potem pa so me legitimirali in mi težili. Včasih so me topli, tople. [...] V Velenju so me tople. [...] Parkrat so me dali v bunker in tople. [...] Bunker je v policijski postaji v kleti. [...] Zgodilo se mi je, da smo šli ven in videli človeka, ki leži zunaj na cesti in smo hoteli pomagati in videti, kaj je narobe. Potem pa so prileteli policisti. Eden me je imel na piki še od prej in me je samo privezal. Najprej me je od vseh odstranil, jaz pa sem mu rekel, naj pomaga človeku na tleh. In nato mi je rekel, naj mu dam svoje dokumente. Dal sem mu vse, kar sem imel v žepih. [...] Nato me je pritisnil ob zid. Prijel me je za roke, nataknil lisice, me potisnil v marico in odpeljal na

* Izbrisani je pred izidom knjige umrl.

postajo. Psihično me je maltretiral dve, tri ure, nato me je tolkel, privezanega. Potem me je peljal, mislim, da za Savo, nekam dol, jaz pa sem čutil veje. Pol ure me je vozil privezanega v marici. [...] Rebro se mi je polomilo. [...] Nato so me peljali na Povšetovo, me odložili in šli. Zelo me je bolelo. Pozvonil sem, prišel je paznik in razložil sem mu, za kaj gre. Izpustil me je in mi rekel, da naj grem k zdravniku, če me je policist. Nato sem šel k zdravniku, se slikal in pokazalo se je, da imam zlomljeno rebro. Nato sem odšel na policijsko upravo z varuhom človekovih pravic, vložil sem pritožbo, nato pa so me oni dvakrat klicali. Drugič so me klicali, da pogledam slike ter na prepoznavo. Prepoznal sem ga, nato pa ga je uprava sama dala na sodišče.¹³ (Rifet, 45 let)

3.4 Pravica zapustiti državo

Določba 13. člena SDČP v drugem odstavku določa, da ima vsakdo pravico zapustiti katerokoli državo, skupaj s svojo lastno, in vrniti se v svojo državo; enako določa tudi drugi odstavek 12. člena MPDPP, pri čemer pa je ta pravica lahko omejena le, če so omejitve z zakonom predvidene, če so potrebne za zaščito nacionalne varnosti, javnega reda, javnega zdravja ali morale, ali pa pravic in svobod drugih, in če so te omejitve v skladu z drugimi pravicami.

Pravica zapustiti državo je bila glede na pričevanja izbrisanim zagotovljena, saj so iz države lahko izstopili, se pa vanjo velikokrat niso mogli vrniti. Na to dejstvo pogosto niso bili opozorjeni in so imeli zato težave pri vračanju, saj jim je bil na meji s Slovenijo vstop v državo zavržen, ali pa so bili na to opozorjeni s strani slovenske mejne policije ali drugih organov in so se zato državo bali zapuščati iz strahu, da se vanjo ne bodo mogli vrniti. Državo so lahko zapustili tisti, ki so imeli veljavne dokumente. V skladu z Zakonom o potnih listinah državljanov Republike Slovenije¹⁴ je državljanom RS potni list veljal do leta 1993, izbrisanim pa do uničenja oziroma do preverjanja statusa na meji. Uničevanje potnih listov z luknjanjem so izvajali uslužbenci na upravnih enotah v skladu z okrožnico Ministrstva za notranje zadeve št. 0016/9-S-26/3-92 z dne 5. 2. 1992, ki se je glasila:

Pri urejanju statusnih zadev tujcev je potrebno v postopku ugotoviti, ali oseba poseduje javne listine (osebno izkaznico, potni list, orožni list), izdane od organov za notranje zadeve v Republiki Sloveniji. V primerih posesti naštetih listin je potrebno le-te odvzeti, seveda le v primeru, če oseba ureja status tujca. Potni list se praviloma odvzame in uniči, osebo pa se napoti, da si pridobi potni list svoje države, izjemoma se lahko izda potni list za tujca.¹⁵

¹³ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek. Pričevanje iste osebe se nahaja tudi v Dedić et al. 2003, 115–117.

¹⁴ Zakon o potnih listinah državljanov Republike Slovenije je v prehodnih določbah v 1. odstavku 39. člena določal: »Potni listi in vizumi, izdani po zakonu o potnih listinah državljanov SFRJ (Uradni list SFRJ, št. 30/79 in 53/85), se uporabljajo še dve leti po uveljavitvi tega zakona.« Zakon je začel veljati 25. 6. 1991, potne listine so torej veljale še do 26. 6. 1993.

¹⁵ Okrožnica Ministrstva za notranje zadeve št. 0016/9-S-26/3-92 z dne 5. 2. 1992, poslana vsem občinskim upravnim organom za notranje zadeve v Republiki Sloveniji in mestnemu sekretariatu za notranje zadeve mesta Ljubljane.

Izbrisani so morali v primeru uničenja dokumentov pridobiti potni list ene od novonastalih držav, kar je bilo za republiške državljane Hrvaške ter Bosne in Hercegovine pogosto nemogoče zaradi vojnih razmer. Če pa so odšli in si uredili potni list, se tisti iz Bosne in Hercegovine niso mogli vrniti, saj niso imeli vizuma (medtem ko hrvaški državljani vizuma niso potrebovali). O tem pripoveduje Tihi:

Nikoli nisem potoval. Vsa ta leta nisem mogel nikamor oditi iz države. Prav tako ni nikamor mogla moja žena, od leta 1991 dalje. Tudi moji otroci ne.

(Tihi, 53 let)

Stiska, ki izhaja iz nezmožnosti zapustiti državo, je bila še posebej nezno-sna v primeru smrti staršev ali drugih družinskih članov, ki so živeli v drugih drža-vah, kot se je zgodilo izbrisanemu Željku:

Tisti srbski dokumenti, ki sem jih imel, niso bili več veljavni. Imel sem jugoslo-vanske dokumente, ki so mi naenkrat prenehali veljati. In nikamor ven nisem mogel potovati. Ko sta mi na primer umrla oče in mati, nisem mogel odpotovati, da bi jih pokopal. (Željko, 49 let)

Pravno gledano je pravica zapustiti državo tako sicer obstajala, vendar je bila zaradi dejanskih okoliščin v praksi težko izvedljiva, ali pa je imela zapustitev tako hude posledice, da je oseba, če se jim je hotela izogniti, ni mogla uresničiti. Uresničevanja človekovih pravic ni mogoče pogojevati z nevzdržnimi posledicami, ki bi jih takšno uresničevanje pravic lahko prineslo. Zato v tem primeru ni mogoče govoriti o tem, da je bila pravica do zapustitve države uresničljiva.

3.5 Pravica do svobode in varnosti ter pravica do svobode gibanja

Pravici, obravnavani v naslednjih dveh razdelkih, sta med seboj tesno po-vezani, saj njune kršitve neposredno izvirajo iz istega problema: odvzema prav-nega statusa. Gre za pravico do svobode in varnosti ter pravico do svobode gibanja. Določba 9. člena SDČP prepoveduje, da bi bil kdorkoli samovoljno zaprt, pridržan ali izgnan, 13. člen iste deklaracije določa, da ima vsakdo pravico do svobode gibanja in izbire prebivališča znotraj meja določene države. Te pravice še podrobneje določa MPDPP, ki v 9. členu pravi, da ima vsak posameznik pra-vico do prostosti in osebne varnosti. Nihče ne sme biti samovoljno prijet ali priprt. Nikomur ne sme biti vzeta prostost, razen iz razlogov in po postopku, kot to do-loča zakon. V 12. členu pa ta pakt določa, da ima vsakdo, ki je zakonito na ozem-lju kake države, na tem ozemlju pravico do svobode gibanja in svobodne izbire prebivališča. Te pravice smejo biti omejene le, če so omejitve z zakonom predvi-dene, če so potrebne za zaščito nacionalne varnosti, javnega reda, javnega zdravja ali morale, ali pa pravic in svoboščin drugih, in če so te omejitve v skladu z drugimi pravicami, ki jih priznava ta pakt. Nikomur ne sme biti nezakonito vzeta pravica priti v svojo državo. Zelo podobna je določba 2. člena 4. Protokola k EKČP, ta pa v 4. odstavku dodaja še, da so lahko omejitve teh pravic le takšne, ki so v

demokratični družbi upravičene zaradi javnega interesa. Peti člen EKČP prav tako določa pravico vsakogar do prostosti in osebne varnosti, med izjemami pri spoštovanju pravice do prostosti pa določa tudi izjemo, ki je za presojo kršitev pravic izbrisanih še posebno relevantna: ni mogoče govoriti o kršenju pravice do svobode v primeru zakonitega odvzema prostosti osebi z namenom, da bi ji preprečili nedovoljen vstop v državo, ali pripor osebe, proti kateri teče postopek za izgon ali za izročitev.

O okoliščinah, ki so relevantne za navedene pravice, izbrisani obširno pripovedujejo v svojih zgodbah. Ovira, s katero so se izbrisani srečevali poleg nezmožnosti zapustiti državo in ki je prav tako tesno povezana z življenjem brez statusa, je odvzem prostosti. Kadar jih je policija legitimirala in ugotovila, da nimajo pravnega statusa, je pogosto sledila namestitve v Center za tujce (takrat še Prehodni dom za tujce in pozneje Center za odstranjevanje tujcev).

Šel sem si zdraviti oko k zdravniku za oči, dali so mi kapljice. Ko sem šel dvignit kapljice, so me ustavili policisti in me legitimirali. Zraven sem imel tisti listek, kot tujec. Pa bosanski potni list, ki je že potekel. Jaz pa sem bil takrat že uradno slovenski državljani. To sem jim pojasnil in rekel, naj pokličejo in preverijo, saj je bil delovni dan, popoldne, okrog pol dveh. Oni se za to niso zmenili, ampak so me odpeljali direktno k sodniku za prekrške. Sodnik za prekrške me sploh ni poklical noter, ampak sem bil ves čas na hodniku, kjer me je varoval policist. Noter je šel samo drug policist, ven prinesel papirje, nato so me peljali dol. Ko sem slišal, da mi je bil izrečen izgon iz Republike Slovenije, sem ponorel in se tam na Mali ulici 3 udaril s kozarcem v glavo. [...] Vkljenjenega so me topli. Potem so me peljali v klinični center, da mi zašijejo to rano. Iz kliničnega pa so me peljali v tisto čudo dol v Šiški [prehodni dom za tujce na Celovski cesti, op. avtorice]. Zaprt sem bil celo noč, bilo je veliko ljudi, spalo se je na tleh. Ne vem, kdaj so me pripeljali, bil sem v šoku, vem samo, da je bila noč. Izpustili so me tako, da so moji prijatelji klicali socialne delavce, ki pa so menda – tega jaz nisem vedel – celo noč klicali policijo. Po faksu so jim poslali mojo odločbo, da sem slovenski državljani.¹⁶ (Rifet, 45 let)

Ta izbrisani je v Centru za tujce preživel le eno noč in ob tem poleg kršitve pravice do svobode gibanja utrpel tudi kršitev prepovedi mučenja, nečloveškega ali ponižujočega ravnanja. Naslednja zgodba izbrisane s psevdonimom Almir pa priča o precej dolgotrajnejšem bivanju v tej instituciji:

Leta 1995 sta me dva policista legitimirala na cesti. Zahtevala sta dokumente, povedal sem jima, da jih nimam. Odpeljala sta me na policijsko postajo v Polju, kjer sta me zadržala 4 ure. Nato sta me odpeljala na sodišče, kjer mi je bila izrečena kazen v višini 8000 tolarjev zaradi nelegalnega bivanja v Sloveniji. Od tam so me odpeljali v Center za tujce, ničesar mi niso pojasnili, tudi nobenega potrdila nisem prejel, kjer bi pisalo, za kaj gre. Nisem dobil priložnosti, da bi odšel v sta-

¹⁶ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

novanje, kjer sem živel, po nujne stvari, kot je na primer obleka. Čez noč so me zaklenili v sobo, zjutraj pa sta prišla socialna delavka in inšpektor. Prejel sem potrdilo o bivanju v prehodnem domu. Čez en mesec so mi izdali potni list za v eno smer, ta dokument je imel 48 ur veljavnosti – za izstop iz Slovenije. Skupaj s še eno osebo so me odpeljali na mejni prehod Dolga vas, dobil sem vozovnico za avtobus do Beograda in še 50 nemških mark. Do Srbije mi ni uspelo priti, ker nisem imel vstopne vize, tako da sem izstopil iz avtobusa. Pot me je zanesla v Budimpešto na jugoslovansko ambasado, kjer so za plačilo vstopne vize za Srbijo zahtevali 500 forintov in mi povedali, da je čakalna doba za pridobitev vize 6 mesecev. Nisem se mogel odločiti za to. Dva dni sem preživel na železniški postaji v Budimpešti, kjer so me ponovno legitimirali policisti ter me za 8 ur zaprli. Madžarska policija me je potem odpeljala na mejni prehod Dolga vas, tam me je pričakala slovenska policija in me odpeljala v Prosenjakovce v Center za tujce. Zaradi slabega zdravstvenega stanja (astmatik) so me po treh mesecih bivanja v Prosenjakovcih preselili v Ljubljano na Celovško 166, v Prehodni dom za tujce. Od 15. maja 1995 pa do konca leta 2001 sem bil v prehodnem domu za tujce na odprtem oddelku. Imel sem dovoljenje, da sem kak teden lahko ostal zunaj doma, vendar sem se moral tudi te dni vsak dan ob 22. uri zglasiti v domu. V začetku leta 2002 so me na podlagi jamstva prijatelja, ki se je zavezal, da bo skrbel zame, izpustili. Spominjam se, da je bilo v času mojega bivanja v centru po moji oceni 40 odstotkov ljudi, ki so bili iz bivših republik SFRJ, predpostavljam, da je bil velik del njih prav tako izbrisan. Spominjam se tudi neke mame z otrokom, ki mi je zaupala, da v domu z otrokom prebivata že osem let.¹⁷ (Almir, 55 let)

Določba 5. člena EKČP, ki je relevantna za Almirjevo pričevanje, opredeljuje, da ne gre za nezakonit odvzem prostosti, če se prostost odvzame osebi z namenom, da bi ji preprečili nedovoljen vstop v državo, ali pripor osebe, proti kateri teče postopek za izgon ali za izročitev. Vprašanje je, ali je bil odvzem prostosti izbrisanim z zaprtjem v Center za tujce (ki je institucija zaprtega tipa) kršitev pravice do svobode gibanja? Ali gre v primeru izbrisanega za osebo, proti kateri teče postopek za izgon?

V Sloveniji postopek izгона poteka na podlagi stranske kazni¹⁸ izгона tujca iz države, ki mu je izrečena v postopku zaradi kaznivega dejanja, oziroma na podlagi sankcije izгона tujca iz države, ki mu je izrečena v postopku zaradi prekrška. V obeh primerih mora o tem odločati sodišče. Vendar, kot je natančneje obrazloženo v naslednjem razdelku (prepoved izgonov), je mnogo izgonov izbrisanih potekalo tako, da so jih policisti izvajali neposredno na podlagi internega navodila (depeše) Ministrstva za notranje zadeve. Zato so bili vsi tisti odvzeti prostosti z namestitvijo v Center za tujce, ki so potekali brez odločbe sodišča, kršitev človekovih pravic.

¹⁷ Zgodba izbrisanega s psevdonimom Almir, povzetek daljše pripovedi. Izbrisan je umrl pred izidom knjige.

¹⁸ Stranska kazen v kazenskem pravu je vrsta kazni, ki jo je mogoče izreči le poleg glavne kazni. Z novim Kazenskim zakonikom (Ur. l. RS, št. 55/2008) stranska kazen izгона tujca iz države več ne obstaja.

Kako pa je z odvzemi prostosti, ki so potekali na osnovi odločbe sodišča? Po eni strani ni dvoma, da je bila prostost odvzeta tujcem, ki so se nahajali na ozemlju Republike Slovenije brez dovoljenja za prebivanje. Po tolmačenju oblasti so se tako na ozemlju Slovenije nahajali nezakonito. A kje je vzrok za takšno nezakonitost? Medtem ko so morda do leta 1999 še obstajali dvomi, ali so nezakonitost svojega prebivanja morda zakrivali izbrisani sami, ker si niso pravočasno uredili statusa tujca v Sloveniji, od izdaje ustavnosodne odločbe z dne 2. februarja 1999 (Sodba US št. U-I-284/94) tega dvoma ni več. Ustavno sodišče je namreč ugotovilo, da je bil odvzem stalnega prebivanja izbrisanim nezakonit, zato lahko sklepamo, da so nezakoniti tudi nadaljnji ukrepi države, ki so odvzemu statusa sledili – vključno z odvzemom prostosti z namestitvijo v Center za tujce. Zapiranje izbrisanih v Center za tujce zato v vsakem primeru, ne glede na to, ali je o tem predhodno odločilo sodišče zgolj na osnovi dejstva, da so v Sloveniji prebivali brez dovoljenja, pomeni kršitev človekovih pravic. Takšen sklep očitno drži v primeru izbrisanega Almirja, ki je v Centru za tujce z občasnimi izhodi na osnovi dovolilnice prebival kar šest let in pol. Jasno je, da odvzem prostosti v njegovem primeru ni vodil k izgonu, sicer bi bil ta ukrep že zdavnaj izvršen, ampak gre za primer dolgotrajnega arbitrarnega nadlegovanja posameznika in neutemeljenega poseganja v njegove človekove pravice. Dolgotrajno zaprtje v Center za tujce je povzročalo tudi brezdomstvo, saj intervjuvanec pove, da ni imel kam iti, o čemer lahko sklepamo tudi v primeru mame z otrokom, ki jo omenja.

Namestitve izbrisanih v Centru za tujce se dogajajo še danes: v takih primerih ima osebje Centra za tujce navodila, da osebo izpusti, če ima vloženo vlogo za dovoljenje za stalno prebivanje, oziroma da jo izpusti takoj, ko takšno vlogo vloži. Navodila izhajajo iz depeše št. M0001755 z dne 19. 3. 2002:

Policisti morajo pri postopkih z državljanji držav naslednic nekdanje SFRJ, ki nimajo veljavnega dovoljenja za prebivanje v R Sloveniji, osebo obvezno najprej preveriti v centralnem registru stalnega prebivalstva (transakcija RISK). To je potrebno zato, da se ugotovi, ali je tujec na Upravni enoti vložil prošnjo za stalno prebivanje na podlagi Zakona o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic nekdanje SFRJ v Republiki Sloveniji (Uradni list RS št. 61/99). Ob ugotovitvi, da je bila prošnja podana in še ni rešena, se zoper takega tujca ne sme ukrepati zaradi nezakonitega prebivanja, niti se ga ne nastanjuje v Center za tujce.¹⁹

Iz depeše je razvidno, da so se pristojni pri Policiji zavedali vsaj nesmiselnosti, če ne tudi nezakonitosti takšnega zapiranja v Center za tujce. Pri tem je seveda treba upoštevati, da je EKČP v Sloveniji začela veljati šele leta 1994, kar pomeni, da strogo pravno gledano odvzemi prostosti, do katerih je prihajalo pred tem datumom, niso kršili EKČP, lahko pa govorimo o kršenju pravil mednarodnega običajnega prava človekovih pravic, vsebovanega v SDČP, ki v 3.

¹⁹ Depeša Uprave uniformirane policije Generalne policijske uprave (Sektor za državno mejo in tujce) vsem Policijskim upravam RS, št. M0001755 z dne 19. 3. 2002.

členu določa pravico do prostosti. Do kršitve EKČP pa bi lahko zaradi odvzema prostosti pred začetkom veljavnosti te konvencije prišlo tudi takrat, če bi posledice takšnega odvzema prostosti segale v obdobje po začetku veljavnosti konvencije v Sloveniji.

V tej razpravi je potrebno nasloviti tudi pravno-pozitivistično teorijo, ki pravi, da je pri uresničevanju nekaterih človekovih pravic potrebno razlikovati med osebami, ki imajo pravni status, in osebami, ki takega statusa nimajo. To načeloma drži, saj pravo danes človekove pravice deli na tiste, ki pripadajo vsem ljudem ne glede na status, ter tiste, ki pripadajo samo določenim kategorijam ljudi, ki imajo določen status (na primer dovoljenje za začasno prebivanje, dovoljenje za stalno bivanje, državljanstvo). Vendar pa bi moralo biti za izbrisane tako razlikovanje pravno nerelevantno, saj jim je bil status stalnih prebivalcev v Sloveniji *nezakonito* odvzet. Zato so nezakonite tudi vse *posledice*, ki so temu sledile, vključno s posledicami nezmožnosti zapuščanja države in zapiranja v Center za tujce.

Državne oblasti se tudi sicer zelo dobro zavedajo razlikovanja upravičenosti do človekovih pravic glede na status, zato se kršenja človekovih pravic pogosto lotijo tako, da neki skupini z določeno pretvezo najprej odvzamejo ali spremenijo pravni status. Pripadniki in pripadnice te skupine nato na osnovi že obstoječe zakonodaje ne morejo dostopati do nekaterih pravic, oblasti pa se na to zakonodajo sklicujejo in uresničevanje pravic pogojujejo s pridobitvijo statusa. Uporabljajo t. i. metodo »verižnega pogojevanja« (ang. *chain reasoning*), s katero upravičujejo domnevno zakonito izključevanje na osnovi dejstva, da oseba nima dovoljenja za prebivanje v državi oziroma da ni imela dovoljenja za vstop.²⁰

Z razumevanjem metode »verižnega pogojevanja« je mogoče preseči argument *non sequitur*, ki bi se v primeru izbrisanih lahko glasil, da vzrok za nezmožnost zapustitve države in vrnitev vanjo ni bil izbris, temveč dejstvo, da niso imeli pravnega statusa. Vendar če razumemo, da je bil izbris *sredstvo*, s katerim so oblasti izbrisane postavile v položaj oseb brez statusa, iz katerega naj bi jim bile nato upravičeno kršene človekove pravice, razumemo tudi dejstvo, da argument *non sequitur* v tem primeru ni na mestu.

3.6 Prepoved izгона

Tematike izгона se je ta analiza na nekaterih mestih že dotaknila, saj so izgoni pogosto sledili tako policijskemu legitimiranju kot zapiranju v Center za tujce. Izgoni so pri izbrisu tako resen problem, da jim je treba nameniti posebno pozornost. V mednarodnopravnih virih je samovoljni ali arbitrarni izgon prepovedan z 9. členom SDČP, 13. člen MPDPP pa določa, da sme biti tujec, ki je zakonito na ozemlju države pogodbenice tega pakta, izgnan s tega ozemlja le na

²⁰ Verižno pogojevanje oblasti še posebej pogosto uporabljajo na področju dostopa do ekonomskih in socialnih pravic, o tem glej tudi Cholewinski (2005, 31).

podlagi sklepa, izrečenega v skladu z zakonom, in mora imeti, razen če temu ne nasprotujejo nujni razlogi nacionalne varnosti, možnost povedati razloge proti izgonu in zahtevati, da njegov ali njen primer obravnava pristojni organ ali oseba oziroma osebe, ki jih ta organ posebej določi.

Izgoni, o katerih pričajo številni izbrisani, so bili posledica izgube statusa v Sloveniji. V prvih letih po izbrisu je policija izvrševala izgone neposredno na osnovi internega navodila Ministrstva za notranje zadeve z dne 27. 2. 1992, ki je bilo naslovljeno na vse občinske upravne organe za notranje zadeve in na mestni sekretariat za notranje zadeve mesta Ljubljane (današnje upravne enote). V tem navodilu oziroma depeši je državni sekretar policiji dal navodilo, da mora tujce, ki v Sloveniji nimajo urejenega statusa, »prvesti do državne meje«, ²¹ kljub temu pa so v nekaterih primerih policisti izbrisane pred tem pripeljali do sodnika za prekrške ter nato izvršili izgon na podlagi sklepa sodišča, ki je vseboval tudi sankcijo izгона tujca iz države. Zato izbrisani pripovedujejo tako o deportacijah, ki so bile izvršene neposredno s privedbo do državne meje, kot tudi o deportacijah, ki so bile izvršene po predhodno izpeljanem postopku zaradi prekrška pred sodiščem. Izbrisani opisujejo tako situacije, ko so bili postopki izgonov začeti, a zaradi srečnih naključij niso bili dokončani ali izvedeni, kot tudi izvršene izgone. Primer začetega, a ne dokončanega postopka izгона, opisuje izbrisani Božo:

Leta 1994 me je slučajno zaustavil policist. Legitimiral me je in me odpeljal na postajo na Vošnjakovi. Joj, joj, tega ne bom nikoli pozabil. Nikoli. In odpelje me tja. Bila je ura neke po deveti zjutraj. Zadržali so me tja do tretje ure popoldne. Brez kakršnihkoli pojasnil. Nisem vedel razloga, zakaj. Vprašal sem jih, nič niso rekli. Potem sta prišla dva policista v čakalnico, pa so rekli, da pač me morajo peljati tja, pri Metalki [sodišče za prekrške v Ljubljani blizu nekdanje Metalke, op. avtorice]. Ko sem prišel pred sodnico, me je začela spraševati, kako in kaj. In na koncu mi je prebrala tisti spis, kar je napisala. In pravi, da sem dobil izgon in da me morajo pač peljati v Albanijo. In takrat sem moral jaz tudi plačati prevozne stroške. Sem plačal – vem zelo dobro – 34.000 tolarjev je bilo. To je bil prevoz Ljubljana–Tirana takrat. Žena mi je prinesla denar. Celo plačo sem dal. Bilo mi je, da bi se ubil. Potem sem slučajno enega gospoda policista poznal, pa sem mu opisal situacijo in ga vprašal, če se da kaj storiti. 'Ja', pravi, 'pa imaš ti dokazilo, človek božji, kakršnokoli, da živiš tu v Sloveniji?' Pa sem rekel: 'Ja, seveda imam, jaz imam tu stanovanje, imam ženo, imam vse tu, človek. Sem delal deset let v Sloveniji. Vsa dokazila imam, ampak nimam jih tu zraven. Če bi bili tako dobri,' jaz pravim, 'da bi me peljali do stanovanja.' 'Ja', je rekel, 'bom.' Pa me je odpeljal. Vprašal je sodnico in je rekla: 'Ok, peljite ga. Pa ga nazaj pripeljite.' Vzel sem vso dokumentacijo, kar je bilo potrebno, in jim vse pokazal. [...] Kdo sem in kaj. Potem je sodnica takrat ta sklep vrgla v koš. Ampak tega denarja mi ni vrnila.

²¹ Glej interno navodilo Ministrstva za notranje zadeve št. 0016/4-1496 8 z dne 27. 2. 1992.

Razumeš? Meni je bilo žal za denarjem. In sem bil odpuščen, pa sem prišel domov. Od tistega dne si jaz nisem upal iti na cesto. (Božo, 45 let)

Očeta v dveh romskih družinah s psevdonimoma Huskić in Samir pripovedujeta o večkratnih dokončanih deportacijah, ki sta jih družini doživeli. Deportacij drugače kot s pričevanji prisotnih družinskih članov ne moreta dokazati, saj o tem nista prejela nikakršnega uradnega dokumenta.

Leta 1993 so nas, celo družino, policisti ustavili na Čopovi ulici v Ljubljani ter nas legitimirali. Vzeli so nam dokumente, nas vkrkali v zadnji del marice ter nas odpeljali na policijsko postajo, kjer so nas pustili čakati, ne da bi nam karkoli razložili. Nato so nas zopet vkrkali v marico ter nas odpeljali neznano kam. Izkrkali so nas zraven ceste, verjetno na Hrvaškem. Vrnili so nam osebne dokumente ter nam rekli, naj gremo. Ob mojem vprašanju, kaj se dogaja, so me odrinili ter mi zagrozili, naj grem, drugače me bodo ubili. Nismo vedeli, kje smo in smo tavalili ob cesti, saj se zaradi groženj policije nismo upali vrniti v Slovenijo. Žena je bila takrat noseča, zaradi strahu je splavila, na cesti se je onesvestila, sinova sta bila stara 8 in 2 leti. Takrat se je ob cesti ustavil nek človek, ki nam je ponudil pomoč. Skril nas je v cerado svojega tovornjaka in nas ilegalno prepeljal v Düsseldorf, kjer nam je pokazal, kam naj se prijavimo kot begunci, kar smo tudi naredili. Urad za tujce nam je takoj priskrbel stanovanje v Essnu ter socialno pomoč. Normalno smo živeli do leta 1995, ko so nas kljub redno podaljšanemu statusu neke noči deportirali. Ob dveh zjutraj je v stanovanje prišla policija, nas zbudila ter nam dala 5 minut časa, da vzamemo vse, kar imamo. Vkrkali so nas v marico ter nas odpeljali na letališče v sobo, v kateri smo morali počakati na letalo za Makedonijo. (Huskić, 43 let)

Leta 1993 so policisti iz PP Bežigrad prišli na naš dom ter nas vse, celotno družino, vkrkali v policijski kombi in nas odpeljali do madžarske meje, kjer so nas brez pojasnila izkrkali. Ker nismo vedeli, kaj naj naredimo, smo se ilegalno vrnili čez Hrvaško v Slovenijo ter šli domov. Mesec ali dva zatem so znova prišli policisti iz PP Bežigrad in so celo družino ponovno peljali na mejo z Madžarsko. Ponovno smo se ilegalno vrnili na svoj dom v Ljubljani. Ker pa smo se zaradi dveh deportacij bali, da bi se podobni poskusi nadaljevali tudi v prihodnje, smo se skupaj s sorodniki oktobra 1993 odločili oditi čez Avstrijo v Nemčijo v Düsseldorf, kjer smo se prijavili kot begunci iz Slovenije in Makedonije. (Samir, 57 let)

Ker so se govorice o izgonih hitro razširile, so se ljudje, ki bi jih ta ukrep lahko doletel, začeli v strahu skrivati pred policijo in drugimi državnimi uradniki. Zadrževali so se v svojih bivališčih in se izogibali javnih prostorov. Sin izbrisanege Begeša pripoveduje o takšnem življenju svojega očeta:²²

²² Zaradi starosti izbrisanege smo intervju opravili z njegovim sinom.

Takrat je policija pogosto prihajala in trkala na vrata. Blizu nas, nekje 200 metrov stran, je samski dom in tam se je pogosto dogajalo, da so prišle po tri, štiri marice s policijo zjutraj in zvečer ter nalagale ljudi noter. Mi smo še razmišljali, kaj se to dogaja, morda so se spet kaj stopli. Kasneje smo izvedeli, da so v marice nalagali ljudi in jih vozili na mejo. Ne vem, kako je oče to izvedel, ampak on se je skrival, saj je policija pogosto prihajala na njegova vrata. On je v bistvu tri leta živel tako, da ni odhajal iz stanovanja. Podobno kot Japonci v času druge svetovne vojne. Nakopičil si je hrane, konzerve, in pokvarjen kruh je imel, pa še marsikaj.²³ (Begeš, 89 let)

Izbrisani so pred izbrisom zakonito prebivali na ozemlju Slovenije. Dejstva, da so bili izgoni posledica nezakonito odvzetega statusa, da je do spremembe statusa prišlo brez obvestila ali odločbe ter brez pravice do pritožbe in pravice do sodnega varstva, ter da je do izgonov pogosto prihajalo, ne da bi bila pred tem osebi izrečena stranska kazen ali sankcija izгона tujca iz države, vodijo v sklep, da so ti izgoni predstavljali kršitev pravice do varstva pred samovoljnim ali arbitrarnim izgonom iz države. Izgoni so bili arbitrarni zlasti takrat, kadar so potekali brez sklepa o izgonu, ki bi ga izdalo sodišče za prekrške. Dokaz, da niti sodišča niso bila povsem prepričana, da izgoni izbrisanih kljub izrečeni kazni izгона tujca iz države ne bi bili arbitrarni, pa izhaja iz pripovedovanj izbrisanih o izgonih, ki so bili začeti, a niso bili dokončani, kot kaže Božev primer. Nezakonitost, ki bi jo izgoni izbrisanih lahko povzročili, je v svoji odločbi iz leta 1999 ugotovilo že Ustavno sodišče (sodba US št. U-I-284/94) in odločilo, da izbrisanim do ureditve njihovega statusa ni dovoljeno izrekati kazni izгона tujca iz države, saj bi to lahko privedlo do kršitve pravice do zasebnega in družinskega življenja, določene v 8. členu EKČP.

3.7 Pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja

Pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja je zaščiten z vsemi tremi ključnimi mednarodnopravnimi dokumenti. Dvanajsti člen SDČP in 17. člen MPDPP določata, da se nikoogar ne sme nadlegovati s samovoljnim vmešavanjem v njegovo ali njeno zasebno življenje, v družino, v stanovanje ali dopisovanje in tudi ne z napadi na njegovo ali njeno čast in ugled. Vsakdo ima pravico do zakonskega varstva pred takšnim vmešavanjem ali takšnimi napadi. Že omenjeni 8. člen EKČP pa določa, da ima vsakdo pravico do spoštovanja svojega zasebnega in družinskega življenja, svojega doma in dopisovanja, ter da se javna oblast razen izjemoma ne sme vmešavati v izvrševanje te pravice.²⁴ Pravica do družinskega življenja zagotavlja posameznikom in posameznicam,

²³ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

²⁴ Oblast se sme v družinsko življenje vmešavati samo, če je to določeno z zakonom in nujno v demokratični družbi zaradi državne varnosti, javne varnosti ali ekonomske blaginje države, zato, da se prepreči nered ali zločin, da se zavaruje zdravje ali morala ali da se zavarujejo pravice in svoboščine drugih ljudi. Glej 8. člen EKČP.

da živijo skupaj in na način, ki si ga sami izberejo (da pri tem le ne kršijo prisilnih zakonskih norm), in sicer tako v odnosu do drugih družinskih članov kakor tudi glede spoštovanja svoje zasebnosti. Pravica do spoštovanja zasebnega življenja pomeni tudi, da država s svojim ravnanjem pri ljudeh ne bo povzročala strahu in negotovosti, jih neutemeljeno motila ali vznemirjala, kršila njihovega osebnega dostojanstva, kar bi z neutemeljenim posegom v osebno življenje lahko povzročila, oziroma povzročala drugih negativnih posledic v njihovi osebni sferi. Izbris se je močno odrazil tako na zasebnem kot tudi družinskem življenju žrtev. Nadlegovanje policije je pri izbrisanih povzročalo strah in negotovost. Nekateri med njimi so namreč povedali, da jih je policija na domu nadlegovala sredi noči, jih odpeljala na policijsko postajo, jih zasliševala in več ur brez razloga zadrževala, nato pa jih brez pojasnila izpustila.

Izbris je nekatere ljudi v osebnem smislu potisnil tako na rob življenja kot tudi na rob zakona, jih ponižal ter jim odvzel osebno dostojanstvo, s čimer je posegel v pravico do njihovega zasebnega življenja. Nekateri so se bili prisiljeni zateči v različna ponižujoča sredstva, izigravati zakone, dajati podkupnine ali pridobivati ponarejene dokumente, kar jim je nato omogočalo socialno in fizično preživetje. Edin opisuje:

Razmišljal sem tudi o samomoru. Zelo me je bolelo, da sem bil za svobodno gibanje prisiljen kupovati ponarejene oz. ukradene dokumente. Za vozniško dovoljenje, na primer, sem plačal 500 nemških mark. Iz časa izbrisa se najbolj spominjam, kako sva z ženo naredila pogodbo, kjer je ona izjavljala, da skrbi zame. To potrdilo oz. pogodbo sem vedno nosil s sabo, večkrat mi je pomagalo v primerih, ko me je ustavila policija ter me zato, ker nisem imel veljavnih osebnih dokumentov, odpeljala na policijsko postajo. (Edin, 45 let)

Posledice izbrisa so čutili vsi družinski člani ne glede na to, ali je bil izbrisan samo eden od staršev, eden ali več otrok ali pa različne kombinacije staršev in otrok. Jana S. pripoveduje:

Leta 1992 sem bila še mladoletna, moj oče pa ni zaprosil za državljanstvo zame, saj je moral delati in je za en dan zamudil rok. Starša sta bila izbrisana, ravno tako jaz in še en brat, drugi brat, rojen v Sloveniji, je slovensko državljanstvo dobil avtomatično, tretji brat pa se je šolal v Bosni, zato si ni mogel urediti nika kršnega statusa, vse do letos, ko je dobil sina. (Jana S., 30 let)

V milejših oblikah so se posledice na družinskem življenju odražale kot napetosti v medosebnih odnosih, v resnejših oblikah pa kot ločitve zakonskih zvez zaradi spremenjenih družinskih vlog (na primer če je mož izgubil status in zaposlitev in ni mogel več preživljati družine). S tem je izbris vplival na poslabšanje odnosov med družinskimi člani, s tem pa je vplival na pravico do spoštovanja družinskega življenja. Andrija svojo ločitev povezuje s težavami, ki sta jih imela z ženo zaradi izbrisa:

Nisem vedel, da sem izbrisan. Sigurno, da nisem vedel. To je to. Glede teh sem jaz najtežji problem v Sloveniji. Moja žena je Slovenka, oni pa so uničili njena otroka in mene, njenega moža. Njej so tudi razbili družino, ne samo meni. [...] Moja žena je rojena na Ptuj, Ptuj pa je najstarejše mesto v Sloveniji. Pred tem sem bil poročen, leta 1996 pa sem se ločil. To je bilo po izbrisu in po vseh težavah. Ker z izbrisom so oblasti uničile svojo žensko, ne samo mene. S tem so uničile mene in zraven še celo mojo družino.²⁵ (Andrija, 54 let)

Izbris se je na družinah odražal tudi v še bolj tragičnih oblikah, kot je prisilna ločitev družinskih članov in nezmožnost, da bi se videvali, obiskovali ali živeli skupaj. Do razbijanja družin je prihajalo zaradi izgonov posameznih družinskih članov ali v primerih, ko so nekateri družinski člani odšli na obisk v drugo nekdanjo jugoslovansko republiko ali so Slovenijo začasno zapustili (ne glede na to, iz katerega razloga se je to zgodilo), pa se potem zato, ker Slovenija ni več priznavala jugoslovanskih potnih listov, čeprav so še veljali, niso več mogli vrniti vanjo. Tisti, ki so v Sloveniji ostali, zaradi neveljavnih dokumentov in zaradi oteženega vizumskega režima za obiskovalce iz drugih republik v Sloveniji leta in leta niso videli svojih ožjih družinskih članov ali drugih sorodnikov, ki so živeli zunaj Slovenije, s čimer je izbris negativno vplival na pravico do družinskega življenja izbrisanih. Eden teh je izbrisan po imenu Miroslav, ki svojcev, matere in brata, ni videl že leta, saj je bil 16 let brez dokumentov in ni mogel zapustiti Slovenije, onadva pa živita na Hrvaškem in v BiH.

3.8 Pravica do poštenega sojenja

Glede na to, da so izbrisanii svoje pravice uveljavljali po upravni, nato pa tudi po sodni poti, so njihovi dosjeji zakladnica informacij o delovanju državne uprave in ravni vodenja upravnih postopkov na področju statusov tujcev in državljanstva. Izbrisanii pripovedujejo o marsičem: o prošnjah za državljanstvo, o katerih ni bilo nikoli odločeno; o pravočasnih prošnjah za državljanstvo, ki so bile zavedene kot prepozne;²⁶ o desetletje dolgih postopkih; o napačnih informacijah, ki so jih prejeli od državnih uradnikov; o pošiljanju iz enega okenca na drugega in podobno. Nekateri upravni postopki, v katerih so bili udeleženi, so vsaj nenavadni, če ne v določenih primerih nezakoniti. Nedvomno sicer drži, da gre pri izbrisanih za ljudi, ki večinoma niso pravno izobraženi, kljub temu pa se večinoma natančno spomnijo, kdaj in katere vloge so vlagali in za katere statute, kateri postopki so v teku in kako so bili zaključeni. Še več, pogosto so izbrisanii z leti udejstvovanja v pravnih bitkah postali pravi laični strokovnjaki za pravo na področju urejanja statusa in na pamet vedo,

²⁵ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

²⁶ Prim. sodba Vrhovnega sodišča št. U 680/95-8 z dne 6. 2. 1997.

kakšne pogoje je treba izpolnjevati za katerega od statusov, poznajo pa tudi zgodovino spreminjanja predpisov na tem področju – bolje od večine pravnikov in veliko bolje od vsakega državljana.

Izbrisani poročajo tudi o napačnih informacijah, ki so jih dobivali, če so leta 1991 hoteli vložiti prošnjo za državljanstvo po 40. členu Zakona o državljanstvu. Uradniki so jim na njihove poizvedbe odgovarjali, da prošnje ne morejo vzeti, ker ni popolna ter da morajo priložiti tudi rojstni list, ki ga je bilo pogosto nemogoče dobiti zaradi vojnih razmer v Bosni in Hercegovini ter na Hrvaškem. To ravnanje je bilo nezakonito, saj je državni uradnik tudi nepopolno vlogo dolžan sprejeti in vlagatelju dati dodaten rok, v kateri naj bo dopolnjena. Poleg tega so izbrisanim, ki so želeli zaprositi za državljanstvo, pogosto odgovarjali, da jim ni treba čakati v vrsti, ker prošnjo lahko vložijo tudi po novem letu 1991/92, kar ni bilo res, saj je rok za vložitev vloge za državljanstvo potekel 26. 12. 1991. O tem pripoveduje Adin:

*Pozanimal sem se na upravni enoti. Bilo je pred božičem, ko sem se vrnil iz Nemčije. Bila je vrsta do cerkve na Titovem trgu. Ljudje so čakali, da vložijo vlogo za državljanstvo. Mimo vrste sem vprašal starejšo uslužbenko, kaj moram storiti, da imam tu stalno prebivališče in slovensko osebno izkaznico. Rekla mi je, da meni ni treba stati v vrsti. Ko sem ji povedal, da delam v tujini, mi je rekla, da lahko to uredim tudi po novem letu. Točno tako je rekla. Takoj po praznikih sem se vrnil, na začetku februarja. Šel sem k tej isti gospe, da to uredim. Pa pravi: 'Ni mogoče.' 'Kako ni mogoče, ko ste pa rekli, da jaz to lahko, ker ...' 'To je za tiste, ki nimajo urejenega statusa, ki pa so dolgo tu živeli.' Nato je rekla: 'Zakon se je spremenil.'*²⁷ (Adin, 45 let)

Zakon se od božiča 1991 do februarja 1992 seveda ni spremenil, temveč je veljal isti Zakon o državljanstvu Republike Slovenije kot v času, ko je Adin želel zaprositi za državljanstvo. Res pa je, da je vmes potekel rok, ki ga je Adin zamudil zaradi odgovora državne uradnice.

Nekateri pripovedujejo, da so prošnje za državljanstvo vložili, pa nanje nikoli niso dobili odgovora. Pozneje se je izkazalo, da so uradniki na upravnih enotah prošnje dajali na dva kupa: en kup je bil namenjen Ministrstvu za notranje zadeve, ki je bilo pristojno za reševanje prošenj za državljanstvo, drugi kup pa ministrstvu nikoli ni bil poslan. Begešev sin pripoveduje:

K referentki, ki je bila moja sosedka, sem odšel oddat prošnjo zase in za očeta, ki je šel zraven. Za to imam priče. Izpolnil sem obrazec zase in napisal tudi, da so jim vsi podatki znani, ker sem v Sloveniji od rojstva, obrazec sem dal referentki, ona pa ga je dala v predal. Obrazec od očeta, ki sem ga ravno tako dal referentki, pa je dala na konec pulta, na desno stran. Tam je bilo za kakšne tri prste, to je kakšnih sto prošenj. Pa še rekel sem ji: »Je vse v redu? Da ne boš izgubila prošnje,

²⁷ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

mojo si dala v predal. « Rekla mi je, da ni problema. No, in potem smo vsi dobili to državljanstvo, oče pa ni dobil nič. (Begeš, 89 let)

Podobno izpoved je podala šestčlanska družina Dabetić (pravo ime) iz Kopra, ki je prošnje za državljanstvo vložila pravočasno, vendar ni dobila nobenega odgovora, kasneje leta 1992 pa so jim uradniki na upravni enoti povedali, da njihovih prošenj nikoli niso poslali na ministrstvo (Čebren Lipovec 2007, 66). Izbrisani pripovedujejo tudi o situacijah, ko nekateri za status niso zaprosili, pa so ga kljub temu dobili. O tem priča Jasna:

Moj sin je leta 1999 oddal vlogo za dovoljenje za stalno bivanje, vloga je bila odobrena. Zanimivo pa je dejstvo, da je hkrati, ko je na naš naslov prispelo dovoljenje za stalno bivanje za sina, prišlo tudi dovoljenje za hči, ki pa leta 1999 ni zaprosila za stalno bivanje. Tudi v primeru državljanstva je bilo podobno. Sin ga je prejel na podlagi oddane vloge, v istem »paketu« pa je postala slovenska državljanica tudi hči, čeprav tudi za državljanstvo ni zaprosila. Enostavno je bila pozvana, da sprejme slovensko državljanstvo. (Jasna, 61 let)

Izkušnje kažejo, da se velika večina zelo dobro spominja, katere vloge za katere statute je vlagala in kdaj, saj so ti dogodki pogosto povezani s travmami, doživetimi na uradih – večino vlog so izbrisani namreč oddajali osebno in le redko po pošti.

Znotraj sistema pravnih predpisov in upravnih postopkov, ki zadevajo izbrisane, ima posebno mesto dokazovanje, da je bila oseba izbrisana. Eden najbolj običajnih načinov za preverjanje tega dejstva je pridobitev zgodovinskega izpisa o stalnem prebivališču v Sloveniji, ki ga je mogoče zahtevati pri upravni enoti v kraju, kjer je imel posameznik prijavljeno stalno prebivališče pred izbri som. Potrdilo o stalnem prebivališču izbrisanih je videti tako, da je najprej naveden datum prijave stalnega prebivališča v Sloveniji, pri čemer gre najpogosteje za datum, ko je oseba prišla v Slovenijo iz ene od drugih republik nekdanje Jugoslavije in je, da bi se lahko redno zaposlila, morala odjaviti svoje stalno prebivališče v drugi republici in ga prijaviti v Sloveniji. Večini izbrisanih je skupno to, da je bilo njihovo stalno prebivališče prijavljeno do 26. 2. 1992, ko je bil izvršen izbris, v primerih, ko je oseba za državljanstvo zaprosila in je bila njena prošnja zavrnjena, pa je bila prijava stalnega prebivališča izbrisana dva meseca po vročitvi pravnomočne odločbe, oziroma v primerih, ko je bil postopek ustavljen, z dnem dokončnosti sklepa o ustavitvi postopka.²⁸ Pozornost pa vzbudi naslednji vnos na tem zgodovinskem izpisu: prostor, kjer bi morale biti zapisane stalno prebivališče od izbri sa dalje, namreč ni prazen, kot bi glede na izbris pričakovali, temveč je v njem navedeno ime ene od drugih držav naslednic (na primer Srbija) ali pa občina v taki državi naslednici (npr. Bijelina, BiH). Iz tega vpisa bi morda lahko sklepali, da so imele oblasti očitno določene uradne podatke, da je s 26. 2. 1992 oseba Slovenijo zapustila in se preselila ali prijavila v navedeni državi

²⁸ Interno navodilo Ministrstva za notranje zadeve št. 0012/8-252-206 z dne 15. 9. 1995.

ali občini, vendar temu ni bilo tako. Uradniki so v register kratko malo vnesli podatek, da ima oseba od izbrisa dalje stalno prebivanje v drugi državi, v kateri je bila rojena ona ali njeni starši, ne glede na to, ali je imel ta podatek kakšno zvezo z realnostjo ali ne. V teh zgodovinskih izpisih so tako pogosto neresnične informacije. Na izpisu izbrisane ženske, ki je bila rojena v Sloveniji materi Hrvatici in očetu Slovincu, je od dne 26. 2. 1992 pod rubriko »stalno prebivališče« tako zapisano Hrvaška, čeprav ona ni nikoli v življenju živelá nikjer drugje kot na Ptuju. Zgovoren je tudi primer Begeša, katerega sin pripoveduje:

[Upravno enoto] sem zaprosil tudi, da mi izdajo potrdilo, od kdaj živi moj oče v Sloveniji. Najprej so me trikrat odbili, nato pa so potrdilo vendarle izdali. Na potrdilu piše, da je moj oče bival v Sloveniji od leta 1958 do leta 1992, ko je bil »preseljen« v [ime občine v BiH, op. avtorice], tam pa naj bi živel do leta 2004, ko je spet prijavljen na istem naslovu [...], kjer pa je vse to obdobje dejansko bival. UE je torej izdala dokument z lažnimi podatki za obdobje izbrisa, od leta 1992 do 2004. (Begeš, 89 let)

Ob poznavanju upravnih in sodnih postopkov, ki so jih vodili in jih še vedno vodijo izbrisani za ureditev svojega statusa, se postavi vprašanje, ali so bile s takšnimi ravnanji kršene njihove človekove pravice, kot je na primer pravica do poštenega sojenja iz 6. člena EKČP. Natančna analiza te pravice pokaže, da se 6. člen nanaša samo na civilne in kazenske sodne postopke, ne pa na upravne postopke ali sodno varstvo, ki upravnim postopkom sledi. Prvi odstavek 6. člena namreč pravi, da ima vsakdo pravico, da o njegovih ali njenih civilnih pravicah in obveznostih ali o kakršnihkoli kazenskih obtožbah zoper njega ali njo pravično in javno ter v razumnem roku odloča neodvisno in nepristransko z zakonom ustanovljeno sodišče. Vprašanj, povezanih s statusom tujcev tako ta člen ne zajema, kar pomeni, da pravice izbrisanih v postopkih na tem področju z EKČP niso zavarovane in tako z vidika mednarodnega prava tudi niso mogle biti kršene, kar pa ne pomeni, da niso bile kršene z vidika ustavnega prava. Pravica do poštenega sojenja bi lahko za analizo prišla v poštev le za druge sodne postopke s področja kazenskega ali civilnega prava, v katerih bi bili izbrisani udeleženi.

3.9 Pravica do učinkovitega pravnega sredstva

V nasprotju s pravico do poštenega sojenja, ki za izbris ni neposredno relevantna, pa je pravica do učinkovitega pravnega sredstva posebno pomembna. Nanaša se namreč na vse postopke, tudi upravne na področju urejanja statusa tujcev ali državljanstva. Ta pravica je v 8. členu SDČP določena kot pravica vsakogar do učinkovitega pravnega sredstva pri pristojnih državnih sodnih oblasteh proti dejanjem, ki kršijo temeljne pravice, priznane mu po ustavi ali zakonu. Podobno 13. člen EKČP določa, da ima vsakdo, čigar pravice in svoboščine, zajamčene s to konvencijo, so kršene, pravico do učinkovitih pravnih sredstev pred domačimi oblastmi, in to tudi če je kršitev storila uradna oseba pri opravljanju

uradne dolžnosti. Kljub dejstvu, da precej žrtev izbrisa pravnih sredstev zaradi izbrisa ni uporabljalo ter da zaradi tega mnogih sredstev danes zaradi preteka zastaralnih ali drugih rokov ni več mogoče uveljavljati, so številni v okviru svojega pravnega boja uporabljali vsa pravna sredstva, ki so v državi na voljo: tožbe na upravna sodišča v primerih zavrnjenih vlog za stalno prebivanje ali državljanstvo, tožbe zaradi molka upravnih organov (na primer Ministrstva za notranje zadeve), pritožbe na Vrhovno sodišče, izredna pravna sredstva, kot je na primer revizija; v socialnih sporih zaradi pokojnin ali drugih socialnih transferjev so uporabljali tožbe na Delovno in socialno sodišče, nato pritožbe na Višje delovno in socialno sodišče in na Vrhovno sodišče. V redkih primerih, ko so zahtevali odškodnine pred pravnimi sodišči in tožbo izgubili (kar se je doslej zgodilo v vseh pravno-močno dokončanih odškodninskih zadevah), so s postopki prav tako nadaljevali in nekateri še niso končani. Za izbrisane pa je bilo zagotovo najpomembnejše pravno sredstvo ustavna pritožba v individualnih sporih (kot zadnja notranjepravna instanca) oziroma pobuda za presojo ustavnosti in zakonitosti predpisov na področju izbrisa. V večini sporov pred Ustavnim sodiščem so bili izbrisani uspešni, Ustavno sodišče pa je oblikovalo konsistentno prakso, s katero je zavarovalo njihove pravice. Najbolj znani sta dve odločbi, št. U-I-284/94 z dne 4. 2. 1999 in št. U-I-246/02 z dne 3. 4. 2003, izdani na pobudo za presojo ustavnosti in zakonitosti predpisov. Manj znano je, da je Ustavno sodišče tudi v številnih drugih individualnih primerih, sproženih z ustavno pritožbo, odločilo v prid izbrisanim.²⁹ Podrobna analiza vseh odločb presega namen tega poglavja, zato si v luči pravice do učinkovitega pravnega sredstva zastavimo predvsem vprašanje, ali so bila pravna sredstva za izbrisane učinkovita. Glede na veliko število uporabljenih pravnih sredstev in posledično sodnih postopkov, ki v Sloveniji tečejo v povezavi z izbrisom, bi bilo težko ugotoviti, ali so bila vsa navedena pravna sredstva za izbrisane učinkovita, zato se osredotočimo na tisto najpomembnejše, ki je izbrisanim kolektivno in sistemsko pomagalo pri uresničevanju njihovih pravic: pobuda za presojo ustavnosti.

Glede na to, da je znamenita odločba Ustavnega sodišča iz leta 2003, ki je bila izdana kot posledica pravnega sredstva pobude za presojo ustavnosti, ostala neizvršena vsaj šest let, je vsa ta leta dvom v učinkovitost tega pravnega sredstva naraščal. Začelo je prevladovati mišljenje, da je to pravno sredstvo učinkovito samo, če za izvršitev ustavnosodne odločbe, ki zahteva zakonodajno in izvršno aktivnost, v državi obstaja ustrezna politična volja. Če te volje ni, v slovenski zakonodaji namreč ni nobenega mehanizma, prek katerega bi bilo izvršno in zakonodajno vejo oblasti mogoče prisiliti k izvršitvi. Obstaja »le« splošna obveznost iz Ustave in Zakona o ustavnem sodišču, da so ustavnosodne odločbe za vse organe v Republiki Sloveniji obvezne in da so jih zavezani spoštovati, ta obveznost pa se je ob pomanjkanju politične volje sprevrgla v mrtvo črko na pa-

²⁹ Glej npr. Odločbe Ustavnega sodišča št. Up-211/04-21 z dne 2. 3. 2006, odločba št. U-I-295/99-13 z dne 18. 5. 2000, odločba št. Up-60/97 z dne 19. 7. 1999, odločba št. U-I-89/99 z dne 10. 6. 1999, odločba št. U-I-266/95 z dne 20. 11. 1995.

pirju. V tem konkretnem primeru je Ustavno sodišče ugotovilo, da je Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic SFRJ v Republiki Sloveniji (ZUSDDD) v neskladju z Ustavo ter zakonodajalcu in Ministrstvu za notranje zadeve naložilo, da morata neustavnost odpraviti v roku šestih mesecev, kar pa se ni zgodilo; ustavnosodna odločba je bila do leta 2009 upoštevana le delno prek izdaje 4093 dopolnilnih odločb v letu 2004, skoraj vse preostale odločbe so bile izdane leta 2009, ZUSDDD pa do trenutka pisanja tega poglavja ni bil spremenjen v skladu z navodili Ustavnega sodišča. Glede na navedeno je tako moč zaključiti le, da je pravno sredstvo pobude za presojo ustavnosti učinkovito le, če v državi za to obstaja zadostna politična volja izvršne in zakonodajne veje oblasti. Mednarodnopravno zavarovana pravica izbrisanih do učinkovitega pravnega sredstva je bila tako vsaj do leta 2009 kršena.

3.10 Prepoved sovražnega govora

O sovražnem odnosu in govoru, ki so ga doživeli s strani državnih uradnikov ob različnih priložnostih, ko so si poskušali urediti svoj status, pričajo tudi izbrisani, ki so sodelovali v intervjujih. Ko je Siniša izvedel, da je izbrisan, se je zgasil na upravni enoti, kjer ni naletel na prijazna ušesa. Hotel si je urediti svoj status, uradniki so mu s prezirom govorili, da nima te pravice in naj se pritoži pri Miloševiću:

Uradnik na upravni enoti mi ni pomagal, ampak mi je rekel: 'Gospod, vi ste izbrisani, pojdite k Miloševiću!' Nekaj takega. Pa policist me je ustavil in mi rekel: 'Ja, pritoži se pri Miloševiću!'' (Siniša, 38 let)

Sovražni govor zoper izbrisane se pogosto pojavlja v politiki, tudi v Državnem zboru in v medijih, vključno z internetnimi mediji, kjer so poligon sovražnega govora forumi in komentarji pod novinarskimi prispevki. Bolj ko se v javnosti govori o izbrisu, bolj pogosti so sovražni odzivi na to poročanje. Primeri sovražnega govora zoper izbrisane se pogosto gibljejo na meji dovoljenega in pogosto ne izpolnjujejo kazenskih znakov kaznivega dejanja javnega spodbujanja sovraštva, nasilja ali nestrpnosti iz 297. člena Kazenskega zakonika (KZ-1), ki v prvem odstavku določa: »Kdor javno spodbuja ali razpihuje narodnostno, rasno, versko ali drugo sovraštvo, razdor ali nestrpnost, ali spodbuja k drugi neenakopravnosti zaradi telesnih ali duševnih pomanjkljivosti ali spolne usmerjenosti, se kaznuje z zapornim do dveh let.« Pogoji, da je določeno dejanje sovražnega govora kaznivo, so torej:

- da gre za spodbujanje ali razpihovanje sovraštva, razdora ali nestrpnosti,
- da je takšno spodbujanje ali razpihovanje javno,
- da temelji na osebnih okoliščinah narodnosti, rase, vere, invalidnosti, spolne usmerjenosti, beseda »drugo« pa odpira možnosti za vključitev drugih sorodnih oblik sovraštva.

Navedena zakonska diktacija je tudi v skladu z drugim odstavkom 20. člena MPDPP, ki določa, da mora biti vsako hujskanje k nacionalnemu, rasnemu ali verskemu sovraštvu, ki bi pomenilo spodbujanje k diskriminaciji, sovražnosti ali nasilju, z zakonom prepovedano. Primer sovražnega govora v komentarjih na novinarske prispevke, ki bi navedene kazenske znake lahko izpolnjeval, je naslednji:

*Izbrisani so sovražnik Slovenije, ta porokletna srbijanska drhal, je takoj po osamosvojitvi odšla v Srbijo in srbijansko Bosno, kje so upali, da se ne bodo vrnili z okupatorsko vojsko JNA v Slovenijo in pobijali in kradli Slovence, ko se jim racuni niso izšli, so prisli nazaj brez obraza iskat neke pravice in denar slovenskih davkoplacevalcev. Golazen srbijanska, gremo nazaj, od kjer ste prisli, Slovenci vas ne maramo, in vam ne damo svojega z delom zasluženega denarja, vam drhali lenobni.*³⁰

Nedvomno gre za javno razpihovanje, saj je bil komentar objavljen na vsakomur dostopnem internetnem mestu. Razpihovanje temelji na narodnosti (»srbijanska drhal«), pa tudi na osebni okoliščini izbrisa, ki jo avtor komentarja izpostavlja kot identifikacijsko oznako za skupino, kateri je komentar namenjen. Gre tudi za razpihovanje sovraštva, razdora ali nestrpnosti, saj avtor izbrisane poziva »nazaj, od koder so prišli« (kam pa naj gredo tisti, ki so rojeni v Sloveniji?) ter vzpostavlja distanco med »nami« Slovenci na eni strani (»Slovenci vas ne maramo«) in »njimi« – izbrisanimi oz. Srbijanci, s katerimi izbrisane očitno enači, na drugi strani. Sovraštvo je očitno iz zmerjanja v komentarju (»prokleta drhal«, »drhal lenobna« ipd.). Medtem ko ta komentar javno poziva »zgolj«, naj izbrisani gredo »nazaj, od koder so prišli«, sta naslednja dva, sicer zelo kratka komentarja, drugačna:

*Izbrisane in vlado v Dachau....In zaplinit*³¹

*Zahtevamo linčanje teh izbrisanih!!! Pobijte jih*³²

Komentarja javno, jasno in določno pozivata k nasilju nad izbrisanimi, zato o njuni kaznivosti ter kazenski odgovornosti avtorjev ni nobenega dvoma.

3.11 Pravica iskati pribežališče pred preganjanjem

Zanimivo je, da je bila izbrisanim pravica iskati pribežališče pred preganjanjem pogosto priznana. Obstajajo tudi primeri, ko so se izbrisani iz Bosne in Hercegovine po izbrisu »znašli«, uporabili možnost iz Zakona o začasnem zatočišču (Uradni list RS, št. 20/1997) ter se pri slovenskih oblasteh prijaviли kot vojni be-

³⁰ Delo.si: KI.K./STA. 2009, komentar z dne 26. 2. 2009, objavljen ob 17:55:46 s strani osebe »neznani«. Komentar je naveden dobesedno tako, kot je bil zapisan na forumu.

³¹ 24ur.com: STA/M.M./U.Z. 2009, komentar z dne 1. 4. 2009, objavljen ob 18:55 s strani osebe »germany«.

³² Siol.net: STA. 2009, komentar z dne 26. 2. 2009, objavljen ob 17:41:43 s strani osebe »kkar«, pod št. 123.

gunci. Tako so pridobili status begunca po tem zakonu, s tem pa tudi zdravstveno zavarovanje. Nekateri pa begunskega statusa kljub nasvetom niso želeli prevzeti. O tem pripoveduje izbrisana s psevdonimom Emina:

M: Ste bili kdaj prijavljeni kot begunka?

E: Pa saj nisem mogla biti begunka, če pa jaz ...

M: To vas vprašamo zato, ker so nekateri morali urediti status begunca.

E: Ja, to so od mene tudi zahtevali.

M: So vam to ponujali?

E: Ja, ja. Samo jaz nisem želela. Sem rekla, ne, ne bom, če nisem begunka, zakaj bi urejala to dokumentacijo. Ker bi morala na Madžarsko ali kam so ljudje hodili to urejat. In jaz nisem želela, sem rekla, da nisem begunka. Nisem si hotela tako urediti. [...] Če sem bila toliko let tu. Mislim, noro se mi je zdelo, kaj bom jaz zdaj urejala, da sem še begunka, če pa nisem ...³³ (Emina, 47 let)

V določenih primerih so izbrisani Slovenijo zaradi izbrisa in zaradi sovražnega vzdušja zapustili, nato pa so se zaradi vojnih razmer v Bosni in Hercegovini vrnili v Slovenijo in dobili status begunca. Zelo pogoste so tudi situacije, v katerih so izbrisani, ki so bili izgnani in se v Slovenijo niso mogli vrniti ali so jo zaradi nevzdržnih razmer sami zapustili, imeli priznan status begunca iz Slovenije v drugih državah naslednicah nekdanje Jugoslavije (na primer Bosna in Hercegovina, Srbija itd.). Takšna obravnava je tudi v skladu s 14. členom SDČP, ki določa, da ima vsakdo pravico v drugih državah iskati in uživati pribežališče pred preganjanjem, ter v skladu s Konvencijo o priznanju statusa begunca (Ženevsko konvencijo). O svoji izkušnji s statusom begunca v Bosni in Hercegovini pripoveduje Miloš:

Rojen sem bil v Bosni in Hercegovini, v Sloveniji sem delal od leta 1976, naslednjega leta pa sva z ženo v Sloveniji prijavila stalno bivanje. Leta 1990 sem ostal brez zaposlitve, zato sem odšel na delo v Nemčijo. Medtem se je Slovenija začela osamosvajati, zato je moja žena z otroki rojenimi v Sloveniji odšla v BiH, jaz pa sem se tja iz Nemčije vrnil konec leta 1991 prek Madžarske in Srbije. Ko sem ugotovil, da se ne morem vrniti v Slovenijo, kar je bilo leta 1992 ali 1993, smo se kot se družina prijavili na begunskem centru. Ko smo se prijavili, smo dobili begunski karton, na katerem je bilo zabeleženo, da smo begunci iz Slovenije. Drugih dokumentov dolgo nismo imeli, saj so bili vsi ostali dokumenti izdani v Sloveniji. Nismo imeli druge izbire. Hči ima še vedno status begunca v BiH, saj do sedaj ni uspela dobiti bosanskega državljanstva. Apatrid je, saj na občini zatrjujejo, da bi se morala pred tem odjaviti v Sloveniji. (Miloš B., 54 let)

³³ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

Izbrisani pa so zatočišče kot begunci našli tudi v zahodnoevropskih državah. O tem pričajo predvsem romske družine, ki zaradi svoje narodnosti in poraščajoče nestrpnosti v vseh državah naslednicah nekdanje Jugoslavije niso mogle bivati v nobeni od njih. Dve romski družini, ki sta bili najprej izbrisani, nato pa še izgnani, sta sodelovali v raziskavi in pripovedovali, da sta dobili zatočišče v Nemčiji, v Düsseldorfu, ki pa ni trajalo dolgo. Samir, oče ene od družin, pripoveduje:

Bali smo se, da bi se podobni poskusi izgonov nadaljevali, zato smo se skupaj s sorodniki oktobra 1993 odločili oditi čez Avstrijo v Nemčijo v Düsseldorf, kjer smo se prijavi kot begunci iz Slovenije in Makedonije. Začasni status begunca je veljal, dokler je v bivši Jugoslaviji divjala vojna. Že leta 1996 pa so me prvič hoteli izgnati iz Nemčije. Pritožil sem se, da nimam kam iti, ker nimam potnega lista nobene države. Na slovenskem veleposlaništvu so mi izdali le potrdilo, da nisem slovenski državljani in na makedonskem veleposlaništvu, da nisem makedonski državljani. Nemške oblasti so se odločile, da mi podaljšajo status begunca in od takrat mi ves čas podaljšujejo status za 1 mesec, 2 meseca ali 3 mesece, zaradi česar smo z ženo in najmlajšo hčero v neprestani negotovosti. (Samir, 57 let)

Značilnost uresničevanja pravice izbrisanih do pribežališča je v tem, da se je v tem pogledu problem izbrisa začel prekrivati s problemi, ki so sicer karakteristični za prosilce za azil in begunce, vendar so prav tako resni, ljudje v teh negotovih statusih pa ne v Sloveniji ne v zahodni Evropi kot tudi ne v drugih državah naslednicah SFRJ niso v zavirljivem položaju. Za izbrisane, ki so tako prehajali med različnimi statusi ali ne-statusi, bi lahko rekli, da so zamenjali en negotov položaj za drugega, ter da svojih pravic niso mogli popolnoma uresničiti v nobenem od sistemov, ki so jim bili dostopni oziroma so jih lahko uresničili šele po mnogih letih, ko jim je v kateri od držav postalo dostopno državljanstvo.

3.12 Pravica do državljanstva

Pravica do državljanstva za vsakogar je opredeljena v 15. členu SDČP, vsebuje pa tudi prepoved samovoljnega odvzema državljanstva ali zakonite pravice do spremembe državljanstva. Nedavne raziskave javnega mnenja (glej uvod), ki so bile opravljene za Mirovni inštitut, kažejo na vedno večje razumevanje širše javnosti, da si izbrisani pravno gledano ne prizadevajo za vrnitev slovenskega državljanstva, temveč za vrnitev statusa stalnih prebivalcev. Izbrisanim slovensko državljanstvo ni bilo odvzeto, saj ga nikoli niti niso imeli.³⁴ Vprašanje državljanstva na področju izbrisanih je tako relevantno le iz naslednjih vidikov:

³⁴ Državljanstvo je bilo odvzeto nekaterim drugim osebam, ki pa jih glede na definicijo ne štejemo med izbrisane. Izbrisani so namreč tiste osebe, ki so imele na dan 23. 12. 1990 v Sloveniji prijavljeno stalno prebivališče, pa niso pridobili slovenskega državljanstva, zaradi česar so bili izbrisani tudi iz registra stalnega prebivalstva. Glej Dedić et al. 2003, 55.

- Številni izbrisani so vložili prošnjo za državljanstvo, a jim je bila zavrnjena, med drugim tudi iz razlogov nevarnosti za javni red in mir, torej iz razloga, ki je bil pozneje razveljavljen pred Ustavnim sodiščem.³⁵
- Številni izbrisani so za državljanstvo hoteli zaprositi, pa so zamudili šest-mesečni rok za vložitev prošnje, ki je potekel 26. decembra 1991, ali pa so jim to preprečili državni uradniki, ko niso hoteli sprejeti njihovih domnevno nepopolnih prošenj.
- Številni izbrisani, ki so bili rojeni v Sloveniji, so pričakovali, da bodo avtomatično pridobili slovensko državljanstvo, tako kot so ga pridobili nekateri njihovi bratje ali sestre, prav tako rojeni v Sloveniji istim staršem (glej primer Jane S., str. 99).
- Z izbrisom iz registra stalnega prebivalstva so nekateri izbrisani, ki državljanstva niso dobili, v primeru dolgotrajne odsotnosti iz svoje izvirne države izgubili učinkovito povezavo (ang. *effective link*) z edino državo (Slovenijo), v kateri bi lahko nekoč zaprosili za državljanstvo na osnovi naturalizacije. Če si niso uredili državljanstva v nobeni drugi državi in jih v določenem trenutku nobena država ne šteje za svoje državljane, ne glede na to, ali bi državljanstvo pridobili, če bi zanj zaprosili, govorimo o *de facto* apatridih. V tem smislu je torej izbris v nekaterih posameznih primerih izbrisanih privedel do *de facto* apatridnosti.

Posebej zavarovana je pravica otrok, da si pridobijo državljanstvo, kot določa tretji odstavek 24. člena MPDPP. Pri izbrisanih, ki so v času življenja brez statusa v Sloveniji imeli otroke, se je dogajalo, da oblasti njihovih otrok niso hotele vpisovati v državljansko knjigo. Takšen je primer Ismete in njene hčerke, katere oče je bil prav tako brez statusa:

Leta 1999 se nama je v Sloveniji rodila hči. Ko sva jo hotela vpisati v matično knjigo rojstev, so naju zavrnil in naju napotili na bosansko veleposlaništvo, kjer pa otroka tudi niso priznali, saj nobeden od naju ni bil bosanski državljan. Hči je bila nadaljnji dve leti brez kakršnihkoli dokumentov, ni imela enotne matične številke občana, zdravstvenega zavarovanja itd. Status je dobila šele, ko sem dovoljenje za stalno prebivanje dobila jaz. (Ismeta, 49 let)

Težave so se pojavljale tudi v primerih starejših otrok, rojenih pred izbrisom, ki pa ob roku, v katerem je bilo mogoče zaprositi za slovensko državljanstvo, še niso bili polnoletni. Ker niso bili polnoletni, bi zanje za državljanstvo morali zaprositi starši, ki pa tega v mnogih primerih niso storili. Obstajajo tudi primeri, ko so starši zaprosili tako zase kot za svoje otroke, nato pa so državljanstvo dobili samo starši, otroci pa ne. V tem primeru je bila kršena ne le pravica do državljanstva, temveč tudi otrokove pravice in načelo enakosti. Tak primer in kasnejšo pot pridobivanja državljanstva opisuje izbrisana s psevdonimom Tatjana:

³⁵ Glej Odločba Ustavnega sodišče št. U-I-89/99 z dne 10. 6. 1999.

Takoj ko so omenili možnost, da se lahko zaprosi za državljanstvo, je mami šla. Vložila je zase in zame. Jaz sem bila takrat še mladoletna. Mami je dobila, jaz pa ne. Februarja 1992 so me zavrnilo, jaz pa sem bila marca polnoletna. Od četrtega leta sem bila v Sloveniji, pa nisem dobila državljanstva, sestrična, ki je bila tu kakšna dva meseca, pa ga je dobila. To nam ni šlo v račun in sem šla tja vprašat, zakaj. Niso mi znali povedat. Samo rekla mi je: 'Gospodična, naslednji mesec boste stari 18, pridite, ne bo težav.' Ko sem prišla, takrat se prav spomnim, je bil tam en gospod s plastično roko in je zahteval od mene, da prinesem dokazilo o nekaznovanju. Takrat vem, da sva se potem še prav skregala, ker vsakič, ko sem prišla, je bilo nekaj novega za prineset. In potem sem ga imela dovolj in sem mu rekla: 'Poslušajte, dajte vi pogledat malo v zakon notri, da otrok pri desetem letu ne more priti v kazenski postopek.' Jaz sem bila pa štiri leta stara, ko sem prišla sem, se pravi, nisem mogla biti teoretsko tam kaznovana. Tako da mi je to potem nekako uredil. Nekaj mi je dopisal, nekaj je čepkal, sam bog ve, kaj so takrat delali. (Tatjana, 34 let)

3.13 Pravica do sodelovanja pri javnih zadevah

Pravica do sodelovanja v javnih zadevah, kot je določena v 25. členu MPDPP, je priznana samo državljanom države pogodbenice, zato je za izbrisane relevantna zgolj, če jim je bilo preprečeno vložiti vlogo za državljanstvo ali če je bila zaradi odvzetega statusa stalnega prebivanja pretrgana učinkovita vez z državo, v kateri bi si pozneje lahko uredili državljanstvo, na primer z naturalizacijo, pa še v tem primeru ta pravica ne bi bila kršena neposredno, ampak posredno prek načela »verižnega pogojevanja« (če jim ne bi bilo preprečeno vložiti vloge za državljanstvo, bi glede na to, da so pogoje izpolnjevali, državljanstvo pridobili, zaradi česar bi potem imeli pravico sodelovanja pri upravljanju javnih zadev). Nadaljnje besedilo je zato relevantno zgolj za izbrisane, ki se znašli v eni od obeh situacij.

Pravica do sodelovanja pri javnih zadevah sicer zajema pravico do sodelovanja v upravljanju javnih zadev brez diskriminacije in brez nerazumnih omejitev, bodisi neposredno ali po svobodno izbranih predstavnikih; pravico biti voljen na periodičnih, resničnih (ne navideznih), splošnih, enakopravnih in tajnih volitvah, ki zagotavljajo volivcem svobodno izražanje volje in pa pravico biti pod enakimi splošnimi pogoji sprejet v javne službe svoje države (25. člen MPDPP).

Glede na slovensko zakonodajo imajo aktivno volilno pravico na lokalnih volitvah v občinske in mestne svete tudi tisti, ki imajo v Republiki Sloveniji dovoljenje za stalno prebivanje, kot izhaja iz 5. člena Zakona o lokalnih volitvah. To pravico bi torej lahko uresničevali, če ne bi bili izbrisani. V tem primeru gre znova za verižno pogojevanje, saj izbrisanim uresničevanje aktivne volilne pravice ni bilo preprečeno samo po sebi, s kakšnim neposrednim aktivnim ali pasivnim ravnanjem države, ampak je bila odsotnost možnosti uresničevanja te

pravice posledica predhodno odvzetega statusa. Jasno je, da izbrisani, ko so že bili brez statusa, te pravice niso mogli uresničevati zaradi razloga, ker so bili brez statusa (neposreden razlog) in ne zaradi razloga, ker so bili izbrisani (posreden razlog). Na tem mestu se tako znova srečamo s prakso, ko država določeni osebi neposredno ne prepreči dostopa do določene pravice, temveč to stori posredno, na navidezno zakonit način prek odvzema statusa. Ne nazadnje pa se je treba zavedati tudi, da so imeli vsi ljudje, ki so bili pozneje izbrisani, pravico glasovati na referendumu o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. Takrat je bilo njihovo sodelovanje pri upravljanju javnih zadev še zaželeno, pozneje, po izbrisu, pa ne več.

3.14 Pravica do poroke in pravica ustanoviti družino

Pravica do poroke in pravica ustanoviti družino sta zavarovani z 12. členom EKČP, ki določa, da imajo moški in ženske, »ko so zreli za zakon«, pravico skleniti zakonsko zvezo in pravico ustanoviti družino v skladu z domačimi zakoni, ki urejajo uveljavljanje te pravice. Pravici pa sta zavarovani tudi s 16. členom SDČP, ki določa, da imajo polnoletni moški in ženske brez kakršnihkoli omejitev glede na raso, državljanstvo ali vero, pravico skleniti zakonsko zvezo in ustanoviti družino. Upravičeni so do enakih pravic v zvezi z zakonsko zvezo, tako med zakonsko zvezo, kot tudi, ko ta preneha. Ta določba nadalje opredeljuje tudi posebno družbeno in državno varstvo družine kot naravne in temeljne celice družbe.

Za izbrisane je določba v delu, ki opredeljuje pravico do poroke, pomembna zato, ker v času, ko so bili brez statusa in brez veljavnih dokumentov, praviloma niso mogli skleniti zakonske zveze v Sloveniji. Za sklenitev zakonske zveze je treba predložiti veljavni osebni dokument, rojstni list in potrdilo o državljanstvu. V času vojn v nekdanji Jugoslaviji pri izbrisanih tako ni nastal zgolj problem statusa, ampak tudi rojstnega lista, potnega lista in potrdila o državljanstvu. Vse troje so namreč morali pridobiti v svoji domnevno izvorni državi, ki to ni nujno bila (na primer v Bosni in Hercegovini); to pa je bilo zaradi spopadov ponekod nemogoče.

Nekateri izbrisani so probleme reševali tako, da so s partnerjem ali partnerko, ki je bil ali bila državljanka Slovenije ali pa katere druge države, zakonsko zvezo sklenili v drugi državi, na primer v svoji izvorni, saj v Sloveniji tega niso mogli storiti. Siniša pripoveduje:

Poročit sem se šel v Srbijo, saj se v Sloveniji nisem mogel, nisem imel nobenih parirjev in žena tudi ne, saj je bila prav tako izbrisana. Žena je rojena v Sloveniji, njena sestra ima državljanstvo, ona pa ne. Takrat je bila mladoletna in njeni starši niso zaprosili za državljanstvo zanjo. Moral sem se poročiti, ker je bil otrok na poti, žena je bila noseča. Priimek in to, ne. Veste, kako je to. Sva se šla dol poročiti, da bi otrok imel moj priimek. (Siniša, 38 let)

Glede na to, da po Zakonu o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (ZZZDR) ni treba izpolnjevati pogoja slovenskega državljanstva za sklenitev zakonske zveze v Sloveniji, je bila Siniši kršena pravica do poroke. ZZZDR tudi ne določa, da zakonsko zvezo lahko sklene le oseba, ki ima v državi stalno ali začasno prebivanje. Določa zgolj, da morata bodoča zakonca predložiti potrdilo o državljanstvu in izpisek iz rojstne matične knjige, ki pa z izbrisom iz registra stalnega prebivalstva nista povezana oziroma izbris nanju neposredno ni vplival. Zato v primeru Siniše ne bi smel obstajati utemeljen razlog, da njemu in njegovi partnerici poroka ne bi bila dovoljena.

Pravica do ustanovitve družine je relevantna v delu, kjer ima država določene pristojnosti – to je pri vpisu staršev v matično knjigo rojstev ter v rojstni list otroka. Medtem ko pri vpisu otroka težav ni bilo mogoče pogosto zaslediti (razen v redkih primerih, kot je primer Ismetine hčerke, glej str. 109), pa je bilo težav veliko v primeru staršev, ki niso sklenili zakonske zveze in je bilo za vpis očetovega imena v rojstni list potrebno izvesti postopek priznanja očetovstva. Dogajalo se je namreč, da očetom ni bil dovoljen vpis v rojstni list, saj priznanja očetovstva brez veljavnih osebnih dokumentov ni bilo mogoče izvesti. Pričevanje Borisa to ponazori:

Moja hčerka se je rodila, midva z ženo sva šla iz porodnišnice. Ker nisva poročena, sem vedel, da bo treba podpisati očetovstvo. So mi dali, da podpišem očetovstvo, jaz sem podpisal in potem so rekli: 'Daj osebno izkaznico,' in jaz sem dal osebno izkaznico. Potem so to videli, da sem tujec oziroma nedržavljan, matičarka je poklicala zaposleno na službi za tujce. Ona je prišla, nekam sta odšli, se vrnili in prinesli preluknjano osebno izkaznico in to je bilo to. [...] Ko so mi preluknjali dokument, so moji hčerki izdali čez deset, petnajst dni rojstni list brez očeta. (Boris, 54 let)

Če so izbrisani, ki niso bili v zakonski zvezi, želeli doseči vpis očetovstva v rojstni list, so morali priznati očetovstvo v državi svojega državljanstva. To je bilo znova povezano s številnimi težavami, kot pripoveduje izbrisani Igor, ki je v Sloveniji zaradi izbrisa mnogo let živel brez vsakršnega statusa:

Leta 2000 se mi je v Sloveniji rodila hči, in ker sem bil stalno prijavljen v BiH, sem moral iti v Bosno in tam priznati očetovstvo, ne v Sloveniji. To je bilo zelo težko, ker so mi rekli, da bi moral hčer pripeljati s sabo, kar pa seveda ni bilo mogoče, saj v Sloveniji nisem mogel dobiti nobenih dokumentov zanjo. Na koncu mi je to le uspelo narediti. V Sloveniji so mi rekli, da moram hčeri prvo vizo urediti za 3 mesece in potem za 9 mesecev. Potem sem uredil vse potrebno za dovoljenje za stalno bivanje, plačal vizo, uslužbenka pa mi je rekla, da hči lahko dobi vizo le za 9 mesecev oziroma eno leto. Na srečo sem izvedel, da otroku, ker je rojen v Sloveniji, pripada stalno bivanje po očetu. Pozanimal sem se na Ministrstvu za notranje zadeve in uslužbenka je to potrdila. Zopet sem šel na upravno enoto, kjer so mi zatrčili, da bo hči dobila vizum za eno leto, vendar sem se temu uprl. Uslužbenka na MNZ mi je svetovala, naj grem do šefa UE in naj mu rečem,

da me je ona poslala. Pregovarjal sem se s šefom in trdil, da so mi na MNZ rekli, da mi ni treba nič plačevati za dovoljenje za stalno prebivanje za otroka ter da otroku dovoljenje pripada avtomatično. Čez tri dni sem dobil obvestilo, naj se zglašim in v hčerinem potnem listu me je čakalo dovoljenje za stalno prebivanje. (Igor, 44 let)

Iz zgodbe ne izhaja le, kako globoko je izbris posegel v odnose med izbrisanimi in njihovimi družinskimi člani ali kako so izbrisani na upravnih enotah v zvezi z vprašanji urejanja statusa doživljali zavajanje glede možnosti, ki so jim bile na voljo. Iz zgodbe je razviden tudi odgovor na vprašanje, ali so bile zaradi izbrisa kršene pravice otrok, da so vpisani v rojstno matično knjigo, in posebne pravice otrok do varstva. S tem, ko so izbrisanim staršem, ne glede na to, da so bili to največkrat očetje, preprečevali vpis v rojstni list svojega otroka, so kršili tako pravico staršev, da ustanovijo družino v smislu, da so njihove družinske vezi tudi uradno priznane, kot tudi pravica otroka, da je vpisan v rojstno matično knjigo s popolnimi podatki o svoji materi in svojem očetu. Pogoji, da mora imeti katerikoli od staršev urejen pravni status v Republiki Sloveniji, da lahko prizna očetovstvo in da se lahko vpiše v rojstni list, je nerazumen in očete brez statusa neutemeljeno postavlja v slabši položaj od očetov s statusom oziroma v primerjavi z materami. Zadostovati bi moral kakršenkoli dokaz, na podlagi katerega bi bilo mogoče ugotoviti istovetnost očeta, vključno s predložitvijo morebitnega neveljavnega osebnega dokumenta, če ga oseba ima, ali pa s pričo, ki bi potrdila istovetnost očeta. Drugačna obravnava odreka posebno varstvo, do katerega so upravičeni otroci, ter otroke izbrisanih očetov postavlja v slabši položaj od otrok neizbrisanih očetov.

3.15 Lastninska pravica (pravica do premoženja)

Lastninska pravica je določena v 17. členu SDČP, po katerem je njen nosilec lahko vsakdo, tako sam, kakor tudi skupno z drugimi. Ta člen tudi določa, da nikomur ne sme biti lastnina samovoljno odvzeta. Pravica do varstva lastnine je določena tudi v 1. členu 1. protokola k EKČP, ki določa, da ima vsaka fizična ali pravna oseba pravico do spoštovanja svojega premoženja ter da nikomur ne sme biti lastnina odvzeta, razen če je to v javnem interesu v skladu s pogoji, ki jih določa zakon, in ob spoštovanju splošnih načel mednarodnega prava. Kljub temu pa imajo države po tem členu pravico, da uveljavijo zakone, za katere menijo, da so potrebni za nadzor nad uporabo premoženja v skladu s splošnim interesom ali za zagotovitev plačila davkov, drugih prispevkov ali denarnih kazni.

Za izbrisane so te določbe relevantne iz več vidikov. Prvi je, da niso mogli pridobivati lastninske pravice na nepremičninah. V tem smislu je relevantno predvsem pridobivanje lastnine na nepremičninah z dedovanjem, saj so bili na tak način do lastnine upravičeni tudi tisti, ki niso bili državljani Republike

Slovenije (poleg možnosti načela vzajemnosti). Izbrisani se v primeru dedovanja nepremičnine, dokler so bili zaradi izbrisa brez dokumentov, niso mogli vpisati v zemljiško knjigo kot lastniki, s čimer je bila njihova pravica do premoženja kršena. Odgovor pa ni tako enoznačen v primeru pravice do pridobitve lastnine na nepremičninah prek kupne pogodbe. Pri tem je treba ločiti dve situaciji. Prva je, ko izbrisani niso imeli namena zaprositi za državljanstvo in so se odločili, da ohranijo status tujca z dovoljenjem za stalno prebivanje. V tem primeru so se odrekli tudi pravici do pridobivanja lastninske pravice na nepremičninah na način, drugačen od dedovanja in načela vzajemnosti. V ostalih primerih, ko so ljudje zaprosili za državljanstvo, pa je bila njihova vloga zavržena; ali ko so pričakovali, da bodo državljanstvo pridobili avtomatično; ali ko so hoteli zaprositi za državljanstvo, pa uradniki na že opisane načine niso hoteli sprejeti njihove vloge ali so jih z dajanjem neresničnih informacij od tega odvrgli, ni mogoče zaključiti, da so se posamezniki pravici do lastnine zavestno odpovedali ali da bi morali vedeti, da nepridobitev državljanstva pomeni tudi omejitve na področju pridobivanja lastnine na nepremičninah. Zgovoren je Tomislavov primer, ki je želel zaprositi za državljanstvo, a so mu uradniki povedali, da mu tega ni treba storiti takoj in da lahko zaprosi tudi leta 1992. Ta informacija je bila neresnična oziroma nepopolna, saj mu hkrati niso povedali, da po 26. decembru 1991 ne bo več mogel zaprositi po 40. členu Zakona o državljanstvu Republike Slovenije, ki je določal mnogo ugodnejše pogoje od pogojev za pridobitev državljanstva z naturalizacijo. Tomislav se je ne glede na navedeno znašel zaradi zanj ugodnih okoliščin, je pa zaradi njih glede varstva lastnine še danes v negotovosti:

A: Kako ste kupili stanovanje po Jazbinškovem zakonu?

T: Čisto enostavno, stari oče je bil živ, on je imel državljanstvo Slovenije, on je imel stanovanjsko pravico in ga je v bistvu odkupil, jaz sem dal denar, kasneje pa sem ga podedoval ...

A: Kasneje si prodal stanovanje in kupil parcelo?

T: Nisem mogel kupiti parcele, žena je kupila. Tu so me dobili, namreč lahko si prodal, nisi pa mogel kupiti. Še danes nismo tega uredili. Jaz sem bil imenovan kot priča pri nakupu hiše, to je notar naredil samo zato, da če slučajno prideva v konflikt z ženo, [...] sem imenovan kot priča pri dogodku, ne kot kupec. Se pravi, vse je napisano na njo. (Tomislav, 59 let)

V podobnem položaju so se znašli tisti, ki so družbeno stanovanje odkupili tako, da ga je formalno odkupil nekdo drug, ki je imel slovensko državljanstvo in ki so mu zaupali, sami pa so zagotovili denar. Dokler si niso uredili statusa in bili sposobni stanovanje prepisati nase, so bili ves čas v nevarnosti, da bo ta tretja oseba kot formalni lastnik stanovanje prodala brez njihove vednosti. Prav tako pa so imeli težave z lastnino na premočninah, ki jih je po zakonu potrebno napi-

sati na določeno fizično ali pravno osebo. Takšna lastnina je, na primer, avto, ki ga je potrebno registrirati na ime lastnika.

Varstvo premoženja je za izbrisane relevantno tudi z vidika pokojnin, za katere so njihovi delodajalci leta pred izbrisom vplačevali prispevke za pokojninsko in invalidsko zavarovanje. Po sodni praksi Evropskega sodišča za človekove pravice »premoženje«, zavarovano s 1. členom 1. protokola k EKČP, »pomeni bodisi obstoječe premoženje ali pa zahtevek oziroma terjatev, za katere upravičenec lahko izkaže, da jih upravičeno pričakuje. Upravičeno pričakovanje je lahko utemeljeno tudi na pogojih, ki jih je potrebno izpolnjevati za pridobitev določenih premoženjskih pravic.«³⁶ Sodišče je nadalje v pomen premoženja vključilo tudi pokojninske pravice, rekoč, da »čeprav konvencija ne vsebuje pravice do pokojnine kot take, lahko obvezno plačevanje pokojninskih prispevkov v pokojninski sklad pomeni lastninsko pravico v obsegu vplačil v ta sklad.«³⁷ Kot je v odločbi iz leta 2003 zapisalo Ustavno sodišče, »državljeni drugih republik zaradi nepriзнanja stalnega prebivanja od dneva, ko se je zaradi osamosvojitve Republike Slovenije spremenil njihov pravni status v status tujca, niso mogli uveljaviti določenih pravic, ki bi jim šle kot tujcem s stalnim prebivanjem v Republiki Sloveniji,«³⁸ med katerimi so tudi akontacije pokojnin, za katere so izbrisani plačevali prispevke. Ta pravica je še posebno pomembna za tiste, ki so s plačevanjem prispevkov izpolnili vsaj minimalne pogoje za invalidsko ali starostno pokojnino, vendar zaradi izgube statusa niso mogli do nje. Zakon sicer ne zahteva, da ima oseba slovensko državljanstvo ali sploh kakršenkoli status v Sloveniji, da pridobi pokojnino, vendar pa mora biti na splošno sposobna izkazati svojo istovetnost in izpolniti obrazec z vsemi potrebnimi podatki, ki jih je mogoče izpolniti le, če ima oseba status ali veljaven dokument (na primer stalno ali začasno prebivališče, davčno številko, številko osebnega dokumenta ipd). Oseba mora biti tudi fizično zmožna prejemati pokojnino na uraden naslov ali pa na račun pri banki. Izbrisani brez statusa v Sloveniji in brez veljavnih dokumentov tako pokojnine sploh niso mogli fizično prejemati.³⁹ Če pogojev za pridobitev dovoljenja za prebivanje v Sloveniji niso izpolnjevali, jim je preostalo le, da so Slovenijo zapustili, si uredili status drugje in nato s tako urejenim statusom zahtevali pokojnino iz Slovenije, če je bil med državami seveda sklenjen ustrezen sporazum. Takšne zahteve do izbrisanih, sploh starejših, ki so v Sloveniji pred izbrisom živeli desetletja, da državo zapustijo, so nesorazmerne in so izbrisanim preprečevale oziroma jim še preprečujejo uresničevanje pravice do varstva lastnine oz. premoženja. Zato so izbrisani v praksi pravico do varstva lastnine v obliki preje-

³⁶ Glej, na primer, sodbo EKČP z dne 24. 2. 2005, *Veselinški proti Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija*, § 75, in sodbo EKČP z dne 24. 2. 2005, *Djidrovski proti Nekdanji jugoslovanska republika Makedonija*, § 80. Glej tudi tožbo pred Evropskim sodiščem za človekove pravice z dne 4. 6. 2006 v primeru Makuc in drugi proti Sloveniji.

³⁷ Glej sodbo EKČP z dne 3. 10. 2000, *Wessels-Bergevoet proti Nizozemski*.

³⁸ Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-246/02 z dne 3. 4. 2003, 22. odstavek.

³⁹ Zanimivo je, da so številni izbrisani kljub izbrisu iz registra stalnega prebivalstva pridobili davčno številko, ki jim jo je Davčna uprava podelila po uradni dolžnosti, kar kaže na to, da njihove evidence niso bile usklajene z evidencami Ministrstva za notranje zadeve oziroma upravnih enot.

manja pokojnine lahko zahtevali šele po tem, ko so si uspeli urediti pravni status (na primer s prejemom državljanstva ali dovoljenja za stalno prebivanje). O tem pripoveduje Ekrem:

V Sloveniji sem delal od leta 1976 do 1992, ko so me odpustili kot tehnološki višek. Zaradi izbrisa sem od takrat naprej lahko delal le še na črno. Ko sem pred kratkim pridobil državljanstvo, mi je dr. Doplihar iz Ambulante za osebe brez zdravstvenega zavarovanja prišel urejati invalidsko pokojnino. Postopek za zdaj še ni končan. (Ekrem, 56 let)

Ta pravica pa je relevantna tudi z vidika, da zaradi izbrisa mnogi niso več imeli možnosti legalne zaposlitve, razen tistih, ki so jim delodajalci uredili delovno vizo, ki je na začetku lahko trajala največ tri mesece. Delali so lahko le na črno ali pa sploh ne, v obeh primerih pa seveda niso imeli plačanih nobenih prispevkov. Prav tako niso bili upravičeni do kakršnihkoli programov iz aktivne politike zaposlovanja ali javnih del, kot tudi ne do drugih ugodnosti, po katerih država nase prevzame del plačevanja prispevkov (kot denimo v primeru staršev, ki imajo veliko otrok). Ljudje so tako v življenju »v ilegali« izgubili številna leta (mnogi v najproduktivnejšem obdobju, ko bi lahko delali ali vsaj kandidirali za zaposlitev), ki jim nikoli ne bodo povrnjena, s tem pa so izgubili tudi večino možnosti, da bi imeli za ta leta kdaj plačane prispevke. V slednjem primeru sicer ni mogoče govoriti o kršitvi pravice do lastnine, saj je ta lastnina zgolj hipotetična, je pa dejstvo pomembno za razumevanje razsežnosti posledic, ki jih je izbris pustil v življenjih ljudi.

3.16 Pravica do svobode mišljenja, izražanja in prepričanja

Navedene pravice so v različnih dokumentih opredeljene nekoliko različno, vendar so med seboj povezane in jih velja v kontekstu izbrisa obravnavati skupaj. 18. člen SDČP določa, da ima vsakdo pravico do svobode misli, vesti in veroizpovedi; ta pravica vključuje svobodo spreminjati prepričanje ali vero, kakor tudi njuno svobodno, javno ali zasebno izražanje, bodisi posamezno ali v skupnosti z drugimi, s poučevanjem, z izpolnjevanjem verskih dolžnosti, z bogoslužjem in opravljanjem obredov. Zelo podobni sta tudi določbi 1. odstavka 18. člena MPDPP in 1. odstavka 9. člena EKČP. Nadalje 19. člen SDČP določa, da ima vsakdo pravico do svobode mišljenja in izražanja, všteti pravico, da nihče ne sme biti nadlegovan zaradi svojega mišljenja, in pravico, da lahko vsak išče, sprejema in širi informacije in ideje s kakršnimikoli sredstvi in ne glede na meje. MPDPP pravico do prepričanja še dodatno opredeljuje, saj v skladu z 18. členom tega pakta nihče ne sme biti prisiljen k nečemu, s čimer bi bila kršena njegova pravica imeti ali sprejeti vero ali prepričanje po lastni izbiri (2. odstavek). Glede svobodnega izražanja vere ali prepričanja so dopustne le tiste omejitve, ki jih določa zakon, in so potrebne za zavarovanje javne varnosti, reda, zdravja ali morale, ali pa temeljnih pravic in svobod drugih (3. odstavek). Nadalje MPDPP v 19. členu določneje opredeljuje pravico do svobode izražanja, in sicer v skladu s to določbo

nihče ne sme biti nadlegovan zaradi svojih mnenj, vsakdo ima pravico do svobodnega izražanja, omejitve teh pravic pa morajo biti določene z zakonom in potrebne zaradi spoštovanja pravic in ugleda drugih ter zaradi zaščite nacionalne varnosti, javnega reda, javnega zdravja ali morale. Enako določbo vsebuje tudi 2. odstavek 9. člena EKČP, 10. člen te konvencije pa podrobno opredeljuje svobodo izražanja in sicer tako, da ima vsakdo pravico do svobodnega izražanja, ki obsega svobodo mišljenja ter sprejemanja in sporočanja obvestil in idej brez vmešavanja javne oblasti in ne glede na meje.

Navedene pravice so za izbrisane pomembne predvsem z vidika okoliščin, v katerih se je izbris zgodil, pa tudi okoliščin, s katerimi se izbris opravičuje ter se z njimi nasprotuje njegovemu razreševanju. Gre za očitke izbrisanim, da:

- niso hoteli sprejeti slovenskega državljanstva, ko jim je bilo ponujeno;
- se niso odzvali pozivom za prestop v teritorialno obrambo;
- so nasprotovali osamosvojitvi Slovenije ali da so na referendumu o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije glasovali proti.⁴⁰

Treba je poudariti, da četudi bi bilo vse zapisano resnično, z vidika pravice do svobode mišljenja, izražanja in prepričanja ne gre za razloge, ki bi upravičevali nezakonit izbris. Odgovor na prvo trditev je, da čeprav izbrisani ne bi hoteli zaprositi ali sprejeti slovenskega državljanstva, bi bila to njihova legitimna odločitev, zavarovana s pravico do mišljenja in prepričanja. Tu je relevantno stališče takratnih in tudi poznejših oblasti, da je Slovenija izbrala načelo svobodne izbire, po kateri se lahko posameznik odloči za državljanstvo ali pa tudi ne, ter da mu ga država ne vsiljuje. Takšno stališče pa *ne vključuje* tudi stališča, da je ljudi, ki se niso odločili za slovensko državljanstvo, zaradi takšnega stališča dopustno kaznovati z odvzemom statusa, ki ga imajo in od katerega državljanstvo ni odvisno – to je status stalnega prebivalca. Podobno velja za drugi in tretji očitek, pri katerih je pojem prepričanja ali mnenja še bolj izražen. Četudi bi nasprotovali prestopu v teritorialno obrambo, če bi nasprotovali osamosvojitvi Slovenije ali če bi na referendumu glasovali proti osamosvojitvi, bi bilo to v skladu s pravico do svobode mišljenja in prepričanja ter ne bi opravičevalo nezakonitega odvzema statusa stalnih prebivalcev. Še več, četudi bi bil takšen razlog za odvzem statusa zapisan v zakonu, bi takšno določilo v primeru presoje ustavnosti Ustavno sodišče lahko razglasilo za neustavno, kot je v določenem primeru že storilo.⁴¹ Zaradi določenih dejanj bi bil lahko izbrisanim status stalnega prebivalca odvzet samo, če bi bili spoznani za krive storitve kaznivega dejanja (na primer proti varnosti države) in obsojeni na zaporno kazen več kot treh let, kot je takrat med pogoji za odvzem stalnega prebivališča določal 24. člen Zakona o tujcih iz leta 1991.

⁴⁰ Zadnji dve trditvi sta težko preverljivi in bi morali biti nerelevantni, vendar pa se je glede na sodno prakso Vrhovnega sodišča o obstoju takšnih okoliščin sklepalo na podlagi tega, da je na primer izbrisani, ki je bil zaposlen pri JNA in je moral ob umiku JNA oditi z delodajalcem, da je bil proti osamosvojitvi Slovenije. Pozneje je Ustavno sodišče takšno tolmačenje razglasilo za neustavno. Glej odločbo Ustavnega sodišča št. Up-77/94 z dne 16. 9. 1997.

⁴¹ Odločba Ustavnega sodišča št. Up-77/94 z dne 16. 9. 1997.

Nekateri izbrisani pripovedujejo, da se niso strinjali z osamosvojitvijo, ker se jim je zdela v nasprotju z zveznimi jugoslovanskimi zakoni. Nekateri izbrisani, ki so bili pripadniki JLA, tudi pripovedujejo, da niso hoteli prestopiti iz jugoslovanske armade v teritorialno obrambo, ker bi s tem izdali svojo vojaško prisego, da bodo spoštovali zakone SFRJ.

Moj prijatelj je delal za teritorialno obrambo – dvakrat je prišel in mi rekel, da prestopim v TO. Seveda sem rekel, da mi ne pride na misel, saj prvič – uniforma je nekakšen etični kodeks, zaprisegel sem. Drugič, ne glede na etični kodeks, jaz sem bil vpisan na podiplomski študij in s tem sem se želel ukvarjati. Ne pa da v Tolminu na nekoga merim s puško v TO. To je popolnoma brez smisla. (Željko, 49 let)

V mnogih primerih pa so ti očitki neutemeljeni, saj številni izbrisani, ki so sodelovali v intervjujih, trdijo, da so hoteli zaprositi za državljanstvo, pa uradniki niso hoteli vzeti njihove prošnje ali pa so jim naročili, naj se vrnejo po novem letu 1991/92. Mnogi izbrisani so se odzvali pozivom za prestop v teritorialno obrambo, pa so bili kljub temu izbrisani.⁴² Številni so na referendumu glasovali za osamosvojitve in so osamosvojitve tudi intimno podpirali, pa so bili kljub temu izbrisani. Posebej ilustrativen je primer izbrisane Begeša, ki je Sloveniji po plebiscitu, na katerem je glasoval za osamosvojitve, daroval okrog 1500 nemških mark, v humanitarne namene, da bi pomagal državi; zaradi tega mu je takratni predsednik vlade Lojze Peterle poslal tudi zahvalni dopis. Ali pa primer oseb, ki so prestopile v teritorialno obrambo, pa so bile kljub temu izbrisane (Begeš). Posploševanje določenega stališča ali pripisovanje stališč nekaterih posameznikov na vse izbrisane ne zagotavlja prave slike o problemu ter povzroča mešanje pravnih vprašanj s političnimi, ki pa s pravom človekovih pravic, vključno s pravico do mišljenja, izražanja in prepričanja, nimajo nobene zveze.

3.17 Svoboda združevanja

Glede na to, da skupnost izbrisanih vključuje več kot 25.000 posameznikov, ki jih družijo specifičen problem, za razrešitev katerega si kot skupnost prizadevajo, je svoboda združevanja zanje bistvenega pomena. Aktivno so jo začeli uresničevati in izvajati, ko so se zavedli, da se niso le oni sami znašli v tej situaciji in da ta ni posledica administrativne napake, ki bi se zgodila samo njim, kot so mislili prva leta po izbrisu.

Za ugotovitev, ali je bila svoboda združevanja izbrisanim kršena ali ne, je pomembno vprašanje vsebine te pravice. SDČP jo v 20. členu opredeljuje kot pravico vsakogar do svobodnega in mirnega zbiranja in združevanja, hkrati pa kot prepoved kogarkoli prisiliti k članstvu v kateremkoli društvu. MPDPP v 22. členu pravico opredeljuje še natančneje, kot pravico vsakogar do svobodnega

⁴² Prim. navedbe v Sodbi Vrhovnega sodišča št. U 329/95-6 z dne 25. 9. 1996.

združevanja z drugimi, vključno s pravico ustanavljati sindikate in se jim pridružiti za zavarovanje svojih interesov. To pravico je dovoljeno omejiti samo s tistimi omejitvami, ki jih določa zakon in so v demokratični družbi potrebne v interesu nacionalne in javne varnosti ter javnega reda ali varstva javnega zdravja ali morale, ali pa pravic in svoboščin drugih.⁴³

V splošnem je mogoče zaključiti, da glede na to, da imajo izbrisani dve društvi, ustanovljeni v skladu z Zakonom o društvih (Društvo izbrisanih prebivalcev Slovenije in Civilna iniciativa izbrisanih aktivistov), pravica do svoboda združevanja v smislu ustanavljanja združenj, katerih cilj je poprava krivic, ki so jih zaradi izbrisa utrpeli, ni bila kršena. Prav tako je mogoče ugotoviti, da glede na številna javna zbiranja, ki so jih izbrisani in njihovi podporniki organizirali v preteklih osemnajstih letih, tudi pravica do svobode javnega zborovanja ni bila kršena. Vendar pa bi bilo treba za natančno ugotovitev ravni spoštovanja pregledati tudi posamezne primere, v katerih zborovanja morda niso bila dovoljena. Tak primer bi lahko bila gladovna stavka izbrisanih dne 21. 2. 2005 v stavbi TR3 v Ljubljani, kjer je bilo nekoč predstavništvo Evropske komisije v Sloveniji, od koder so sredi noči varnostniki protestnike vrgli ven (Pistotnik 2007, 227). Ne glede na etično spornost takšnega dejanja pa tudi v tem primeru ni mogoče dogodka oceniti kot kršitve svobode združevanja, saj je dejanje izvedla varnostna služba stavbe, ki ni javni prostor, na katerem bi se lahko izvedlo zborovanje.

3.18 Manjšinske pravice

Manjšinske pravice so v 27. členu MPDPP določene kot obveznost tistih držav, v katerih živijo etnične, verske ali jezikovne manjšine, da osebam, ki pripadajo takim manjšinam, ne bo odvzeta pravica, da skupaj z drugimi člani svoje skupine uživajo svojo lastno kulturo, izpovedujejo in prakticirajo svojo vero ali uporabljajo svoj lasten jezik. Manjšinske pravice za izbrisane kot skupino ljudi s specifičnimi potrebami sicer niso relevantne, so pa relevantne za širše skupnosti, ki jim izbrisani pripadajo po narodnosti, jeziku ali veri. Izbrisani so glede na svoj jezik, izvor oziroma narodnostno pripadnost večinoma pripadniki hrvaške, bošnjaške, srbske, črnogorske, makedonske, albanske oziroma kosovske ter romske manjšine v Sloveniji. Nobena od navedenih manjšin v Sloveniji nima uradno priznanega manjšinskega statusa. Med njimi ima le romska skupnost tako po Ustavi kot po Zakonu o romski skupnosti status posebne etnične skupnosti, ki pa ni povsem enakovreden statusu narodne skupnosti, kot narodne manjšine poimenuje slovenska ustava. Ostale manjšine, ki jih navadno imenujemo nove, nepriznane ali neavtohtone manjšine, zajemajo konstitutivne narode nekdanje Jugoslavije. Podrobna analiza manjšinskih pravic, ki jih zahtevajo nepriznane manjšine, presega namen tega poglavja, zato naj za zaključek navedemo le, da

⁴³ Ta člen tudi ni ovira za zakonske omejitve, ki veljajo glede te pravice za člane oboroženih sil in policije (2. odstavek). Podobno opredelitev pa vsebuje tudi 11. člen EKČP.

če so izbrisanim kršene manjšinske pravice, potem so to pravice, ki so kršene narodni ali jezikovni manjšini, s katero bi se posamezni izbrisani poistovetili (več o manjšinah in jeziku piše Brankica Petković v tej knjigi).

4. Ekonomske in socialne pravice

Kot je bilo omenjeno že v uvodu tega poglavja, ekonomske, socialne in kulturne pravice sodijo v t. i. drugo generacijo človekovih pravic in izhajajo iz besede »enakost« iz gesla francoske revolucije. V teoriji prava človekovih pravic velja, da je uresničevanje pravic druge generacije pogojeno z že obstoječim uresničevanjem pravic prve generacije, oziroma da brez visokega spoštovanja prve generacije tudi pravice druge generacije niso uresničljive. Ti dve generaciji pravic se med seboj razlikujeta tudi po tem, da so za spoštovanje pravic druge generacije potrebna znatna finančna sredstva za razliko od prve generacije, ki da teh sredstev ne potrebuje, vendar ta kriterij vedno ne zdrži. Prepoved mučenja je, na primer, mogoče dosledno spoštovati s trajnim izobraževanjem ne le paznikov v zaporih, ampak družbe kot celote, za takšno izobraževanje pa je treba nameniti določena sredstva.

V okviru tega prispevka bodo obravnavane le ekonomske in socialne pravice, saj so kulturne pravice z izbrisanimi povezane toliko, kot je za izbrisane relevantna manjšinska tematika (več o tem glej Petković v tej knjigi).

Ekonomske in socialne pravice so tista skupina pravic, ki jih države v večji meri zagotavljajo svojim državljanom, medtem ko tujcem, ki živijo na njihovih ozemljih brez državljanstva, nudijo nižji obseg teh pravic, odvisno od njihovega pravnega statusa (na primer vrste dovoljenja za prebivanje). Podlago za različno obravnavanje državljanov in tujcev v državah »v razvoju« daje že tretji odstavek 2. člena MPESKP, ki določa, da z ustreznim upoštevanjem človekovih pravic in svojega nacionalnega gospodarstva lahko države »v razvoju« določijo, v kolikšni meri bodo ljudem, ki niso njihovi državljani, jamčile v tem paktu priznane ekonomske pravice. Če to velja za države »v razvoju«, bi a *contrario* lahko sklepali, da v »razvitih« državah tako razlikovanje med državljani in tujci ni dopustno. »Razvite« države se torej ne morejo sklicevati na dejstvo, da so prerevne, da tudi tujcem ne bi bile dolžne zagotavljati vseh v paktu navedenih ekonomskih in socialnih pravic. Tudi EKČP velja za vse prebivalce na ozemlju države podpisnice, ne glede na njihovo državljanstvo ali pravni status, kar pomeni, da morajo države tistih nekaj ekonomski in socialnih pravic, ki jih ta konvencija varuje, zagotavljati vsem državljanom in tujcem.

Dodatni mednarodnopravni dokument, pomemben na področju druge generacije človekovih pravic, je Evropska socialna listina (ESL). Zanj velja, da morajo države pogodbenice s to listino zavarovane pravice priznati državljanom ter tujcem z urejenim pravnim statusom, ki imajo državljanstvo druge države pogodbenice ESL. S tem izključujejo vse tujce, ki v državi pogodbenici nimajo pravnega

statusa, in vse tujce z urejenim pravnim statusom, a z državljanstvom države, ki ni država pogodbenica ESL. K številnim mednarodnim dokumentom oziroma njihovim specifičnim določbam države lahko podajo pridržek, kar pomeni, da kljub podpisu in ratifikaciji dokumenta določenih členov ali določb ne štejejo za zavezujoče. Slovenija je tako k ELS podala pridržek, da socialne pomoči ne bo priznala v enaki meri za svoje državljane in državljane drugih držav pogodbenic; to pomeni, da Slovenija šteje, da je ELS ne zavezuje niti za tujce s stalnim prebivanjem v Sloveniji, kar pomeni, da za izbrisane ne bi bila uporabna, tudi če bi ohranili svoj status. Je pa za izbrisane, če bi ohranili svoj status, uporabna določba iz Zakona o socialnem varstvu (Uradni list RS št. 54/1992 s spremembami), ki določa, da imajo pravico do socialne pomoči tudi tujci s stalnim prebivanjem.

Kot že omenjeno, je celotna slovenska nacionalna zakonodaja na področju ekonomskih in socialnih pravic zasnovana tako, da jih osebam zagotavlja v različnih obsegih glede na njihov pravni status. Poln obseg ekonomskih in socialnih pravic (pravica do dela, do socialne pomoči, do izobraževanja, do zdravstvenega varstva itd.) zagotavlja samo državljanom, velik delež teh pravic je dostopen tudi tujcem z dovoljenjem za stalno prebivanje, le določene pravice pa so priznane tudi tujcem z dovoljenjem za začasno prebivanje, medtem ko je tujcem brez statusa v Sloveniji priznana samo pravica do osnovnega šolanja, če gre za šoloobvezne otroke do 15 let. Iz navedenega je očitno, kakšen učinek je imel izbris na svoje žrtve: iz stalnih prebivalcev, ki so imeli dostop do vseh življenjsko pomembnih ekonomskih in socialnih pravic najprej v SR Sloveniji in do 26. 2. 1992 tudi v novi državi Sloveniji, so postali tujci brez vsakršnega statusa, ki jim je pripadla le ena sama pravica. Z izbrisom, za katerega se je v tistem času verjelo, da je utemeljen z zakonskimi predpisi, so oblasti na prefinjen način odvzele vsem izbrisanim možnost uveljavljanja ekonomskih in socialnih pravic, ki so jim do tistega trenutka pripadale. Ljudem oblasti torej niso preprečile dostopa do posameznih ekonomskih in socialnih pravic, ampak so z odvzemom statusa povzročile situacijo, v kateri ljudje niso več izpolnjevali ključnega pogoja – statusa stalnega prebivalca – za dostop do katerekoli pravice. Tako so se lahko vsa leta sklicevale na zakonske določbe, ki ljudem brez statusa – ne glede na to, da so ga izgubili zaradi naklepnega dejanja oblasti – niso omogočale dostopa do pravic, breme preživetja pa so v popolnosti prevalele na ramena žrtev tega ukrepa.

Da so bile izbrisanim zaradi izbrisa in njegovih posledic v obliki življenja brez statusa kršene njihove ekonomske in socialne pravice, je ob obravnavi periodičnega poročila Slovenije o izvajanju MPESKP ugotovil že Odbor Združenih narodov za ekonomske, socialne in kulturne pravice, ki je v svojih zaključkih najprej izrazil zaskrbljenost v zvezi z državljani nekdanje Jugoslavije, ki so bili izbrisani, zaradi česar so izgubili pravico do prebivanja v Sloveniji, posledično pa tudi svoje ekonomske in socialne pravice, vključno s pravico do dela, socialne varnosti, zdravstvenega varstva in izobraževanja. Nato pa je Sloveniji priporočil, da sprejme potrebne zakonodajne in druge ukrepe za popravilo kršitev,

vkjučno z vrnitvijo statusov stalnega prebivanja vsem prizadetim v skladu z odločbo Ustavnega sodišča. Ti ukrepi bi morali omogočiti posameznikom zahtevati svoje pravice in dostop do zdravstvenih storitev, socialne varnosti, izobraževanja in zaposlitve.⁴⁴

4.1 Pravica do izobraževanja

Pravica do izobraževanja je v različnih dokumentih opredeljena različno. SDČP v 26. členu določa, da ima vsakdo pravico do izobraževanja, ki mora biti brezplačno vsaj na začetni stopnji. Šolanje na začetni stopnji mora biti obvezno, tehnično in poklicno šolanje pa mora biti splošno dostopno. Glede višjega šolanja določa, da mora biti na osnovi doseženih uspehov vsem enako dostopno. Namen izobraževanja med drugim vidi v polnem razvoju človekove osebnosti. MPESKP v 13. členu pravico do izobraževanja opredeljuje bolj določno, tako da zavezuje države pogodbenice, da priznajo vsakomur pravico do izobraževanja ter da priznajo, da mora biti osnovno šolanje obvezno in vsem brezplačno dostopno; da mora postati srednje izobraževanje v svojih različnih oblikah, vključno s tehničnim in poklicnim izobraževanjem, splošno dostopno s pomočjo ustreznih ukrepov, zlasti s postopnim uvajanjem brezplačnega šolanja; da mora postati višje šolanje z ustreznimi sredstvi, zlasti s postopnim uvajanjem brezplačnega šolanja, vsem enako dostopno in odvisno od sposobnosti posameznika; da je treba osnovno izobraževanje za tiste, ki sploh niso bili deležni osnovnega šolanja ali pa ga niso končali, spodbujati ali ga čimbolj okrepiti. Na ravni Sveta Evrope pa določba 2. člena EKČP določa, da nikomur ne sme biti odvzeta pravica do izobraževanja.

Kot je bilo že omenjeno, so izbrisani šoloobvezni otroci do 15. leta starosti večinoma lahko uresničevali pravico do osnovnega šolanja, saj za to ni bilo potrebno izpolnjevati pogoja pravnega statusa. Vendar pa kljub temu obstajajo primeri, ko so imeli težave že pri vpisu v osnovno šolo.⁴⁵

V teh primerih je jasno, da gre za kršitev pravice otroka do osnovnega šolanja in s tem tudi do kršitve otrokovih pravic. Za otroke, ki so ostali brez statusa, so nato težave nastopile tudi pri vpisu v srednjo šolo, kot pripoveduje Jana S.:

Potem sem se šla vpisat v šolo. Hoteli so, da imam državljanstvo in dokumente, a nisem imela kaj pokazat, tako da se nisem mogla vpisat. To je bilo leta 1992, ko sem bila stara 15 let. [...] Na šolo sem bila že sprejeta, saj sem naredila sprejemce, a ko sem se hotela vpisat in nisem imela dokumentov, se nisem mogla. [...] Zaradi tega smo bili vsi napeti, nervoza je bila, nisem vedela, kam naj se obrnem, z denarjem smo imeli težave, kje naj kdo pomaga, nihče ni hotel, mislim, nihče ni razumel tega. Jokala sem, stalno sem jokala. Prosila, saj pravim, prosila sem tam

⁴⁴ CESCR, Concluding observations on Slovenia No. E/C.12/SVN/CO/1, of 25. 11. 2005.

⁴⁵ Izbrisani, ki je o tem poročal, ni želel biti imenovan.

na občini, pa nič. Oni so bili hladnokrvni, rekla sem jim, da ne morem v šolo. 'Ja,' pravi, 'morate imeti dokument', so rekli. Sem rekla: 'Pa dajte mi dokument, pa bom šla, a ne.' Kako brez dokumenta. Pojdite vi nekam čez mejo brez dokumenta. Tudi jaz tako v šolo ne morem it. In tam v šoli so rekli: 'Na žalost ne moremo te sprejeti.' Jaz sem se tako jokala. Obrnila sem se na center za socialno delo in ena gospa mi je rekla: 'Mlada ste, lahko delate.' Sem rekla: 'Gospa, kako naj jaz delam? S čim? Nimam nobenega dokumenta.' [...] Leta 2000 sem dobila državljanstvo in sem se takoj vpisala. Samo takrat jaz nisem imela več nobene volje, ker me je čisto minilo. Toliko let, a ne ... Takrat, ko si mlajši, imaš veselje za vse, ampak ko ti je šlo toliko živcev, pa toliko vsega, potem veš, da ti vse pade. (Jana S., 30 let)

Enake težave so nastale v primeru vpisa na fakulteto ali pa vpisa v višji letnik srednje šole ali fakultete. O takšni izkušnji svojega sina pripoveduje Jasna:

Sin je končal srednjo šolo, vpisal se je na fakulteto in končal prvi letnik, nato se je zgodil izbris. Ko se je hotel vpisati naprej, se ni mogel, ker ni imel urejenega statusa. Zato je študij prekinil. (Jasna, 61 let)

Otrokom in mladim, kot je Jana S., je bila zaradi izbrisa vsa leta, ko so bili brez statusa, kršena pravica do izobraževanja in do enakega dostopa do srednjih in višjih šol. Če bi obdržali status stalnih prebivalcev, bi se lahko vsaj proti plačilu vpisali tako v srednješolske ali višje ali visokošolske programe, ko pa so bili brez statusa, jim je preostalo le brezdelje ali delo na črno.

4.2 Pravica do dela

Pod pravico do dela je mogoče zajeti vse od pravice do dostopa ali do enakega dostopa do trga dela, do svobodne izbire zaposlitve, pravičnih delovnih pogojev, varstva pred brezposelnostjo, poklicnega usposabljanja ter do številnih drugih pravic, ki izhajajo iz delovne zakonodaje ter iz zakonodaje s področja zaposlovanja in dela tujcev. Mednarodni dokumenti znova vsebujejo različne vidike te pravice. Triindvajseti člen SDČP tako določa, da ima vsakdo pravico do dela in proste izbire zaposlitve, do pravičnih in zadovoljivih delovnih pogojev in do varstva pred brezposelnostjo. Po tem členu ima tudi vsakdo pravico do enakega plačila za enako delo brez kakršnekoli diskriminacije. Vsakdo, kdor dela, ima pravico do pravične in zadovoljive nagrade, ki zagotavlja njemu in njegovi družini človeka vreden obstoj in ki naj se po potrebi dopolni z drugimi sredstvi socialnega varstva. In ne nazadnje ima vsakdo pravico sodelovati pri ustanavljanju sindikata ali pridružiti se sindikatu za zavarovanje svojih interesov. Še podrobneje pravico do dela opredeljujeta 6. in 7. člen MPESKP. Določba 6. člena določa, da države pogodbenice priznavajo pravico do dela, ki obsega pravico do možnosti zaslužka s svobodno izbranim ali sprejetim delom, in jo z ustreznimi ukrepi varujejo. Med ukrepe, s katerimi bi morala

sleherna država pogodbenica poskrbeti, da bi bila ta pravica vseskozi uresničena, sodijo tehnično in poklicno usmerjanje in izobraževanje ter programi, politika in metode za doseganje stalnega ekonomskega, socialnega in kulturnega razvoja ter polne in produktivne zaposlenosti v razmerah, ki jamčijo človeku uživanje temeljnih političnih in ekonomskih svoboščin. Sedmi člen nadaljuje z določilom, da države pogodbenice priznavajo vsakomur pravico do pravičnih in ugodnih delovnih pogojev, ki zlasti zagotavljajo: nagrado, s katero sta vsem delavcem zagotovljena vsaj pravičen zaslužek in enako plačilo za delo enake vrednosti brez kakršnegakoli razločka; zlasti mora biti ženskam zajamčeno, da njihovi delovni pogoji niso težji od pogojev, ki so jih deležni moški, in da prejemajo za enako delo enako plačilo kot moški; hkrati pa morajo delovni pogoji zagotavljati človeka vredno življenje za delavce in za njihove družine. Države so zavezane zagotavljati zdrave in varne delovne pogoje; za vse enako možnost napredovanja pri delu v ustrezno višjo kategorijo, upoštevajoč pri tem le delovno dobo in sposobnosti; ter počitek, prosti čas, ustrezno omejitev delovnega časa in periodičen plačan dopust ter nadomestilo za praznične dni.

Vse navedeno je bilo za izbrisane v času, ko so bili ali so še brez statusa, nedosegljivo, prav tako pa so bile določene od navedenih pravic kršene tudi marsikomu, ki je delo obdržal, če mu je delodajalec uredil delovno vizo. Izbrisanim, ki jim delodajalci niso uredili delovne vize, je preostalo le še opravljanje različnih priložnostnih del na črno, ki jih je postavilo v položaj, podoben položaju drugih nedokumentiranih migrantov. To je položaj, v katerem delavec dela brez vsakih pravic, je v negotovosti glede prejema plačila, nima plačanih nikakršnih prispevkov, ni zdravstveno zavarovan pri delu, kar je še posebej nevarno v primerih težkih fizičnih del v gradbeništvu. O letih dela na črno pripoveduje izbrisana mati samohranilka s psevdonimom Indira:

Ves čas sem bila brez statusa, nič nisem imela. Delala sem po 23, 30, 34 ur skupaj. Brez prekinitve! Po koncu ene službe sem začela drugo in tako naprej. Čistila sem, tudi generalke sem delala, po podjetjih, stanovanjih, vse na črno. Vse za to, da sem lahko preživela svoje male otroke.⁴⁶ (Indira, 48 let)

Tisti, ki so bili brez statusa več let in so ves čas delali na črno, da bi se lahko preživali, so izgubljali tudi leta priznane delovne dobe. O tem pripoveduje Tomislav:

Rojen sem bil v Sloveniji, živel sem v Sloveniji. Leta 1982 ali 1983 sem odprl svojo obrt za izdelovanje drobnih kovinskih predmetov. Podjetje sem moral zapreti leta 1995, saj so me izbrisali iz obrtne zbornice, ker nisem imel slovenskega državljanstva. Redno sem zaposlen šele od leta 2006. Zaradi izbrisa sem izgubil 12 let delovne dobe. (Tomislav, 59 let)

⁴⁶ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

To sta le dva nazorna primera, ki poskušata prikazati, kako hud udarec je bil izbris za ljudi. Za podrobno presojo kršitev pravic do dela in iz dela bi bilo treba pregledati vsak primer posebej, vendar pa je v splošnem mogoče znova ugotoviti le, da so se oblasti z odvzemom statusa ljudem elegantno izognile temu, da bi jim morale priznati pravico do dela in s tem tudi vse pravice iz dela za tiste, ki so delali na črno. Izbris je pravico izbrisanih do dela kršil posredno; drži namreč, da pravice do dostopa do trga dela niso imeli zato, ker so bili brez pravnega statusa, a brez pravnega statusa so bili zato, ker jim je bil nezakonito odvzet. Argument proti ugotovitvi, da je šlo za kršitev pravice do dela, bi bil argument *non sequitur* – kako naj vendar sklepamo, da določena oseba od izbrisa do leta 1997 ni bila zaposlena zaradi izbrisa? Kajti medtem ko je osnovni vzrok izgube dela ležal v izbrisu, pa je v nadaljevanju k brezposelnosti morda pripomogla sprememba v družbenem sistemu, ki je mnogo podjetij privedla do stečaja, ali pa pomanjkljiva izobrazba ali premalo delovnih izkušenj, morda pa tudi zdravstveno stanje, zaradi katerega oseba ni mogla delati. Na ta argument je mogoče odgovoriti tako, da vse navedeno lahko drži takoj, ko ima oseba *dostop* do trga dela, ki ji ga daje pravni status, konkretno status stalnega prebivalca. To je namreč pogoj, ki je bil odvzet nezakonito in katerega izbrisani zaradi izbrisa niso mogli izpolnjevati. Ko bi bila ali ko je bila ta krivica popravljena in ko je izbrisani status uspel dobiti nazaj, takrat so šele nastopili pogoji, v katerih je lahko na trgu dela potencialnim delodajalcem ponudil svojo izobrazbo, znanja in delovne izkušnje. In šele takrat bi lahko delodajalci ugotavljali, ali lahko z njimi prispeva k delovnemu procesu in se odločali, ali ga zaposliti ali ne.

4.3 Pravica do socialne varnosti

Glede na 22. člen SDČP ima vsakdo kot član družbe pravico do socialne varnosti in pravico do uživanja, s pomočjo prizadevanja svojih skupnosti in mednarodnega sodelovanja in v skladu z ureditvijo in sredstvi neke države, ekonomskih, socialnih in kulturnih pravic, nepogrešljivih za njegovo dostojanstvo in svoboden razvoj njegove osebnosti. Nadalje 9. člen MPESKP, ki velja za vse prebivalce na ozemlju države pogodbenice, ne glede na status, določa, da države pogodbenice tega pakta priznavajo vsakomur pravico do socialne varnosti, všteti tudi socialno zavarovanje, ki pomeni pravico do socialne pomoči države v primeru, da oseba nima drugih dohodkov. O življenju brez socialnega zavarovanja pripoveduje Ekrem, ki ga tako kot vseh ostalih o izbrisu iz registra stalnega prebivalstva ni obvestil nihče:

Da je nekaj narobe, sem ugotovil leta 1992, ko sem dobil odpoved, saj se po tem nisem mogel prijaviti na Zavod za zaposlovanje, ker nisem imel veljavnih dokumentov. Šel sem na upravno enoto, da bi si naredil nove, pa so me povsod za-

vrnili in mi rekli, naj si uredim status tujca. V tistem času je bilo to nemogoče, nisem mogel prinesiti nobenih papirjev, saj je bila moja matična občina na vojnem področju. (Ekrem, 56 let)

Sin za svojega očeta Begeša, ki je eden najstarejših še živečih izbrisanih, pripoveduje:

Oče je bil rojen leta 1920 v današnji Madžarski, v Slovenijo je prišel leta 1956 iz Hrvaške. Stalno bivanje je v [kraj v Sloveniji] pridobil leta 1958. Leta 1997, ko si je oče zdrobil palec na nogi, ni mogel v bolnišnico. Odšel sem na socialno, kjer so mi povedali, da oče nima priznanih pravic iz naslova socialnega zavarovanja. Nisem mogel verjeti, saj je oče vso svojo delovno dobo plačeval prispevke. Razlog, da je izgubil pravice, bi naj bil to, da je pripadnik JLA. Oče nikoli ni bil zaposlen v, niti kako drugače povezan z JLA. Med odgovori na vloge za vrnitev socialnih pravic je oče med drugim prejel tudi dokument, v katerem piše, da mu socialne pravice niso pripadale 'glede na tedanje politične razmere'. (Begeš, 89 let)

Izbris je iz stanja, ko je oseba imela status stalnega prebivalca in s tem vse najpomembnejše ekonomske in socialne pravice v Sloveniji, privedel do stanja brez kakršnegakoli statusa, in s tem do stanja brez vsakršne socialne varnosti. Znova bi bilo mogoče uporabiti enak argument *non sequitur*, da omejitev dostopa do pravice do socialnega zavarovanja ne izhaja neposredno iz izbrisa, temveč iz zakonskih določb, ki za vplačevanje socialnih prispevkov v Sloveniji zahtevajo dovoljenje za bivanje v Sloveniji. Ta argument pa je znova mogoče ovreči z odgovorom, da je bil ta temeljni pogoj izbrisanim nezakonito odvzet s strani oblasti, ki so s tem povzročile, da izbrisani tega pogoja niso mogli izpolnjevati. Pravica do socialne varnosti je povezana tudi s pravico do premoženja v delu, ki se nanaša na pokojnine, do katere so bili upravičeni nekateri posamezniki, ki so izpolnili minimalne pogoje za pridobitev invalidske ali starostne pokojnine. Če do te pokojnine niso bili upravičeni, jim ni bila kršena le pravica do premoženja, temveč tudi pravica do socialne varnosti. S pravico do socialne varnosti je povezana tudi pravica do varstvenega dodatka, opredeljena v slovenskem notranjem pravu, in sicer v Zakonu o pokojninskem in invalidskem zavarovanju. Dejstvo, da je pridobitev te pravice odvisna od tega, ali ima oseba stalno prebivališče v Sloveniji ali ne, je potrdilo tudi Vrhovno sodišče v sklepu št. VIII Ips 248/99 z dne 7. 12. 1999, in ugotovilo, da je pridobitev pravice do varstvenega dodatka odvisna od predhodne rešitve vprašanja, ali je bila oseba v času, za katerega uveljavlja to pravico, upravičena do stalnega prebivališča v Sloveniji. Dejstvo, da so se oblasti zavedale tega, da bodo izbrisani z izbrisom izgubili pravice iz socialnega zavarovanja, jasno izhaja iz dopisa takratnega ministra za notranje zadeve Igorja Bavčarja z dne 4. 6. 1992. V njem minister Vladi Republike Slovenije predlaga, naj odmisli pridobljene pravice izbrisanih, ki izvirajo iz njihovega stalnega prebivališča, saj

bodo v nasprotnem primeru upravičeni do socialne pomoči po Zakonu o socialnem varstvu, ki je bil v tistem trenutku v pripravi.⁴⁷

4.4 Pravica do osnovne oskrbe in varstva pred revščino

Čeprav med posameznimi človekovimi pravicami ni mogoče vzpostavljati hierarhije in so z vidika varstva vse enako pomembne, pa bi z vidika vsakodnevnega preživetja za pravico do osnovne oskrbe in varstva pred revščino lahko rekli, da gre za najbolj temeljno od vseh temeljnih ekonomskih in socialnih pravic. Vključuje pravico do varstva pred socialno izključenostjo ter pravico do osnovnega življenjskega standarda, ta pa je v državah – tudi v Sloveniji – največkrat zagotovljen s pravico do socialne denarne pomoči in s pravico do otroškega dodatka. Socialna denarna pomoč in otroški dodatek sta prejemka, ki ne izvirata iz predhodnih zavarovanj ali plačanih prispevkov. V Sloveniji je do socialne denarne pomoči upravičena vsaka oseba s stalnim prebivališčem v Sloveniji, ki je brez vsakršnih dohodkov ali so njeni dohodki pod zakonsko določenim življenjskim minimumom. Do otroškega dodatka pa je v skladu s 65. členom Zakona o starševskem varstvu in družinskih prejemkih⁴⁸ upravičen eden od staršev za otroka, ki ima v Sloveniji prijavljeno prebivališče, če dohodek na družinskega člana ne presega 99 odstotkov povprečne plače v državi.

V 25. členu SDČP, ki velja za vse prebivalce na ozemlju držav pogodbenic ne glede na status, je ta pravica določena kot pravica vsakogar do takšne življenjske ravni, ki zagotavlja njemu in njegovi družini zdravje in blaginjo, vključno s hrano, obleko, stanovanjem, zdravniško oskrbo in potrebnimi socialnimi storitvami; pravico do varstva v primeru brezposelnosti, bolezni, delovne nezmožnosti, vdovstva ter starosti ali druge nezmožnosti pridobivanja življenjskih sredstev zaradi okoliščin, neodvisnih od njegove volje. Otroci in matere so upravičeni do posebne skrbi in pomoči. Nekoliko drugače pravico določa 11. člen MPESKP, ki pravi, da države pogodbenice tega pakta priznavajo vsakomur pravico do življenjskega standarda, ki zadostuje zanj samega in za njegovo družino, v številu ustrezno hrano, obleko in stanovanje in pravico do stalnega izboljševanja njegovih življenjskih razmer.

V procesu raziskovanja posledic izbrisa je terenska skupina pri posameznikih ali družinah naletela na številne hude primere revščine, ki so bili posledica izbrisa, pri tem pa se prizadeti, ki so bili brez statusa in brez veljavnih dokumentov, niso mogli obrniti po pomoč na nobeno od državnih ustanov, ki so ustanovljene prav z namenom reševanja socialnih stisk. Obrnili so se lahko le na Karitas

⁴⁷ Dopis Ministrstva za notranje zadeve Igorja Bavčarja Vladi Republike Slovenije, št. 0016/1-S-010/3-91 z dne 4. 6. 1992.

⁴⁸ Zakon je bil sprejet leta 2001 in kasneje spremenjen. Pred sprejetjem Zakona o starševskem varstvu in družinskih prejemkih je otroški dodatek urejal Zakon o družinskih prejemkih, Uradni list RS št. 65/1993.

ali Rdeči križ, kjer zaposleni niso preverjali statusa iskalcev pomoči. Socialno stisko, v kateri je po izbrisu živela, opisuje Emina:

Težko smo se preživljali. Težki časi so bili. Recimo, če je otrok kaj rabil, sem uporabila, kar sem imela od mojih bratov. Če sem kaj imela, sem morala prodat, da sem šla kupit za jest. Da otrok ni bil lačen. Ali pa sem šla na trg, včasih sem kupila blago, pa sem doma šivala na stroj torbice, cekarje in takšne stvari. Nato sem šla na tržnico, pa tisto prodajala takrat za 30 tolarjev, da sem se s tem lahko preživljala. Da sem otroku kupila za jest. (Emina, 47 let, in Jasmin, 19 let)

Indira, ki smo jo spoznali že v poglavju o pravici do dela, nadaljuje:

Otrokom je bilo težko brez dokumentov. Jaz sem delala, oče nas je zapustil in ko sem prišla domov, je bil starejši tako ... živčen. Prišla sem utrujena, samo ulegla bi se lahko, on pa živčen. Rekel je, da ni kot drugi otroci, da nima nič in s svojimi prijatelji ne more nič, tako da mi je bilo res hudo. [...] Če bi dlje časa trajalo, ne bi zdržala. Ker sem šla v eno službo popoldne, potem v nočno, na kateri sem ostala celo noč, do jutra. Zjutraj pa v drugo službo, na drugo stran delat. Potem do štirih, ob štirih pa grem spet delat isto popoldne. In tako brez prekinitve.⁴⁹ (Indira, 48 let)

Da so nekateri ob pomanjkanju trpeli tudi lakoto, pripoveduje sin izbrisanege Begeša:

Oče ni imel denarja, ni mogel priti do pokojnine, tako da je – jaz sem se čudil zaradi nekaterih stvari – po kontejnerjih iskal zavrženo hrano. V trgovini pa so mu pripravljali hrano, ki ji je potekel rok in bi jo sicer zavrgli, na primer krofe, jogurte, tako da si je to lahko nesel domov. (Begeš, 89 let)

Za navedene situacije je moč skleniti, da ti izbrisani niso uživali varstva pred revščino, temveč so trpeli hudo socialno izključenost. Sami si niso mogli zagotoviti življenjske ravni, ki bi njim in njihovim družinam zagotavljala zdravje in človeka dostojno življenje, hkrati pa se zaradi odsotnosti pravnega statusa niso mogli obrniti na nobenega od državnih organov, kot bi se lahko, če bi še na-prej imeli status stalnih prebivalcev, ki jim je bil odvzet.

4.5 Pravica do zdravstvenega varstva

Ker je področju zdravja posvečeno posebno poglavje Uršule Lipovec Čebtron v tej knjigi, se v tem razdelku ne bomo spustili v podrobnosti zdravstvenega stanja izbrisanih, ampak se bomo kot pri ostalih pravicah zadržali na ravni obravnave spoštovanja pravice vsakogar do zdravja. Glede na 12. člen MPESKP pravica do zdravja pomeni pravico do najvišjega dosegljivega standarda fizičnega in mentalnega zdravja. Ukrepi, s katerimi si države članice pakta prizadevajo za

⁴⁹ Iz bosanskega jezika prevedla Neža Kogovšek.

polno uresničitev te pravice, morajo obsegati tudi tiste, ki so potrebni za zmanjšanje števila mrtvorojenih in umrljivosti otrok ter za zagotovitev zdravega razvoja otrok; za izboljšanje vseh oblik higiene okolja in industrijske higiene; za preprečevanje in zdravljenje epidemičnih, endemičnih, poklicnih in drugih bolezni in nadzor nad njimi; in za ustvarjanje razmer, v katerih bi bila vsem zagotovljena pomoč zdravstvene službe v primeru bolezni.

Glede na to, da so izbrisani izgubili vsakršen status, so bili številni mnoga leta brez vsakršnega zdravstvenega zavarovanja. Obvezno zdravstveno zavarovanje so imeli urejeno, če so se uspeli zaposliti na osnovi delovnega vizuma ali če so pridobili dovoljenje za stalno prebivanje, če pa so pridobili le dovoljenje za začasno prebivanje, so si lahko sami plačali zdravstveno zavarovanje. Le redki so si ga, ker je bilo to potrebno storiti pri komercialni zavarovalnici, kar je še danes mnogim finančno nedosegljivo. Ekrem pripoveduje:

Še danes nimam urejenega zdravstvenega zavarovanja, saj si ga ne morem urediti brez osebne izkaznice. Pred letom 2000 nisem imel nobenih zdravstvenih problemov, takrat pa sem zbolel za hudo obliko diabetesa. Dve leti sem bil popolnoma brez zdravljenja, potem pa me je začel zdraviti dr. Doplihar [upokojeni zdravnik iz Ambulante za osebe brez zdravstvenega zavarovanja v Ljubljani, op. avtorice]. Od takrat prejmem dve injekciji insulina dnevno, zaradi hudih bolečin v nogah pa moram jemati močna protibolečinska sredstva. (Ekrem, 56 let)

Iz navedenih primerov je očitno, da je bila izbrisanim z izbrisom iz registra stalnega prebivalstva kršena pravica do enakega dostopa do zdravstvenega varstva in zdravstvenih storitev, saj bi jim obvezno zdravstveno zavarovanje in vse storitve, ki jih le-to zajema, v skladu z Zakonom o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju pripadle le, če bi ohranili status stalnih prebivalcev. Dostop do zdravstvenega varstva je bil mogoč samo proti plačilu, kar pomeni, da so bili finančno šibki izbrisani v slabšem položaju od tistih, ki so si plačevanje zdravstvenih storitev in zdravil lahko privoščili.

4.6 Pravica do nastanitve

Pravica do nastanitve v MPESKP ni opredeljena kot posamična pravica, temveč kot ena od pravic, ki jih je treba zagotavljati za doseganje ustreznega življenjskega standarda. Tako izhaja iz 25. člena SDČP in 11. člena MPESKP, ki določata, da države pogodbenice vsakomur priznavajo pravico do življenjskega standarda, ki zadostuje zanj samega in za njegovo družino, vštevši ustrezno hrano, obleko in stanovanje ter pravico do stalnega izboljševanja njegovih življenjskih razmer.

Izbrisani so z izbrisom izgubili vsakršno možnost zakonitega dostopa do stanovanj. Pred izbrisom so imeli v večini primerov stanovanjsko pravico v stanovanjih družbenih podjetij, v katerih so bili zaposleni, ali pa v vojaških stanova-

njih, ki so po osamosvojitvi prešla v last Ministrstva RS za obrambo.⁵⁰ Izbrisani, ki so imeli stanovanjsko pravico kot občani v skladu z Zakonom o stanovanjskih razmerjih iz leta 1982, po izbrisu zaradi izgube statusa niso imeli pravice do odkupa stanovanj po Stanovanjskem zakonu iz leta 1991 (znanem kot Jazbinškov zakon), pred izbrisom pa stanovanja niso mogli odkupiti zato, ker so bili do pridobitve državljanstva ali do izteka rokov po 2. odstavku 81. člena Zakona o tujcih s slovenskimi državljani izenačeni v vseh pravicah in obveznostih, razen v pravici do pridobitve lastninske pravice na nepremičninah. Vsak državljan druge republike SFRJ je tako stanovanje po tem zakonu lahko odkupil le, če je postal slovenski državljan. Ker izbrisani stanovanja niso mogli odkupiti, so lahko v obdobju od 19. 10. 1991 (dan začetka veljavnosti Stanovanjskega zakona) do 26. 2. 1992 (dan izbrisa) sklenili najemno pogodbo. Tako se je zgodilo v primeru izbrisane Jasne:

Stanovanja nismo izgubili, ostali smo v njem, saj je bil v lasti nekdanjega podjetja mojega moža. Dobili smo ponudbo, da ga lahko odkupimo, ampak ker nismo imeli stalnega prebivanja, ga nismo mogli. Zdaj plačujemo najemnino, 140 evrov plus stroške. Imamo pa samo sobo veliko 39 kvadratov. (Jasna, 61 let)

Iz izjave izhaja, da se sogovornica ne zaveda, da stanovanja ne bi imela pravice odkupiti, tudi če bi ohranila status stalnega prebivanja, saj bilo za nakup stanovanja treba imeti slovensko državljanstvo. Sklenila je lahko samo najemno pogodbo, po izbrisu pa niti sklenitev najemne pogodbe zaradi izgube statusa ni bila več mogoča. V teh primerih je zato prišlo do prisilnih izselitev iz stanovanj (deložacij) ali pa so bila stanovanja zasežena ali na drug način odvzeta v času njihove odsotnosti (na primer v primerih izгона iz države ali druge odsotnosti). Če oseba stanovanja ni odkupila in zanj ni sklenila najemne pogodbe ter ga je posledično izpraznila, ji je v skladu s 126. členom stanovanjskega zakona pripadala pravica do odpravnine (vrsta odškodnine) za vlaganja v stanovanje, ne glede na to, iz katerega razloga stanovanje ni bilo odkupljeno. Da okoliščine v zvezi z državljanstvom ali pravnim statusom za pravico do odpravnine niso relevantne, je potrdilo tudi Vrhovno sodišče.⁵¹

Izbrisani so bili kot osebe brez statusa na področju stanovanja po izbrisu zato odvisni od pomoči znancev ali sorodnikov ali pa jim je preostala možnost neprijavljenega najema stanovanja na trgu. Tisti, ki so zatem izgubili tudi vsakršen vir preživljanja (ker so, na primer, zboleli in niti delati na črno niso mogli), so bili v najbolj ranljivem položaju. Stanka pripoveduje:

Leta 1992 sem vložila prošnjo za odkup stanovanja po Jazbinškovem zakonu, vendar do tega nisem bila upravičena, ker nisem imela državljanstva. Leta 2001 je lastnik [...] stavbo, v kateri je stanovanje, prodal tretji osebi, ne da bi upošteval mojo predkupno pravico in me o tem obvestil. Šele ko me je novi lastnik hotel de-

⁵⁰ Do prenosa lastninske pravice je prišlo na osnovi 11. člena Stanovanjskega zakona (SZ), Ur. l. RS št. 181/1991-1.

⁵¹ Sklep Vrhovnega sodišča št. II Ips 397/94 z dne 7. 2. 1996.

ložirati, sem izvedela za to. Sprožila sem sodni postopek, a sodišče je odredilo deložacijo, sodba pa še ni pravnomočna. Vmes sem bila pogosto žrtev verbalnega in fizičnega nasilja s strani novega lastnika. (Stanka, 63 let)

Mnogo jih je zaradi izbrisa postalo brezdomcev v vseh pomenih besede – od tega, da so ves čas menjavali različna začasna prebivališča, do prebivanja v barakah, ali pa na prostem (glej zgoraj zgodbo o Miroslavu). Z izgubo stanovanja in virov dohodka se je občutno poslabšala tudi njihova zdravstvena situacija, zato so izbrisani, ki imajo izkušnjo brezdomstva, večinoma v zdravstveno težjem položaju od tistih, ki jim je bila ta izkušnja prihranjena (Lipovec Čebren 2007, 228).

Ranljivost izbrisanih na področju dostopa do stanovanj povečuje dejstvo, da tudi če bi svoj status stalnih prebivalcev ohranili, ne bi imeli pravice dostopa do neprofitnih stanovanj, saj za ta dostop glede na Stanovanjski zakon stalno prebivanje ne zadostuje. Treba je izpolnjevati pogoj slovenskega državljanstva, kar je pogoj, ki stalne prebivalce na področju pravice do socialnega stanovanja glede na SDČP in MPESKP neupravičeno postavlja v slabši položaj v primerjavi s slovenskimi državljani.

5. Pravice otrok

Zaradi svoje ranljivosti so otroci v družbi posebej varovana skupina, zato imajo države po mednarodnih konvencijah do njih dodatne obveznosti. Glede na zadnje štetje izbrisanih, ki je bilo na Ministrstvu za notranje zadeve opravljeno januarja 2009, je bilo med 25.671 izbrisanimi kar 5360 oseb mlajših od 18 leta oziroma skoraj 21 odstotkov. Glede na to, da otroci niso mogli vložiti vloge za državljanstvo sami zase, temveč so jo v skladu s pravili morali vložiti njihovi starši ali skrbniki, so v izgubi pravnega statusa sledili svojim staršem ali skrbnikom. Le redko se je zgodilo, da so starši vložili vlogo za državljanstvo samo zase, za otroka pa ne, se je pa dogajalo, da so staršem vlogo za državljanstvo odobrili, otrokom pa ne, čeprav je bila vložena na isti dan (glej zgoraj primer Tatjane, ki je bila izbrisana kot mladoletna).

Poleg vseh navedenih pravic, ki so bile v tem poglavju že obravnavane, so otrokom po Konvenciji o otrokovih pravicah zagotovljene še dodatne pravice. Pri obravnavi otrok morajo biti v skladu s 3. členom konvencije pri vseh dejavnostih v zvezi z otroki, bodisi da jih vodijo državne bodisi zasebne ustanove za socialno varstvo, sodišča, upravni organi ali zakonodajna telesa, otrokove koristi glavno vodilo. Podpisnice te konvencije se zavezujejo, da bodo otroku zagotovile takšno varstvo in skrb, kakršno je potrebno za njegovo blaginjo, upoštevaje pravice in dolžnosti staršev, zakonitih skrbnikov ali drugih posameznikov, ki so zakonsko odgovorni za otroka, in da bodo v ta namen sprejele vse ustrezne zakonodajne in upravne ukrepe. Nadalje pa morajo države pogodbenice tudi zagotoviti, da se bodo ustanove, službe in zavodi, odgovorni za skrb ali varstvo otrok, prilagodili

normam, ki so jih predpisale pristojne oblasti, še posebej na področju varnosti, zdravja ter števila in usposobljenosti osebja, pa tudi zajamčile ustrezen nadzor.

Pravice, zavarovane s Konvencijo o otrokovih pravicah, ki so za izbrisane otroke še posebno relevantne, so:

- Pravica biti vpisan v rojstno matično knjigo in pravica pridobiti državljanstvo, določeni s 7. členom konvencije: glede na določbe konvencije so države pogodbenice dolžne zagotoviti uresničevanje teh pravic v skladu s svojo notranjo zakonodajo in obveznostmi, ki jim jih nalagajo ustrezni mednarodni akti s tega področja, še posebej tam, kjer bi bil otrok sicer brez državljanstva. Po slovenski zakonodaji je pri pridobitvi državljanstva prevladovalo in še vedno prevladuje načelo *ius sanguinis* (pridobitev državljanstva po rodu), ki je v praksi izgledalo tako, da so bili otroci, ki so se rodili v Sloveniji staršem, ki so bili republiški državljani ene od drugih republike nekdanje Jugoslavije, vpisani v republiško državljansko knjigo svojih staršev. Če sta bila starša republiška državljana različnih republik, je bil otrok vpisan v tisto knjigo, za katero sta se dogovorila starša. Vendar kot kažejo raziskave, ta pravila niso bila dosledno spoštovana, pravica otrok do vpisa v rojstno matično knjigo pa je bila pogosto kršena. Na primer v primeru Ismetine hčerke, ki je bila dve leti po rojstvu v Sloveniji brez vsakršnega statusa, saj je niso hoteli vpisati v rojstno matično knjigo Republike Slovenije, na ambasadi BiH pa ji niso mogli pomagati, ker je bila rojena v Sloveniji in ker njena starša nista bila priznana kot bosanska državljana.
- V takšnih primerih lahko sklepamo tudi na kršitev pravice otroka do lastne identitete, ki v skladu z 8. členom konvencije pomeni pravico do ohranjanja identitete, ki vključuje državljanstvo, ime in družinska razmerja, v skladu z zakoni, brez nezakonitega vmešavanja oblasti.
- Za izbrisane otroke je pomembna tudi pravica, da niso ločeni od svojih staršev, kot je določeno v 9. členu konvencije. Ta pravica je bila kršena v primerih, ko je prišlo do izгона enega od staršev, ki je na ozemlju Slovenije zaradi izbrisa prebival brez dovoljenja za prebivanje. Konvencija nadalje določa, da če je taka ločitev posledica kakršnegakoli postopka države, kot je na primer izgon, mora država otroku nuditi podatke o tem, kje se starš nahaja. Dodajmo, da glede na to, da so bili izbrisani izgnani na način, da so bili »privedeni do državne meje«, kot je bilo zaukazano z depešo, ter da so imeli zadnje stalno prebivališče prijavljeno v Sloveniji, slovenski organi seveda niso vedeli, kjer se izgnani starš nahaja. Dodaten dokaz, ki to trditev podpira, so informacije, navedene na potrdilu o stalnem prebivališču, kjer je od izbrisa dalje – ne glede na dejansko stanje – navedena nekdanja republika, katere republiško državljanstvo naj bi imel izbrisani starš, v najboljšem primeru tudi občina, niso pa znani primeri, da bi bil poleg tega naveden tudi točen naslov izbrisane starša v tej drugi republiki.

- Glede na to ter tudi glede na siceršnji odnos oblasti do izbranih ni moč pričakovati, da bi bila spoštovana tudi naslednja pravica otroka, to je pravica otroka do vzdrževanja stikov s starši in pravica vstopa in izstopa iz države v ta namen (10. člen konvencije).

Da je izbris nekatere otroke še posebej hudo prizadel, kaže izjava danes 23-letnega Roma, ki je bil ob izbrisu še otrok:

Tu sem 23 let. Rojen sem 1985 v Ljubljani. Izbrisan sem, izbrisali so me. Tukaj sem odrasel brez staršev. Starša sta se ločila. V šolo nisem šel nikoli v življenju. Nihče mi ni pomagal, da bi me vpisal v šolo. Nisem imel niti enega dokumenta. Pred kratkim sem vložil za stalno bivanje. Rad bi se naučil jezika. Ves čas sem tu v naselju, mi tu govorimo jugoslovansko ali romsko – to je naš jezik. Zelo malo znam slovenščine. Ali bi mi lahko nekako pomagali, da se vpišem v šolo? Celo življenje sem tukaj, nikoli nisem šel niti en dan v šolo. Moji starši so se ločili. Mama je odšla, oče pa ni skrbel zame. Živel sem pri različnih sorodnikih, pri teti, pri stricu itd. Povsod malo sem živel. Niti v šolo nisem šel, niti dokumentov nimam. Bratranec mi je rekel, da ne morem živeti brez dokumentov. Jaz nisem vedel, kako se vložiti za dokumente. On je šel z mano in oddal sem za stalno bivanje, pred dvema tednoma. Ne vem, kam bi se jaz lahko vpisal v šolo. Tukaj narod slabo pomaga. Nepismen sem, ne znam pisati niti brati. (Damir, 23 let; Hrženjak et al. 2008, 89–91)

V navedenem primeru zagotovo lahko ne le trdimo, da je prišlo do kršenja številnih otrokovih pravic (najbolj očitna je kršitev pravice do obiskovanja osnovne šole, ki je univerzalna in za dostop do nje ni potrebno imeti nikakršnega statusa); še več, težko je najti pravico, ki temu otroku ni bila kršena, saj se ob odsotnosti staršev zanj ni zanimala nobena od socialnih služb, pristojnih za takšne primere. V življenju otrok, ki jih je doletel izbris, pa ni trpelo le spoštovanje njihovih človekovih pravic, temveč je bilo trpljenje širše. Jasmin, ki je bil izbrisan kot otrok, pripoveduje:

Mnogo solz sem potočil zaradi tega, nisem razumel, zakaj drugi otroci lahko, jaz pa ne. Krivil sem mamo, večkrat sem ji zaklical, zakaj me je sploh rodila, če se še igrati ne smem tako kot drugi otroci. Šele danes razumem, da mama ni kriva, da je kriva država, zato odgovorne, ki so takrat storili to diskriminatorno dejanje, pozivam, da naj mi povrnejo vse pravice, ki mi pripadajo ter jih sprašujem, kdo in kako mi bo povrnil moje izgubljeno otroštvo. (Jasmin, 19 let)

6. Prepoved diskriminacije

Poglavje končujemo z obravnavo načela prepovedi diskriminacije ter z enakostjo pred zakonom. Prepoved diskriminacije je opredeljena v vseh ključnih dokumentih človekovih pravic. Sedmi člen SDČP določa, da so vsi enaki pred zakonom, vsi, brez diskriminacije, imajo pravico do enakega pravnega varstva

ter do enakega varstva pred sleherno diskriminacijo, ki bi kršila deklaracijo, kakor tudi pred vsakim škovanjem k takšni diskriminaciji. Določba 26. člena MPDPP je v prvem delu skoraj identična, v nadaljevanju pa še določneje opredeljuje, da mora zakon prepovedovati sleherno diskriminacijo in zagotavljati vsem enako in učinkovito varstvo pred kakršnimkoli razlikovanjem, zlasti na podlagi rase, barve, spola, jezika, vere, političnega ali drugega prepričanja, narodnega ali socialnega izvora, rojstva ali kakršnekoli druge okoliščine. Drugi odstavek 2. člena MPSEKP nadalje določa, da države pogodbenice prevzemajo jamstvo, da bodo v njem razglašene pravice lahko uveljavljane brez kakršnekoli diskriminacije na zgoraj omenjenih osebnih okoliščinah. Štirinajsti člen EKČP pa določa, da je uživanje pravic in svoboščin, določenih s to Konvencijo, zagotovljeno vsem ljudem brez razlikovanja glede na vse že navedene osebne okoliščine, ki pa jim EKČP dodaja tudi pripadnost narodni manjšini in lastnino.

V pravnih virih je mogoče najti tri različne načine uporabe načela prepovedi diskriminacije. Prvi način je, da je prepoved diskriminacije določena kot splošno pravno načelo, ki pa ga ni mogoče neposredno iztožiti. Drugi način je, da je prepoved diskriminacije določena kot akcesorna (pomožna) pravica, ki jo je mogoče uveljavljati skupaj z neko drugo konkretno pravico, ki naj bi bila kršena. Takšen princip je uveljavljen v EKČP, v kateri je kršitev 14. člena mogoče uveljavljati samo skupaj s kršitvijo katerega od drugih členov (na primer kršitev prepovedi diskriminacije v zvezi s kršitvijo pravice do zasebnega in družinskega življenja). Tretji princip pa je uveljavitev pravice nediskriminacije kot samostojne pravice, ne da bi bilo potrebno ob tem zatrjevati tudi druge kršitve. Takšno samostojno pravico nediskriminacije uvaja 12. Protokol k EKČP, ki v 1. členu določa, da je uživanje vsake pravice, ki je predvidena z zakonom, zagotovljeno brez kakršnekoli diskriminacije na katerikoli podlagi. Drugi odstavek pa določa, da noben javni organ ne bo proti nikomur izvajal diskriminacije na katerikoli podlagi, navedeni v prvem odstavku. Slovenija tega protokola še ni ratificirala, zato je ne zavezuje. Ker pa je prepoved diskriminacije določena tudi v 14. členu slovenske Ustave, je to pravico mogoče uporabljati samostojno že sedaj (vendar ne pri sklicanju na EKČP).

Za izbrisane je prepoved nediskriminacije pomembna z mnogih vidikov. Da je bil izbris diskriminatorno dejanje, je v svoji odločbi iz leta 1999 potrdilo že Ustavno sodišče. Ugotovilo je, da so bili v primerjavi z ostalimi tujci v Sloveniji obravnavani neenako, saj je zakonodajalec podrobno uredil prehod statusa tujcev iz časa pred osamosvojitvijo v čas po osamosvojitvi, medtem ko statusa državljanov drugih republik SFRJ ni ustrezno uredil in so se ti znašli v negotovem položaju. Diskriminatorna obravnava je izhajala iz parlamentarnih razprav iz časa sprejemanja osamosvojitvene zakonodaje, pa tudi po osamosvojitvi, ko so nekateri člani parlamenta poveljevali slovenstvo in negativno označevali priseljence iz drugih republik nekdanje Jugoslavije (Zorn 2007). Diskriminacija se je kazala v obliki nacionalizma oziroma rasizma (glej poglavje Veronike Bajt v tej knjigi). Na zakonodajnem področju se je diskriminacija nadalje izrisovala v za-

konih, ki so bili sprejeti ali predlagani z namenom delne poprave krivic, ki jih je povzročil izbris. Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic SFRJ v Republiki Sloveniji je za zavrnitev prošnje za stalno prebivanje iz razloga predhodne kaznovanosti postavil strožje pogoje, kot veljajo pri odpovedi dovoljenja za prebivanje za ostale tujce v Republiki Sloveniji. Leta 2005 predlagani in leta 2007 obujeni predlog Ustavnega zakona o izbrisanih je prav tako vseboval strožje pogoje, kot sicer veljajo za tujce v Sloveniji. Poleg tega je bil izbris diskriminatoren ne le v zakonodaji, temveč je bila njegova diskriminatorna narava razvidna tudi iz rezultata tega ukrepa: zaradi njega so trpeli izključno pripadniki drugih narodov nekdanje Jugoslavije (Hrvatje, Bošnjaki, Srbi, Črnogorci, Makedonci, Albanci in Romi ter tu in tam kakšen Slovenec iz mešanega zakona ali ki je bil rojen v eni od drugih republik SFRJ), ni pa izbris zajel tujcev, ki niso imeli državljanstva Jugoslavije.

Do neupravičenega razlikovanja pa ni prihajalo le med izbrisanimi na eni strani ter med drugimi skupinami prebivalstva na drugi strani, temveč tudi znotraj skupnosti izbrisanih ali celo znotraj posameznih družin. Takšen je primer izbrisane Jane S.; v njeni družini so bili izbrisani oče, mati, dva brata in ona, tretji brat pa je avtomatično dobil državljanstvo, čeprav so bili vsi štirje otroci rojeni v Sloveniji. O neenakem obravnavanju v postopku pridobivanja državljanstva priporoča Tatjana, ki je bila v času izbrisa mladoletna, zato je zanjo in zase prošnjo za državljanstvo vložila njena mati. Materina prošnja za državljanstvo je bila odobrena, Tatjanina pa ne, čeprav bi oblasti morale pogoje na enak način presojati za mater in njenega otroka.

Nadalje pa je v procesu poskusov razreševanja prihajalo tudi do diskriminacije znotraj skupnosti izbrisanih, saj so pravni predpisi in odločbe Ustavnega sodišča začele ustvarjati različne kategorije izbrisanih, pri čemer so bile določene kategorije upravičene do vrnitve statusa, druge pa ne. Prvo razlikovanje je uvedla odločba Ustavnega sodišča iz leta 1999, s katero je Ustavno sodišče zakonodajalcu naložilo, da mora omogočiti pridobitev statusa tistim izbrisanim, ki izkažejo, da so dejansko in neprekinjeno bivali v Sloveniji od izbrisa dalje. Ustavno sodišče pri tem ni upoštevalo, da so bili vsi izbrisani na enak način, brez presojanja njihovih posameznih okoliščin, v katerih so se v času izbrisa nahajali. V skladu s to odločbo je bil leta 1999 sprejet ZUSDDD, ki je omogočal pridobitev statusa samo tej skupini ljudi, vse ostale pa je izpustil, ker jih je izpustilo tudi Ustavno sodišče. Pozneje je bila napaka deloma odpravljena, saj je Ustavno sodišče tudi ta zakon razglasilo za neustavnega, ker ni omogočal pridobitve statusa tistim, ki so bili izgnani iz Slovenije, saj je bil zanje pogoj dejanskega bivanja nemogoč pogoj. S tem pa še vedno niso zajete vse kategorije izbrisanih, ki bi bile upravičene do vrnitve statusa. Izpuščeni so namreč tisti, ki so bili zavrtnjeni na slovenski meji, ker so vmes njihovi dokumenti prenehali veljati, tisti, ki so Slovenijo sami zapustili zaradi nevzdržnih razmer, v katere jih je potisnil izbris, tisti, ki se v Sloveniji po obisku sorodnikov ali dopustu niso mogli vrniti zaradi vojnega stanja, tisti odrasli ali otroci, ki so bili poslani na šolanje, delo ali zdravljenje v tujino itd. Z nadaljnjim

zakonskim urejanjem statusa, ki bo pokrival zgolj posamezne skupine izbrisanih, opredeljene na tak ali drugačen način, se bo v prihodnje ustvarjalo nove kategorije, ki bodo do statusa upravičene, druge pa se bo znova izključevalo. Zato se kot najprimernejši način za razreševanje statusov izrisuje enotna obravnava, v kateri bi bilo treba izkazati samo dejstvo izbrisa.

7. Sklep

Kršitve pravic izbrisanih so bile povzročene na dva načina: najprej z odvzemom pravnega statusa, nato pa s številnimi individualnimi dejanji, ki so temu sledila. Sodobne prakse kršitev človekovih pravic tudi sicer kažejo zavedanje državnih oblasti, da lahko z odvzemom statusa kratko malo preprečijo dostop ljudi do določenih pravic, saj se obseg pravic v državah razlikuje glede na pravni status osebe, ki pravice zahteva. Z metodo »verižnega pogojevanja« pod črko zakona tako oblasti upravičujejo domnevno zakonito izključevanje na osnovi dejstva, da oseba nima dovoljenja za prebivanje v državi oziroma da ni imela dovoljenja za vstop. Na tak način so izbrisanim kršitev človekovih pravic povzročile tudi slovenske oblasti.

Na osnovi analize zgodb izbrisanih z vidika posameznih človekovih pravic je mogoče ugotoviti številne kršitve državljskih in političnih pravic, med katerimi gre izpostaviti kršitve prepovedi izgonov, ki so potekali brez sodne odločbe. Prihajalo je do kršitve prepovedi mučenja, nečloveškega ali ponižujočega ravnanja in sicer v primerih policijskega nasilja, ki so ga izkusili izbrisani v času življenja brez osebnih dokumentov in pravnega statusa. Pravica zapustiti državo je obstajala, vendar je bila zaradi dejanskih okoliščin v praksi težko izvedljiva, ali pa je imela tako hude posledice, da je oseba, če se je posledicam hotela izogniti, ni mogla uresničiti. Kršena je bila pravico do svobode gibanja, saj so izbrisani bili in so celo še danes pogosto zaprti v Centru za tujce, brez namena izгона iz države, saj ima osebje Centra za tujce navodila, da izbrisane izpusti, če ima vloženo vlogo za dovoljenje za stalno prebivanje, oziroma da jo izpusti takoj, ko takšno vlogo vложи. Zaradi pogostega policijskega nadlegovanja in posledično pretrpljenega strahu in negotovosti je moč ugotoviti kršitev pravice do osebne varnosti. Izbrisani so bili in so še vedno pogosto žrtev primerov sovražnega govora, ki jasno izpolnjujejo vse zakonske znake kazniviga dejanja spodbujanja sovraštva ali nestrpnosti, pri tem niti v enem primeru še ni bila izdana obsodilna sodba.

Izbris je povzročil tudi kršitev pravice do zasebnega in družinskega življenja, saj je v določenih primerih povzročal poslabšanje družinskih odnosov, razbitje družin in pravno in dejansko nezmožnost družinskih članov, da bi živeli skupaj. Kršena je bila tudi pravica do učinkovitega pravnega sredstva, saj izbrisani kljub zmagi na Ustavnem sodišču zaradi neizvršitve ustavnosodne odločbe niso dosegli poprave krivic, kar pomeni, da pobuda za presojo ustavnosti vsaj do leta 2009 zanje ni pomenila učinkovitega pravnega sredstva. V določenih primerih je bila

izbrisanim kršena pravica do ustanovitve družine in sicer v delu, ki se nanaša na vpis neporočenega očeta v rojstni list otroka. Pravica do poroke je bila kršena v primerih, ko oseba brez statusa v Sloveniji ni mogla skleniti zakonske zveze, saj pravni status v Sloveniji ni naveden med pogoji za sklenitev zakonske zveze.

V primerih izgonov ljudi na Hrvaško v času vojnih spopadov je mogoče ugotoviti kršitev pravice do življenja. Iz določenih vidikov je bila izbrisanim kršena tudi pravica do državljanstva. Izbrisanim, ki jim je bilo preprečeno vložiti vlogo za državljanstvo ali ki so zaradi izbrisa izgubili pristno povezavo z državo, v kateri bi si pozneje lahko uredili državljanstvo, je bila kršena pravica do sodelovanja v javnih zadevah. Z izbrisom je bila ljudem, ki jim ni bilo dovoljeno vložiti vloge za državljanstvo, kršena pravica do pridobivanja lastnine na nepremičninah, vsem izbrisanim pa tudi na tistem premičnem premoženju, na katerem je lastninsko pravico po zakonu potrebno zapisati na določeno fizično ali pravno osebo. Tistim, ki so imeli vplačane pokojninske prispevke, je bila prav tako kršena pravica do lastnine na vplačanem sorazmernem deležu.

Pri izbrisanih bi posredno lahko govorili tudi o kršitvi pravice do svobode mišljenja ali prepričanja, saj se je v javnosti ter v uradnih dokumentih izbris pogosto utemeljeval s tem, da niso hoteli slovenskega državljanstva in da naj bi bili proti osamosvojitvi Slovenije; četudi bi bilo to res, bi imeli do takšnega prepričanja in mišljenja vso pravico, pravni status pa jim zaradi tega ne bi smel biti odvzet. Glede na to, da je večina izbrisanih tudi pripadnikov nekdanjih narodov nekdanje Jugoslavije, so jim manjšinske pravice kršene toliko, kot so manjšinske pravice kršene nepriznanim oziroma novim narodnim manjšinam v Sloveniji.

Med ekonomskimi in socialnimi pravicami je mogoče ugotoviti kršitev pravice do izobraževanja, saj se izbrisani brez statusa niso mogli vpisati v srednje šole in univerze. V nekaterih primerih je mogoče ugotoviti tudi kršitev pravice do osnovnošolskega izobraževanja. Z odvzemom statusa je bila izbrisanim kršena tudi pravica do dostopa do trga dela, pravica do socialne varnosti in pravica do osnovne oskrbe (vključno s stanovanjem) in varstva pred revščino v primerih oseb, ki so ostale brez vsakršnih dohodkov. Kot osebe brez statusa so izbrisani ostali tudi brez dostopa do zdravstvenega zavarovanja ter s tem brez dostopa do zdravstvenih storitev. Dodatne kršitve so bile ugotovljene na področju varstva otrok, saj otrokove koristi pogosto niso bile glavno vodilo institucij, ki so se srečevale z izbrisanimi otroki in njihovimi starši. Z različnih vidikov pa je bila ugotovljena tudi kršitev prepovedi diskriminacije na mnogih področjih, začenši z Ustavnim sodiščem, ki je diskriminacijo ugotovilo že z ustavnosodno odločbo iz leta 1999.

Kršitve prepovedi suženjstva prek analize ni bilo mogoče zaznati, so pa bile ugotovljene oblike novodobnega suženjstva, ki so mu podvržene tudi druge revne skupine ljudi. Prav tako z vidika mednarodnega prava ni bilo mogoče ugotoviti kršitev pravice do poštenega sojenja, do katerih bi prišlo neposredno zaradi izbrisa, saj EKČP pokriva samo civilne in kazenske postopke, ne pa upravnih, kamor sodijo postopki, neposredno povezani z izbrisom. Kljub temu pa izbrisani

pripovedujejo o številnih kršitvah postopkov, ki bi lahko in tudi so pomenili kršitev ustavnih načel (kot je na primer varstva načela zaupanja v pravo). Pravica do pribežališča ni bila kršena, saj so številni izbrisani dobili zaščito v Sloveniji, če so se prijavili kot begunci, v drugih državah nekdanje SFRJ, kjer so se prijavili kot begunci iz Slovenije, pa tudi v drugih državah zahodne Evrope, kjer jim je bilo priznано pribežališče zaradi vojn v nekdanji Jugoslaviji. Kršena tudi ni bila svoboda združevanja, saj so izbrisani ustanovili dve društvi, v okviru katerih si prizadevajo za popravilo svojih pravic, kar pa ne pomeni, da je bila svoboda združevanja v popolnosti spoštovana tudi v primerih posameznih manifestacij, ki so jih organizirali ali želeli organizirati izbrisani.

Prikazani pregled na enem mestu orisuje sicer široko situacijo na področju spoštovanja človekovih pravic ter poskuša na konkretnih primerih prikazati ugotovitve, kdaj je do kršitev prišlo in kdaj ne. Ta pregled seveda ne more nadomestiti sodišč, ki edina lahko pravnomočno ugotavljajo kršitve vsakršnih pravic, lahko pa s podrobno analizo tipičnih primerov ponudi vpogled v situacijo. Izsledki analize potrjujejo, da izbris dejansko je posegel na skoraj vse sfere družbenega življenja svojih žrtev, saj je prav o vsaki pravici, zavarovani z mednarodnimi konvencijami, mogoče z vidika izbrisa podati kakšno ugotovitev. Potrjujejo pa tudi, da si je razen najhujših kaznivih dejanj v mednarodnem pravu, kot so genocid, vojni zločini in zločini proti človečnosti, težko zamisliti ukrep, ki bi imel tako širok domet in ki bi povzročal tako hude posledice. Zato je ukrepom, kakršen je izbris, treba posvečati posebno pozornost, saj se jih države, ki si genocida ali zločinov proti človečnosti ne bodo drznile privoščiti, zlahka poslužijo.

Seznam literature in virov:

- Cholewinski, Ryszard. 2005. *Irregular migrants: Access to minimum social rights*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Dedić, Jasminka, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn. 2003. *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Depeša Ministrstva za notranje zadeve št. 0016/9-S-26/3-92 z dne 5. 2. 1992, poslana vsem občinskim upravnim organom za notranje zadeve v Republiki Sloveniji in mestnemu sekretariatu za notranje zadeve mesta Ljubljane.
- Depeša Ministrstva za notranje zadeve št. 0016/4-1496 8 z dne 27. 2. 1992.
- Depeša Ministrstva za notranje zadeve št. 0012/8-252-206 z dne 15. 9. 1995.
- Depeša Uprave uniformirane policije Generalne policijske uprave (Sektor za državno mejo in tujce) vsem Policijskim upravam RS, št. M0001755 z dne 19. 3. 2002.
- Dopis Ministrstva za notranje zadeve Igorja Bavčarja Vladi Republike Slovenije, št. 0016/1-S-010/3-91 z dne 4. 6. 1992.
- Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin* (EKČP), ki je pričela veljati 3. 9. 1953, spremenjena in dopolnjena s Protokolom št. 11, z dodatnim Protokolom in Protokoli št. 4, 6, 7, 12 in 13.
- Historical survey: Slave-owning societies, *Encyclopædia Britannica*. <http://www.britannica.com/> (26. 11. 2009)
- Hrženjak, Majda, Jelka Zorn, Špela Urh, Ana Marija Sobočan, Petra Videmšek in Darja Zaviršek. 2008. *Romi v Ljubljani – različnost perspektiv*. Zaključno poročilo raziskovalnega projekta RP 2/07. Ljubljana: Mirovni inštitut, 169.
- Kazenski zakonik (KZ-1), Uradni list RS št. 55/2008.
- Konvencija o otrokovih pravicah*, GA res. 44/25, annex, 44 UN GAOR Supp. (No. 49) at 167, U.N. Doc. A/44/49 (1989); 1577 UNTS 3; 28 ILM 1456 (1989).
- Lipovec Čebren, Uršula. 2007. Metastaze izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 59–75.
- Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah* (MPDPP), GA res. 2200A (XXI), 21 UN GAOR Supp. (No. 16) at 52, UN Doc. A/6316 (1966); 999 UNTS 171; 6 ILM 368 (1967).
- Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah* (MPESKP), G.A. res. 2200A (XXI), 21 U.N.GAOR Supp. (No. 16) at 49, U.N. Doc. A/6316 (1966), 993 U.N.T.S. 3 (1976).
- Ministrstvo za notranje zadeve, Statistični podatki na dan 24. 1. 2009 o osebah, ki jim je dne 26. 2. 1992 prenehala prijava stalnega prebivališča v Republiki Sloveniji, z dne 26. 1. 2009.
- Odbor za ekonomske, socialne in kulturne pravice (CESCR), Concluding observations on Slovenia No. E/C.12/SVN/CO/1, z dne 25. 11. 2005.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-266/95 z dne 20. 11. 1995.
- Odločba Ustavnega sodišča št. Up-77/94 z dne 16. 9. 1997.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-284/94 z dne 4. 2. 1999.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-89/99 z dne 10. 6. 1999.
- Odločba Ustavnega sodišča št. Up-60/97 z dne 19. 7. 1999.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-295/99-13 z dne 18. 5. 2000.
- Odločba Ustavnega sodišča št. U-I-246/02 z dne 3. 4. 2003.
- Odločbe Ustavnega sodišča št. Up-211/04-21 z dne 2. 3. 2006.

- Pistotnik, Sara. 2007. Kronologija izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 204–236.
- Predlog Ustavnega zakona o spremembah in dopolnitvah Ustavnega zakona za izvedbo Temeljne ustavne listine o samostojnosti in nedvisnosti Republike Slovenije z dne 8. 12. 2005.
- Sklep Vrhovnega sodišča št. II Ips 397/94 z dne 7. 2. 1996.
- Sodba ESČP z dne 24. 2. 2005, Veselinski proti Nekdanja jugoslovanska republika Makedoniji, § 75.
- Sodba ESČP z dne 24. 2. 2005, Djidrovski proti Nekdanji jugoslovanska republika Makedoniji, § 80.
- Sodba ESČP z dne 3.10.2000, Wessels-Bergevoet proti Nizozemski.
- Sodba Vrhovnega sodišča RS št. U 329/95-6 z dne 25. 9. 1996.
- Sodba Vrhovnega sodišča RS št. U 680/95-8 z dne 6. 2. 1997.
- Splošna deklaracija človekovih pravic*, G.A. res. 217A (III), U.N. Doc A/810 at 71 (1948).
- Stanovanjski zakon (SZ), Ur. l. RS št. 181/1991-1.
- Stanovanjski zakon (SZ-1), Uradni list RS št. 69/2003.
- Studio Lana – Lagostena – Bassi. Tožba pred Evropskim sodiščem za človekove pravice z dne 4. 7. 2006 (primer *Makuc in drugi proti Sloveniji*).
- Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS št. 33/1991-I.
- Vasak, Karel. 1977. Human Rights: A Thirty-Year Struggle: the Sustained Efforts to give Force of law to the Universal Declaration of Human Rights, *UNESCO Courier* 30 (11). Paris: United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization.
- Zakon o društvih (ZDru), Uradni list RS št. 60/1995.
- Zakon o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS), Uradni list RS št. 1/1991-I s spremembami.
- Zakon o pokojninskem in invalidskem zavarovanju (ZPIZ), Uradni list RS št. 106/1999 s spremembami.
- Zakon o potnih listinah državljanov Republike Slovenije (ZPLD), Uradni list RS 1/1991-I.
- Zakon o romski skupnosti v Republiki Sloveniji (ZRomS-1), Uradni list RS št. 33/2007.
- Zakon o socialnem varstvu (ZSV), Uradni list RS št. 54/1992 s spremembami.
- Zakon o stanovanjskih razmerjih, Uradni list SRS št. 35/82 in 14/84.
- Zakon o starševskem varstvu in družinskih prejemkih (ZSDP), Uradni list RS št. 97/2001.
- Zakon o tujcih (ZTuj), Uradni list RS št. 1/1991-I.
- Zakon o tujcih (ZTuj-1), Uradni list RS št. 61/1999 s spremembami.
- Zakon o urejanju statusa državljanov drugih držav naslednic SFRJ v Republiki Sloveniji (ZUSDDD), Uradni list RS št. 61/1999 s spremembami.
- Zakon o ustavnem sodišču (ZUstS), Uradni list RS št. 15/1994 s spremembami.
- Zakon o začasnem zatočišču (ZZZat), Uradni list RS št. 20/1997 s spremembami.
- Zakon o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (ZZZDR), Uradni list SRS št. 15/1976 s spremembami.
- Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (ZZVZZ), Uradni list RS št. 9/1992 s spremembami.
- Zorn, Jelka. 2007. »Mi, etno-državljeni etno-demokracije« – nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 17–33.

Drugi viri:

Delo.si: Kl.K./STA. 2009, komentar z dne 26. 2. 2009, objavljen ob 17:55:46 s strani osebe »neznan«.

24ur.com: STA/M.M./U.Z. 2009, komentar z dne 1. 4. 2009, objavljen ob 18:55 s strani osebe »germany«.

Siol.net: STA. 2009, komentar z dne 26. 2. 2009, objavljen ob 17:41:43 s strani osebe »kkar«, pod št. 123.

Zgodba izbrisane:

»IMELA SEM SREČO«¹

Rojena sem bila v eni od bivših republik Jugoslavije, na Hrvaškem. Nisem se zavedala, da mi bo prav to dejstvo zaznamovalo celo življenje. Tam sem živela do svojega trinajstega rojstnega dne, potem pa sem odšla v Beograd. V našem kraju je živela številna populacija pravoslavcev in v šolah so katoliki izvajali veliko diskriminacije. Zato sem se tudi odločila oditi v Beograd, z namenom, da bom tam nadaljevala šolanje. V Beogradu sem tako dokončala srednjo šolo in sem po izobrazbi kemijski laborant. Kar nekaj časa sem iskala službo, a neuspešno. Tako sem ob koncu sedemdesetih v Slovenijo prišla na pobudo brata in sestre, ki sta mi zagotovila, da bom tukaj dobila službo. V Sloveniji na začetku razen brata in sestre, ki pa sta kmalu po mojem prihodu odšla nazaj na Hrvaško, nisem poznala nikogar, tako da sem se morala znajti po svoje.

Imela sem to srečo, da mi je sestra uredila službo pri ugledni tovarni, ki se je ukvarjala z zdravili. Uredila sem si tudi bivanje. Bivala sem v podnajemniškem stanovanju na Taboru, ki mi ga je priskrbela sodelavka. V tem stanovanju sem živela kar 18 let. To je bilo najlepših 18 let v mojem življenju. Življenje sem takrat zajemala z veliko žlico. Imela sem družbo, s katero sem hodila na zabave in se tako ali drugače družila. V prostem času sem šivala, napovedovala prihodnost, vendar takrat še vse zastonj. Kmalu pa se je moja situacija zaostila. Začelo se je z izgubo službe. V službi so mi ponudili napredovanje, zato sem odšla delat v Mikroelektroniko. Nisem še dobro začela delati, ko je Mikroelektronika šla v stečaj. V drugi polovici osemdesetih sem tako ostala na cesti. Prijavila sem se na zavod za zaposlovanje in ker službe ni bilo, sem se morala drugače znajti. Začela sem šivati in spet imela srečo, da me je nekega dne v eni izmed trgovin opazila gospa, ki je imela butik. Ponudila mi je delo in seveda sem zagrabila priložnost. Gospe sem dajala 30 odstotkov od zaslužka, ostalo pa je ostalo meni.

¹ Z izbrisano sta se pogovarjali Petra Ovčar in Anja Špes.

Dve leti pozneje sem rodila sina. Vse do poroda in še kasneje sem šivala za ta butik. Delala sem po cele dneve, da sem si lahko zaslužila za eno leto porodniške. Ker sem bila prijavljena na zavodu za zaposlovanje, sem bila tudi zavarovana in tako mi je pripadala minimalna porodniška pomoč za tri mesece. Med nosečnostjo nisem imela nobenih težav, porod pa je bil zelo težak, saj sem s svojimi leti spadala v rizično skupino nosečnic. Na srečo s sinom ni bilo nobenih zdravstvenih težav. Ves ta čas sem živela na Taboru in življenje je potekalo normalno, vse do osamosvojitve. In leta 1991, ko je bila v Sloveniji desetdnevna vojna, nisem pobegnila, kot je to storilo veliko mojih prijateljev, ampak sem ostala v Ljubljani.

Ko je Slovenija leta 1991 določila šestmesečni rok za državljanstvo, sem se tega držala. Odpravila sem se na Mačkovo, kjer pa so od mene zahtevali rojstni list z žigom. Takega rojstnega lista nisem imela. Odpravila sem se celo v tovarno, kjer sem prej delala, a tudi tam ga žal niso imeli. Kasneje sem to poskusila urediti prek bratove žene, ki je sodnica v mojem domačem kraju, a mi je ta lahko priskrbel le rojstni list z žigom Republika Srpska. Takrat se še nisem zavedela, kakšne posledice mi bo to prineslo. Poznala sem nekoga, ki je bil v enaki situaciji kot jaz, pa so mu vseeno odobrili državljanstvo. Da mi niso odobrili vloge za državljanstvo, si razlagam s tem, da sem bila mati samohranilka, poleg tega pa še brezposelna. Da sva s sinom izbrisana, sem izvedela, ko sem morala iti na socialno službo urediti neke dokumente za vrtec. Seveda me je to neizmerno šokiralo. Poleg vseh ostalih težav, ki mi jih je prinesel izbris, se mi je zgodilo tudi to, da sem morala vrtec od takrat dalje plačevati v enkratnem znesku.

Ko sem nekoč prišla v vrtec po sina, sem srečala gospo, ki je delala na Mačkovi. Ta mi je dejala, da naj niti slučajno ne hodim na Mačkovo, ker mi bodo tam preluknjali dokumente. Spominjam se, da sem takrat dobivala modre kuverte z Mačkove z vabilom, naj se zglašim pri njih, da uredim svoj status. Ta gospa me je posvarila, naj tega ne storim, saj mi bodo še tiste dokumente, ki so mi ostali, preluknjali. Ni treba posebej poudarjati, da sem ji bila za to hvaležna. In s temi dokumenti sem lahko še nekaj časa urejala svoje zadeve. Seveda do leta 1993, ko je bilo treba dokumente zamenjati. Na banki sem imela nekaj prihrankov, ki sem jih pozneje, ko sem si uredila status, dobila nazaj. Preživljala pa sem se tako, da sem še naprej na črno šivala, delala razne mrežne marketinge, skratka, znašla sem se po svoje.

Sčasoma pa ni šlo več tako, situacija z delom se je zaostрила, denarja je bilo vedno manj. Tako je prišel dan, ko sva s sinom ostala tudi brez stanovanja. Nisem mogla plačati najemnine za tekoči mesec, natančneje, zamujala sem le en dan in ko sem prišla v stanovanje, je bila ključavnica zamenjana in s sinom sva ostala pred vrati. To me je zelo prizadelo, saj sem v stanovanju imela še vse svoje stvari. Ko so videli, da niso ravnali humano, so mi dali en teden časa, da pridem po svoje stvari. Ni mi preostalo drugega, kot da sem prosila prijatelja, če lahko s sinom nekaj časa ostaneva pri njiju. Dejala sta, da ni problema, ampak ne za dolgo, saj se bosta morala tudi onadva izseliti. Da je bila situacija še hujša, je lastnik stanovanja prenavljal in jima zaprl vodo. Tako smo podnevi na stranišče hodili k sosedu, ponoči pa smo urinirali v vrečke in jih metali skozi okno. V tem stanovanju na Ilirski sem ostala samo dvajset dni, nato pa sem si našla stanovanje v Šiški. Prijaviti se seveda nisem mogla, saj nisem imela nobenega statusa.

Tu sem živela štiri leta, nato pa sem se morala izseliti. Preselila sem se v Štepanjsko naselje, kjer se je ponovila zgodba iz Tabora. Lastnik me je vrgel iz stanovanja, ker nisem mogla poravnati najemnine. V času, ki sem ga preživela v Štepanjskem naselju, se mi je godilo vse prej kot dobro. V primeru, da lastniku nisem pravi čas plačala, mi je ta pri naslednji najemnini zaračunal 50 mark več. Študiral je pravo, grozil mi je, da me bo prijavil na urad za priseljence. To se je dogajalo kakšna štiri leta. Ko je dvignil stroške za najemnino, sem se pritožila in mu nisem želela plačati. On pa me je prijavil na policijo. Policija je prišla, a storila ni ničesar. Imela sem srečo, da so gledali samo najemniško pogodbo in položnice, ne pa mojih dokumentov. Potem pa me je lastnik nekega dne poklical, naj pridem v bližnji lokal, njegov prijatelj pa je v vmesnem času zamenjal ključavnico in s sinom sva zopet pristala na cesti.

K sebi me je vzela prijateljica, ki je imela stanovanje v centru. Pri njej sem živela kar pol leta. Za streho nad glavo sem se oddolžila tako, da sem kuhala, prala, pospravljala, skratka, bila sem služkinja. Prijateljica je bila tako skopa, da mi ni dovolila niti las sušiti s sušilnikom za lase, saj bi tako porabila preveč elektrike. In gretje je bilo v tistem stanovanju prava redkost. V tem času sem tako hudo zbolela, da sem imela samo 52 kilogramov, dobila sem hudo vročino in nisem mogla vstati. Takšna situacija se je vlekla kakšen mesec. Zdravila sem se sama, s pomočjo ameriškega slamnika, aspirina, sirupov, tablet, zelišč ...

V tem obdobju sem nekega dne od znancev slišala za srbsko društvo, ki bi lahko meni in sinu za šesto mark priskrbelo srbski potni list. Ob koncu devetdesetih so nama potni list tudi zares priskrbeli in lahko sem lažje zadihala. S tem sicer nisem dobila državljanstva, sem se pa bolje počutila, kajti tako sem imela vsaj neki dokument, če bi me slučajno kdo kdaj ustavil. Na srečo z represivnimi organi nisem imela nikoli težav. Priznam pa, da me je bilo strah hoditi po cesti, dokler sem bila čisto brez dokumentov. Stalno sem gledala okoli sebe, če me bo kdo ustavil.

Novo stanovanje sem našla na Kodeljevem, kjer mi je lastnik obljubil, da bom lahko tam živela vsaj pet ali šest let. Ampak takrat spet nisem imela sreče, ker je lastnikova hčer zanosila in sva se s sinom po šestih mesecih morala izseliti. Tako sem pristala na Fužinah, kjer še zdaj živim, vendar v drugem stanovanju. S prvim nisem bila zadovoljna, saj so me lastniki izsiljevali, pralni stroj je puščal, cena pa je bila astronomska. V taki situaciji je en dan prišel k meni starejši gospod iz spodnjega stanovanja potožit, da mi pralni stroj pušča in da voda teče v njegovo stanovanje. Razložila sem situacijo in gospod mi je ponudil svoje stanovanje. Tam še zdaj živim in sem zelo zadovoljna. Gospod mi je zagotovil, da bova tu s sinom lahko živela še naslednjih petnajst let, saj je stanovanje namenjeno njegovemu sinu, ki je star šele 3 leta.

Pozneje sem na pobudo prijatelja odprla podjetje. Podjetje je kmalu propadlo, saj z njim nisem nikoli poslovala. Odprla sem ga z namenom, da imam vsaj neko podlago, da živim v Sloveniji. A kljub temu da sem imela podjetje, nisem mogla urediti bivališča, niti začasnega ne. Po ustanovitvi podjetja me je peljal prijatelj, ki je bil novinar, na hrvaško ambasado, kjer bi si lahko uredila zadeve. S sabo sem morala prinesiti tudi srbski potni list. In čez eno leto sem dobila pošto, da lahko pridem na Hrvaško urediti svoj status, oziroma da lahko dobim hrvaški potni list. Za sina tega nisem mogla storiti,

saj je bil rojen v Sloveniji in ne na Hrvaškem. Kljub temu da sem dobila hrvaški potni list, z njim nisem mogla vložiti prošnje za slovensko državljanstvo. Vseeno pa sem bila presrečna, saj se je zame ponovno odprl svet.

Okoli leta 2000 se je začela situacija zame in sina premikati na bolje. Takrat sem odšla na Hrvaško in dobila domovnico ter rojstni list, tako da sem zase imela urejene vse dokumente. Ko je bilo to urejeno, pa sem si uredila dovoljenje za stalno bivališče. To je bilo okoli leta 2003, saj sem takrat tudi dobila dopolnilno odločbo. Ne spominjam se natanko, ali sem najprej dobila začasno ali sem kar takoj dobila dovoljenje za stalno bivališče. Za to dovoljenje sem morala vložiti kar nekaj pisnih dokazov. To, da je sin celo življenje hodil v slovenske šole, ni bilo dovolj. Dejali so, da bi med tem časom lahko bil tudi v rejniški družini in da to ni zadosten dokaz za moje bivanje v Sloveniji. Poklicati sem morala tudi dve priči, ki sta potrdili, da sem tukaj živela 34 let. Ne spomnim se točnega leta, kdaj sem morala vložiti vlogo za stalno bivališče, vem pa, da sem morala čakati kar dve leti na odgovor. Sin pa prav tako ni imel nobenega statusa, dokler mu tega ni uredil njegov oče, s katerim sta okoli leta 1996 ali 1997 po dolgih letih spet prišla v stik. Kot sem že prej omenila, je sin ves ta čas hodil v šolo. Za vrtec sem plačevala enkratno ceno in ker ga iz vrtca nisem nikoli izpisala, so ga avtomatično vpisali naprej v šolo. Nihče ni nič spraševal, jaz pa tudi nisem omenila, da sva izbrisana. Po osnovni šoli je nadaljeval šolanje na gimnaziji in takrat je že imel urejen status, zdaj pa je študent ekonomije, saj je priden, delaven fant. Za državljanstvo do zdaj še nisem zaprosila, saj je problem tudi finančni. Da bi zaprosila za slovensko državljanstvo, bi morala kupiti izpisek iz hrvaškega državljanstva, ki bi me takrat stal okoli 1000 mark. Tako veliko denarja pa nisem imela.

Nedolgo nazaj sem odprla podjetje, kjer se ukvarjam z ženitovanjem, vedeževanjem in jasnovidnostjo. Podjetje je uradno in vse poteka tako, kot mora. Nisem pa se še zaposlila, ker nimam tako velikih prilivov. Se pa enkrat bom, ko bo podjetje poslovalo z večjim dobičkom. Trenutno imam preveč stroškov s stanovanjem in z najemnino za podjetje, da bi se zaposlila. Stanovanje mi je na prvem mestu in ga nikakor ne bi rada spet izgubila. V podjetju sva sicer prijavljena oba s sinom, a sin dela prek študenta. Sin je tudi uradno partner, ampak sem poskrbela za to, da do podjetja nima nobene odgovornosti.

Uradno imam delovne dobe samo petnajst let, saj sem nekaj malega delala že pred prihodom v Slovenijo, pa čeprav delam skoraj vsak dan. Do pokojnine mi manjka še kar nekaj, bi pa lahko počasi že šla v pokoj, saj sem blizu šestdesetih let. Vendar bom delala, kolikor dolgo bo možno, ker rada delam. Zavedam se, da bom za pokojnino prikrajšana, saj v tem času nisem nič prihranila, ker sem ves denar dala za najemnino, ki niso bile nizke.

Sina je vse to preseljevanje zelo prizadelo in ga je bilo vedno sram. Razvil je alergijo, za katero mislim, da je nastala na psihični bazi, zaradi stresa. Vse to finančno pomanjkanje ga je prizadelo. Moji sorodniki so finančno dobro preskrbljeni in bi nama lahko, če ne bi bilo vojne, pomagali. V devetdesetih je namreč tudi v moj rojstni kraj prišla vojna, ki je mojim staršem, bratu in sestrama uničila vse. Sorodniki so pobegnili

v Srbijo, zdaj pa so razseljeni. Ena izmed sester živi na Norveškem, druga v Avstriji, brat pa je ostal v Srbiji in tam odprl tovarno.

Pri podpisovanju pogodb za stanovanja nisem imela nikoli težav, saj jih ni bilo potrebno overiti pri notarju. Kasneje, ko sem dobila dovoljenje za prebivanje, pa sem želela najemne pogodbe podpisati uradno in ne samo formalno, kot sem to počela do zdaj. Prvi naslov, ki sem ga uradno zapisala, je na Kodeljevem.

Slovenija je lepa mala državnica in jo imam zelo rada. Škoda je, da jo bo takšna »črna pikica« spremljala celo zgodovino. Ne vem, kako lahko mirno spijo tisti ljudje, ki so to napako zakrivali. Ali se sploh zavedajo, koliko ljudi so potisnili v prepad, iz katerega se ne bodo nikoli izvlekli? Mnogi so izgubili zdravje, imetje, dostojanstvo ... Mnogi so tudi umrli ali končali na cesti. Drugi so bili prisiljeni delati vse mogoče, posamezniki so padli celo v kriminal. Tudi takšne poznam. Zato si želim samo nečesa: da se ne bi nikomur na tem svetu dogajale krivice, ne glede na njegovo barvo kože ali veroizpoved. Resnično si želim samo mir in dostojanstvo za vsakega človeka.

Celo ko sem bila izbrisana, sem pomagala drugim in jim bom tudi v bodoče. Ko sem živela v najeti garsonjeri, sva s sinom k sebi vzela štirinajstletnega fanta in je pri nama živel štiri mesece. Vse to se je dogajalo v času, ko sem bila izbrisana. Ko je človek v stiski, potrebuje neposredno pomoč in to takoj. Name je največji vtis naredila Oprah, ki jo zelo spoštujem. V Sloveniji pa spoštujem Maria Galuniča, ki zbira denar za družine v stiski. Rada pomagam in bom tudi naprej. Če bi imela kdaj dovolj denarja, revnih ne bi pozabila.

Zapisano v tej zgodbi je samo vrh ledene gore. Koliko je bilo negotovosti in neprespanih noči, pretečenih solza in trpljenja brez denarja, ko sva s sinom jedla samo makarone, osamljena v tem svetu, brez strehe, brez denarja brez zavarovanja in brez dostojanstva. Polnih 12 let!

Uršula Lipovec Čebtron

IZBRISANE PRAVICE – NEVIDNE BOLEZNI: ANALIZA ZDRAVSTVENIH POSLEDIC IZBRISA

Čeprav so izbris in izbrisani ena od ključnih tem poosamosvojitvene Slovenije, je o dejanskih posledicah izbrisa malo znanega. Med drugim ostajajo nepoznane zdravstvene posledice izbrisa, saj raziskav o zdravju izbrisanih prebivalcev do sedaj še ni bilo. Vendar pa se zdi vprašanje, kakšne učinke je na telesih izbrisanih pustilo večletno življenje brez vsakega pravnega statusa, pomembno. Prav tako se zdi smiselno ugotavljati, kakšne izkušnje so imeli izbrisani brez zdravstvenega zavarovanja z dostopom do slovenskega zdravstvenega sistema ter kakšne alternativne terapevtske poti so iskali tisti, ki jim je bil ta dostop zavržen.

V okviru raziskave Mirovnega inštituta, izvedene znotraj projekta »Izbrisani prebivalci Slovenije – Izziv za mlado nacionalno državo«, je prvič zbrano obširno gradivo, ki razkriva tudi zdravstveno dimenzijo izbrisa. Pri tem je potrebno poudariti, da je bilo področje zdravja in zdravljenja le eno izmed številnih segmentov raziskave, ki je bila na zdravstveni aspekt pozorna predvsem v smislu kršenja pravic dostopa do zdravstvenega varstva. Čeprav se, zaradi usmeritve raziskave, spraševalci med intervjuji z izbrisanimi niso posebno poglobljali v zdravstvene težave in njihovo reševanje, pa preseneča dejstvo, da so izbrisani sami te teme vedno znova izpostavljali. Ravno zaradi njihovega vztrajnega poudarjanja zdravstvenih vprašanj je na osnovni polstrukturiranih intervjujev z izbrisanimi mogoče pokazati – čeprav parcialno in fragmentarno – številne dimenzije bolezni, zdravja in zdravljenja te populacije, ki so do sedaj ostale neznane ali premalo znane.

Na osnovi intervjujev omenjene raziskave bi vprašanja o zdravstvu izbrisanih lahko razdelili v tri sklope.

1. Opis zdravstvenih težav (izbrisani so v intervjujih običajno vprašani: si v času od izbrisa dalje imel/-a kakšne zdravstvene probleme?, si od izbrisa dalje kdaj zbolel/-a? ipd.), kjer spraševalcem običajno zadošča le opredelitev morebitne bolezni. Pogosto pa izbrisani samoiniciativno opisujejo vrsto in potek bolezni, pri čemer običajno izpostavljajo le težje in kronične motnje zdravja ter pri tem zapostavljajo manjše zdravstvene težave.
2. Zdravstveno zavarovanje v času od izbrisa do danes (izbrisani odgovarjajo na vprašanja: kako je bilo z zdravstvenim zavarovanjem po izbrisu?, kako si bil/-a zdravstveno zavarovan/-a? ipd.), o čemer spraševalci zelo natančno sprašujejo in skupaj z intervjuvanci ugotavljajo, koliko časa je posameznik živel brez zdravstvenega zavarovanja, kakšne posledice je to imelo zanj ter na kakšne načine je poskušal premostiti to situacijo.
3. Način reševanja zdravstvenih težav (izbrisani so običajno vprašani: si kdaj potreboval/-a zdravstveno pomoč?, kako si se zdravil/-a?, kako si reševal/-a situacije, če si bil/-a bolan/bolna? ipd.), pri čemer so se spraševalci pogosto osredotočili na vprašanje dostopa do institucij uradne medicine, redko pa so spraševali o vrsti, poteku in uspešnosti zdravljenja, obenem pa niso namenjali pozornosti praksam samozdravljenja in izkušnjam s tradicionalnimi in komplementarnimi medicinami. Kljub temu pa v nekaterih primerih izbrisani sami izpostavljajo naštetu področja.¹

V tem prispevku bodo analizirani vsi zgoraj naštetih tematski sklopi, ki bodo obravnavani v ločenih poglavjih, pri čemer bodo poglavja tudi po vrstnem redu sledila omenjenim tematskim področjem. V prvem poglavju, Bolezen in izbris – biografska prekinitev »na kvadrat«, bodo skozi kvalitativen in kvantitativen pristop analizirani posamezni vidiki zdravstvenih težav izbrisanih, pri čemer bodo predstavljeni razširjenost posameznih bolezni med izbrisanimi ter pogosta zdravstvena tveganja te populacije. V drugem poglavju, Med konstruktom nezavarovanja in nedostopnostjo zdravstvenega zavarovanja, bo, v kontekstu sprememb slovenskega zdravstvenega sistema po letu 1991, analiziran dostop izbrisanih prebivalcev do zdravstvenega zavarovanja. V tretjem in zadnjem poglavju, Tek čez ovire: izbrisani v zdravstvenih ustanovah, pa bodo razčlenjene izkušnje izbrisanih pri iskanju medicinske pomoči ter alternativne poti do zdravstvene oskrbe.

¹ Iz raziskave Mirovnega inštituta je očitno, da je bil vrstni red tem v intervjujih drugačen od zgornjega, saj so bili spraševalci med intervjuvanjem osredotočeni na rekonstrukcijo pridobivanja pravnih statusov izbrisanih. Tako je spraševalce glede zdravstva najprej zanimalo, ali so izbrisani izgubili zdravstveno zavarovanje in koliko časa so bili brez njega. Nato so običajno vprašali, ali so v času po izbrisu zboleli, ter se šele naknadno pozanimali, na kakšen način so se zdravili.

1. Bolezen in izbris – biografska prekinitev »na kvadrat«

Bolezen, predvsem kronična bolezen, pomeni disrupcijo ali nasilno prekinitev vsakdanjega življenja posameznika. Tovrstno nasilno prekinitev običajnega življenjskega toka, ki ga jemljemo za samoumevnega, lahko vidimo kot ontološki napad, po katerem se vse spremeni. Cilji, načrti in pričakovanja o prihodnosti so podvrženi radikalni reviziji, posameznikova identiteta doživi transformacijo (Becker 1997, Garro in Mattingly 2000, 26–9). Kot pravi Brody, se dualna narava bolezni kaže v tem, da postanemo drugačni, a hkrati ostanemo iste osebe (Brody po Garro in Mattingly 2000, 28–9).

V življenju izbrisanih, ki so zboleli za kronično boleznijo, pa gre za biografsko prekinitev »na kvadrat« ali za prisotnost dvojne biografske prekinitve: izbris je, tako kot bolezen, porušil posameznikove eksistencialne temelje in nepovratno spremenil njegovo življenje. Obenem pa se je ta prekinitev, tako v primeru izbrisa kot pri diagnosticiranju težje bolezni, pogosto zgodila nenadno, na nepojasnen in nepojasnljiv način – večina izbrisanih je namreč šele veliko kasneje, po letu 2002, razumela dogodke po letu 1992.

Samoumevno bi bilo torej videti v izbrisanih bolnikih dvojne žrtve. Hkrati pa se zdi nanje potrebno gledati kot na osebe, ki so dvojno izzvale, da iz eksistencialnega nereda ustvarjajo red, iz nesmisla smisel. Eden od načinov, na katerega so to storili, je skozi narativen proces ali *uzgodbljanje* svoje izkušnje. S pripovedovanjem svoje zgodbe sebi, v intimnem krogu sorodnikov in prijateljev ali javno, preko medijev, srečanj, predavanj in političnih akcij, so poskušali dati pomen doživetemu (glej poglavje Jelke Zorn v tej knjigi). Skozi svoje zgodbe o izbrisu in njegovih (tudi zdravstvenih) posledicah so želeli v svoja dvakrat prekinjena življenja ponovno vrniti kulturno določen smisel reda in kontinuitete (Becker 1997, 166–194).

Eno od priložnosti za uzgodbljanje izkušenj izbrisanih so pomenili tudi intervjuji v raziskavi Mirovnega inštituta. Čeprav so bile njihove zgodbe zaradi metodoloških usmeritev raziskave vodene z vprašanji in pogosto prekinjene, so v večini intervjujev spraševalci pogosto dali prosto pot posameznikovi pripovedi. In čeprav so, kot je bilo že rečeno, spraševalci v pogovoru z izbrisanimi namenili malo pozornosti vprašanju o prisotnosti bolezni, so izbrisani vseeno samoiniciativno govorili o svojih zdravstvenih težavah, ki so bile v večini primerov težje in kronične.

Številni medicinski antropologi (Becker 1997, Capps in Ochs 1995, Garro in Mattingly 2000) so prepričani, da je pripovedovanje lastne zgodbe sebi ali drugim del procesa zdravljenja, saj naj bi pripovedovalec skozi uzgodbljanje omehčal biografsko prekinitev, izkušnje postavil v perspektivo in s tem dobil potrebno distanco, podlago za samorefleksijo. V omenjenih intervjujih z izbrisanimi pa je poleg tega opaziti tudi nekaj drugega: naracija izkušnje izbrisa, sploh ko gre za težje ali nerešljive posledice izbrisa, se kaže kot izjemno zahteven in naporen

proces, ki ni nujno katarzičen. Za nekatere izbrisane so to izkušnje, ki so jih poskušali (bolj ali manj) uspešno potlačiti, zato se njihovo podoživljanje lahko izkaže za travmatično. Med intervjujem z eno od izbrisanih je bilo tako opaziti,² da je morala oseba zaradi bolečine v želodcu in stiske v predelu srca vzeti zdravila, da je lahko nadaljevala s pripovedovanjem. Podobno so se nekateri odzivali z jokom in napetostjo, »živčnostjo«, kot kaže Miloševa reakcija:

S: Da nekeje živite.

I: Umiri se, Miloš, ne biti živčen [Miloš globoko vzdihne, sliši se, da je razburjen].

M: Potem pa, še nekaj sem moral, ne vem kaj. (Miloš, 50 let)

Tako kot Miloševa so bila tudi nekatera druga pričevanja izbrisanih pogosto prekinjena, nekontrolirani čustveni odzivi so tok besed zlomili, zato pa so se izbrisani toliko bolj večplastno izražali na neverbalni ravni. Čeprav je jasno, da je izbris (tako kot vsak travmatičen dogodek) le delno prevedljiv na verbalno raven, pa bo analiza njihovega opisovanja boleznih in zdravljenja izhajala (skoraj) izključno iz njihovih besed. Iz teh besed, posnetih med raziskavo Mirovnega inštituta, je mogoče izpostaviti nekatere vidike, ki se zdijo v pripovedovanju o bolezni ključni ali precej pomembni.

Prvi vidik, ki se kot rdeča nit pojavlja v narecijah izbrisanih, je soodvisnost izbrisa in bolezni. Kot sem ugotavljala že drugje (Lipovec Čebtron 2007a, 59–75), se tudi v raziskavi Mirovnega inštituta izbris kaže kot metavzrok bolezni izbrisanih. Vendar pa sami izbrisani pogosto izpostavljajo dejstvo, da izbris in njegove posledice niso vplivali le na njihovo zdravstveno stanje, temveč tudi na zdravje njihovih najbližjih. Poleg ostalih to dobro opisuje izbrisani s psevdonimom AB, ki je bil v svoji družini edini izbrisan:

Mah, ženi je bilo najslabše. Imela je strašne težave z želodcem. [...] Bila je pod stresom in dobila je rano na želodcu. Tako da ko je domov hodila iz službe, se je včasih mogla usesti, enkrat se je celo zgrudila in v spremstvu neke stare babice prišla domov. Potem je tako zbolela, da je dobila raka na materničnem vratu. To je bil najmočnejši razlog, da smo se zavedali, da moramo živeti zdravo, poglabljeno s sabo. Izbris je bil dejstvo in hudo je vplival čisto na vse nas. (AB, 52 let)

Drugi vidik se nanaša na dojetje bolezni, ki se s pridobitvijo pravnega statusa pogosto transformira. Zakaj? V obdobju, ko izbrisani nimajo nobenega pravnega statusa, običajno tudi nimajo zdravstvenega zavarovanja, zaradi česar imajo običajno otežen dostop do institucij uradne medicine. Za mnoge zdravstvene težave izbrisani ne dobijo medicinske diagnoze, temveč jih interpretirajo le skozi lastno doživljanje bolezni, ki ga medicinski antropologi (Cassell 1976, 47–83, Kleinman 1980, Helman 1997, 146–153) opisujejo s konceptom *illness*. *Illness* ali doživljanje bolezni označuje način, na katerega

² Med intervjuvanjem je bila avtorica tega članka prisotna.

posameznik sam »bere« svoje telo in bolezenske znake, ki se v njem pojavljajo. *Illness* je subjektiven odgovor bolnika in njegove okolice na posameznikovo slabo počutje ter zajema njihove interpretacije o pomenu, vzroku in vrsti bolezni, obenem pa tudi vse vrste obnašanj, s katerimi poskušajo rešiti to situacijo (od samozdravljenja, obiska katerekoli institucije uradne medicine do iskanja pomoči pri tradicionalnih in komplementarnih medicinah). *Disease* ali bolezenska motnja pa je zdravnikov prevod simptomov bolezni v kategorije uradne medicine. Kot se izrazi Cassell (1976), je *illness* ali doživljanje bolezni to, kar bolnik čuti, ko gre k zdravniku, *disease* ali bolezenska motnja pa tisto, kar »ima«, ko gre od zdravnika domov.

Pomembno se zdi dejstvo, da je pri izbrisanih ravno dimenzija *disease* vse do pridobitve pravnega statusa pogosto slabo zastopana ali nezastopana. Ko nekateri izbrisani pravijo, da so »zboleli« šele potem, ko so dobili dovoljenje za stalno prebivanje ali slovensko državljanstvo, to običajno pomeni, da je šele takrat njihova zdravstvena motnja dobila biomedicinsko ime.³ Če so bili torej izbrisani vrsto let (nekateri do danes) neobstoječi za register stalnega prebivalstva Slovenije, so ostajale njihove bolezni neregistrirane v slovenskem zdravstvenem sistemu. S pridobitvijo dovoljenja za stalno bivanje ali državljanstva so ponovno pridobili pravni status, njihove zdravstvene motnje pa so dobile status biomedicinsko prepoznane bolezni.

O obeh zgoraj opisanih vidikih priča izkušnja Jane S.. Jana S. je sedem let čutila močne bolečine, ne da bi lahko ugotovila vzrok zanje oziroma si je to pojasnjevala na različne načine (kot nepomembno in prehodno zdravstveno težavo ter slabokrvnost). Šele s pridobitvijo slovenskega državljanstva je dobila biomedicinsko diagnozo, pri čemer pa kot metarazlago za svoje bolezni še vedno vidi izbris:

A: Kaj si imela na črevesju?

M: Operacijo sem imela. Zaradi fistule. In sedem let nisem mogla niti k zdravniku, a me je zelo bolelo.

A: Sedem let – to pomeni, da si imela fistulo, preden si uredila status.

M: Ja, pred tem sem jo imela [...] in potem ko sem dobila državljanstvo, sem šla takoj k svoji zdravnici ginekologinji, ki je rekla, da imam tule fistulo in se moram operirati. Tako sem šla na operacijo.

S: Torej so šele potem, ko si dobila status, ugotovili, da je fistula tam.

M: Ja, šele potem.

³ Drugače pa je v nekaterih drugih primerih, ko so bolezenske simptome (tudi v smislu *illness*) izbrisani dejansko začeli čutiti šele po pridobitvi pravnega statusa. Kako si razložiti ta nenavadni fenomen? Eno od možnih razlag ponuja splošno prepričanje, da ljudje v težkih situacijah običajno niso bolni, temveč zbolijo šele kasneje. Primer za to so pričevanja partizanov, ki so zboleli šele po končani drugi svetovni vojni (De Marco, Pignoni, Sbuelz, Cappello 2004). Eden od njih je tako dejal, da »bolezni v času vojne skoraj ni bilo. Oziroma, je nismo čutili, ni bila pomembna. Šele potem, po osvoboditvi, so ljudje rabili zdravnika« (neobjavljen intervju Srečko, 97 let). Vsekakor pa bi to vprašanje zahtevalo bolj poglobljeno analizo, kar ni tema tega prispevka.

S: Tebe je pa že prej bolelo.

M: Mene je že prej bolelo. Trebuh ...

A: Je to na želodcu ali na črevesju?

M: Ne, ne, to je med črevesjem pa med vagino. To je debelo pet centimetrov in to so mi odrezali. Imam pet centimetrov globoko in široko rano, ki se še zmeraj celi. Ven teče gnoj. Zaradi tega lahko pride do zastrupitve krvi in lahko umreš. Jaz sem takrat shujšala 16 kilogramov.

A: 16 kilogramov?

M: Prej sem bila bolj močna. No, zdaj sem boljše, odkar sem dobila status in sem bila operirana.

S: Je v redu.

M: Aha.

A: Kaj pa bi bilo, če te ne bi operirali?

M: Ja ...

A: Bi umrla.

M: Bi umrla. Umrla bi in nobeden ne bi vedel, zakaj. [...] Takrat nisem imela apetita, vsa hrana mi je smrdela. To je vplivalo na vse organe. Od glave do pet. Celo telo je trpelo zaradi tega. [...]

S: Pa še slabokrvnost.

M: Ja, ampak fistula je bila vzrok za slabokrvnost, kar pa sem izvedela šele kasneje. Takrat so mi rekli samo, da sem pač slabokrvna in da moram jesti vitamine – ampak, kako naj jem, če zaradi fistule nisem imela apetita. Jaz sem opazila, da imam čir, ampak sem mislila, da to ni nič hudega. Potem, ko mi je zdravnica rekla, takoj na operacijo, me je bilo groza. En mesec sem bila v bolnici. Zdaj moram hoditi na kontrole vsakih štirinajst dni, da me pregledajo, saj se bojijo, da ne bi prišlo do kakšnih zapletov. To se zna ponoviti [...]

S: Dobro, da nisi imela problemov pri nosečnosti.

M: Imela sem jih. Ves čas sem bruhala, izgubljala zavest, ampak sem mislila, da je zaradi nosečnosti. Tudi preden sem zanosila, sem izgubljala zavest. Mislila sem, da je zaradi slabokrvnosti. Tako sem jedla in bruhalo, jedla in bruhalo. Ne vem pa, kako niso v porodnišnici nič opazili. Grozno je bilo. [...] Imam pa še druge zdravstvene probleme: dobila sem astmo in jo imam še danes. Vse to je posledica živčnosti, napetosti. To nobeden, ki ni bil izbrisan, ne more razumeti, le mi, ki smo izbrisani, vemo, kako je to. [...]

A: Misliš, da je fistula posledica nervoze, živčnosti ...

M: Ja, mislim, da je. Vzrok za to živčnost je bil izbris. Vse to je moralo nekje priti ven, a ne. (Jana S., 30 let)

Tretji vidik, ki bi ga bilo poleg ostalih dveh vredno bolje raziskati, je doje-manje in izražanje bolečine med izbrisanimi. Medicinskoantropološke študije (Lock 2003, Helman 2007, Šimenc 2008) poskušajo preseči redukcionistično fiziološko razlago bolečine in dokazujejo, da je odziv na bolečino tudi kulturno determiniran. Večine »bolečinskega vedenja« se namreč priučimo z različnimi vedenjskimi modeli v zgodnjem otroštvu, pri čemer izražanje bolečine ključno determinira stopnja odobravanja v določeni kulturi (Autton po Šimenc 2008, 153). V nekaterih kontekstih, kjer (predvsem) moško populacijo vzgajajo k stoicizmu in pogumu ali razvijanju »trde kože«, velja prenašanje bolečine brez bolečinskega vedenja za znak odraslosti, zrelosti in moškosti. Podobnih vzorcev vzgoje so bili deležni nekateri intervjuvani izbrisani, zaradi česar je pri njih – vsaj na jezikovni ravni – opaziti podcenjevanje in relativiziranje bolečine. Še več, pogosto pri opisanju intenzivnih izkušenj bolečine, ki so posledica kroničnih bolezni ali težjih poškodb, zavzamejo humorno distanco:

A: Tudi to nogo mi je poškodovala granata in vidiš, kako je tu vse črno.

Ž: Uuuuu ... poglej to.

A: Počasi se suši, to je dobro.

Ž: Suši se. Kaj to pomeni, da se suši?

A: To pomeni ... da bodo prenehale funkcije delovanja. Krvne žile ... vse je pretrgano in spodaj pri stopalu ne morem več pregibati.

M: Ampak počasi gre, ne?

A: Počasi gre. Ne morem pregibati tako, kot to lahko naredi nekdo v normalnem stanju. Jaz moram hoditi počasi.

Ž: Ampak to bo ostalo tako. Mislim, vam ne bo nekega dne to odpadlo?

A: Mah, dobro, ne bo ali pa bo ... kaj jaz vem, videli bomo (govori v smehu). Čakali bomo, kar bo, pa bo. Nikoli se ne smeš predati.

Ž: Ampak ta metek, vam lahko potuje po ...

A: Ne, on je vse bolj stabilen, stabilizira se v nogi. Okoli sebe ima zdaj eno okno, kot mi temu rečemo. Metek ima svojo hišo znotraj. Tu obstaja. Ko je slabo vreme ali dež, čutim bolečine v nogi, veš. Malo mi začne hoditi na živce. (Amir, 52 let)⁴

1.1 Razširjenost bolezni med izbrisanimi

Zaradi mnogih opisov bolezenskih težav in velikega števila intervjuvancev s težjimi zdravstvenimi problemi se zdi smiselno poskusiti njihove bolezni kategorizirati in primerjati s trendi zdravstvenih kazalnikov v Sloveniji. Slednje zahteva

⁴ Iz bosanskega jezika prevedla Uršula Lipovec Čebtron.

prevod podatkov, pridobljenih na osnovi kvalitativne raziskave v kvantitativno analizo, kar je povezano z nekaterimi metodološkimi dilemami.

Kot sem že zapisala, v opisih svojih zdravstvenih težav izbrisani izpostavljajo »doživljanje bolezni« ali angleško *illness*. Glede na to, da so imeli skoraj vsi intervjuvani izbrisani v preteklosti (nekateri pa tudi danes) težave z dostopom do zdravljenja v ustanovah uradne medicine, je kategorija *disease* ali bolezenska motnja manj zastopana. Čeprav so pri težjih boleznih izbrisani večinoma uspeli pridobiti diagnozo uradne medicine, pa se v številnih blažjih ali manj kroničnih obolenjih njihova pričevanja o bolezni naslanjajo izključno na samodiagnozo. To je še posebno očitno pri večini psihičnih težav izbrisanih.

Vse zapisano predstavlja oviro za primerjalno analizo zdravstvenih problemov izbrisanih z boleznimi prebivalcev Slovenije. Obstoječa slovenska zdravstvena statistika⁵ namreč temelji na kategoriji *disease* ali bolezenski motnji – posameznikovo doživljanje bolezni je prevedeno v kategorije uradne medicine, pri čemer je subjektivno dojemanje bolezni povsem odsotno. Obenem pa se ta neskladnost kaže tudi v obratni smeri: v intervjujih so pogosto prisotni povsem »emski« opisi zdravstvenih težav, ki jih ni mogoče prevesti v kategorije uradne medicine. Ko na primer Biljana govori o poškodbah »malih« jeter, bi bilo mogoče sicer tvegati prevod »malih« jeter v vranico, a bi se s tem izgubila subjektivna dimenzija opisa bolezni, obenem pa bi bil morda prevod povsem v nasprotju z Biljanino predstavo o tem organu. Kot bo jasno iz nadaljevanja, pa je za medicinskoantropološko analizo ravno ta subjektivna dimenzija opisa bolezni dragocena.

Druga vrsta metodoloških dilem pa je povezana z dejstvom, da večina slovenskih zdravstvenih statistik temelji na »bolni« populaciji, ki je zaradi zdravstvenih težav iskala zdravniško pomoč v slovenskih zdravstvenih ustanovah. Nasprotno pa so bili izbrisani intervjuvani ne glede na njihovo zdravstveno stanje. Slednje je tudi razlog, da se zdi podatke o zdravju izbrisanih smiselno primerjati le z rezultati ankete med prebivalci Slovenije, v katero so zajeti tako tisti z zdravstvenimi težavami kot tisti brez njih. Poleg tega je bila anketa z naslovom Zdravje in zdravstveno varstvo v Sloveniji⁶ opravljena v podobnem času kot intervjuji z izbrisanimi.⁷

Prvi rezultat ankete, ki se zdi relevanten za primerjavo, je, da sta skoraj dve tretjini prebivalcev Slovenije (61,8 odstotka), starih 15 let in več, ocenili svoje zdravstveno stanje kot dobro ali zelo dobro, 27,1 odstotka pa kot srednje dobro (ZZVS 2009, 31). Nihče od intervjuvanih izbrisanih ni bil vprašan po oceni lastnega zdravja, zaradi česar je lahko primerjava z rezultati ankete zgolj parcialna.

⁵ Zbirka podatkov o umrlih, Zdravstveni statistični letopis Slovenije, ki objavlja podatke o najpogostejšem vzroku za obiske v zunajbolnišničnem zdravstvenem varstvu na primarni ravni, ter Trendi zdravstvenih kazalnikov SZO za Slovenijo, ki poleg indikatorjev umrljivosti kažejo tudi obolevnost prebivalstva po odpustih iz bolnišnic.

⁶ Anketa, ki jo je leta 2007 izvedel Inštitut za varovanje zdravja, je bila opravljena na reprezentativnem vzorcu (med 3387 osebami, starih 15 let in več, iz vse Slovenije) (2009, 31).

⁷ Večina intervjujev je bila opravljena leta 2007 in 2008.

Kljub temu pa se zdi zanimiv podatek, da je od 59 oseb⁸ le 12 oseb ali 20 odstotkov odgovorilo, da niso imeli nobenih težjih ali dolgotrajnejših zdravstvenih težav od leta 1992 dalje. Pri tem je treba poudariti, da so med temi osebami štirje posamezniki, ki od izbriša dalje niso bili na pregledu pri zdravniku.

V spodnji tabeli so zdravstvene težave izbranih razvrščene po kategorijah obolenj, pri čemer te kategorije delno⁹ sledijo omenjeni anketni raziskavi (ZZVS 2009, 34) ter s tem zagotavljajo primerljivost določenih vidikov.

Tabela 1: Kategorizacija bolezni izbranih

Kategorija obolenja	Opis obolenja ¹⁰	Odstotek obolenih izbranih (število obolenih)	Odstotek obolenih v Sloveniji ¹¹ (po ZZVS)
Trajna poškodba ali okvara zaradi posledic nezgod	- težje poškodovana hrbtenica in pretres možganov v prometni nesreči – D¹² (Indira), - težje poškodbe hrbtenice (mora na operacijo hernije) in roke (ne more je uporabljati) zaradi nesreče pri delu – D (Mirka), - poškodovani živci na rokah zaradi fizičnega napada – D (Stanka), - težje poškodbe noge z mino in granato v vojni – ND (Amir), - poškodba glave v prometni nesreči – ND (Edin), - štirikrat ranjen v vojni – D (Drago), - poškodba glave in obraza zaradi nesreče pri delu – D (Brane), - v kritičnem stanju zaradi poškodb v pretepu – D (AB)	13,55 % (8 oseb)	10,50 %
Bolezni hrbtenice in udov		13,55 % (8 oseb)	n.p. ¹³

⁸ V analizo zdravstva izbranih je vključenih 59 oseb, ki so bodisi individualno bodisi skupinsko (ožja ali razširjena družina) sodelovali v raziskavi. Med 59 posamezniki je 18 oseb ženskega in 41 oseb moškega spola, ki spadajo v različne starostne skupine: dve osebi spadata v starostno skupino od 10 do 20 let, po 6 oseb v skupino od 20 do 30 in od 30 do 40 let. Največ intervjuvanih izbranih (17 oseb) je starih od 40 do 50 let, večje število (16 oseb) pa ima od 50 do 60 let. Deset oseb je v starostni skupini od 60 do 70 let, po ena pa je stara med 70 in 80 let ter med 80 in 90 let.

⁹ V omenjeno anketo so bile pogosto vključene le specifične bolezni (npr. razjeda želodca ali dvanajsternika), obenem pa izpuščene bolj splošne kategorije (npr. bolezni prebavil), zaradi česar so posamezna področja (bolezni spolovil, zobozdravstvene težave), ki se nanašajo na bolezni izbranih, v anketi nezastopane. Glede na to, da je namen tabele zajeti vse kronične bolezni izbranih, so vanjo vključene tudi te splošnejše kategorije, obenem pa tudi vse tiste bolezni, ki jih anketa raziskava ne izpostavlja. To je tudi razlog, da se v zadnjem stolpcu tako pogosto pojavlja oznaka n.p. – ni podatka.

¹⁰ Opis bolezni izhaja neposredno iz intervjuja s posameznim izbranim: v primerih, ko so izrazi postavljeni v narekovanje, gre za neposredno navajanje besed izbranih, v drugih primerih, brez narekovajev, pa avtorica povzema ključne informacije o bolezni, ki izhajajo iz opisov v intervjuju.

¹¹ Po anketi, objavljeni v Zdravje in zdravstveno varstvo v Sloveniji (2009).

¹² Oznaka D v tabeli pomeni, da je bila bolezen diagnosticirana s strani uradne medicine, nasprotno pa oznaka ND pomeni, da ni bila diagnosticirana.

¹³ Ni podatka.

- Bolečina v križu ali druga kronična okvara hrbta	- upokojen zaradi kronično poškodovane hrbtenice – D (Ahmed), ¹⁴ - kronične težave, operacija hrbtenice – D (Zorica), - kronične bolečine hrbta – D (Indira), - bolečina v križu – D (Mirka), - operacija hrbtenice, čaka na invalidsko upokoje- tev – D (Gale)	8,47 % (5 oseb)	40,70 %
- Bolečina v rokah in nogah	- kronične bolečine noge zaradi injekcij, ki jih je do- bila pred letom in pol na operaciji jajčnika – ND (Samira), - kronične bolečine rok in nog – ND (Nisveta), - operacija prsta – D (Zoran)	5,08 % (3 osebe)	n.p.
Bolezni dihal		13,55 % (8 oseb)	n.p.
- Kronični bronhitis, kronična obstrukti- vna pljučna bolezen, emfizem	- kronični bronhitis – ND (Indirin sin)	1,69 % (1 oseba)	6,10%
- Astma	- invalidsko upokojen zaradi astme – D (Almir), - od otroštva astmatični bolnik, zdravljen v bolniš- nici – D (Jasmin), - od zgodnjega otroštva težave z astmo – D (Isme- tina hči), - napadi astme ves čas do danes – D (Jana S.)	10,16 % (6 oseb)	6,00%
- Druge bolezni dihal	- voda v pljučih, zdravljen v bolnišnici – D (Begeš)	1,69 % (1 oseba)	n.p.
Bolezni srca in ožilja		8,47 % (5 oseb)	n.p.
- Zvišan krvni tlak (hi- pertenzija)	- kronične težave z visokim pritiskom in ožiljem – ND (Emina)	1,69 % (1 oseba)	26,30 %
- Možganska kap	- možganska kap – D (Samirjeva žena)	1,69 % (1 oseba)	1,60 %
- Druge bolezni srca in ožilja	- popuščanje srčne mišice – D (Begeš), - operacija srca – D (Safet), - tromboza – D (Izidorjeva mama)	5,08 % (3 osebe)	n.p.
Bolezni prebavil	- kronične želodčne težave – D (Stanislav), - bolečine v želodcu, pogosto bruha kri – ND (Akti- vist), - dolgotrajne bolečine v želodcu – D (Indirin sin), - bolečine v požiralniku – ND (Mara)	6,77 % (4 osebe)	n.p.

¹⁴ Ta oznaka pomeni, da je imela oseba zdravstvene težave že pred izbriso. Med 59 posamezniki so bile take osebe le štiri, v tabeli pa so navedene le tri, ker za četrto, na podlagi fragmentarnih podatkov o zdravstvu, ni mogoče ugotoviti, zaradi kakšnih zdravstvenih težav je bila invalidsko upokojena. Glede na to, da so se zdravstveni problemi omenjenih štirih oseb po izbrisu poglobljali, so tudi ti posamezniki vključeni v zgornjo tabelo.

Sladkorna bolezen	- v postopku invalidske upokojitve zaradi sladkorne bolezni, ima kronične bolečine nog zaradi diabetesa – D (Ekrem), - zdravi se za sladkorno boleznijo – D (Safet, Nisveta)	5,08 % (3 osebe)	6,90 %
Motnje delovanja jeter	- poškodovana »mala« jetra, pregledana pred izbrisom – D (Biljana), - »slaba jetra« – ND (Nisveta)	3,38 % (2 osebi)	1,40 %
Bolezni sečil in spolovil	- operacija ledvice: odstranjena ledvica – D (Izidorjeva mati), - operacija na jajčnikih – D (Samira), - tri tedne krvavitve iz maternice – ND (Mara), - operacija fistule – D (Jana S.), - operacija kile – D (Željko)	8,47 % (5 oseb)	n.p.
Bolezni ušesa	- težave s sluhom, naglušen – ND (Samir)	1,69 % (1 oseba)	n.p.
Zobozdravstvene težave	- velike težave z zobmi – D (Željko), - večje zobozdravstvene težave – D (Megajver)	3,38 % (2 osebi)	n.p.
Alergije	- »alergije od živcev na roki« – ND (Stanka), - alergije po rokah, več let – D (Marijin sin)	3,38 % (2 osebi)	15,30 %
Rakasta obolenja	- pljučni rak – D (Edin), - tumor – D (Izidorjeva mama)	3,38 % (2 osebi)	3,8 %
Bolezni otrok	- razvojne motnje, podhranjenost – D (Ismetina hči)	1,69 % (1 oseba)	n.p.
Duševne težave		38,98 % (23 oseb)	n.p.
- Kronična tesnoba	- »bala sem se vsega, tudi hoditi po cesti« – ND (Mirka) - »jaz sem se stalno tresla« – ND (Mara)	3,38 % (2 osebi)	4,80 %
- Kronična depresivnost	- »stalno sem jokala« – ND (Monika), - »sem bila depresivna ... sem se veliko zdravila, saj se še zdaj« – D (Ismeta), - »dvignila bi roke od vsega« – ND (Biljana), - »jaz sem bil v depresiji« – ND (Boris), - »sem padel v neko depresijo« – ND (Simon), - »izgubil sem orientacijo v življenju« – ND (Božo)	9,87 % (6 oseb)	4,60 %
- Druge duševne težave	- »psihično bankrotiral« – ND (Begeš), - »mi je počil film« – ND (Zehrudin), - »človeku se zvrtil, zrola« – ND (Tomislav), - »on je tako živčen« – ND (Indirin sin), - »na živce udari in ti vse vseka tako v tri krasne« – ND (Megajver), - »na živčni bazi sem bil – ND [bolan, op. U. L. Č.]« (Stanislav), - »nervoza je bila [...] skozi sem jokala« – ND (Jana S.), - »je bilo dosti težko. Psihično« – ND (Izidor), - »živci« – ND (I, Bajro), - »jaz sem popustila [...] pod stresom si bil, ane. Skoz si bil natempiran« – ND (Tatjana), - dvakrat poskus samomora, psihoze – ND (Andrija), - hospitaliziran duševni bolnik – D (Rifet), - paranoidne motnje – ND (Stanka), - pogoste epizode agresije s pretepi – ND (Edin)	25,42 % (15 oseb)	2,70 %
Odvisnost od alkohola	- zdravi se zaradi alkoholizma – D (Aktivist), - kronični alkoholik – ND (Andrija, Boris)	5,08 % (3 osebe)	n.p.

Kot je bilo že rečeno, so med anketo Zdravje in zdravstveno varstvo v Sloveniji in polstrukturiranimi intervjuji pomembne metodološke razlike, ki ovirajo primerjavo. Ena od njih je dejstvo, da so bili anketirancem bolezní in bolezenska stanja naštetí, izbrisani pa so jih v opravljenih intervjujih sami izpostavljali ter pri tem pogosto zanemarjali tiste zdravstvene težave, za katere so presodili, da so manj pomembne. Dario tako na vprašanje, ali je imel v času od izbrisa dalje kakšne bolezni, odgovarja: »Ja. Nekaj manjših,« a o njih nič ne pove. Podobno odgovarjajo tudi drugi, pri čemer je na splošno v intervjujih opaziti podcenjevanje bolezenskih simptomov.

Naslednja pomembna ovira pa se nahaja v ugotovitvi, da so izbrisani imeli veliko večje ovire pri dostopu do zdravstvenega sistema od večine prebivalcev v Sloveniji (glej Tabela 2 in Tabela 3 v tem prispevku in Lipovec Čebren 2007a, 70–75), zaradi česar za svoje zdravstvene težave pogosto bodisi niso dobili diagnoze uradne medicine bodisi so jo pridobili le za najbolj kronične bolezni. Tako za skoraj polovico ali za 46,57 odstotka primerov bolezni izbrisanih ni diagnoze (v zgornji tabeli so označene s kratico ND) s strani zdravnikov, za 53,42 odstotka pa njihov opis zdravstvene težave temelji na diagnozi uradne medicine (v zgornji tabeli označen z D). Ta skoraj enakovredna zastopanost *illness* z *disease* perspektive je povedna, še posebno ob dejstvu, da velika večina duševnih težav ostaja brez diagnoze.

Če pustimo ta metodološka neskladja ob strani, lahko iz podatkov v tabeli opazimo, da je prevalenca treh bolezenskih stanj med izbrisanimi primerljiva s povprečjem v Sloveniji (možganska kap, rakasta obolenja, kronična tesnoba). Obenem pa je pri petih kategorijah bolezni slovensko povprečje večje (kronični bronhitis, obstruktivna pljučna bolezen, emfizem in sladkorna bolezen) ali veliko večje (bolečina v križu ali druga kronična okvara hrbta; zvišan krvni tlak in alergije).

Nasprotno pa je v petih primerih (trajna poškodba ali okvara zaradi posledic nezgode; astma, motnje delovanja jeter; kronična depresivnost; druge duševne težave) razširjenost bolezni med izbrisanimi večja ali veliko večja, pri čemer velja izpostaviti predvsem duševne težave.

Pri trinajstih kategorijah zdravstvenih težav med izbrisanimi primerjava ni mogoča zaradi odsotnosti podatka o prevalenci teh bolezni med slovensko populacijo, pri čemer je treba izpostaviti pomemben odstotek pri treh splošnih kategorijah, kot so bolezni hrbtenice in udov (13,55 odstotka), pljučne bolezni (13,55 odstotka) ter bolezni srca in ožilja (8,47 odstotka), kot tudi bolezni prebavil (6,77 odstotka). Če k zapisanemu dodamo visok odstotek vseh duševnih težav (38,98 odstotka), se slika zdravstvenih težav izbrisanih precej sklada z ugotovitvami Aleksandra Dopliharja, ki se kot ustanovitelj Ambulante ProBono – Ambulante za osebe brez zdravstvenega zavarovanja v svoji zdravniški praksi dnevno srečuje z izbrisanimi:

Izbrisani, ki sem jih jaz zdravil, imajo predvsem pljučna obolenja, med njimi je tudi precej tuberkuloze. Druge pogoste bolezni so hude okvare cirkulacije – tako

srca kot ožilja, pa tudi nog in preostalega telesa. Zdravil sem dva primera izbrisanih, ki so jim zaradi zoženih žil na nogah noge odrezali. Imeli smo tudi bolezni želodca in hude okvare centralnega živčnega sistema. Poleg tega ima veliko izbrisanih, ki prihajajo k nam po pomoč, psihične probleme; od različnih oblik psihoze do depresij, nekateri izmed njih pa so težki psihiatrični bolniki. (Lipovec Čebren 2007a, 64–65).

1.1.1 Duševne težave – »pitiespija«, »živci« in »natempiranost«

Glede na to, da odstotek duševnih težav med izbrisanimi prevladuje, se je smiselno pri njih ustaviti. Čeprav so v zgornji tabeli te težave deloma razvrščene v kategorije kronična tesnoba in kronična depresivnost, pa opisi psihičnih problemov izbrisanih večinoma uhajajo standardiziranim poimenovanjem. Tak primer so metafore, s katerimi intervjuvanci opisujejo težje psihične stiske, ki se lahko nanašajo na finančno sfero: *To [izbris, op. U. L. Č.] je nanj pustilo posledice, da je psihično ... bankrotiral. (Begeš, 89 let)* ali na filmsko industrijo: *mi je počil film. (Zehrudin, 45 let)*

Zdi se, da njihove naracije o duševnih težavah zahtevajo drugačno kategorizacijo, ki sledi *illness* perspektivi in se le redko prekriva s psihiatričnimi diagnozami. Razlog za to je delno v dejstvu, da so se le tri od 23 oseb, ki so pričale o psihičnih težavah, odločile poiskati strokovno pomoč. Pa tudi pri slednjih v opisih duševnih stisk prevlada *illness* opis pred *disease* diagnozo oziroma so biomedicinski termini prirejeni. Tako sin izbrisane uporablja skovanko »pitiespija«:

B: V bistvu je bil človek popolnoma prestrašen. Če bi psihiater to analiziral, mislim, da bi mu verjetno dal diagnozo 'pitiespija'.

S: Paranoja?

B: Ne paranoja, 'pitiespija'. To je – posttravmatski sindrom. Ker je on doživel velike travme. (Begeš, 89 let)¹⁵

Ena izmed motenj, ki jo izbrisani izpostavljajo, so »živci« ali »živčnost«, ki je med bolj razširjenimi »ljudskimi« predstavami stiske. Pojavlja se v različnih kulturah, pri čemer koncepcija te motnje zelo variira, zato jo je mogoče razložiti le znotraj specifičnega družbenega konteksta, v katerem se pojavlja. Pogosto so v predstavi »živcev« zajete fiziološke, psihološke in družbene izkušnje, pri čemer lahko z izrazom »živčnost« razlagamo značilnosti posameznikove osebnosti ali njegovo čustveno, fizično ali družbeno reakcijo na določen dogodek (Helman 2007, 301–2). V intervjujih z izbrisanimi se »živci« ali stanje »živčnosti« pogosto pojavljajo kot odziv na izbris, o čemer pripovedujejo izbrisani s psevdonimi Megajver, Tomislav, I., Indira in Ismeta:

¹⁵ Iz bosanskega jezika prevedla Uršula Lipovec Čebren.

In potem ti tako ali tako udari na živce in ti vse vseka tako v tri krasne. Vse vpliva eno na drugo, a veš? Hočeš, nočeš. [...] A veš, to so [zavzdihne, op. IH], tako te ... prav požrejo te. Mene so požrli! Res! (Megajver, 39 let)

Sem rekel, res, dovolj jih imam, dosti, ne bom nič več vlagal, jaz sem naredil vse, kar sem lahko, in imam tega zadosti. Meni gre že na bruhanje ... Ne vem, kaj bom naredil. Enostavno, človeku se zvrtil, zrola, in ne veš več ... toliko denarja, toliko živcev, toliko tega je bilo. (Tomislav, 59 let)

S: To, da ste bili tukaj izbrisani in da ste imeli vse te težave, mislite, da je to kaj vplivalo na vaše zdravje?

I: Pa še koliko. Živcev. (I, 54 let)

S: Ampak ... recimo, je bilo vašim otrokom kdaj težko, ker so bili brez dokumentov?

I: Ja. Ta starejši je ... Jaz sem delala, oče nas je zapustil, in ko pridem domov s službe, je bil vedno tako ... živčen. Pridem utrujena, rada bi se samo ulegla, a on je živčen. Pravi, jaz nisem kot ostali otroci, nimam ničesar ... tako da mi je bilo res hudo.

S: Torej so vseeno bile te psihične ...

I: Ja, ja, za otroka so bile. (Indira, 48 let)

Težko sem to zdržala. Ne vem, zakaj se je moj zadnji otrok moral roditi ravno v to ... Nisem več mogla kontrolirati svojega življenja. [...] Moji živci so res ... še zdaj imam velike težave z živci. Dolgo časa sem se zdravila zaradi živcev, saj se še zdaj. (Ismeta, 49 let)

Če je Megajverju izbris »udaril na živce«, so pri Tomislavu in I-ju »živci« »bili«, Indirin sin je bil »živčen«, Ismeta pa ima »težave z živci«. Določena fiziološka dimenzija (živčni sistem) deluje kot metafora za dogajanje na psihičnem nivoju. Pri tej motnji gre za spremenjeno duševno stanje, ki naj bi sovpadalo s potenciranim delovanjem »živcev« oziroma stanjem, ko naj bi »živci« človeka obvladovali, kar dokazuje uporaba pridevnika »živčen«. Gre za situacijo, ko posameznik nima več nadzora nad svojim vedenjem, kot se kaže v Megajverjevi izjavi *In potem ti itak na živce udari in ti vse vseka tako v tri krasne*. Obenem pa je to spremenjeno psihološko stanje povezano z občutkom splošne dezorientacije v življenju, ki bi jo lahko prepoznali v Tomislavovih besedah *Obenem pa človeku se zvrtil, zrola, in ne veš več ... toliko denarja, toliko živcev*.

Zaradi nejasnih in raznorodnih simptomov zdravniki pogosto napačno interpretirajo pomen »živcev«. Kot ugotavlja Finkler (Finkler po Helman 2007, 302), pogosto poskušajo objektivizirati in ločiti simptome od posameznikove izkušnje, pri čemer si »živce« razlagajo kot fiziološko motnjo. S tem, ko se zdravniki osredotočijo na *disease* perspektivo in spregledajo *illness* dimenzijo »živcev«, zgrešijo njen dejanski pomen in posledično tudi ustrezno zdravljenje (Helman 2007, 302). Stanislavova izkušnja pa kaže, da obstajajo tudi drugačni primeri. Stanislavov zdravnik sicer ne prepozna razsežnosti bolnikovega doživljanja bolezni (*ill-*

ness), temveč se zaveda omejenosti svoje *disease* perspektive, zato Stanislava napoti na samozdravljenje:

[S]em bil, na živčni bazi sem bil. Ne moreš nikamor, ne moreš nič. Povsod si omejen, sem imel probleme in sem šel k zdravniku. Sem bruhal, nisem mogel ... živci, želodec, nisem mogel jesti, ničesar nisem mogel. In zdravnik meni pravi: 'Poglej, tukaj je omara, izberi si zdravila, pomirjevala, ki jih hočeš.' Potem je rekel: 'Daj poskusi, razčisti sam s sabo, da te ne zastrupljam s tem'. In res, za štiri dni sem šel na kmečki turizem, sem se spočil in si rekel: 'Dovolj.' In potem mi je postalo vseeno za vse – ali me bo policija ustavila ali me ne bo. (Stanislav, 44 let)

Nekateri med izbrisanimi pri opisu psihičnih problemov omenjajo tudi stres, kar ni nenavadno, saj je ta koncept v sodobnem svetu postal ena najbolj pogostih metafor za individualno in kolektivno stisko oziroma trpljenje, obenem pa se s tem izrazom opisuje tudi vse težave, s katerimi se ljudje soočajo v vsakdanjem življenju (Helman 2007, 288). Za razliko od »živcev«, ki se pogosto kaže kot vrsta somatizacije, saj se nanaša na nepravilno delovanje živčnega sistema, je pojem stresa bolj vezan na zunanje dejavnike. Podobno kot motnje »živcev« pa tudi koncept stresa zajema heterogeno serijo psiholoških in fizioloških stanj, v katerega so se zlili številni tradicionalni modeli, zaradi česar bi lahko stres videli kot sekularno verzijo nadnaravnih konceptov za razlago nesreče in bolezni, kot je čarovništvo, usoda, božja kazen ali obsedenost z duhovi (Helman 2007, 300, Lipovec Čebren 2008).

Če bi uporabili koncept stresa kot vrsto pojasnjevalnega modela za zdravstvene težave izbranih, bi lahko rekli, da so za izbrisane izbris in njegove posledice predstavljali ključni stresor v življenju. Odnosa med stresorjem in stresom, ki ga posameznik doživi, ni mogoče predvideti (Seyle po Helman 2007, 300–301), saj je posameznikov odziv odvisen od vrste internih in eksternih dejavnikov. Dejstvo pa je, da so bile izbrisu – stresorju – podvržene vse osebe, ki so jih izbrisali iz registra stalnega prebivalstva. Njihov telesni in psihični ustroj pa se je na te stresorje odzival različno, pri čemer ni nujno, da so odzivi do danes že vidni, saj se bodo morda pokazali šele v prihodnosti. Ta domneva se nanaša predvsem na mlajšo populacijo izbranih, med katerimi je Tatjana. Tatjana poleg izraza stres uporablja besedo »natempiran«, ki bi jo lahko razlagali kot stanje nekontrolirano povečane psihofizične aktivnosti, ki izhaja iz občutka ogroženosti:

Pod stresom si bil, ne. Skozi si bil natempiran. Šla sem recimo zvečer kam s prijateljicami, v kafič, in se mi je zgodilo, da je bila tam kontrola, racija, potem pa so nas gor odpeljali. (Tatjana, 34 let)

Nasprotno od Tatjane številni drugi v svojih pričevanjih poročajo o tem, da so se zaradi strahu pred policijskim legitimiranjem in posledično deportacijo od-tujili, izolirali od svoje okolice, pri čemer so svoje stike z zunanjim svetom drasti-

čno zmanjšali, svoje domovanje pa pogosto spremenili v »utrdbo« pred potencialno »zlohotnimi« vplivi zunanjega sveta.

Ampak oče, ne vem, kako je ugotovil, v bistvu se je skrival, ker je policija pogosto prihajala k njegovim vratom, in on je de facto tri leta živel tako, da ni niti iz stanovanja odšel, tako. Podobno kot Japonci v času druge svetovne vojne. Tako si je nakupil hrane, konzerv, imel je pokvarjen kruh, neverjetno. (Begeš, 89 let)¹⁶

Prej nisem hodila po mestu. Samo doma sem sedela. Ko je prišla policija, sem se bala ... Vsak dan je po dvakrat, trikrat prihajala policija. (Mirka, 54 let)

Odkar sem bila izbrisana, nisem hodila med ljudi, skrivala sem se in podobno. Nekako sem se bolj umikala ljudem, nisem se kaj dosti družila z nikomer, pa tudi govorila nisem o tem problemu. (Ismeta, 49 let)

Tresla sem se. Ko sem hodila po cesti, ko sem videla policaja, mi je bilo že slabo. Bala sem se, ker sem slišala raznorazne zgodbe [...] ves čas sem se tresla. Ko mi je prijatelj rekel, da je opazil, da drugače prečkam cesto, da čakam in se strogo ravnam po pravilih, sem mu povedala, da me je strah. (Mara, 57 let)

Če je tem osebam izbris povzročil »pravno smrt«, sta njihov umik in apatija pogosto povzročila socialno smrt. Kot je bilo že pokazano (Lipovec Čebren 2007a, 65–67), so se za socialno osamitev izbrisani odločili predvsem v prvih letih po letu 1992, ko številni ponotranjijo občutek krivde in so prepričani, da so za izbris v celoti odgovorni sami. Zato so se – podobno kot Ismeta, ki pravi *Nekako sem se bolj umikala ljudem, nisem se kaj dosti družila z nikomer, pa tudi govorila nisem o tem problemu* – izogibali pogovoru o izgubi svojega pravnega statusa. Iz intervjujev je razvidno, da so to stanje običajno presegli šele takrat, ko so dobili dovoljenje za stalno prebivanje ali slovensko državljanstvo oziroma ko so se po letu 2002 izbrisani začeli organizirati in so prek medijev ta problem pokazali splošni javnosti.

1.2 Izbrisani, brezdomci in delavci migranti – podobni razlogi za zdravstvena tveganja

Pri razmišljanju o zdravstvenih problemih izbrisanih bi bilo »ekskluzivistično« branje njihovih bolezní kratkovidno. Njihova zdravstvena tveganja in ovire pri dostopu do institucij uradne medicine imajo namreč veliko skupnih značilnosti z drugimi skupinami prebivalstva, ki so bolj ranljive, marginalizirane, zdravstveno deprivilegirane ali/in izključene iz zdravstvenega sistema. Med drugim se zdi smiselno primerjati zdravje izbrisanih z migranti in begunci v Sloveniji, z brezdomci¹⁷

¹⁶ Iz bosanskega jezika prevedla Uršula Lipovec Čebren.

¹⁷ Taka primerjava se zdi smiselna tudi zato, ker izraz izbrisani (kot bo jasno iz nadaljevanja) predstavlja svojevrstno nadpomenko za brezdomce, delavce migrante, begunce ter prosilce za azil – med heterogeno populacijo, združeno pod imenom izbrisani, je namreč opaziti osebe, ki imajo večletno izkušnjo brezdomstva (Lipovec Čebren 2007a, 59–75), so v Sloveniji ali drugod zaprosili za azil ali pridobili status begunca z začasnim zatočiščem. Veliko izbrisanih pa ima migracijsko izkušnjo, saj so se v času nekdanje Jugoslavije v Slovenijo preselili kot notranji migranti – delavci, se po izbrisu iz nje izselili v druge države oziroma se vrnili nazaj, tokrat kot »novi« delavci migranti.

ter tudi z drugimi skupinami prebivalcev Slovenije, ki so bili ali so dalj časa brez zdravstvenega zavarovanja. Glede na to, da z izjemo brezdomcev in delno delavcev migrantov še ni opaziti poglobljene analize zdravstvenega stanja med omenjenimi skupinami prebivalcev, pa je možno o tovrstni primerjavi govoriti le v hipotetičnem prihodnjiku. Naj zato v tem podpoglavju zadošča le krajša primerjava zdravstvenega stanja brezdomcev in izbrisanih, ki ji sledi oris nekaterih podobnih zdravstvenih tveganj izbrisanih in/kot delavcev migrantov. Zadnji del analize dejavnikov, ki prispevajo k ogrožanju zdravja izbrisanih, pa se dotakne tudi konteksta vojne na Balkanu in njenih posledic na zdravstveno stanje nekaterih izbrisanih, ki so po izbrisu prostovoljno ali prisilno zapustili Slovenijo in bili soočeni z vojnimi razmerami.

1.2.1 Dejavniki, ki ogrožajo zdravje izbrisanih in brezdomcev

V anketni raziskavi o razširjenosti bolezni med brezdomci (Razpotnik in Dekleva 2009, 80), ki je bila izvedena na podoben način kot anketa med slovenskim prebivalstvom (ZZVS 2009), je bil – nasprotno od slovenskega povprečja – delež duševnih težav podobno visok kot med izbrisanimi. Če je med naštetimi zdravstvenimi težavami 22,7 odstotka brezdomcev izbralo kronično depresivnost in 16,2 odstotka brezdomcev druge duševne težave, je med izbrisanimi veliko manjši odstotek poročal o kronični depresivnosti (9,87 odstotka), zato pa je pri izbrisanih precej višji odstotek drugih duševnih težav (25,42 odstotka). V nekaterih drugih segmentih anketne raziskave med brezdomci je, v primerjavi z izbrisanimi, delež zdravstvenih težav med brezdomci običajno višji ali precej višji. Ob tem pa velja poudariti, da izbrisani poročajo o mnogih drugih boleznih, ki jih anketa med brezdomci ne navaja (Razpotnik in Dekleva 2009, 80).

Zanimiva pa se zdi tudi primerjava števila oseb, ki so jim priznali invalidnost oziroma so v postopku pridobivanja statusa invalida.¹⁸ Med intervjuvanimi izbrisanimi je takih 13,55 odstotka oseb, med brezdomci pa deset odstotkov več (23,8 odstotka), pri čemer je invalidov I. stopnje med izbrisanimi več kot med brezdomci (6,77 odstotka v primerjavi z 1,6 odstotka oseb).¹⁹

Čeprav med intervjuvanimi izbrisanimi ni zaslediti brezdomcev, pa brezdomstvo (začasno ali permanentno) med izbrisanimi ni redko (Lipovec Čebren 2007a, 59–77), obenem pa si izbrisani z brezdomci delijo številne razloge ali dejavnike, ki prispevajo k ogrožanju njihovega zdravja. Kot ugotavljata avtorja knjige Brezdomstvo, zdravje in dostopnost do zdravstvenih storitev, je ena od pomembnih tem v interakciji med brezdomstvom in zdravstvom revščina, ki je po-

¹⁸ Ob tem velja dodati, da tudi stopnja invalidnosti ne zrcali dejanskega odstotka zdravstveno najbolj prizadete populacije, saj lahko v postopek za pridobitev statusa invalida vstopijo le posamezniki, ki imajo zagotovljen dostop do slovenskega zdravstvenega sistema. Tisti izbrisani, ki do sedaj niso imeli možnosti zdravljenja v institucijah uradne medicine, tudi nimajo možnosti pridobitve statusa invalida, ne glede na njihovo zdravstveno stanje. Delno ta problem rešuje zavzetost zaposlenih v Ambulanti Pro Bono, vendar predvsem za osebe, ki živijo v Ljubljani ali njeni okolici.

¹⁹ Sicer pa je delež invalidov II. stopnje med izbrisanimi odsoten v primerjavi z brezdomci, kjer ima tak status 1,6 odstotka, odstotek invalidov III. stopnje pa je med brezdomci znatno večji (13,9 brezdomca v odnosu do 3,38 odstotka med izbrisanimi). Med izbrisanimi pa je malce večji delež oseb, ki so v postopku za pridobitev statusa invalida (3,38 odstotka izbrisanih v primerjavi z 2,3 odstotka brezdomcev).

vezana z za zdravje bolj tveganim načinom življenja. To se kaže tako v neustrezni prehrani in bivanjskih razmerah kot tudi vplivu eksistencialnih težav na psihično stanje ter dostopu do zdravstvenega sistema in zdravljenja (zaradi revščine ne morejo uporabljati (do)plačljivih zdravstvenih storitev ali (do)plačevati zdravil, ki so jim predpisana) (Razpotnik in Dekleva 2009, 65).

Podobnim dejavnikom zdravstvenega tveganja so bili izpostavljeni številni izbrisani. Kot je bilo že večkrat pokazano (Dedić, Jalušič in Zorn 2003, Lipovec Čebren 2007a, 2007b, poglavje Jelke Zorn in Neže Kogovšek v tej knjigi), je bila neposredna posledica izbrisa za mnoge izbrisane revščina. Z izgubo pravnega statusa so izbrisani večinoma izgubili zaposlitev, pokojnine ter vse socialne in zdravstvene pravice, z uvedbo Jazbinškovega zakona pa kot nedržavljeni niso imeli pravice do odkupa družbenih stanovanj, kar je pogosto potenciralo njihove stanovanjske in finančne stiske. V tem kontekstu je, poleg številnih drugih pričevanj, povedna izkušnja Izidorja, ki je bil skupaj z mamo in petnajstletno sestro izbrisan kot otrok:

Potem pa s tem tudi mama ni dobila [državljanstva, op. avtorice], je nato tudi ona izgubila službo, se ni mogla na zavodu prijavit, pa so takoj nastopili problemi, kako sploh preživet: dva majhna šoloobvezna otroka, nobenih prihodkov, najemnina za stanovanje, vse ostale položnice. Normalno potem ni mogla plačevati, ker ni bilo denarja in so se položnice nabirale, nabirale in smo se morali znajti na vse načine. Eden je bil recimo ta, da smo več kot pol leta, če ne še več, živeli samo od kruha in mleka, ki so nam ga prinesli na dom. [...] V obdobju, ko mama ni imela nobenega dohodka, nam je iznajdljiva sestra, takrat še otrok, iz trgovine prinesla kakšno hrano. Mislim, vzela je, tako da ni plačala. Ukradla je. Toliko, da smo mi lahko jedli. Domov je prinesla kakšno pašteto, ragu, špagete. In smo bili potem tako veseli. (Izidor, 27 let)

Podobno kot pri brezdomcih so poleg neustrezne prehrane za zdravstvene težave pogosto krivi problematični bivanjski pogoji. V primeru deložacij ali izgube bivališča zaradi nezmožnosti plačevanja so se izbrisani naslonili na svoje socialne mreže, na pomoč najbližjih, kot to opisuje Mara:

Morala sem se izseliti in se preseliti v Štepanjsko naselje. Potem sem se ponovno znašla na cesti, ker nisem zmogla poravnati najemnine in je lastnik zamenjal ključavnico. Tako sem bila ponovno z otrokom na cesti. Potem naju je k sebi vzela prijateljica, ki je živela v centru in imela veliko stanovanje, skoraj devetdeset kvadratov. Meni in sinu je dala eno sobo in tam sva živela skoraj šest mesecev. Tam sem hudo, hudo zbolela. [...] Za streho nad glavo sem se oddolžila tako, da sem kuhala, prala, pospravljala, skratka, bila sem služkinja. Prijateljica je bila tako skopa, da mi ni dovolila niti las sušiti s sušilnikom za lase, saj bi tako porabila preveč elektrike. In gretje je bilo v tistem stanovanju prava redkost. V tem času sem tako hudo zbolela, da sem imela samo 52 kil, dobila sem hudo vročino in nisem mogla vstati. Takšna situacija se je vlekla kakšen mesec.

Zdravila sem se sama, s pomočjo ameriškega slamnika, aspirina, sirupov, tablet, zelišč ... [...]

S: Se je to nadaljevalo?

M: Ja. Kadarkoli, ko sem si umivala lase, je enostavno fen skrila, ni dovolila, da se porabi električna.

S: In kaj ste v tej situaciji potem naredili?

M: Nič, šest mesecev sem živela pri njej, bila sem kot hišna pomočnica, vse sem ji naredila ... vse zlikala, oprala. Oni so bili štiričlanska družina, kar je pomenilo, da je bilo treba zlikati velik kup perila. Oni so uživali, jaz pa sem delala kot hišna pomočnica. (Mara, 57 let)

Marino pričevanje izpostavlja tretji dejavnik, ki ima izrazit vpliv na zdravstveno tveganje izbrisanih in brezdomcev: odziv referenčnega okolja na njihovo ranljivo situacijo. Iz intervjujev z izbrisanimi je razvidno, da je s tem odzivom pravzaprav povezano vse – posledice izbrisa se zelo stopnjujejo v primerih slabšega podpornega okolja ali pa se kažejo kot minimalne v situacijah, ko so njihove socialne mreže učinkovite in razvejane. Taki »primeri dobrih praks« so najbolj očitni v harmoničnih družinskih okoljih, kjer je izbrisan le en član družine in so drugi družinski člani pripravljeni reševati stanovanjske in finančne probleme. O tem govori izkušnja izbrisanega s psevdonimom AB, ki je bil, kot je bilo že omenjeno, edini izbrisan v svoji družini:

Po mojem izbrisu je šla ženka delat na javna dela. Je imela 80 odstotkov zamenjenega osebnega dohodka, saj so včasih tako plačevali delo. Na ta način je pet let delala in preživljala šestčlansko družino. Štiri otroke, mene in sebe. Srečo je imela, da je poznala stare babice in so ji one iz vrtov nosile zastonj zelenjavo. (AB, 52 let)

Kot bo jasno iz nadaljevanja, so v teh primerih družinski člani tisti, ki z izbrisanim sodelujejo pri strategijah pridobitve dostopa do zdravstvenega sistema (s posojanjem lastne zdravstvene izkaznice, plačevanjem zdravstvenih storitev in zdravil, iskanjem vstopa v zdravstveni sistem preko prijateljskih zvez ipd.). Nasprotno pa lahko nenadna transformacija njihove vloge v družbi (iz polnopravnega državljana v osebo brez pravnega statusa, iz zaposlenega v brezposelnega, iz ekonomsko preskrbljenega krajana v reveža) povzroči marginalizacijo in izolacijo izbrisanih s strani širšega in ožjega okolja. V taki situaciji lahko izbrisani, podobno kot Mara, naletijo na osebe, ki ranljivost njihovega telesa še potencirajo. O tem govori tudi Miloševa izkušnja:

On je imel tisto barako prazno in je rabil pomoč pri delu na kmetiji, zato sem delal pri njem. Spoznal sem ga preko prijateljev in tako sem začel živeti v tej baraki. Potem pa sem si poškodoval nogo, kasneje še roko, zbolel sem in nisem več mogel delati [...]. Vse do poškodb mi je dovolil, da živim v baraki, a potem nisem več mogel delati pri njem in plačevati računov, zato so se začele težave, izklopili

so mi elektriko in drugo. Slišal pa sem tudi, da bodo tam, kjer zdaj spim, zdaj začeli graditi hišo za njegovo hči, zato se moram izselit. (Miloš, 50 let)

Ob vseh naštetih dejavnikih (slabe socialne podpirne mreže ter revščina, pogosto povezani s problematično prehrano in slabimi stanovanjskimi pogoji), ki ogrožajo zdravje izbrisanih in brezdomcev, se neredko pojavijo različne odvisnosti in zdravju škodljive navade. Med brezdomci je poleg tobaka in alkohola opazna tudi visoka uporaba nedovoljenih drog (Razpotnik in Dekleva 2009, 82–86). Čeprav je v intervjujih z izbrisanimi v našem vzorcu, v primerjavi z brezdomci, opaziti razmeroma majhen odstotek oseb, ki imajo težave z alkoholizmom (5,08 odstotka), pa izkušnje zdravstvenih delavcev v Ambulanti Pro Bono (Lipovec Čebren 2007a, 65) kažejo, da bi bil lahko odstotek večji, če bi tej problematiki namenili posebno raziskavo. Podobno velja tudi za vprašanje kajenja cigaret in tobaka, ki se zdi med izbrisanimi precej razširjeno, a o tem (še) ni zanesljivih podatkov. Nasprotno pa glede uporabe nedovoljenih drog do zdaj ni nobenega pokazatelja, da bi bila med izbrisanimi bolj razširjena kot med ostalo populacijo Slovenije.

1.2.2 Zdravstvena tveganja izbrisanih in/kot delavcev migrantov

Naslednja skupina dejavnikov, ki ogroža zdravje izbrisanih, se nanaša na slabe delovne pogoje. Tega dejavnika ni zaslediti pri raziskavi med brezdomci, zato pa se kaže kot ključni dejavnik zdravstvenega tveganja med delavci migranti (Brovč in drugi 2008, 26–32, Lipovec Čebren 2009b). Za izbrisane, ki so z izbrisom izgubili tudi možnost legalne zaposlitve, je bilo delo na črno ali »privat«⁴ zaposlitev, kot to sami imenujejo, običajno edina možnost zasluzka. S tem, ko niso imeli urejene legalne zaposlitve, so bile njihove delavske pravice pogosto kršene, saj so bili izpostavljeni samovolji delodajalca. Ta situacija se je, podobno kot pri delavcih migrantih v Sloveniji (Brovč in drugi 2008, 26–32, Izhodišča in zahteve IWW 2008), kazala v številnih aspektih: od prevelike delovne obremenjenosti in pristajanja na najtežje delovne naloge do dela v neustreznih delovnih pogojih (v težkih vremenskih razmerah, brez ustrezne opreme in prehrane) ter prejemanja nizkega plačila (brez plačila socialnih in zdravstvenih prispevkov in regresa) in doživljanja pogostega psihičnega pritiska s strani nadrejenih. Glede na to, da so številni izbrisani vrsto let (nekateri do danes) živeli v taki situaciji, so se na njihovih telesih začele kazati številne posledice. Med njimi je opaziti poškodbe pri delu, o katerih je poročalo 3,38 odstotka intervjuvancev, oziroma vrsto drugih zdravstvenih težav, ki izhajajo iz večletne delovne preobremenjenosti v neustreznih delovnih pogojih. O tovrstnih razlogih za kombinirane zdravstvene težave svoje mame pripoveduje Izidor:

Dokler si ni uredila statusa, je mami na črno delala. V neki gostilni je bila kuharica in tudi stregla je. Zelo pogosto se je morala skrivati. [...] Ko je prišla delovna inšpekcija, se je skrivala vsepovsod. Danes pripoveduje, kako je bežala, da je niso dobili. Morala se je znajti, da nas je vse preživel. Delala je po cele

dneve, samo da je domov prinesla kruh. Za vsa nova leta sem bil sam doma s sestro. Še zdaj se spomnim, kako sem jo klical po telefonu in jokal, ker sem pogrešal mamo, kot vsak otrok. Ona pa je neprestano delala že dva dni. Da je zaslужila. In ko je prišla domov, je voščila in takoj zaspala, tako je bila utrujena. Takrat nam je bilo težko. [...]. Potem pa je zbolela. Le en dan je bila doma in jo je takoj zgrabilo, po tolikih letih dela. Po enem dnevu se jo je prijelo. Še dan danes ima težko bolezen. (Izidor, 27 let)

Branetova izkušnja nizkokvalificiranega dela v Sloveniji še bolj natančno prikaže različne dimenzije teptanja pravic delavcev, kot so neplačane nadure, problematična prehrana, kratenje pravice do dopusta:

Leta 1992 sem dobil zaposlitev v Kranju. Pri tem delodajalcu sem asfalt delal po 260, 270 ur. To je zelo težko delo. Delali smo od jutra do devetih zvečer, malica pa ni prišla ob desetih, enajstih, ampak šele ob enih, dveh popoldan, ko je bil asfalt narejen. [...] Potem pa dobim plačo – namesto 260, 270 ur dobim plačanih samo 160 ur ali 162 ur.

S: Kot da bi delali osem ur?

B: Ja. Po 110, 120 ur sem imel neplačanih. Šef pravi 'to bo za zimo' ... V desetih mesecih sem imel več kot 1000 ur neplačanih. Potem nam je vzel še pol dopusta ... Rekel sem mu: 'Ja, gospod, to pa ne gre.' On nas je podcenjeval, ker smo mi bili prisiljeni delati zaradi vize.

S: On vam je uredil delovno vizo?

B: Ja, ja. [...] Zato me je izkoriščal, saj je vedel, da sem prisiljen delati, ker mi je uredil dokumente. Potem sem si rekel, da ne bom suženj nikomur. Jaz lahko delam, če je treba, tudi po dvajset ur, a ne vsak dan. Tam pa sem delal 260 ur, vsak dan do 9h zvečer, vključno s sobotami in nedeljami, potem pa dobim plačanih le 160 ur. A je to normalno? (Brane, 43 let)

Braneta bi lahko, poleg nekaterih drugih izbrisanih, opredelili kot migranta povratnika, njegovo izkušnjo migracije pa označili kot »migracijo dvojnega kroga«. Tako kot Brane so mnogi izbrisani v Slovenijo prvič prišli v mladostnih letih, kot notranji migranti, ki so se iz ene republike nekdanje skupne države selili v drugo. Bili so del večje skupine ljudi, ki se je od konca 60. let prejšnjega stoletja dalje odzivala na potrebo slovenskih podjetij po delovni sili (Komac in Medvešek 2004, Pezdir 2004, 184–194, Lamberger Khatib in Pezdir 2009, 115–134). Večinoma so zato takoj dobili zaposlitev za nedoločen čas, pogosto pa tudi stanovanje podjetja ali bivališče v samskem domu. Po izbrisu so nekateri prisilno (prim. prispevek Neže Kogovšek v tej knjigi) ali prostovoljno, ker si niso mogli urediti statusa, zapustili Slovenijo. Številni med njimi pa so se kasneje ponovno vrnili kot delavci migranti. Drugače kot pred tremi desetletji so se v obdobju po izbrisu te osebe vračale na podlagi začasnih delovnih dovoljenj, zaradi česar so bile povsem odvisne od delodajalca. Namesto stanovanj podjetij v preteklosti so jih kot »nove«

delavce migrante zdaj običajno čakala veliko manj primerna bivališča. Poleg tega migranti »dvojnega kroga« niso več mladi, temveč imajo nad štirideset let. V tem času so se zanje spremenili administrativni pogoji vstopa v Slovenijo, delavske pravice (vključno z zdravstvenimi) in bivanjske razmere, zdi pa se, da so nespremenjene ostale (ne)pravice do zdravstvene odškodnine. O tem ponovno priča Brane, ki je najprej doživel poškodbo pri delu leta 1984, nato pa še leta 1997, ko se je kot nizkokvalificirani delavec vrnil v Slovenijo:

Prvič sem se poškodoval leta 1984, a mi niso hoteli [plačati odškodnine, op. avtorice] ... rekli so mi, da sem sam kriv [...] Tisto me je udarilo sem [pokaže na predel malo višje od čela, op. N. V.], a so zaposleni na kadrovski odšli k zdravnici in jo prepričali, naj me ne pošlje v bolnico po nujno medicinsko pomoč. Zdraviti sem se smel le pri zdravnici znotraj podjetja. Po dveh, treh mesecih sem potem šel v vojsko in nisem dobil ničesar za tisto poškodbo.[...]

S: Se pravi, vi pa pridete nazaj v Slovenijo leta 1997. Nekdo vam uredi službo in začnete delati.

B: Ja. Pri gospodu B sem delal približno tri leta. Prenavljali smo hotel, in ko smo spuščali radiator, je radiator padel name in me razrezal po vsem obrazu. Šefu sem predložil zdravniška potrdila, da bi mi plačal odškodnino, a mi še bolniške ni hotel plačat. Hotel sem ga tožiti, a ga nisem mogel, ker mi je on uredil dokumente v Sloveniji, da sem tu lahko delal.[...] Potem sem dobil še odpoved zaradi poškodbe.

S: In kaj potem naredite?

B: Čez par mesecev so mi poslali dokument, naj zapustim Slovenijo, zato sem moral oditi. (Brane, 43 let)

1.2.3 Izbrisani med vojnimi invalidi

Zadnji vidik, ki se ga zdi smiselno omeniti v analizi zdravstvenih tveganj izbrisanih, pa je njihova izpostavljenost v vojnih območjih, ki je pogosto, a ne vedno, posledica prisilnega izгона s teritorija Slovenije (Vasović 2007, 171–176, prim. tudi prispevek Neže Kogovšek in Sare Pistotnik v tej knjigi). Številni izbrisani so tako proti svoji volji postali vojaki, po pričevanju nekaterih celo v prvih bojnih linijah.²⁰ Dva od 59 izbrisanih, ki so sodelovali v raziskavi Mirovnega inštituta, sta bila v času vojne večkrat huje ranjena, pri čemer nobeden od njiju ne v času vojne v Bosni in Hercegovini ne po njej ni dobil ustrezne zdravstvene oskrbe. O slabi ali neobstoječi oskrbi pa ne pričajo le udeleženci v vojni, temveč tudi ostali izbrisani, ki so po izbrisu kot civilisti – »begunci iz Slovenije« – živeli na vojnih območjih. Izbrisani s psevdonimom Amir tako opisuje dostop do zdravstva v Bosni in Hercegovini med vojno:

²⁰ S: So mi rekli, da so ljudi, ki so prihajali iz Slovenije, postavljali na prve vojne linije, je to res?
D: Ja, res je. (Drago, 53 let)

A: Ni bilo zdravstvenega zavarovanja. V vojni nihče ni imel zdravstvenega zavarovanja.

Ž: Torej, kaj se je zgodilo, če si zbolel?

A: Greš k zdravniku, če ima tablete, ti jih da, če jih nima, se vrneš domov in: umiraj, išči domače zdravitelce ...

M: Pregled pa plačaš, plačaš za tablete.

A: Vse plačaš, tudi pregled, vse.

M: To ni veljalo samo za vas, ampak za vse ljudi.

A: Za vse, za vse je to veljalo. (Amir, 52 let)²¹

Amirjeve besede se navezujejo na ključni dejavnik, ki ogroža zdravje izbrisanih – na težko dostopnost oziroma nedostopnost institucij uradne medicine, čemur namenjam večino preostalega prispevka.

2. Med konstruktom nezavarovanca in nedostopnostjo zdravstvenega zavarovanja

Dostop do zdravstvenih institucij je za izbrisane predstavljal podobne ovire, kot so jih doživljali v drugih sektorjih, pri urejanju statusov na upravnih enotah ali pri vstopanju v izobraževalni sistem na osnovnošolski, srednješolski ali fakultetni ravni.

Vendar, če so bili uradniki na upravnih enotah preko depeš z Ministrstva za notranje zadeve seznanjeni z dejstvom, da morajo izbrisane obravnavati kot tujce brez statusa in jim »odmisлити« pravice, zdravstveni delavci o izbrisu in posledicah izbrisa niso bili obveščeni (Lipovec Čebren 2007b, 76–80). Izbrisani, ki so iskali zdravstveno pomoč, so bili večinoma kategorizirani kot osebe brez urejenega zdravstvenega zavarovanja. V zdravstvenih ustanovah so se začeli pojavljati od leta 1992, torej ravno v času, ko se je slovenski zdravstveni sistem začel postopno prestrukturirati iz bolj socialno naravnane v manj odprtega za socialno ogrožene sloje prebivalstva, ali kot ugotavlja upokojena zdravnica: »Jugoslavija je bila bolj socialno orientirana, tudi v zdravstvu. Sedaj je večina storitev vezanih na doplačila, čakalne vrste so daljše in potrebne so 'zveze in poznanstva'.« (intervju²² z zdravnico M)

V času nekdanje Jugoslavije je namreč veljalo, da so se zdravstvene pravice širile brez materialnega kritja in so bile zdravstvene storitve zagotovljene vsem prebivalcem brez omejitev in ne glede na možnost plačila (Košir 1992). S trans-

²¹ Iz bosanskega jezika prevedla Uršula Lipovec Čebren.

²² Vse navedbe stališč zdravstvenih delavcev v tem prispevku izhajajo iz neobjavljene raziskave, ki je potekala leta 2008, v okviru predmeta Medicinska antropologija na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete. Za zanimive rezultate te raziskave bi se na tem mestu rada zahvalila študentkam Špeli Fistrich, Mancii Pavli, Klari Debeljak in Jerci Miklič.

formacijo sistema zdravstvenega zavarovanja v neodvisni Sloveniji pa so postale zdravstvene pravice soodvisne od obsega in vrste zdravstvenega zavarovanja (primerjaj prispevek Jelke Zorn v tej knjigi), saj so začele zdravstvene zavarovalnice izvajati vse strožji nadzor nad zdravstvenimi institucijami ter vidneje vplivati na zdravstveno politiko, na kar opozarja tudi eden od upokojenih zdravnikov: *»Zavarovalnice morajo imeti nadzor nad denarjem, ki ga plasirajo v zdravstvu. Vendar naj ne bi kreirale zdravstvene politike, kot je bilo to do pred kratkim! Za to je pristojno ministrstvo, ki pa je dajalo preveč odprte roke zavarovalnicam!«* (intervju z zdravnikom D)

Prakse splošne solidarnosti do bolnikov brez zavarovanja in s tem do socialno ogroženih slojev prebivalstva so se umaknile načelu rigoroznega preverjanja zdravstvenega zavarovanja bolnikov. Uveljavljanje bolj restriktivne zdravstvene politike je slonelo na ekonomskih argumentih oziroma trendu varčevanja v zdravstvu, zaradi česar – kot ugotavlja zdravnik, zaposlen v Kliničnem centru v Ljubljani – *»je trenutni sistem bolj ekonomsko naravnan, ni več toliko solidarnosti«*. (intervju z zdravnikom C)

Če je jugoslovanski sistem zdravstvenega varstva do nezavarovanih oseb deloval integrativno, so po letu 1991 te osebe postale tujek, *personae non grata* ali Drugi v slovenskih zdravstvenih institucijah.

Zdi se, da je ta trend vplival na oblikovanje konstrukta, po katerem so te osebe v celoti odgovorne za svoje neurejeno zdravstveno zavarovanje in posledično onemogočen dostop do zdravstvenih institucij. Skozi to predstavo lahko zdravstveni sistem eksteriorizira »breme« ali »skrb« za populacijo, ki je med najbolj ranljivimi in zdravstveno ogroženimi. Ali kot je prepričana ena od medicinskih sester: *»Brezdomci imajo vseskozi vsaj tisto osnovno zavarovanje lahko, če poskrbijo za to. Če niso že izčrpali vse možne in nemožne možnosti. Ker se tudi to dogaja, da se jim nudi, potem pa dalje niti ne poskrbijo, da bi si ta status uredili.«* (intervju z medicinsko sestro L)

Tovrsten konstrukt slika osebe brez zdravstvenega zavarovanja kot malomarne, brezbrizne in neodgovorne do svojega zdravja, kar se ne kaže le v pomanjkljivi skrbi za potrjeno zdravstveno izkaznico, temveč tudi v nerednem obiskovanju zdravnika.

Eden od primerov za to je odziv zdravstvenega delavca, zaposlenega na urgenci Kliničnega centra v Ljubljani, ki je – po besedah izbrisane s psevdonimom Mara – bolnico odslovil z argumentom, da je predolgo čakala na obisk zdravnika:

M: Jaz sem enkrat bila zelo, zelo bolna in sem krvavela. Skoraj tri tedne, enaindvajset dni sem krvavela. Vseeno pa me niso hoteli sprejeti v klinični center.

S: Na urgenco?

M: Ja.

S: Kaj so vam rekli, da vas ne sprejmejo, ker nimate zdravstvene izkaznice?

M: Ja.

S: Kaj so vam rekli?

M: Rekli so, da me ne morejo sprejeti, saj če sem toliko časa čakala in krvavela, naj grem kar k svoji ginekologinji ... Odgovorila sem jim, da nimam svoje ginekologinje, da nimam nobenega zdravnika. Povedala sem jim, da sem že v menopavzi in da nimam več menstruacije, zato lahko izkrvavam, lahko umrem. Vse to sem povedala, pa me zdravnik ni sprejel.

S: In kaj se je zgodilo potem?

M: Nič, kasneje se je samo od sebe ustavilo in nisem imela več problemov. (Mara, 57 let)

Drugi vidik konstrukta o nezavarovanih osebah pa je, da so premetene in zvijačne do zdravstvenega sistema, saj se izmikajo obveznostim in računajo na dobrohotnost in solidarnost zdravstvenih institucij. Zdravstveni delavci, ki pristajajo na te vrste predstav, zato niso pripravljeni verjeti razlagam bolnika ali bolnice, saj jih verjetno vidijo kot taktiko, s katero se bodo poskušali izmakniti svojim obveznostim.

M: Za vse sem plačevala, a vseeno so me vedno na dolgo in široko spraševali, kako to, da nimam zdravstvene, in niso verjeli, so se čudili, me nadirali.

X: Nadirali?

M: Ja, nadirali so me: 'Zakaj nimaš zdravstvene kartice, zakaj si nisi uredila!' Potem, ko sem jim razložila, mi pa niso verjeli in so še naprej govorili: 'Ja, zakaj si niste uredili.' (Jana S., 30 let)

Opisani konstrukt nezavarovanca, ki je prisoten v (nekaterih) zdravstvenih ustanovah in je povezan z implicitno predstavo o načrtni neodgovornosti, zvijačnosti in premetenosti nezavarovancev, kaže na izrazite podobnosti z uveljavljenim desničarskim konstruktom o izbrisanih. Znotraj diskurza desno orientiranih strank naj bi izbrisani hoteli zavestno pretentati dobrohotnost slovenske države s tem, da so najprej »kalkulirali« z državljanstvom, kasneje pa še z odškodninami, zaradi česar so v celoti sami odgovorni za svojo situacijo. Oba konstrukta aktivirata ljudi, ki nanj pristajajo, da »branijo« sistem (državnega ali zdravstvenega) pred zvijačnimi vsiljivci (izbrisanimi ali nezavarovanimi osebami). Obenem pa argumente »vsiljivcev« sprejemata kot laž oziroma jih obravnavata s sistematičnim dvomom.

Zdi se, da je vse večja razširjenost tega konstrukta o nezavarovancih v soodvisnosti z dejstvom, da je po letu 1992 število oseb brez zdravstvenega zavarovanja skokovito naraščalo. Na to med drugim opozarjajo tudi pričevanja izbrisanih, ki so bili intervjuvani v raziskavi Mirovnega inštituta. Če so pred izbri- som skoraj vsi vprašani imeli urejeno zdravstveno zavarovanje, je po letu 1992 brez njega ostala velika večina, kar dokazujejo podatki v naslednji tabeli:

Tabela 2: Zdravstveno zavarovanje izbrisanih

Posedovanje zdravstvenega zavarovanja	Število oseb	Odstotki (%)
Imel/-a ves čas osnovno zdravstveno zavarovanje v Sloveniji	9	15,25
Ni imel/-a osnovnega zdravstvenega zavarovanja ne v Sloveniji ne drugod	39	66,10
-2 leti	1	1,69
-3 leta	2	3,38
-4 leta	1	1,69
-5 let	3	5,08
-8 let	8	13,55
-10 let	5	8,47
-12 let	3	5,08
-13 let	5	8,47
-15 let	1	1,69
-16 let in več (oziroma do datuma intervjuja)	10	16,94
Drugo	11	18,64
- zdravstveno zavarovan v tujini (BiH in Srbija), samoplačniško	6	10,16
- zdravstveno zavarovan v tujini (Avstrija, Nemčija), preko prispevkov	2	3,38
- ni podatka	3	1,69

Kot je razvidno iz tabele, je odstotek oseb, ki so ves čas imele osnovno zdravstveno zavarovanje, majhen (15,25 odstotka). Večinoma gre za posameznike, ki po izbrisu niso izgubili zaposlitve in so si status lahko uredili z začasnimi delovnimi dovoljenji.

Nezavarovancev je precej več (66,10 odstotka), pri čemer je med njimi mnogo posameznikov, ki ostajajo nezavarovani do danes oziroma so dolgo obdobje živeli brez osnovnega zdravstvenega zavarovanja. Večina teh oseb si je zdravstveno zavarovanje uredila po pridobitvi stalnega prebivališča ali slovenskega državljanstva. To ne velja za nekatere v kategoriji »16 let in več«, ki si kljub pridobljenemu statusu zaradi različnih razlogov (finančnih, administrativnih ali zaradi lastne nemotiviranosti) še niso uredili zavarovanja. Pomemben odstotek predstavljajo tudi osebe, ki so dalj časa živele v tujini (oziroma tam še vedno živijo), kjer so si različno uspešno uredile zdravstveno zavarovanje. Zaradi sistema zdravstvenega zavarovanja v Bosni in Hercegovini tako nekateri kljub urejenemu zdravstvenemu zavarovanju večino zdravstvenih storitev plačujejo. O boljši urejenosti sistema zdravstvenega zavarovanja pa pričajo izkušnje dveh posameznikov v Nemčiji in Avstriji.

Iz intervjujev z izbrisanimi je očitno, da so si nezavarovane osebe na različne načine poskušale urediti zdravstveno zavarovanje (preko komercialnih zavarovanj, članov družine ipd.), a jim to običajno ni uspelo, ker je »bilo sklepanje zavarovanja pogojeno s statusom državljana ali tujca s stalnim bivanjem« (glej prispevek Jelke Zorn v tej knjigi). Obenem pa je bilo posedovanje zdravstvenega zavarovanja pogosto pogoj za dostop do drugih segmentov sistema, kar je pomenilo zdrs v enega od neprehodnih labirintov, ki so jih doživeli izbrisani. O tem, da so stezice iz labirintov vseeno obstajale, pa govori Simonova izkušnja. Simon (40 let), ki 11 let ni imel zdravstvenega zavarovanja, si je moral priskrbeti potrdilo o zdravstvenem zavarovanju, da bi se lahko vpisal na študij gozdarstva. Na fakulteti so mu namreč povedali, da bo njegova prošnja pozitivno rešena le pod pogojem, da prinese to potrdilo. Pozanimal se je pri različnih zavarovalnicah, a so povsod kot pogoj zahtevali dokazilo o državljanstvu – slovenskem ali kakšnem drugem, ki pa ga Simon ni imel. Po določenem času si je uspel zavarovanje urediti pri Zavodu za zdravstveno zavarovanje.

3. Tek čez ovire: izbrisani v zdravstvenih ustanovah

Kot je bilo že večkrat poudarjeno, je bil dostop do zdravstvenih institucij za mnoge izbrisane otežen, kar je pomembno prispevalo k povečevanju in poglobljanju njihovih zdravstvenih težav. Te ovire pri dostopu so najbolj občutili izbrisani, ki so bili brez osnovnega zdravstvenega zavarovanja. V spodnji tabeli so zato predstavljene le izkušnje, ki so jih imeli posamezniki v obdobju, ko niso bili zdravstveno zavarovani. Poleg tega je treba ponovno poudariti, da so navedeni le tisti primeri, o katerih so izbrisani govorili sami. Verjetno bi bila slika povsem drugačna, če bi jih o tej temi med raziskavo podrobno spraševali. Tako kot pri opisu bolezni se zdi, da so izbrisani v intervjujih izpostavljali le najpomembnejše dogodke in zamolčali številne druge.

Tabela 3: Dostop do institucij uradne medicine

Dostop do institucij uradne medicine za zdravstveno nezavarovane osebe	Število navedenih primerov	Navedeni primeri v odstotkih (%)
Zavrnen dostop (v bolnišnici, zdravstvenem domu)	6	10,52
Dostop le kot samoplačniki	10	17,54
Brezplačen dostop	22	38,59
- dostop sprva samoplačniški, a mu/ji odpišejo plačilo	2	3,5
- dostop preko poznanstva (preko zdravnice družinskega člana, preko znanca v zdravstveni instituciji)	4	7,01
- dostop s kartico zdravstvenega zavarovanja druge osebe (družinskega člana, prijatelja)	4	7,01
- le s statusom začasne begunca iz BiH	1	1,75
- v Ambulanti Pro Bono	4	7,01
- le v zaporu ali Centru za tujce	2	3,5
- le v tujini (odhod v tujino zaradi zdravstvenega problema)	3	5,26
- drugo	2	3,5
Niso poiskali zdravniške pomoči	14	24,56
- ker so se bali zavrnitve in/ali prevelikega plačila	10	17,54
- ker je niso potrebovali	4	7,01
Ni znano	5	8,77

Na prvi pogled majhen odstotek zavrnjenih dostopov (10,52 odstotka) in visok odstotek brezplačnih dostopov (38,59 odstotka) ne daje slutiti velikih ovir pri vstopanju v zdravstveni sistem. Vendar pa o nasprotnem priča število oseb, ki so medicinsko pomoč poiskale le proti plačilu (17,54 odstotka), kar pomeni, da so si jo običajno lahko privoščile le v primeru hujših zdravstvenih težav. O ovi-

rah poroča tudi odstotek oseb, ki k zdravniku niso odšle zaradi strahu pred zavrnitvijo ali prevelikim plačilom (17,54 odstotka).

Poleg tega bolj natančen pregled navedenih kategorij kaže na visok odstotek primerov, v katerih so izbrisani kljub zaprtim vratom zdravstvenih institucij našli načine, da so bili deležni zdravniške pomoči (21,03 odstotka je seštevek vseh navedenih primerov). Pomemben odstotek pri olajševanju dostopa do zdravstva za zdravstveno nezavarovane osebe ima tudi že večkrat omenjena Ambulanta Pro Bono (7,01 odstotka), prav ta ambulanta ima pogosto zasluge, da se na podlagi 7. člena Zakona o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (iz leta 2002) v primeru nujnega medicinskega zdravljenja plačilo v zdravstvenih institucijah odpiše. O takem primeru pričata dve osebi, ki sta se zdravili v bolnišnici.

Presenetljiv pa je podatek, da se totalne institucije, kot sta zapor in Center za tujce, v primeru dveh drugih zdravstveno nezavarovanih izbrisanih kažejo kot vrsta socialne ustanove, kjer je za njihove zdravstvene težave bolj poskrbljeno kot zunaj njih.

Glede na to, da vprašanje dostopa do zdravstvenih institucij odpira številne in kompleksne teme, se bom na tem mestu osredotočila le na prikaz nekaterih, ki so jih izbrisani v svojih intervjujih najbolj izpostavljali in/ali jih kvantitativen prikaz v tabeli ni (zadovoljivo) zajel.

3.1 Arbitrnost dostopa do zdravstvenih ustanov

Po katerem kriteriju so nekateri zdravstveno zavarovani izbrisani dobili brezplačen dostop do medicinske oskrbe (38,59 odstotka), drugi s primerljivimi ali celo hujšimi zdravstvenimi težavami pa so morali zanj plačati (17,54 odstotka) ali pa jim je bil dostop v celoti onemogočen (10,52 odstotka)?

Analiza pripovedi izbrisanih daje nedvoumen odgovor: tak kriterij ne obstaja – za izkušnjami dostopa ali zavrnitve dostopa ni opaziti nobene matrice, vzorca, temveč le logiko arbitrarnosti. Zakaj? Kot je bilo že omenjeno, je v nekdanji Jugoslaviji obstajalo nenapisano pravilo, da se nezavarovanim bolnikom vedno zagotovi zdravstvena oskrba, ki se jo v zdravstvenih poročilih prikrije med ostale, zavarovane bolnike (Lipovec Čebren 2007b, 76). S prestrukturiranjem slovenskega zdravstvenega sistema pa naj bi nezavarovane osebe postale sinonim za samoplačnike. Izjema pri tem je le nujna medicinska pomoč, ki je po Zakonu o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju brezplačna.²³ Kot je bilo že večkrat pokazano (Lipovec Čebren 2009a in 2009b), pa se pri interpretaciji kon-

²³ Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju iz leta 1992 ter v svojih kasnejših različicah, leta 2004 (ZZVZZ, 2004) in 2006 (ZZVZZ, 2006), namreč predvideva, da »Republika Slovenija iz proračuna zagotavlja sredstva za /.../ nujno zdravstveno varstvo oseb neznanega prebivališča, tujcev iz držav, s katerimi niso sklenjene mednarodne pogodbe, ter tujcev in državljanov Republike Slovenije s stalnim prebivališčem v tujini, ki začasno prebivajo v Republiki Sloveniji ali so na poti skozi Republiko Slovenijo, in zanje ni bilo mogoče zagotoviti plačila zdravstvenih storitev«. Pri čemer v 25. členu istega zakona definira nujno zdravljenje: »Nujno zdravljenje obsega neodložljive zdravstvene storitve oživiljanja, ohranitve življenja in preprečitve poslabšanja zdravstvenega stanja obolelega ali poškodovanega.« (Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju, 1992)

cepta nujne medicinske pomoči pojavljajo mnoge oscilacije (od zelo restriktivnega do zelo liberalnega branja), ki se lahko kažejo v neupoštevanju te zdravstvene pravice in zavračanju zdravljenja nujnih medicinskih primerov oziroma zdravljenju le proti plačilu. Poleg že navedenega Marinega primera o tem priča Miloševa izkušnja, ki je moral na urgenci Univerzitetnega kliničnega centra v Ljubljani večkrat plačati za nujno medicinsko zdravljenje:

M: Odrezal sem si prst, razklal sem si koleno, enkrat sem si zlomil rebra, drugič pa sem padel čez hlode in imel pretres možganov.

S: Prej ste rekli, da ste za te poškodbe sami plačevali?

M: Ja.

S: Koliko ste plačali?

M: Ko so mi šivali prst, sem plačal 36 tisoč tolarjev.

S: Ja.

M: Tudi vsak pregled sem moral plačat po 5, 6 tisoč tolarjev [...]

S: Ko ste si odrezali prst, ste šli na urgenco?

M: Ja. Na urgenci sem moral najprej dati polog, takrat je bilo 10 tisoč tolarjev, šele potem so me sprejeli. Drugače te ne sprejmejo, ne sprejmejo ...

S: Če ne bi položili tega denarja?

M: Ja. Ko so mi prst zašili, pa sem šel domov in prinesel, kar je manjkalo.

S: Ampak vas so sprejeli, ne da bi vas vprašali po kakšnem dokumentu?

M: Ne, najprej so me vprašali, če sem samoplačnik, a sem samo rekel ne, kaj hočem.

S: Ko pa ste položili 10 tisoč tolarjev, se ni nihče več pritoževal, da vas ne bo vzel?

M: Ne. Ampak prej so rekli, da moram dati 10 tisoč tolarjev, ker me drugače ne sprejme. (Miloš, 50 let)

Miloševa izkušnja kaže na jasno kršenje določil o nujnem zdravljenju. Priповedi izbranih pa dajejo slutiti, da je v zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja teh kršitev bilo še več kot kasneje. Vseskozi, tako v preteklosti kot danes, pa so to področje obvladovale zmeda, nejasnost in arbitrarnost. Gre za situacijo, kjer se zaradi nedorečenosti zakonskih določil pravna logika umakne načelu arbitrarnosti (Ticktin 2006, 37; Lipovec Čebren 2009a, 2009b), kolektivne institucionalne odločitve pa postanejo stvar posameznikove presoje. Ob odsotnosti poglobljene raziskave med zdravstvenimi delavci bi težko podala splošne ugotovitve o tem, kako so ravnali z izbranimi, ki so se nanje obrnili po zdravstveno pomoč. Iz fragmentarnih izjav zdravnikov in pripovedi izbranih lahko sklepam, da so (vsaj) nekateri zdravniki zakonsko nedoločnost presegali z vztrajnim sledenjem kodeksu medicinske etike:

Šlo je za urgentne kot tudi za neurgentne primere. Za njihovo zdravstveno obravnavo sem se odločil, ker me kot zdravnika v javni zdravstveni službi v bistvu ni zanimalo, če imajo zdravstveno zavarovanje urejeno ali ne. Nudil sem jim tisto medicinsko pomoč, ki sem jo v konkretni situaciji lahko. [...] Vem za zdravnike, ki odklanjajo neurgentne bolnike, če slednji nimajo urejenega zdravstvenega zavarovanja, ali pa jih obravnavajo kot samoplačnike. [...] V neakutnih primerih se bolniku lahko svetuje, naj si najprej uredi zdravstveno zavarovanje, sicer bo obravnavan kot samoplačnik. Sam bolnike tudi v takih primerih praviloma pogledam in jim svetujem, da si naknadno uredijo administrativne formalnosti. [...] Kodeks medicinske etike zavezuje vsakega zdravstvenega delavca, da nudi vso ustrezno zdravstveno pomoč človeku, čigar zdravje je ogroženo, ne glede na to, ali ima status zavarovanca ali ne. (intervju z zdravnikom L)

Iz zgornjega citata je jasno, da sogovornik v svoji zdravniški praksi ne pristaja na dve kategoriji, ki sta se v slovenskem zdravstvu uveljavljali kot »kanonični«: prvič, ločevanje bolnikov na tiste, ki so zdravstveno zavarovani, in na tiste, ki to niso, ter drugič, na »urgentne« in »neurgentne« primere. Obenem pa zavrača kategorijo, ki izhaja iz kombinacije »neurgentnih« in zdravstveno nezavarovanih oseb – kategorijo samoplačnikov. S stališča pravne dimenzije zdravstvenega sistema je njegovo ravnanje lahko definirano kot nepokorščina, s stališča družbeno-socialne dimenzije pa kot praksa solidarnosti.

Vendar pa, če zgornji citat dokazuje odmik od uveljavljenih postopkov v prid solidarnosti osebam brez zdravstvenega zavarovanja, se tovrstni »odmiki«, kot smo videli v Miloševem primeru, pojavljajo tudi v nasprotni smeri, v smeri vse bolj restriktivnega dostopa do zdravstvenih storitev.

Odločitev zdravstvenih delavcev je odvisna od osebne presoje, na katero bistveno vplivajo številni dejavniki, eden izmed njih pa je sposobnost sočustvovanja oziroma vživljanja v situacijo bolnika. Kot ugotavlja Miriam Ticktin (2006, 43–4), je sočutje občutek, ki je odvisen od tega, v kolikšni meri je posameznik sposoben imaginirati trpljenje drugega, zaradi česar ta občutek nikoli ni nepristranski in ga ni mogoče posploševati. Dojemanje trpljenja drugega sledi narativam, ki so splošno sprejete, pri čemer percepcija bolnika ni imuna na rasistične, ksenofobne in nacionalistične predstave – ravno nasprotno, po Ticktinovi naj bi se sočutje lahko vzpostavilo le takrat, ko »se med medicinsko sestro in bolnikom, med državljanom in tujcem, ohranja situacija neenakosti« (Ticktin 2006, 43–4).

Zdravstveni delavec se tako najlažje vživi v situacijo bolnika, ki s svojo prisotnostjo ne postavlja pod vprašaj njegovih lokalnih prepričanj, temveč pomeni njihovo potrditev. Najbolj pogosto zato sočutje vzpodbujajo osebe, ki se stapljajo s splošno sprejeto podobo žrtve, ki naj bi bila trpeča, nedolžna in pasivna. Verjetno zato ni naključje, da so v pričevanjih izbranih brezplačno zdravstveno pomoč dobili otroci, kot to opisujejo izkušnje matere Emine in njenega sina Jasmina:

J: V četrtem razredu sem zbolel za astmo in takrat nisva imela nobenega zdravstvenega zavarovanja. Morala bi za vse plačati, a midva nisva.

M: Kako pa si prišel do zdravnika?

J: Sprejeli so me na urgenci.

E: Ko je imel hud napad astme, je ostal v bolnici. Dobila sem obvestilo, da moram plačat. Potem sem šla v bolnico, v njihove pisarne in jim povedala, da nimam nobenih sredstev in da tudi socialne podpore ne morem dobivat.

M: Da nimam zdravstvene kartice in ona za to ne more plačat.

E: Potem so mi to spregledali in nisem plačala [...] Ne spomnim se, kakšen je bil ta znesek, a bil je kar visok. Center za socialno delo mi tega ni hotel kriti in ne vem, kako so v bolnici to uredili. (Jasmin, 19 let in Emina, 47 let)

V slovenskem imaginariju po letu 1991 pa nasprotje podobi žrtve predstavlja odrasel moški srbskega rodu, ki ga je nacionalistični diskurz vztrajno portretiral kot agresorja in sovražnika. Kot je bilo večkrat pokazano, se je ta konstrukt zli s podobo izbrisanih. Kulturno determiniran občutek sočutja ta portret agresorja upošteva in ustvarja podlago za diskriminacijo. Zdi se, da zdravstveni delavci v tem smislu niso izjema. Slednje bi pomenilo eno od (številnih) možnih razlag, da so ravno odrasli moški s srbskimi priimki imeli pogosto težave pri dostopu do zdravstvenih storitev. Verjetno ni treba poudarjati, da teh težav niso imeli le oni in da jih niso imeli povsod, a kljub temu lahko jemljemo vsak primer zdravstvenega izključevanja ali vključevanja kot pomemben indikator, ki kaže na značilnosti slovenskega zdravstvenega sistema. Eden od bolj presenetljivih dokumentov posledic načela arbitrarnosti²⁴ v dostopu do zdravstva je Edinova izkušnja, ki je bila navedena tudi drugje v tej knjigi (glej prispevek Jelke Zorn v tej knjigi):

Imel sem karambol in sem se udaril v glavo. Šel sem v Zdravstveni dom Koper, me je vprašala po zavarovanju. Rekel sem, da nimam. 'Nimam nobenega zavarovanja, bom plačal, kolikor bo.' Dobil sem odgovor, da me ne bodo niti pregledali, če nimam zavarovanja. [...] Niti za denar me niso hoteli sprejeti. Nisem nič prosil, sem šel kar ven. Z razbito glavo sem šel v gostilno. Gostilničarka me je vprašala, kaj mi je to na glavi. Vzela je alkohol in mi razkužila namesto zdravnice oziroma

²⁴ V situaciji, kjer princip arbitrame presoje zdravstvenih delavcev prevlada nad zdravstvenimi kriteriji pri odločanju o dostopu do zdravstvenih storitev, imajo pogosto ključno vlogo medicinske sestre in bratje oziroma administrativni delavci. Vendar pa s tem kršijo pravila, saj medicinske sestre, bratje ali administrativni delavci nimajo pooblastil za odločanje o tem, koga sprejeti in koga zavrniti. O tem govorita zdravnik in medicinska sestra:

S: Na podlagi česa se lahko zavrne zdravljenje osebe brez zdravstvenega zavarovanja?

Z: Imam vpliv na take primere, saj sam odločam o tem, ali bom takega bolnika pregledal ali ne. O tem, da bolnik nima urejenega zdravstvenega zavarovanja, me obvesti sprejemna medicinska sestra. (intervju z zdravnikom L)

S: Kdo pa to selekcijo naredi [koga sprejeti in koga zavrniti, op. U.L.Č.]?

S: Zdravnik. Vedno zdravnik. Tukaj sestra samo sprejme, pa recimo uredi, da je triaža, se pravi, da gre pacient čim prej naprej, ostalo je pa delo zdravnika. Odločanje, a je nujno ali ni, to je vedno bil in bo zdravnik, nikoli sestra. (intervju z medicinsko sestro N)

Naj na tem mestu dodam, da se iz intervjujev izbrisanih, poleg individualne presoje zdravstvenih delavcev, kot pomemben faktor dostopa do zdravstva kaže tudi usmeritev zdravstvene institucije – bodisi v bolj socialno liberalno bodisi v bolj restriktivno smer. Iz pričevanj izbrisanih o dostopu do zdravstvenih domov in bolnišnic bi bilo težko prepoznati medkrajevni vzorec slovenskih zdravstvenih institucij ter jih razvrstiti po kriteriju liberalnega oziroma restriktivnega odnosa do nezavarovanih oseb. Vseeno pa se zdi vredno omeniti, da se Splošna bolnišnica Izola v pričevanjih izbrisanih neredko pojavlja kot ustanova, kjer tudi v nujnih primerih niso pripravljeni nuditi brezplačnega nujnega zdravljenja (glej tudi Lipovec Čebrown 2007a).

medicinske sestre. Tega ne bom nikoli pozabil. Peklo me je, bila je kar globoka rana, vse do kosti. [...] Po tem nisem več niti poskušal iti k zdravniku. Mogoče je tudi to malo prispevalo, da sem kasneje zbolel za rakom. (Edin, 45 let)

3.2 Rojevanje doma, rojevanje v »ilegalo«

V tabeli o dostopu do institucij uradne medicine pomemben odstotek (24,54 odstotka) zdravstveno nezavarovanih izbrisanih ni poiskal zdravniške pomoči bodisi zato, ker so se bali zavrnitve ali prevelikega plačila (17,54 odstotka), bodisi zato, ker je niso potrebovali (7,01 odstotka). Slednji so v primeru bolezni pogosto zaupali svoji *illness* perspektivi oziroma so se jo – zavestno ali nezavedno – bali soočiti z *disease* dimenzijo. Ena od pogostih posledic pri obeh skupinah oseb, ki zdravniške pomoči niso poiskale, je zastaranje in poglobitev njihovih zdravstvenih problemov.

Obstajajo pa še druga zdravstvena tveganja, ki so bila manj pričakovana. Iz intervjujev je očitno, da je vsaj ena nosečnica v primeru dveh nosečnosti ostala brez vsakega zdravstvenega pregleda, pri tem pa je en porod v Sloveniji potekal brez medicinskega nadzora, novorojenček pa je tudi po rojstvu ostal izključen iz slovenskega zdravstvenega sistema. O tem govorita izbrisani Samira in Sabina:

A: Vas je kadarkoli zdravnik sprejel?

D: Ne.

A: Niti, ko ste rojevali?

D: Ne, ne, samo tako sem [z gesto pokaže, kako si je sama pomagala pri rojevanju, op. avtorice].

A: Ojoj.

D: Zato pa se tudi bojim za naslednjega [v času intervjuja je noseča, op. U. L. Č.] [...]

A: Torej, vi ste te otroke rodili ...

C: Ne, dvoje, on je bil že rojen.

A: Ampak vaš prvi otrok je rojen v Subotici?

B: Ja.

C: Drugi pa se je rodil v Ljubljani.

A: Ampak tudi v situaciji brez zdravstvenega zavarovanja?

B: Ja.

A: Kdo pa vam je pomagal?

C: Ženske, stare ženske. (Samira, 42 let, in Sabina, 25 let)

Podobne izkušnje ima vse več nedokumentiranih migrantk v Evropi, ki zaradi strahu pred tem, da bodo prijavljene oblastem in posledično deportirane iz države, oklevajo z iskanjem zdravstvene pomoči. S tem pa povečujejo zdravstvena tveganja, ki so zanje večja kot za ostalo prebivalstvo. Epidemiološke študije namreč dokazujejo, da je med nedokumentiranimi migrantkami oziroma med njihovimi otroki več spontanih splavov, prezgodnjih rojstev in višja smrtnost novorojenčkov kot pri drugih prebivalcih (Bollini 2005, Gross 2005, Scott 2004, Willen 2005 v Castañeda 2008, 12). Odsotnost opravljanja preventivnih zdravstvenih ukrepov med nedokumentiranimi migrantkami tako ne vpliva negativno le na njihovo zdravje, temveč tudi na zdravje novorojenčkov, ki zaradi izključenosti iz zdravstvenega sistema ostanejo brez osnovnih razvojnih testov in sistematskih pregledov (Castañeda 2009, 5).

Podobna tveganja veljajo tudi za zdravstveno nezavarovane izbrisane in njihove otroke. Vendar ta situacija nima le zdravstvenih, temveč tudi pravno-administrativne posledice. Kot so dokazovale že druge avtorice te knjige (glej prispevek Neže Kogovšek in Sare Pistotnik), si otroci izbrisanih s svojimi starši pogosto delijo situacijo »ilegalnosti«. Rojevanje izven institucij slovenskega zdravstva pa to situacijo le še pogloblja, saj ostane rojstvo otroka nezabeleženo, ne-registrirano.

Tega tveganja ne zmanjšuje, temveč ga celo povečuje eden od načinov, s katerim so izbrisani poskušali premostiti nedostopnost brezplačnega zdravstva v času nosečnosti: odhod v tujino. Taka je izkušnja Siniševe žene, ki je odhajala rojevat v Srbijo in Nemčijo, da bi si zagotovila brezplačno zdravniško pomoč:

S: Tudi moja žena je bila izbrisana.

Ž: Ko je rodila, je že imela urejene dokumente?

S: Ne.

Ž: Aha, saj ste mi že prej povedali, da do danes nima urejeno ...

S: Ona je državljanka Bosne in Hercegovine in ima zdaj v Sloveniji stalni vizum.

Ž: Ko je rodila, je imela zdravstveno zavarovanje?

S: Ni imela, pa tudi nobenega denarja nisva imela, da bi plačala porod v Sloveniji. [...] Nisva imela ne službe, nisva mogla plačati najemnine, zato je raje šla enkrat rodit dol, v Srbijo, drugič pa gor, v Nemčijo.

Ž: Kaj pa porodniško, je prejemala ...

S: Nikjer.

Ž: Nikjer?

S: Ne, le sestra ji je malo finančno pomagala.

Ž: Ja ...

S: Tudi njena sestra je imela otroke in ji je pomagala.

Ž: [...] Torej, v Srbijo in Nemčijo je šla roditi, da ne bi plačali tukaj poroda?

S: Ja, zato. Ni imela urejenih dokumentov, zato je odšla drugam roditi.

Ž: Je bilo treba v Srbiji in v Nemčiji plačati?

S: Ne. (Siniša, 38 let)

Čeprav naj bi bil porod v Sloveniji brezplačen, so imele izbrisane brez zdravstvenega zavarovanja v porodnišnicah pogosto težave. Eni od njih so zdravstveni delavci grozili, da ji ne bodo dovolili novorojenčka odnesti iz porodnišnice, dokler ne bo plačala stroškov poroda (Lipovec Čebtron 2007a, 74). Take in podobne izkušnje prispevajo k ustvarjanju mnogih predsodkov in dezinformacij, o katerih priča Siniševa pripoved. Obenem pa je Siniševa izkušnja primer taktike, s katerimi so izbrisani poskušali kljubovati oviram zdravstvenega sistema. Podobnim taktikam namenjam predzadnje poglavje tega prispevka.

3.3 Taktike v zdravstvenem labirintu

Iz tabele 3 je razvidno, da so nekateri (7,01 odstotka) za dostop do zdravnika uporabili svoje prijateljske vezi ali pa so, predvsem v primeru mladoletnih izbrisanih, starši na pregled k svojemu zdravniku pripeljali svojega bolnega otroka. Podobno so drugi (7,01 odstotka) za vstop v zdravstveni sistem pristali na zamenjavo identitete in v zdravstvene domove ali bolnišnice vstopali s kartico zdravstvenega zavarovanja člana svoje družine ali prijatelja. Pomislimo, kakšne so posledice takih solidarnostnih praks. Ni dvoma, da so v zdravstvenih kartotekah njihovih družinskih članov in prijateljev zapisani podatki, ki ne ustrezajo dejanskosti. Take prakse tako ne prispevajo le k manjši verodostojnosti sistema zdravstvenih kartotek, temveč pomenijo večja zdravstvena tveganja za solidarno osebo: podatki druge osebe namreč lahko zdravnika zavedejo v postavljanju diagnoz in predpisovanju zdravljenja.

S: Se pravi, ni bilo kakšne hospitalizacije?

T: Enkrat sem si poškodoval nogo in je bila nujno potrebna zdravniška intervencija. Takrat sem si zdravstveno kartico moral sposoditi od nekoga.

S: In je uspelo?

T: Je uspelo, seveda, uporabljal sem njegovo ime – bil sem druga oseba in je uspelo. (Tomislav, 59 let)

Med inovativnimi taktikami izbrisanih bi bilo težko spregledati osebo, ki se je prijavila kot začasna begunka iz Bosne ter tako poleg začasnega statusa dobila tudi začasen dostop do zdravstvenih storitev. Kot pomemben način premoščanja ovir do zdravstva pa velja omeniti tudi tujino: izbrisani niso odhajali iz Slovenije le v iskanju brezplačnih zdravstvenih storitev (kot to priča izkušnja Siniševe žene), temveč so pogosto pridobivali določena zdravila iz tujine, ki jih v

Sloveniji v prosti prodaji ni bilo mogoče kupiti oziroma so bila tam cenejša. Poleg drugih o tem pripoveduje sin izbrisanega:

Določena zdravila sem uspel dobiti potem iz Švice. In tudi na druge načine, recimo iz Zagreba, da sem pomagal očetu. Predvsem antibiotike. (Begeš, 89 let)

Vendar pa se tovrstne taktike, s katerimi so izbrisani kljubovali zaprtim vratom zdravstvenega sistema v Sloveniji, niso nanašale le na dejanja, temveč tudi na besede, na držo, s katero so vstopali v institucije uradne medicine. Iz intervjujev je očitno, da izbrisani tudi v kontekstu zdravstva uporabljajo avtobiografsko izpoved kot instrument boja za svoje pravice ter se tako vedno znova iz pasivnega transformirajo v aktivni subjekt. Za zdravstveno nezavarovane izbrisane, tako kot za prosilce za azil in druge marginalizirane skupine, bistven element uspešne interakcije z okoljem predstavlja sogovornikova pripravljenost »verjetja«. V primeru izbrisanih ne gre le za »verjetje« njihovi osebni zgodbi, temveč tudi »zgodbi« izbrisa. Lahko bi rekli, da s svojo prisotnostjo v zdravstvenem (in drugih) sistemu preverjajo stopnjo zaupanja ne le v »golo« telo, temveč tudi v »golo« besedo – besedo, ki je ni mogoče preveriti. Kot nezavarovane osebe namreč običajno nimajo zdravstvenih kartotek, kot izbrisani pa večinoma (vsaj do leta 2000) nimajo pravnih statusov. Poleg tega so bile tudi informacije, ki so jih izbrisani podajali o izbrisu, do leta 2002 javno slabo poznane ter zato težko preverljive. Čeprav je iz njihovih izkušenj z zdravstvenim osebjem opaziti, da je ta stopnja zaupanja majhna, saj so ob prihodu v zdravstvene institucije pogosto naleteli na tisto, kar bi lahko imenovali »kultura neverjetja« (Zorn 2004, 259–75, 2006, 54–73) oziroma sistematičnega nezaupanja (Lipovec Čebren 2009b), pa so v nekaterih primerih dokazali, da je avtobiografska izpoved eden boljših načinov kljubovanja restriktivnemu zdravstvu.

3.4 Od samozdravljenja do novodobništva

Na koncu pa se velja ustaviti še pri zadnjem pomembnem aspektu, ki v tabeli ni zajet, in sicer pri vprašanju, kaj so izbrisani počeli, kam so se obrnili, ko jim je bil dostop do ustanov slovenskega zdravstva zavrnen ali pretirano otežen, da bi v njem iskali pomoč.

V tem kontekstu bi lahko njihove izkušnje umestili v ljudski sektor zdravstva (Kleinman 1980, 51–53), ki je »laični«, nestrokovni, nespecialistični del družbe, kjer je bolezen najprej zaznana in definirana znotraj *illness* perspektive ter kjer se zdravljenje bolezni vedno začne. Ta sektor obsega vse vrste terapevtskih načinov, ki jih ljudje uporabljajo, ne da bi zanje plačali in ne da bi se o zdravljenju posvetovali z zdravilci ali zdravniki. Tako ljudski sektor zdravstva poleg samozdravljenja zajema še nasvete in zdravljenje s strani bližnjih oseb (sorodnikov, prijateljev, sodelavcev ali sosedov), zdravstvene dejavnosti v cerkvi ali kultu ter posvetovanje z osebo, ki ima podobne zdravstvene težave. Medicinski antropologi ugotavljajo, da dejansko 70–90 odstotkov primarne zdravstvene oskrbe poteka

v tem sektorju (Helman 2007, 82), saj vključuje serijo prepričanj o tem, kako zdravje ohranjati (ta se vežejo na kulturno opredelitev tega, kaj naj bi bilo »pravilno« vedenje – kaj je treba jesti, piti, kako spati, se oblačiti, delati, moliti in na splošno – živeti) ter na kakšen način delovati v primeru bolezni (Helman 2007, 83).

Izkušnje izbrisanih se verjetno od večine ostalega prebivalstva razlikujejo po tem, da na ljudski sektor zdravstva in na *illness* perspektivo niso pristajali le prostovoljno, temveč »pod prisilo«, saj jim je pogosto pomenila edino alternativo nedostopnemu ali težko dostopnemu zdravstvenemu sistemu. Ob pregledu tovrstnih izkušenj med izbrisanimi je mogoče opaziti veliko heterogenost, zato bi ta tema zaslužila lasten prispevek. Na tem mestu naj navedem le nekaj bolj pogostih praks, o katerih priča Izidor:

P: Ko nisi imel državljanstva, nisi obiskoval zdravnika?

I: Nič nisem imel. Ko sem bil bolan, sem moral ostati doma: ležati in se poskušati pozdraviti. In podobne stvari.

P: Pa ni bilo nikoli nobenih zlomov ali potrebe po operaciji?

I: Na srečo ne. Zelo pazim. Če bi si, recimo, zlomil nogo, bi to veliko stalo. [...]

P: Kaj pa si naredil, ko si zbolel?

I: Nič, ležal sem v postelji, si skuhal čaj za prehlad in podobno.

P: Kaj pa zobozdravnik?

I: Nisem hodil.

M: Potem nisi imel kakšne večje bolezni ali poškodbe?

I: Ne, nisem, hvala bogu. Niti sestra, mama.

P: Pa se je kdaj zgodilo, da bi nujno potreboval zdravnika?

I: Ja, enkrat sem si zvil gleženj pri igranju košarke. Drugič sem si verjetno natrgal mišico pri košarki. Takrat sem imel zelo otečeno nogo. Pogosto me je bolelo, predvsem kolena, ker smo igrali na betonu in na betonu se lahko zelo poškoduješ. Ko je bolelo, sem si dal led na kolena. (Izidor, 27 let)

Izidor, tako kot nekateri drugi izbrisani, omenja nekatere tradicionalne prakse zdravljenja, ki so zelo razširjene – zdravljenje s »čaji« oziroma zdravljenje z zdravilnimi zelišči ter uporabo terapije vroče – hladno (vroč čaj za prehlad in led na boleče koleno). Poleg tega se zdi pomembna njegova izjava »*Zelo pazim. Če bi si, recimo, zlomil nogo, bi to veliko stalo*«, ki označuje drugačno skrb za lastno zdravje, kot je značilna za mlajšo populacijo. Ta povečana odgovornost ali skrb za zdravje se tudi pri nekaterih drugih kaže kot posledica nedostopnosti (brezplačne) medicinske pomoči. Slednje pri enem od izbrisanih privede do transformacije načina življenja (zdrava prehrana, pridelovanje lastne hrane) in spremembe življenjskih nazorov, ki kažejo elemente novodobnih gibanj:

Ko nisem imel možnosti, da bi se zdravil, sem začel zdravo živeti. Začel sem živeti s svojim zdravjem, ne s svojo boleznijo. Nekaj časa smo si urejali kos zemlje, imeli smo vrt, jaz sem takrat vrtnaril. Z vrtnarjenjem sem si zbistril misli, obenem pa smo jedli zdravo hrano. [...] Namesto da bi skrbel in se žrl zaradi nastale situacije [posledic izbrisa, op. avtorice], sem začel brati knjige o duhovni samopomoči. (AB, 52 let)

4. Sklep

Iz zapisanega je moč ugotoviti, da so zdravstvene posledice številne, globoke in pogosto nepremostljive – ne le za izbrisane, temveč tudi za njihovo ožjo in širšo okolico, pri čemer ni mogoče zaobiti vprašanja, kako bodo te posledice vplivale na slovenski zdravstveni sistem v celoti. Glede na to, da do sedaj niso bile opravljene demografske analize izbrisanih, lahko le domnevamo, da je visok odstotek izbrisanih prebivalcev prišel v Slovenijo v 70. letih prejšnjega stoletja, skupaj s številnimi drugimi delavci iz republik nekdanje Jugoslavije, ki so se odzvali na naraščajoče potrebe slovenskih podjetij po delovni sili (Pezdir 2004, Lamberger Khatib in Pezdir 2009). Številni med njimi so bili ob prihodu v Slovenijo stari okoli 20 let, kar pomeni, da imajo danes okoli 50 let. To potrjuje vzorec raziskave Mirovnega inštituta, kjer prevladuje (55 odstotkov) starostna skupina oseb, starih med 40 in 60 let. Poleg tega je iz iste raziskave mogoče slutiti, da mnogi izbrisani spadajo v generacijo njihovih otrok, rojenih od 70. let prejšnjega stoletja dalje.

Če sledimo ugotovitvam tega prispevka, da so izbris in njegove posledice ključno prispevali k ogrožanju zdravja izbrisanih prebivalcev, se lahko vprašamo, kakšne učinke bo to imelo na slovenski zdravstveni sistem v prihodnje. Predvidevamo lahko, da se bo s tem, ko bo generacija izbrisanih »staršev« prešla v skupino starejših prebivalcev, generacija izbrisanih »otrok« pa v srednja leta, njihovo današnje slabo zdravstveno stanje le slabšalo in poglobljalo. Če je torej slovenska država z odtegnitvijo pravic izbrisanim »privarčevala« velike vsote (prim. prispevek Jelke Zorn in Neže Kogovšek v tej knjigi), na kar kažeta tudi zmanjšana dostopnost oziroma nedostopnost zdravstvenih institucij za izbrisane, pa bodo v prihodnje številne zdravstvene potrebe te populacije zagotovo prispevale k »podražitvi« stroškov zdravstvenih in socialnih storitev. Seveda le v primeru, da si bodo lahko izbrisani uredili zdravstveno zavarovanje ter s tem dostop do zdravstvenega sistema. Sklenemo lahko, da se izbris slovenski državi nikakor ni »splaval«: ne v moralnem ne v političnem in niti v ekonomskem smislu.

Seznam literature in virov:

- Becker, Gay. 1997. *Disrupted lives: How people create meaning in a chaotic world*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Brovč, Majda, Janja Ahčin, Marinka Šlajpah in Danica Rotar – Pavlič. 2009. Ekonomski imigranti v Sloveniji in njihova stališča o boleznih – kvalitativna raziskava. *Zdravstveno varstvo* 48 (1), 26–32.
- Capps, Lisa in Elinor Ochs. 1995. *Constructing panic: the discourse of agoraphobia*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Cassell, Eric. 1976. *The Healer's Art: A New approach to Doctor-Patient Relationship*. Philadelphia: Lippincott.
- Castañeda, Heide. 2008. Perspectives on Gender, Health Care, and Illegal Migration in Germany and the United States. <http://projekte.hs-magdeburg.de/whole/mod/forum/discuss.php?d=398> (1. 6. 2009).
- Castañeda, Heide. 2009. Illegality as risk factor: A survey of unauthorized migrant patients in a Berlin clinic. *Social Science & Medicine*. http://www.sciencedirect.com/science?ob=ArticleURL&_udi=B6VBF-4VPJTCP-2&_user=4776866&_rdoc=1&_fmt=&_orig=search&_sort=d&_docanchor=&view=c&_searchStrId=950211841&_rerunOrigin=google&_acct=C000033658&_version=1&_urlVersion=0&_userid=4776866&md5=b06b398dea3e82175109a4bcc1a97b68 (5. 6. 2009).
- Dedič, Jasminka, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn. 2003. *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- De Marco, Danilo, Roberto Pignoni, Antonella Sbuelz in Pierluigi Cappello. 2004. *O partigiano*. Montereale: Circolo culturale Menocchio.
- Garro, Linda C. in Cheryl Mattingly. 2000. Narrative as Construct and Construction. V Linda C. Garro in Cheryl Mattingly *Narrative and the Cultural Construction of illness and Healing*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press, 1–49.
- Helman, Cecil. 2007. *Culture, Health and Illness*. New York: Oxford University Press.
- Izhodišča in zahteve IWW (Nevidni delavci sveta). 2008. spletni vir: <http://www.njet-work.org/izhodisca-in-zahteve-IWW-Nevidni> (2. 10. 2009).
- Kleinman, Arthur. 1980. *Patients and Healers in the Context of Culture*. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Komac, Miran in Mojca Medvešek (ur.). 2004. *Percepcija slovenske integracijske politike: zaključno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Košir, Tone. 1992. Uvodna razmišljanja. V Tone Košir in Meta Mencej *Zdravstveni zakoni. Zakoni s pojasnili in komentarjem po novem*. Ljubljana: Center marketing, 3–34.
- Lamberger Khatib, Maja in Tatjana Pezdir. 2009. »Could I ask you, my brother, to send me a little something?«: remitting behaviour between Arabs and Bosniaks in Slovenia. *Dve domovini* 29, 115–134.
- Lock, Margaret. 2003. Accounting for disease and distress: morals of the normal and abnormal. V Gary Albrecht, Ray Fitzpatrick in Susan Scrimshaw (ur.) *Handbook of social studies in health and medicine*. London, New Delhi: Sage.
- Lipovec Čebon, Uršula. 2007a. Metastaze izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 59–75.
- Lipovec Čebon, Uršula. 2007b. Brez zdravstvene kartice nisi nihče. Intervju z Aleksandrom Dopliharjem. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 76–80.

- Lipovec Čebtron, Uršula. 2008. *Krožere zdravja in bolezni: tradicionalna in komplementarne medicine v Istri*. Ljubljana: Zupaničeva knjižnica.
- Lipovec Čebtron, Uršula. 2009a. Od kulture nezaupanja do selektivnega sočutja: prosilke in prosilci za mednarodno zaščito v slovenskem zdravstvenem sistemu. *Časopis za kritiko znanosti* 37 (235-236), 190–203.
- Lipovec Čebtron, Uršula. 2009b. Slepa pega evropskega zdravstva: analiza nekaterih vidikov zdravja migrantov. *Annales* (v tisku).
- Šimenc, Jana. 2008. Anatomija bolečine – kaj pravi medicinska antropologija. *Etnolog* 18, 145–166.
- Pezdir, Tatjana. 2004. Transnacionalne aktivnosti – primer migrantov iz Bosne in Hercegovine in njihovih potomcev v Sloveniji. *Časopis za kritiko znanosti* 32 (217/218), 184–194.
- Razpotnik, Špela in Bojan Dekleva. 2009. *Brezdomstvo, zdravje in dostopnost zdravstvenih storitev*. Ljubljana: Ministrstvo za zdravje.
- Ticktin, Miriam. 2006. Where ethics and politics meet: The violence of humanitarianism in France. *American Ethnologist* 33 (1), 33–49.
- Zdravje in zdravstveno varstvo v Sloveniji*. 2009. Ljubljana: Statistični urad RS in Inštitut za varovanje zdravja RS.
- Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (ZZVZZ), Uradni list RS št. 9/1992.
- Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (uradno prečiščeno besedilo) (ZZVZZ-UPB1), Uradni list RS št. 20/2004.
- Zakon o zdravstvenem varstvu in zdravstvenem zavarovanju (uradno prečiščeno besedilo) (ZZVZZ-UPB2), Uradni list RS št. 72/2006.
- Zorn, Jelka. 2004. Strategije izključevanja begunk, beguncev oziroma prosilcev za azil in oseb brez statusa. *Socialno delo* 44 (4-5), 259–75.
- Zorn, Jelka. 2006. Od izjeme do norme: centri za tujce, pridrževanje in deportacije. *Časopis za kritiko znanosti* 34 (226), 54–73.
- Vasović, Svetlana. 2007. Izgon v smrt. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 171–176.

Zgodba izbrisanege:

»POGREŠAL SEM SLOVENIJO, TAM SEM SE RODIL«¹

V mladosti sem bil zelo uspešen. Rodil sem se 25. 2. 1971 v Dolenji vasi pri Ribnici in ker sem osnovno šolo končal z odličnim uspehom, sem se prijavil na letalsko gimnazijo v Mostarju. Moja največja želja je bila postati pilot. Obožujem vse, kar leti.

Uradno me je morala za sprejem v gimnazijo v Mostarju predlagati občina Ribnica in ta me je poslala tudi na potrebne zdravniške preglede. Po uspešno opravljenem pregledu sem bil leta 1985 sprejet na šolanje v letalsko gimnazijo v Mostarju. Kot štiri-najstletni deček sem se takrat prvič ločil od staršev. Čeprav mi je bilo brez staršev težko, sem gimnazijo uspešno končal, zato sem bil še korak bliže svojim sanjam. Na stežaj so se mi odprla vrata na letalsko akademijo v Zadru. Seveda sem se leta 1989 vpisal na akademijo, jo dokončal in leta 1993 dosegel diplomu pilota.

V devetdesetih nisem nič kaj dosti spremljal politike. V začetku maja leta 1991 je bil organiziran sestanek v vojaški gimnaziji Franc Rozman Stane v Ljubljani za študente – pilote vseh letnikov zadarske akademije s področja Republike Slovenije. Za ta sestanek sem izvedel šele po prvomajskih praznikih, ko sem se vrnil iz Ribnice v Zadar in sicer od svojih sošolcev, ki so me spraševali, zakaj nisem bil prisoten. Vprašal sem jih, za kakšen sestanek je šlo. Odgovorili so mi, da jih je njihova občina posamezno obvestila o tem in da so prišli vsi iz vseh letnikov, edino jaz sem manjkal. Tema sestanka je bila, da bo hitro prišlo do nekih dogajanj v Sloveniji in da »moramo biti pripravljeni« na to ter se »opredeliti za pravo pot«. Kot bodoči piloti smo bili pač zanimiva skupina za državo Slovenijo. Bil sem resnično prizadet in sicer zato, ker me nihče iz občine ni obvestil o tem. Spraševal sem se, zakaj me niso obvestili. Edini odgovor takrat sem našel v svojem priimku, ki ni bil slovenski, temveč se končuje na »ić«. Takrat sem se prepričal, da sem zares »ćifur«!

¹ Z izbranim se je pogovarjal Aleksandar Todorović.

Po razglasitvi samostojnosti Slovenije sem v mesecu avgustu 1991 brez potnega lista pripotoval v Slovenijo. Z avtobusom sem potoval iz Sarajeva v Ljubljano, mimo sedmih vojaških barikad, edini dokument, ki sem ga imel, pa je bila študentska izkaznica zadarske akademije. Doma v Ribnici so me najbližji prijatelji, s katerimi sem odrasčal, označili za sovražnika. Tako rekoč za okupatorja! Želel sem jim razložiti, da sem samo študent, vendar jim na žalost nisem mogel ničesar dopovedati.

Ker sem pred tem končal 2. letnik, sem moral študij nadaljevati v Mostarju, saj sem se praktično usposabljal za pilota helikopterja. Tja sem potoval preko Madžarske in sicer s potnim listom SFRJ, ki so mi ga septembra leta 1991 na občini Ribnica izdali v neverjetnih petih minutah. Odločitvi, da se vrnem na akademijo, so bistveno botrovali zgoraj opisani dogodki. Počutil sem se prepuščen sam sebi. Od tega trenutka je moja življenjska pot skrenila v smer, ki si je resnično nisem želel! Zato se počutim, kot da nisem bil izbrisan 26. februarja 1992. leta, kar bi bila moja čestitka za 21. rojstni dan, ampak že maja leta 1991.

Ker so se začele vojaške operacije tudi v Bosni, je bila smer za pilote helikopterja preseljena v Niš. Tam sem skoraj že dokončal praktično usposabljanje, ko so vojaški poveljniki začeli nekaj komplicirati zato, ker naj bi bil slovenski državljan. Prepovedali so mi leteti s pojasnilom, da zvezna vojska ne more šolati tujcev. Zanimivo je, da je do tega prišlo junija 1993, en mesec pred koncem študija, ko sem imel opravljenih že 197 ur praktičnega letenja, od zahtevane kvote 200 ur. Diploma je bila zame zelo pomembna in brez izpolnjenega praktičnega usposabljanja je ne bi mogel doseči. Zato sem zaprosil za teden dni časa, da bi si uredil državljanstvo Zvezne Republike Jugoslavije. Odpotoval sem v Vruljo v občini Pljevlja, v rodno vas svojega očeta v Črni gori. Matičar je našel potrdilo o državljanstvu mojega očeta, na osnovi tega pa je tudi meni izdal potrdilo o državljanstvu Zvezne Republike Jugoslavije.

S potrdilom o državljanstvu sem se vrnil na niško akademijo v upanju, da bo s tem konec birokratskih zapletov. Toda spet sem naletel na ovire, ki pa so bile tokrat jasno izražene ideološke narave. Obstajal je sum, da se bom z diplomom pilota helikopterja vrnil v Slovenijo, kar bi za vojsko pomenilo stran vržen denar za moje šolanje. Tudi moji vrstniki iz akademije so menili, da bom takoj po končani akademiji, z diplomom pilota, odpotoval proti Sloveniji. Svojih želja po vrnitvi domov pa tudi sicer nisem preveč skrival.

Šolanje vojaških pilotov je namreč brezplačno in zelo drago za državo. Zato morajo diplomanti po končanju šolanja, pred sprejemom diplome, podpisati pogodbo o obveznih letih dela v vojski. Takrat si se moral obvezati za nadaljnjih šestnajst let (dvojna leta šolanja) in v tem času se nisi smel civilno zaposliti oziroma če bi se hotel, bi moral državi vrniti celoten znesek osemletnega šolanja. Zaradi mojega primera se je sestalo pet generalov, ki so glasovali, ali mu naj mi podelijo diplomu ali ne. Izglasovali so »ne«, z rezultatom 3:2. Šele po tem, ko se je zame zavzel eden od generalov (tedanji poveljnik letalske akademije Blagoje Grahovac, sedaj svetovalec predsednika skupščine Črne gore) in jamčil, da ne bom odpotoval v Slovenijo, mi je vendarle uspelo. Tako sem pravočasno, uradno postal pilot helikopterja, dobil sem diplomu. Takoj zatem sem bil razporejen za predavatelja – inštruktorja letenja na akademijo v Podgorici,

saj je bil leta 1993 praktični del usposabljanja za pilote letala in pilote helikopterja preseljen v Pogorico.

A na tistem sem upal, da se bom kmalu po končani akademiji vrnil v Slovenijo. Pogrešal sem Slovenijo, tam sem se rodil. Isto sem si želel tudi kot predavatelj – inštruktor letenja v Podgorici. Prepričal sem upokojenega očeta,² ki se je po tridesetih letih življenja v Sloveniji želel vrniti v Črno goro, naj ne proda stanovanja v Sloveniji, saj sem se nameraval čimprej vrniti. Šele ko so se razblinile vse možnosti za mojo vrnitev v Ribnico – med drugim sem imel velike težave z osebnimi dokumenti, saj nisem imel osebne izkaznice in potnega lista vse do septembra 1995 –, je oče vendarle prodal stanovanje in se leta 1998 preselil v Črno goro. Če bi obstajala najmanjša možnost, da bi se jaz lahko vrnil, oče nikoli ne bi prodal tega stanovanja.

Za željo vrniti se v Slovenijo je namreč obstajal še en razlog. Dolga leta sem imel v Ribnici dekle, s katero sem se nameraval poročiti. Nekajkrat me je obiskala v Črni gori, toda najina zveza je zaradi nezmožnosti poroke in skupnega življenja leta 1995 ugasnila. Jaz sem si namreč na vsak način želel vrniti v Slovenijo in tam začeti skupno življenje z njo, zato nikakor nisem pristal na to, da bi ona prišla v Črno goro in tukaj zaživela z mano.

V Slovenijo sem po izbrisu prvič prišel konec decembra leta 1995, s časovno omejenim vizumom, ki sem ga dobil na podlagi garantnega pisma svojih staršev. Vsega skupaj pa sem bil v Sloveniji od takrat dalje kakšnih petnajstkrat. Od tega sem imel kakšnih petkrat velike težave pri pridobivanju vizuma za vstop, enkrat pa moje prošnje na slovenskem konzulatu sploh niso hoteli sprejeti in sicer, ko sem se želel udeležiti dvajsete obletnice vate, na katero so me dvakrat pisno povabili sošolci iz osnovne šole. Ostale prihode pa mi je zelo olajšal schengenski vizum, ki sem ga dobil s prestopom iz vojaškega v civilno letalstvo leta 2007. Trenutno delam v zasebni avio-družbi Vektra Aviation kot pilot helikopterja tipa AW-139.

V Slovenijo tako rad prihajam, to je moja domovina in počutim se kot doma, čeprav so se moji starši odselili. Leta 2002 sem v Sloveniji naredil tudi izpit za balonarja na Upravi za civilno letalstvo RS, kupil pa sem tudi svoj prvi balon za štiri osebe od Društva za prosto letenje iz Kostanjevice na Krki. Balonarstvo je moj hobi, v Črni gori si prizadevam, da bi se ta šport hitreje razvijal. Bil sem celo glavni organizator tretjega mednarodnega balonarskega festivala, kjer je bilo prisotnih največ balonov iz Slovenije.

Leta 1998 sem se poročil, ampak zakon ni trajal dlje kot do leta 2004. Imam tudi sina, devet let je star. Pred sedmimi leti sem na upravni enoti v Ribnici poskušal kaj izvedeti o svojem statusu in možnostih, da bi ga dobil nazaj. Vendar to poizvedovanje ni bila prijetna izkušnja, nerad se ga spominjam. Uradnica me je namreč sprva prepričevala, da sem se sam odjavil. Ker natančno vem, da se nisem, sem vztrajal, naj preveri. Nato je izvlekla moj karton, na katerem je bila ob mojem imenu s svinčnikom

² Oče je invalidsko upokojen, saj je psihično zbolel junija leta 1991, v času vojne v Sloveniji, zaradi česar je preživel dva meseca v psihiatrični bolnišnici. Še danes se mora redno zdraviti, da se mu stanje ne bi ponovno poslabšalo. Psihično je zelo slab, najverjetnejši razlog njegove bolezni pa je stres zaradi tedanjih okoliščin in dejstvo, da nisem bil poleg, ko se je vse to odvijalo.

dopisana beseda tujec. Nato me je ta uradnica ozmerjala in mi navrgla, da sem prišel samo zaradi odškodnine ...

Nisem mogel verjeti svojim ušesom. Poklical sem načelnika Janeza Henigmana, ki pa je bil zelo prijazen, saj je poznal moje starše. Svetoval mi je, naj si pogledam Zakon o tujcih, dal pa mi je tudi obrazce, ki jih je treba izpolniti, da pridobiš kakšen status kot tujec v Sloveniji. Ne vem zakaj tega ni mogla storiti tista uslužbenka. Je res treba poznati starše nekoga, da si do njega prijazen?

Veronika Bajt

VEČ KOT ZGOLJ ADMINISTRATIVNO USTVARJENI »TUJCI«: IZBRISANI IN ODMEV NACIONALISTIČNE KONSTRUKCIJE DRUGEGA V SIMBOLNI IDEJI O »NAS«

1. Uvod

Če izbris mislimo preko pravnih vprašanj in ekonomske dimenzije ter ga skušamo razumeti kot družbeno dejstvo, nas kaj hitro zamejijo vsepovsod prisotni atavizmi »našosti« in »tujosti«, ki jih za nemoteno funkcioniranje nacionalne države ustvarjajo procesi produkcije nacionalnih identitet oziroma pripadnosti. Izbris namreč ni nekaj, kar se je zgodilo »njim«, izbris se je zgodil vsem »nam« (prebivalcem in državljanom Slovenije) in postavlja izjemno ogledalo temu, kaj je in kako se definira »slovenskost«. Razumevanje tega, kako funkcionira identificiranje na ravni kategorije naroda, kako deluje nacionalistični diskurz in kako se reproducirajo mehanizmi izključevanja in razločevanja med »nami« in »njimi«, je ključno ne le za opis družbeno-zgodovinskih okoliščin, ki so v sosledju dogodkov pripeljale do dejanja izbrisa, temveč nam pomaga razumeti, zakaj in na podlagi česa se 17 let potem sploh še vedno lahko opravičuje to nedvomno nezakonito dejanje in demonizira izbrisane.

V pričujočem poglavju izhajamo iz radikalno optimistične, a realno bolj malo verjetne predpostavke, da se bodo pravno-formalni statusi uredili vsem izbrisanim in da nekoč kmalu legalistična načela ne bodo več burila duhov, saj bodo krivice popravljene, pravice povrnjene, odškodnine sprejete kot legitimen in edini način za vsaj simbolno povrnitev nastale škode, krivci za izbris pa kazensko odgovorni.¹ Tu torej ne tematiziramo samega dejanja izbrisa in njegovih številnih hudih posledic za življenje ljudi, ki so bili zaznamovani ne zgolj za leta brezstausnega življenja, marveč za vedno. Zanima nas širše zastavljeno vprašanje

¹ S to predpostavko zavzemamo načelno stališče do razrešitve posledic izbrisa, vendar se s temi vprašanji poglavje podrobneje ne ukvarja.

»zakaj«: zakaj je do izbrisa prišlo, zakaj je prizadel točno določeno skupino ljudi in zakaj je tako dolgo ostal jabolko spora, njegove posledice nerešene, izbrisani pa stigmatizirani in njihova prizadevanja v precejšnji meri še vedno nerazumljena v »širši javnosti«. Kontekst, ki je omogočil izvedbo brisanja ljudi iz evidenc registra stalnega prebivalstva, je tukaj razumljen širše: izbris je obravnavan kot do sedaj prezrti del dojemanja in definiranja, torej konstrukcije slovenske nacionalne identitete v okviru vzpostavljanja samostojne državnosti. Odveč je vsakršno prese-nečenje nad ugotovitvijo, da v letu 1991 glasovanje delegatov državnega zbora proti amandmaju k Zakonu o tujcih, ki bi prepečil izbris, ni temeljilo na nikakršnih argumentih (prim. Mekina 2007), saj utemeljevanje z argumenti seveda ni bilo potrebno. Prav to dejstvo predstavlja izziv, ki se ga lotevamo v tekstu; razložiti izbris kot del (slovenskega) nacionalizma oziroma kot pričakovan odziv vladajočih elit na procese širšega družbeno-političnega prestrukturiranja, ki je potekalo hkrati z zamenjavo ekonomskega sistema in – najpomembneje – ob vzpostavitvi (slovenske) nacionalne države. Naš argument je, da je osnovno gibalno obstoja nacionalne države namreč v tem, da nacionalistična logika preveva ves javni diskurz in si prisvoji vse dimenzije družbenega in političnega delovanja, ne da bi njeno implicitno prisotnost večina ljudi sploh opazila, kaj šele problematizirala. Prav tako je nepotrebno tudi začudenje nad dejstvom, da se tako Evropska unija kot tudi vrsta drugih mednarodnih oziroma nadnacionalnih institucij za varovanje človekovih pravic vztrajno izogibajo kakršnemukoli »vmešavanju v notranje zadeve« in ostajajo zamejene v svojih benignih opozorilih na kršitve v primeru izbrisa.² EU seveda ni nikakršen nezemski organizem pravic in demokratičnosti, temveč zgolj skupek nacionalnih držav, ki vsaka zase prav tako zasledujejo logiko maksimizacije koristi, preračunavajoč, kdaj in kako bi jih utegnila obsodba »neke Slovenije« zaradi »nekih izbrisanih« drago stati v lastnih »notranjih zadevah«.

Teoretski poskusi osmišljanja izbrisa so vedno v nevarnosti, da nasedejo na čereh nereflektiranja okvirja nacionalne države, ki nacionalizem potrebuje v samem bistvu svoje ustanovitve in obstoja. Razumevanje izbrisa kot izraza nacionalizma *par excellence* tako ne pomeni zgolj nekega ekscesa kratenja človekovih pravic, ki ga lahko razreši spoštovanje določb Ustavnega sodišča in mu »za nazaj« in »za vedno« podeli odpustek končno priznanje državnih organov, da so storili nelegalno dejanje. Problematično in nevarno je namreč dejstvo, da je izbris v svojem bistvu pravzaprav logični in sestavni del nacionalne države, ki se umetno homogenizira, torej vzpostavlja kot država nekega naroda in za neki narod. Kot tak predstavljata tako izbris kot tudi odziv nanj lakmusov papir za Republiko Slovenijo, njene vladajoče strukture in vse njene državljane in/ali prebivalce. Dejstvo, da so bili izbrisani stigmatizirani in demonizirani kot »špekulanti«, »agresorji«, skratka narodni izdajalci, da so bili etnizirani v mnoge različice »Neslovencev«, da še vedno ni videti obeta za javno opravičilo vsem izbrisanim in

² Seveda ne gre spregledati pomembnega prispevka različnih teles OZN in Sveta Evrope pri razkrivanju izbrisa in označevanju izbrisa za kršitev človekovih pravic. Vendar pa pomembno vlogo igra dejstvo, da so ti akterji precej omejeni v svojih pristojnostih, zato ostajajo zamejeni zgolj na raven opozarjanja.

da se o izbrisu govori šele zadnjih nekaj let po zaslugi aktivizma in poguma posameznikov, še dodatno govori v prid argumentu, da je izbris predstavljal namensko in premišljeno taktiko političnih elit, ki jih je vodil duh t. i. »ponarodujočega nacionalizma« (Brubaker 1996).³ Gre torej za definiranje *nacionalnega* telesa kot *narodnega* (etničnega). Ob tem pa nas ne zanimajo zgolj politike, ki jih kreirajo vendarle vedno določeni posamezniki oziroma politične elite, marveč moramo nacionalizem razumeti kot kompleksen pojav, ki zaobjema tudi širše ponotranjenje nacionalne identitete v družbi.

2. Nacionalizem in (neo)rasizem

Giblremo se v kontekstu, v katerem sta država in državljanstvo tako kot politika, enakost in delovanje nasploh dojeti s kategorijami krvi, zemlje, dedov, dedovine in dediščine; v luči teh kategorij se proizvaja neskončna veriga drugačnosti, tujstva in tujosti, ki omogoča tako 'dekulturacijo' kot tudi razčlovečenje. [...] V osrčju rasizma je svojevrsten zagovor razlike med nami in drugimi, najpogostejše določenimi kot 'onimi', ki so zavoljo tega ali onega razloga ne samo drugačni, pač pa tudi 'slabši', in ki se jih je treba – v imenu nekega principa – tako ali drugače, najrajši pa 'dokončno' znebiti. (Kuzmanić 1999, 11; 62)

Literatura o izbrisu je do sedaj pojasnjevala izključevalne prakse tako s konceptom rasizma kot s pojmom nacionalizma (gl. npr. Dedić et al. 2003, Zorn 2005, 2007, 2009, Čuček 2006), vendar pa velja omeniti, da »zdravorazumsko« razumevanje koncept rasizma pogosto odklanja kot preveč specifičnega in zato prej neprimerne za aplikacijo na sodobne prakse izključevanja zaradi njegove zgodovinske in geopolitične povezanosti predvsem s praksami rasne segregacije v Združenih državah Amerike, Južnoafriški republiki in še posebej z nacističnimi nürnberškimi rasnimi zakoni in holokavstom. Razlaga oziroma teoretska osvetlitev izbrisa z rasizmom tako v javnosti morda ni bila splošno sprejeta kot tista, ki bi pomagala osmisliti pojav, saj je naletela na odpor zaradi zakoreninjenega enoznačnega razumevanja koncepta rasizma zgolj kot klasičnega t. i. biološkega oziroma znanstvenega rasizma 19. stoletja. Pojav rasizma v zadnjih približno nekaj desetletjih pa teoretiki označujejo s predpono kulturni ali novi rasizem oziroma neorasizem prav zaradi izpostavljanja dejstva, da je nekdanje razumevanje nepremostljivih bioloških razlik med ljudmi nadomestila vera v kulturne razlike (Balibar 1991a).⁴ Postkolonializem in civilna gibanja 60. let 20. stoletja so prinesli tudi teorijo modernizacije, ki je staro idejo hierarhične razporeditve človeške vrste na biološko različne rasne tipe nadomestila z razlago o kulturni večvrednosti Evropejcev. »Neevropejcev« tako niso več usodno zaznamovale njihove bio-

³ »Ponarodujoči« oziroma »nacionalizirajoči« (v angleškem izvirniku »nationalizing«) nacionalizem pomeni delovanje nacionalne države oziroma državnih političnih (pa tudi drugih) elit, ki promovira en, izbran narod, določeno nacionalno identiteto in nacionalno kulturo z uporabo državnih institucij in vzvodov moči.

⁴ Za pregled sodobnih rasističnih praks in primerjavo pojmov rasizem in neorasizem glej npr. Baskar (2004).

loško pogojene telesne značilnosti, marveč jih je v podrejen položaj interpelirala njihova drugačna zgodovina, kultura, domnevno nižja raven »družbenega napredka«. Kulturne razlike tako danes priročno nadomeščajo klasične biološke rasizme preteklosti, kar omogoča shizofreno stanje sedanjosti, ki jo definirajo vseprisotni rasizmi, vendar redkokateri izpostavljeni rasisti.⁵ Kulturni rasizem je ne le del našega vsakdana in ga je lahko odkriti v medijih in politični retoriki, pogost je tudi v akademskih krogih (prim. Janko Spreizer 2002).

Čeprav se na prvi pogled zdi, kar zagovarjajo tudi nekateri akademiki, da je potrebno med rasizmom in nacionalizmom strogo ločevati, je ločitev med obema konceptoma preuranjena.⁶ »Rasizma pogostokrat ni mogoče natančno ločiti od nacionalizma, šovinizma in ksenofobije. Raziskovalci ugotavljajo, da gre najpogosteje za pojave, ki so tesno povezani in jih kaže obravnavati kot svojevrstno 'ideološko skupnost'« (Kuzmanič 1999, 63, glej tudi Balibar 1991b). Navsezadnje je treba upoštevati osrednjo vlogo rasne klasifikacije in rasističnega diskurza v razvoju nacionalizma, predvsem v evropskem kontekstu. Povezava med rasizmom in nacionalizmom pa je dobro vidna tudi v primeru izbrisa in v Sloveniji nasploh, saj so tako izbrisani kot tudi migranti, Romi, muslimani itn. konstruirani, tudi diskriminirani ali celo preganjani kot nezaželeni Drugi, kar je pogosto utemeljeno na rasistični osnovi.⁷

Da bi razumeli delovanje teh pojavov, predvsem pa njihovo »normalizacijo«, torej neko pogosto prisotno sprejetost logike, da je vsakršen ksenofobni izpad zgolj »razumljiva« reakcija dejansko ogroženega ljudstva (glej npr. Jalušič 2001), nam pri osmišljanju pomaga prav iskanje odgovora na vprašanje, zakaj je bil izbris mogoč. Pri tem pa ne gre zgolj za vprašanje prava, demokracije, upravnih postopkov itn., temveč si je nujno zastaviti vprašanje, kaj je Slovenija in kdo so Slovenci. Razlaga izbrisa tako ne more mimo poglobljene obravnave pojavov, ki jih tu poimenujemo s skupnim pojmom nacionalizem. Nacionalizem, v nasprotju z rasizmom, Drugega najprej asimilira oziroma to vsaj poskuša storiti s (bolj ali manj prisilno) homogenizacijo nacionalne skupnosti znotraj meja nacionalne države.⁸

⁵ Seveda so še vedno prisotni tudi pojavi rasizma v klasično biološkem smislu; med najbolj odmevne in poznane lahko štejemo bele supremaciste, kot so npr. ameriški Ku Klux Klan ali tudi v Evropi in Sloveniji dobro razvejane frakcije Blood & Honour, vendar se tudi te očitno rasistične skupine in gibanja ponavadi prilagajajo svojemu družbenemu okolju v smislu njihovega javnega diskurza in – predvsem zaradi uzakonjenih sankcij – zato posegajo po bolj »politično korektni« retoriki, ki izraze rasističnega sovraštva maskira z govorom o kulturnih in religioznih razlikah ter napada različne manjšinske oziroma marginalizirane skupine (predvsem migrante) zaradi domnevnih »civilizacijskih« neskladij med »nami« in »njimi«.

⁶ Za več o razpravi glede kompleksnosti povezav med rasizmi in nacionalizmi glej npr. Balibar (1991b), Mosse (1995); medtem ko Mosse trdi, da je s pomočjo nacionalizma rasizmu uspelo spremeniti teorijo v prakso, čeprav nacionalizem lahko obstaja brez nujne navezave na rasizem, Balibar zagovarja tezo, da je za razumevanje povezave med rasizmom in nacionalizmom nujna prav dialektičnost enotnosti nasprotij, saj razmerja med pojmovoma ne moremo razčleniti s klasičnimi vzročnimi shemami.

⁷ Za razpravo o konstrukciji nacionalne identitete skozi uporabo koncepta Drugega glej Triandafyllidou (1998).

⁸ Rasizem načeloma izključuje Drugega, ki ga klasificira za »manjvrednega«, vendar Balibar (1991b) opisuje tudi t. i. »inkluzivne« rasizme, katerih namen ni »očiščenje« družbe v smislu izničenja manjvrednih ras, temveč družbo želijo hierarhizirati in ločiti po načelu pripadnosti določenim rasistično opredeljenim kategorijam.

3. Vprašanje »pripadnosti« narodu in/ali nacionalni državi

Kot izpostavlja Nira Yuval-Davis (2007), je pomembno teoretsko razumevanje širšega konteksta sodobnih politik pripadnosti (*politics of belonging*), ki presegajo zgolj okvir državljanstva in vsebujejo tudi identitete in čustva, ki te identitete spremljajo. Primer Slovenije izkazuje, da je razlikovanje med državljanstvom kot formalnim statusom in pripadnostjo v smislu nacionalne identitete nepreseženo dejstvo. Temu je potrebno posvetiti pozornost v smislu dekonstrukcije ideje slovenske nacionalne identitete kot nadnarodne, torej državljanske. To potrjuje nevidni zid, ki se vzpostavlja znotraj slovenske nacije do slovenskih državljanov, ki niso prepoznani kot pripadniki slovenskega naroda. Primer izbranih pa hkrati razkriva tudi dejstvo, da se je državljanstvo opredelilo na ravni etničnosti in ne ozemlja, saj bi sicer stalni prebivalci postali avtomatično tudi državljani, ne pa »izbrani«. Logiko izključevanja izbranih iz avtomatične pridobitve slovenskega državljanstva še dodatno potrjuje izključujoč odnos Slovenije kot nacionalne države in Slovencev kot njenega »večinskega naroda« tako do muslimanov, Romov, migrantov oziroma priseljencev kot tudi do vsakršnih marginaliziranih manjšin (npr. pripadnikov GLBT-skupnosti, hendikepiranih itn.).⁹ Funkcioniranje tako državnih institucij in politik kot tudi »javnega mnenja« potrjuje kompleksno soodvisnost odnosa te – recimo ji »večinske skupnosti naroda« do deprivilegiranih manjšin, ki so izključevane po nacionalistični, tudi rasiistični logiki »nepripadnosti«. Izbris je te »običajne« prakse marginaliziranja, diskriminacije in stigmatizacije Drugih nadgradil z ekskomunikacijo *sui generis*, ki je čez noč »poenotila« slovensko nacionalno državo.¹⁰ S tem ko je državna administracija izbranim ukinila status stalnega prebivanja in ga »nadomestila« s statusom »tujca«, je umetno ustvarila homogeno strukturo prebivalstva, ki je posledično v večji meri ustrezala nacionalističnemu idealu poenotenja naroda in države.¹¹

Republika Slovenija je država, ki jo tako državljani kot politični voditelji v glavnem razumejo kot državo slovenskega naroda, torej kot nacionalno državo (ang. *nation-state*). To je dejstvo, ki ga ni potrebno dodatno utemeljevati, saj ga potrjuje množica raznovrstnih dokazov, potrebno pa ga je natančneje razložiti.¹²

⁹ Kljub omejenemu prostoru, ki onemogoča obravnavo zamejenosti nacionalnih držav v maskulinizirano heteronomnost, naj zgolj opozorimo na nacionalistične prakse izključevanja družbeno šibkejših in/ali odrinjenih skupin, ki pogosto postanejo tarče stigmatiziranja. Za povezavo študij spola in nacionalizma glej npr. Nagel 1998, Yuval-Davis 2000.

¹⁰ Pomemben indikator je tudi dejstvo, da pripadniki drugih narodov nekdanje Jugoslavije, ki so postali slovenski državljani, v vseh letih niso podprli izbranih, o čemer sicer na tem mestu ne moremo podrobneje razpravljati (za več glej npr. Petković v tej publikaciji), je pa simptom totalnega izključevanja izbranih, ki ne »pripadajo« nikomur in nikamor.

¹¹ Problem je dejansko še bolj kompleksen in bi zahteval natančnejšo opredelitev postopkov vzpostavljanja institucije slovenskega državljanstva (o nacionalizaciji pravice do državljanstva glej npr. Tuccillo Castaldo 2007). Država Slovenija je namreč najprej ustvarila ločnico med tistimi državljani razpadajoče Jugoslavije, ki so dobili novo slovensko državljanstvo avtomatično (tj. »Slovenci«), in začasnimi tujci – prebivalci, ki so bili do poteka roka za vlogo za državljanstvo z njimi izenačeni v obveznostih in pravicah. Ti so morali za državljanstvo seveda zaprositi; nekaj teh (ki so jim bile vloge zavrnjene) ter vse, ki tega niso storili, pa je državni aparat februarja 1992 kategoriziral kot »tujce« in jih izbrisal iz registra stalnega prebivalstva.

¹² Da je Slovenija država slovenskega naroda, potrjuje, med drugim, ustava, ki se v predtekstu utemeljuje s pomočjo »temeljne in trajne pravice slovenskega naroda do samoodločbe in iz zgodovinskega dejstva, da smo Slovenci v večstoletnem boju za narodno osvoboditev izoblikovali svojo narodno samobitnost in uveljavili svojo državnost« (URS 1991, poudarki dodani). To je očitno tudi v definiranju slovensčine za uradni jezik, ki sta ji ob bok postavljeni zgolj italijanščina in madžarščina kot uradna jezika priznanih manjšin – tj. »narodnih skupnosti«, hkrati pa je poseben status slovenskega naroda v državi razviden tudi iz posebnih pravic in ugodnosti, ki so podeljene Slovincem brez slovenskega državljanstva, kar dokazuje primat narodnega (etničnega) razumevanja »pripadnosti« nad državljskim.

V pričujočem tekstu zato izhajamo iz temeljnega argumenta, da je izbris del »ponarodujočega« nacionalizma, ki ga Rogers Brubaker (1996) opredeljuje kot značilnega za novonastale nacionalne države, predvsem postkomunistične države srednjevzhodne Evrope. Brubakerjevo tezo želimo še razširiti, saj so tudi t.i. stare nacionalne države »Zahoda« načrtno in postopno homogenizirale »svoje« nacije skozi procese nacionalizma, ki pa so jih teoretiki vse preradi spregledali.¹³ Prav most med rigidno opredeljevanimi razlikami med »starimi« (zahodnimi, političnimi) in »novimi« (vzhodnimi, etničnimi, kulturnimi) nacionalizmi, torej preseganje zamejenosti v neproduktivne teoretske dualizme, pa šele omogoča razumevanje izbisa kot del delovanja nacionalne države, saj vse moderne nacije vsebujejo elemente obeh tipov; politično in etnično dimenzijo. Podrobnejša razlaga teoretskih razhajanj služi temu, da se lahko z umestitvijo izbisa v delovanje nacionalne države in nacionalističnih praks pokaže, da gre dejansko za prepletanje obeh elementov nacionalizma, tako državljanskega (političnega) kot etničnega.

Prvi teoretiki nacionalizma so opisane razlike skušali osmisлити in uveljaviti se je predvsem bimodalni model, kjer prevladuje ločevanje med »zahodnim« in »vzhodnim« nacionalizmom oziroma vzorcem izoblikovanja nacije. Kontrast med enim in drugim je postal nekaj tako običajnega, da se pozablja na to, da je bil umetno ustvarjen (Calhoun 2005). Prvi naj bi predstavljal politični oziroma državljanski (*civic*), drugi pa kulturni oziroma etnični model.¹⁴ Normativne implikacije takšnega razlikovanja se zrcalijo v zgodovinskih primerih obeh tipov, saj izhajajo iz t. i. starih nacij Zahoda, katerih zgodovinski razvoj naj bi predstavljal idealnotipski model vzpostavitve nacionalne države. Ta t. i. teritorialni tip nastanka nacije je zaznamovalo ustvarjanje nacionalne identitete »od zgoraj navzdol«, izhajajoč iz političnega centra moči, saj je državni aparat znotraj meja nacionalne države »ustvaril« nacijo. Zgodovinar Eugen Weber (1976) je v svoji monumentalni študiji *Iz kmetov v Francoze (Peasants into Frenchmen)* za vzpostavitev in institucionalizacijo francoske nacionalne identitete na primer opisal pomen moderne birokracije, univerzalnega šolstva, temeljne vojaške obveznosti in regionalne ekonomske integracije. Etnični tip nacionalizma v teh bimodalnih razumevanjih predstavljata primera nastanka Nemčije ali Italije, kjer je bilo narodno gibanje

¹³ Etnocentrizem ni le del javnega in medijskega diskurza, šolskih sistemov, javnomnenjskih stališč itn., temveč pred njim ni imuna niti akademska sfera. Izhajanje iz lastne (etnične, nacionalne, kulturne ipd.) večvrednosti in središčnosti je zaznamovalo predvsem zgodnje teoretike, v glavnem zgodovinarje ali filozofe, ki so o pojavu nacionalizma pisali »od zunaj« in ga opisovali kot značilnost »mladih« etno-kulturno opredeljenih nacij. Nacionalizem je veljal za liberalnega, političnega, teritorialnega, če je zaznamoval »zahodne« nacionalne države (npr. Francijo, Veliko Britanijo, Španijo), in nasprotno, za nevarnega zaradi etno-kulturnega naboja in kasnejšega vzpostavljanja nacionalne države, ki je bil pogosto opredeljen kot »vzhodni« tip in je – v klasični evropocentrični perspektivi – pomenil »vse ostalo«. Razlikovanje med »zahodno« in »vzhodno« obliko nacionalizma je vpeljal že Hans Kohn (1944), ki je opisal razliko med progresivnimi (racionalnimi) in reakcionarnimi (mističnimi) lastnostmi teh dveh tipov, zato so tovrstno razlikovanje poimenovali tudi Kohnova dihotomija. Tudi »oče« študij nacionalizma Ernest Gellner (1983) je pisal o podobno nasprotujočih si tipih: klasični liberalni zahodni nacionalizem – *Landespatritismus*, habsburški vzhodni tip nacionalizma ter še tretji, diaspora tip nacionalizma. Eric Hobsbawm (1990), denimo, je prav tako razlikoval med državljansko-demokracijskim političnim in etno-lingvističnim modelom. Sodobne študije nacionalizma pa presegajo dihotomno razumevanje nacionalizmov (glej npr. Özkirimli 2005, Hearn 2006).

¹⁴ Prevladujoče evropski diskurz o nacionalizmu je tako ustvaril evropocentrično ločnico med dvema ali več tipi nacionalizmov. Problematično je seveda vrednotno obremenjeno razumevanje političnega tipa kot *dobrega* in etničnega kot nujno *slabega*, *nevarnega* nacionalizma. Prav ta predsodek se je jasno pokazal v napačnem razumevanju vojn na ozemlju bivše Jugoslavije kot izbruh starodavnih etničnih konfliktov, spregledalo pa se je politično dimenzijo.

tisto, ki je težilo k združitvi razdrobljenih in ločenih teritorialnih enot v eno skupno nacionalno državo na podlagi skupne nacionalne identitete, zato se govori o delovanju »od spodaj navzgor«, ko vzpostavitev nacije prehití vzpostavitev nacionalne države. Po tem načelu je bila najprej vzpostavljena tudi slovenska nacionalna identiteta in šele nato država Slovenija. Vendar pa konstrukcija nacionalne države v slovenskem primeru odslikava hkrati tudi elemente klasičnega teritorialnega tipa nacionalizma, zato je potrebno obravnavati te procese v vsej njihovi kompleksnosti in prepletenosti.

3.1 Etnija – narod – nacija

»Problem« pri Sloveniji je, da zaradi poznega vzpostavljanja nacionalne države politične elite niso utegnile udejanjiti procesa državljanske homogenizacije po vzorcu »starih« nacij (ki so »neproblematične« zgolj zaradi časovne oddaljenosti teh procesov), temveč so se poenotenja »nacionalnega telesa« lotile nacionalistično usmerjene kulturne in politične elite na koncu 20. stoletja, ko so bile nacionalne identitete že ustvarjene na podlagi »etničnih jeder«. Z drugimi besedami, Slovenija se je v skladu z nacionalistično matrico vzpostavljanja nacionalnih držav udejanjila kot država Slovencev in za Slovence, ne pa kot teritorialna država vseh prebivalcev, ki so bivali znotraj njenih geografskih meja.¹⁵ V tem seveda ni nobena izjema, saj je nacionalna država idealni tip vseh nacionalističnih gibanj, ki stremijo k načelu vsaka nacija naj ima svojo državo. Problem pa se zariše pri razumevanju oziroma definiranju nacije, saj le-to opredeljuje vprašanje »pripadnosti«: »našosti« in »tujosti« vseh tistih Drugih, ki so izključeni iz nje. Nacija je namreč razumljena na različne načine, sporno izenačevanje med nacio in državo pa je še posebej očitno v anglosaksonskem svetu, kjer nacija pomeni državo in država nacio.¹⁶ V slovenščini se najdemo še pred dodatno zagato razlikovanja med etnijo (etnično skupino) in narodom, saj gre v teorijah nacionalizma v osnovi zgolj za razlikovanje med etnijo in nacio. Naj zato na kratko povzamemo osnovno neskladje v razumevanju pojmov, ki se uporabljajo tako v teorijah nacionalizma kot tudi v njihovi aplikaciji na konkretne primere, kot je tu študija ozadja izbrisa skozi prizmo nacionalističnih izključevalnih praks.¹⁷

Termin »nacija« je povezan z državo, s politično dimenzijo nacionalizma in s časovno začrtanim obdobjem modernosti, zato na primer v angleščini jasne ra-

¹⁵ To razmerje dobro ponazarja razkorak med plebiscitom decembra 1990, kjer so glasovali vsi stalni prebivalci takrat še Socialistične republike Slovenije, in izbriso del teh prebivalcev februarja 1992. Izbris je zelo nazorno pokazal, da je bila inkluzivna ideja nacije še kako potrebna za čim številčnejši konsenz skupnosti v odločitvi »za osamosvojitve«, saj je prav množična podpora služila takratni republiški politični eliti kot legitimiranje postopkov, ki so junija 1991 pripeljali do razglasitve samostojne državnosti Slovenije. Kasneje se je na ta inkluzivni državljanski princip pozabilo, nadomestil pa ga je etnični pogled na pripadnost »slovenstvu«, ki se je izrazil tudi v zakonodaji o državljanstvu.

¹⁶ Izraz »nation« v kontekstu ZDA pomeni tako nacio kot državo, angleški termin »nation-state« izraža poudarek, da so države vedno tudi nacionalne skupnosti, in tako izključuje narode brez političnega izraza v državi (prim. Guibernau 1999).

¹⁷ Na pomen razlikovanja med pojmi opozarja že Rudi Rizman (1991), avtor prvega zbornika o etnonacionalizmu v slovenskem prostoru in pomemben soustvarjalec akademskega osmišljanja pojavov nacionalizma. Za podrobnejšo analizo glej tudi Kovačič (2005).

zločitve med nacija in moderno nacionalno državo v bistvu ni, kar izraža zgodovinsko izkušnjo formiranja nacije, ki je sledila teritorialnemu, političnemu načelu. Za tisto, čemur v slovenščini ponavadi rečemo narod, redkeje etnija, pa se v tuji literaturi uporablja najpogostejše kar francoska *ethnie* oziroma poangležena *ethny* (gl. Smith 1986, van den Berghe 1987). Spet drugi jeziki, na primer nemščina, poznajo razlikovanje med zloženkami *Staatsnation* in *Kulturnation* (gl. npr. Meinelcke 1970).¹⁸ Prav ta razlika je osnovnega pomena tudi v slovenščini, ki vsebuje vsaj tri izraze za opis skupinske pripadnosti: »etnijska«, »narod« in »nacija«. Dejansko gre za poslovenjene tujke, saj tako »etnijska« kot »nacija« izražata preslikavo iz drugih jezikovnih okolij, medtem ko v besedi »narod« najdemo odsev izvora skupinskih poimenovanj zamišljenih skupnosti, ki naj bi delile določene skupne lastnosti in posebnosti, ki so »na-rojene«, torej »vrojene«, »po naravi dane«, »naravne«, prav to pa onemogoča pripoznanje »pripadnosti« vsem »prišlekom«.¹⁹ Medtem ko *nacije* nastanejo skozi funkcioniranje nacionalne države in njenih institucij, skozi skupno politično življenje znotraj istega političnega sistema – pripadnost naciji je torej elektivna –, naj bi šlo pri *narodih* za duh skupnosti, ki temelji na skupnem ozemlju, dediščini, jeziku, religiji, zgodovini, kulturi itn.; pripadnost je potemtakem »dana«.²⁰ Prepada med razumevanjem enega ali drugega se zrcali na primeru izbrisa, za katerega je to razlikovanje ključnega pomena.

Ločevanje na etnične in politične nacije oziroma na dve vrsti nacionalizmov; na šovinizem rasne izključevalnosti in na domnevno državljansko elektivni patriotizem se hitro lahko izrodi v normativne sodbe o dobrih patriotih in slabih nacionalistih. V konkretnem slovenskem primeru je ilustrativen obstoj različnih »domoljubnih« (patriotskih) gibanj in organizacij, ki dejansko ščitijo zgolj eno, izbrano in promovirano skupnost in identiteto, hkrati pa zanikajo pravice vseh ostalih narodov, živečih na ozemlju Slovenije. Še več, v svoji skrajno izključujoči logiki ne vidijo ničesar spornega, saj zgolj »branijo slovenstvo«. Če je nacionalizem razumljen kot protipol patriotizmu, je po definiciji vedno nekaj slabega, kar je zunaj »nas«, medtem ko je »naš« zgolj patriotizem, ki naj bi predstavljal pozitivno vrednoto, kar ga dela potencialno še bolj nevarnega, saj si retoriki patriotizma

¹⁸ Oziroma tudi *Volksnation*, ki naj bi pomenila povezanost skupnosti na podlagi mitov o skupnem izvoru; *Kulturnation* je izraz zamišljanja določene skupnosti s pomočjo mita skupne kulture; *Staatsnation* pa temelji na državljanstvu (Yuval-Davis 2000).

¹⁹ Zanimivi so tudi etimološki izvori besed. Grški *ethnos* je pomenil skupino ljudi istega izvora in izraz *ethnikos* se je uporabljal za »tujce«, torej tiste, ki niso pripadali skupini, ki so jo povezovale krvne vezi in skupna vera. Latinski izvor besede *nation* (iz *nasci* – roditi se) je prav tako povezan z idejo o skupnih krvnih vezeh, čeprav se Rimljani niso označevali s tem izrazom, ki je bil rezerviran za označevanje »tujcev« in je imel slabšalni pomen. V angleščini je izraz *nation* skozi srednji vek počasi izgubil negativne konotacije in se je precej razširil od 18. stoletja dalje.

²⁰ Ključno je poudariti, da za nobenega od obravnavanih pojmov ne obstaja zgolj ena definicija, temveč teoretiki v svojem razumevanju lahko celo stojijo na povsem nasprotnih bregovih. V grobem lahko ločimo subjektivne in objektivne definicije naroda oziroma nacije, ki jih sodobni teoretiki poskušajo čim bolj tvorno združiti v poskusih osmišljanja tega koncepta. Z »objektivnimi« definicijami so narod opredeljevali predvsem prvi teoretiki, ki so poskušali identificirati in naštet vse značilnosti naroda; najpogostejše so bili mnjenja, da so to jezik, religija, ozemlje, skupna zgodovina, kultura in poreklo. »Subjektivne« definicije pa poudarjajo elemente samozavedanja, lojalnosti, kolektivne volje in solidarnosti in tako nakazujejo pomen elektivnosti, torej odločitve za pripadnost določenemu narodu, in s tem nadgrajujejo v literaturi že presežene objektivne definicije. Najbolj znana je Andersonova (1991) definicija naroda kot »zamišljene skupnosti«, še pomembnejši pa je Connorjev poudarek, da je bolj kot to, kar je, pomembno, kaj ljudje verjamejo, da je, zato je »nezavedna vera v ločeni izvor in evolucijo skupine« pomembna sestavina »nacionalne psihologije« (1994, 93). S tem Connor poudarja, da je bistvo naroda nedoločljivo, neujemljivo, pa vendar gre za močno psihološko vez, ki »pripadnike« povezuje in ločuje od drugih narodov.

upajo oporekati le redki.²¹ To vodi v nevarno logiko, da napadajo le »nacionalisti«, medtem ko se »domoljubi« vedno zgolj branijo; prav ideja nujnosti »zaščite« pred Drugim pa je pomembna dimenzija vseh izključevalnih ideologij in družbeno-političnih praks.

Izbris izpostavlja pomembno teoretično vprašanje »pripadnosti« določenemu narodu in državi, saj izbrisani niso imeli možnosti izbire, marveč jim je bila identiteta »tujca« preprosto določena, s tem pa odvzete vse pravice, ki bi jih kot stalni prebivalci, torej kot uradno in tudi simbolno pripoznani del slovenske države, imeli in uživali. Hkrati zgodbe izbrisanih pogosto ponazarjajo kompleksnost nacionalnih identitet, ki lahko delujejo kot nekaj neproblematičnega, celo »naravnega«, zgolj in samo v primerih popolne odsotnosti refleksije o tem, kaj pomeni biti pripadnik nekega naroda. Izbrisani so bili prisiljeni na novo ovrednotiti občutke svojih pripadnosti, saj jih je izbris proti njihovi volji opredelil kot nepripadnike slovenske nacije (razumljene tako kot narod v ozkem etničnem smislu kot tudi kot državljanstvo, iz katerega so bili izključeni).²² Za ilustracijo navajamo nekaj izsekov iz intervjujev z izbrisanimi, ki pogosto izpostavljajo ambivalentnost nacionalne identitete. Fatima, na primer, omenja oteženo opredeljevanje po etničnem kriteriju, saj je bila ideja, da je Jugoslovanka, povsem zadostna za izoblikovanje njene pripadnosti v času, ko se je rodila, zato v rojstnem listu ni imela vpisane nacionalne kategorije:

Moj oče se je hecal, ko sem se jaz rodila ... Moj oče je Hrvat in on je rekel: 'Ma piši Marsovec.' To, ko so za narodnost spraševali. Tako, da jaz sem imela tam [v rojstnem listu, op. avtorice] črto – nisem imela ne slovensko, ne hrvaško, ne nič ... Pač, Jugoslovani smo bili in to je tako bilo. (Fatima, 35 let)

V dolgotrajnih, za mnoge še vedno nedokončanih postopkih in poskusih urejanja statusa so zato nekateri izbrisani pokazali izjemno iznajdljivost, ki ponazarja instrumentalistična razumevanja nacionalne identitete. To pomeni, da oseba priroji svojo pripadnost glede na to, katera identiteta ji glede na dane okoliščine lahko prinese koristi oziroma ji povzroči najmanj težav. Brez statusa in dokumentov se je tako izbrisani s psevdonimom Željko odločil zaprositi za bolgarsko državljanstvo zaradi očetovih vezi s to državo:

In nisem imel nobenih papirjev. Nič ... In potem sem razmišljal, kaj naj naredim. In sem se spomnil rešilne formule – in to je, končno sem se spomnil svoje nacije, in to je v bistvu, da sem zdaj začel nacionalno funkcionirati. In sem šel na ambasado v Bolgariji, ki je že bila v tistih pristopnih pogajanjih za EU. Je že bil

²¹ Takšna in podobna razlikovanja so tudi v teorijah nacionalizma posledica pogosto spregledanega dejstva, da so teoretiki večinoma izhajali iz »starih« oziroma »zahodnih« evropskih nacij oziroma ustvarjali v anglosaksonskem akademskem okolju in zato posledično vse negativne lastnosti ksenofobije, šovinizma, nacionalizma itd. pripisovali »zamušnim« nacionalizmom »Vzhoda«.

²² Tu izpostavljamo pravico do bivanja, ki sicer lahko pomeni tudi občutek pripadnosti okolju določene državne skupnosti – ali pa ne. Izjemnega pomena je razumevanje pravice do kakršnekoli (ali nobene!) nacionalne identitete v smislu etnične pripadnosti, ki pa je bila izbrisanim odvzeta, saj se jih je označilo za nelojalne, ker niso zaprosili za državljanstvo – hkrati pa se jim je ob zanikanju slovenske nacionalne identitete askriptivno določilo nacionalno pripadnost drugim narodom nekdanje Jugoslavije, ki je – ali pa ni – ustrezala njihovim osebnim afinitetam.

bolgarski pasoš v EU. Čeprav oni še niso bili v EU, ampak z bolgarskim pasošem si že lahko povsod potoval. In potem sem šel tja in sem rekel, da sem pač ... Bolgar, da je moj oče bil bolgarski državljani [...] Nekaj teh papirjev, ne veliko; ene dva, tri papirje smo imeli doma, ki sem jih jaz videl. In potem sem pisal sestri, da mi to pošlje. In ona mi je poslala po pošti. Jaz sem potem šel s temi papirji. (Željko, 49 let)²³

4. Konstrukcija nacionalne identitete in administrativna odstranitev Drugega

»Takrat sem pa začel, da sem se prilagodil situaciji, katera meni ni pasala. Meni ta situacija, da sem bil razglašen tujec v lastni državi, to meni ni pasalo, ampak sem moral požreti.« (Tomislav, 59 let)

S podrobnejšo obravnavo nacionalizma v povezavi z izbrisom želimo poudariti, da razlikovanje po nacionalnem ključu ni zgolj stvar zadnjih dvajset let, torej ni nekaj, kar bi se na novo oblikovalo z osamosvojitvijo, je pa izjemnega pomena, da po letu 1991 postane del državne prakse. Slovenska nacionalna identiteta se je izoblikovala že pred ustanovitvijo samostojne države Slovenije, ki ji je služila za neprecenljivo podstat. Brez slovenske nacionalne identitete, ki se je izoblikovala v procesu slovenskega narodnega gibanja v 19. stoletju, Slovenije danes verjetno ne bi bilo ali pa bi bila precej drugačna država. Misliti Slovenijo brez »slovenskosti« in slovenskega nacionalizma je torej nemogoče, pa vendarle se zaradi »nevidnosti« vsakdanjih »ponarodujočih« praks pogosto nacionalizem razume zgolj skozi prizmo ekscesnih ksenofobičnih in šovinističnih izpadov. Poleg pomembnih vprašanj, kot je na primer nujnost razumevanja izbrisa skozi osmišljanje razprav o slovenskem državljanstvu v zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja (gl. Zorn 2007, 2009), gre torej nujno tudi za vprašanje nacionalne identitete kot nepogrešljivega dela nacionalističnih praks banalnega nacionalizma (gl. Billig 1995). Z drugimi besedami, ločnica med »zavezniki« in »nasprotniki« izbrisanih oziroma naše razumevanje izbrisa in odnos, ki ga imamo do izbrisanih, opredeljujejo ne nazadnje tudi identiteto vsakega oziroma vsake izmed nas in naše dojemanje »slovenskosti« in Slovenije kot države. Izbris postavlja zrcalo »slovenskemu narodu« in državi Sloveniji – naloga vsakega posameznika in posameznice pa je, da reflektira lastno pozicijo umeščenosti v oba pola pripadnosti. Šele spoznanje, da ne gre za vprašanje krivde izbrisanih, temveč za krivdo države (tako njenega političnega vrha oziroma politične elite kot tudi njenega administrativnega aparata), ter da ni važno, kdo so konkretni izbrisani posamezniki, saj gre za načelo izključevalnih praks, ki mu je potrebno vselej, povsod in *a priori* nasprotovati, nas opolnomoči tudi za prespraševanje lastne nacionalne identitete in pripadnosti. In šele na tem temelju je mogoče iz-

²³ Iz srbskega jezika prevedla Veronika Bajt.

stopiti iz nacionalistične zamejenosti v »našost« in razumeti, kako in zakaj je skonstruiran, ustvarjen Drugi. Pojem Drugega je namreč neločljivo povezan s konceptom nacionalne identitete, ki pomen dobi šele v soočenju z Drugimi, saj ima občutek pripadnosti relativno vrednost.²⁴ Pripadniki naroda si niso bolj ali manj podobni, gre za to, da se počutijo, kot da so si med seboj vendarle *bližje* v primerjavi z Drugimi. Nacionalna identiteta tako nima pomena sama na sebi, pomen pridobi šele v soočenju z drugimi narodi. Breme odgovornosti za izbris zato nosimo vsi, pa čeprav v njem nismo neposredno sodelovali, saj smo ga z nerefektiranjem lastne nacionalne »pripadnosti« omogočili, kot državljani države, ki je izbris izvedla, pa nanj nismo reagirali.

Prežetost slovenske nacionalne identitete z etnično dimenzijo »na-rojenosti« v »slovenski narod« je za »Slovence« normalizirana kot neka naravna danost.²⁵ Ne glede na formalno zaklinjanje o demokratični in pluralni družbi sožitja mnogoterih kultur, jezikov in torej identitet Slovenija promovira svojo nacionalno identiteto skozi prizmo večinskega slovenskega naroda. Torej ne nacije kot skupka posameznikov in posameznic, ki jih družijo državljanska identiteta in pripadnost Republiki Sloveniji, temveč naroda kot zamišljene skupnosti ljudi, ki jih povezujejo nevidne vezi skupnih prednikov, zgodovine, kolektivnih spominov, mitov in simbolov. Shizofrena narava slovenskega nacionalizma pa je ravno v tem, da čeprav so vse bistvene sestavine slovenske nacionalne identitete »priučljive« (najboljši primer je jezik), torej v svoji osnovi dejansko potencialno državljanske (*civic*), »tujci« nikoli in nikdar niso tudi *dejansko* prepoznani kot »pravi Slovenci«, saj je ideja slovenstva še vedno arhaično etnična.²⁶ Tako tudi tisti izbrisani, ki govorijo o navezanosti na Slovenijo, niso razumljeni kot pripadniki naroda, čeprav je prav navezanost ena ključnih sestavin subjektivnih definicij naroda, ki pripadnost razumejo po načelu elektivnosti; torej kot solidarnost, lojalnost oziroma neke vrste »vsakdanji plebiscit« (Renan 1994) oziroma konsenz odločitve za pripadnost določeni nacionalni identiteti. Navezanost se lahko izkazuje v povsem banalnih vsakdanjih stvareh, kot je na primer gledanje televizije skorajda z nekakšno no-

²⁴ Gre predvsem za pomembne Druge, ki so lahko *notranji* ali *zunanj* Drugi (za več glej Triandafyllidou 1998). Izbrisani predstavljajo zanimiv primer prehajanja med zunanjim in notranjim Drugim, saj so stalni prebivalci, rojeni v drugih republikah nekdanje Jugoslavije, najprej tvorili simbolne *notranje nečlane* (kljub izenačenemu statusu jugoslovanskega državljanstva). Izbris jih je z *de facto* ukinitvijo statusa spremenil v *zunanje Druge*, čeprav so mnogi še vedno bivali znotraj meja nove nacionalne države, ki pa jih je s pahnitvijo v status tujca obravnavala kot zunanje nečlane. Prav razpad Jugoslavije in nastanek novih nacionalnih držav je pomembno vplival na spreminjanje nekdanjih državljanov v »tujce«, še posebej drastično pa so se razmerja redefinirala z vstopom Slovenije v EU in schengensko območje, kar je prineslo razlikovanje med člani (slovenskimi državljani) in nečlani – t. i. »državljeni tretjih držav«.

²⁵ Označevalec »Slovenci« postavljamo v narekovaje, da bi opozorili na konstrukcijo skupinske identitete »pripadnikov« slovenskega naroda. To, da označujemo določeno skupino ljudi za Slovence, seveda še ne pomeni, da avtomatično pristajamo na razumevanje naroda kot nespremenljive zgodovinske skupnosti, izraža pa realno in »zdravorazumsko« razumevanje, da obstaja poseben, od drugih ločen »slovenski narod«. Čeprav bi beseda »Slovenci« dejansko lahko, celo morala označevati vse državljane, če že ne tudi vse prebivalce Slovenije, njen pomen v osnovi temelji na etničnem razumevanju naroda in zato označuje zgolj tiste prebivalce, ki tudi po etno-kulturnih kriterijih nacionalističnega razumevanja, kakršnikoli že so, ustrezajo definiciji »pripadnikov« naroda. Za več o tem, kako javnomnenjske raziskave odslkavajo razumevanje »pravih Slovencev«, glej npr. Bajt (2005).

²⁶ Besedo »tujci« pišemo v narekovajih zaradi poudarka, da gre v javnem diskurzu pogosto za posebno rabo tega pojma. Na to je opozoril že Tonči Kuzmanić (1999, 30), ki piše, da beseda »tujci« pomeni predvsem »nezaželene iz nekdanje Jugoslavije ali 'bitja s pol strešice' [...] Pojem tujci se, denimo, nanaša na Nemce, Avstrijce, Angleže ... zgolj na državljanski ravni, ne pa na civilnodružbeni, kulturni in etnični«. Slednja pa vsekakor velja za izbrisane.

staljijo, ki jo izraža eden od intervjuvanih izbrisanih, saj jim je bilo fizično bivanje v Sloveniji pogosto onemogočeno:

Jaz sem dol non-stop gledal Slovenijo [...] Lovil sem Slovenijo 1, 2, A kanal in nek Vaš kanal Novo mesto. Jaz sem to gledal, te štiri programe. Istočasno je bila tekma med Bosno in ne vem še kom, in v Sloveniji so ravno tako igrali. Jaz sem gledal Slovenijo, nisem gledal Bosne. Prisezem. Bil sem navezan. Veliko teh nogometašev sem osebno poznal. (Adin, 45 let)²⁷

Čeprav so vse nacionalne identitete ustvarjene, ne pa naravno dane, in temeljijo na zgolj bolj ali manj verjetnih navezavah na starejše oblike skupnosti in na lokalnih zgodovinskih povezavah, je dejstvo, da so nekatere bolj odprte do »prišlekov« kot druge. S tem ne mislimo na bolj ali manj nestrpne državne politike in javno razpoloženje do Drugih, pred čimer pač ni imuna nobena sodobna družba, temveč nas zanima definiranje nacije na podlagi ustvarjanja bolj ali manj inkluzivnih praks in idej o »nacionalni pripadnosti«. Na eni ravni gre za psihologijo dojemanja pripadnosti, na drugi pa za povsem formalne politike določanja »pripadnikov« in »tujcev«. Kot že omenjeno, je v literaturi najpogostejše obravnavana razlika med t. i. etno-kulturnimi in političnimi oziroma državljan-skimi nacijami, kjer naj bi za prve veljala stroga zaprtost v ideje o skupnem izvoru, ki izključuje vse Druge, medtem ko naj bi drugi tip opredeljevala odprtost v smislu elektivne pripadnosti naciji na podlagi lastne odločitve vsakega posameznika in posameznice. Pozablja pa se, da elementi etničnosti oziroma kulture prežemajo vse nacije (tudi navidezno zgolj na teritorialnem načelu temelječe države brez formalnega temelja v skupni etno-kulturni osnovi, kot so npr. ZDA ali Avstralija), tako kot tudi tradicionalno razumljene etno-kulturne nacije prepletajo politične strukture državljanskega nacionalizma. Kompleksnost nejasnosti in nekonsistentnosti je prej pravilo kot izjema, ki so ga na lastni koži izkusili mnogi izbrisani. Enega od primerov arbitrarne askriptivnosti nacionalne pripadnosti izraža spodaj navajani Begešev primer. Ker je bil rojen leta 1920 še za časa Kraljevine SHS in se je po vojni znašel v Coni B STO, ki je kasneje prešla v upravo Jugoslavije, ga je slovenska administracija določila za Hrvata in ga leta 1992 izbrisala.²⁸

Oče je po narodnosti takole: mati je Čehinja in oče je Madžar. Torej izpade, da je Madžar, ampak Slovenci nikakor ne morejo dojeti, da iz Čehinje in Madžara ne more nastati Hrvat. Potem bi lahko postal tudi Turek, ne vem, nekdo XY [...] On, v bistvu njegovi starši izvirajo iz Madžarske, [...] takrat so se preselili, torej po razpadu Avstro-Ogrske in nastanku prve Jugoslavije, ne, torej [Kraljevine] Srbov, Hrvatov in Slovencev. [...] V bistvu tako, da ... Spet ponavljam: prišel je v Cono B

²⁷ Iz bosanskega jezika prevedla Veronika Bajt.

²⁸ T. i. svobodno tržaško ozemlje (STO) je bilo povojno "tamponsko" območje med Italijo in Jugoslavijo na severovzhodni obali Jadranskega morja pod mednarodno upravo med letoma 1947 in 1954, ki naj bi služilo kot vmesnik med vzhodnim in zahodnim blokom. Cona A s Trstom je bila pod britansko-ameriško, Cona B s Koprom pa pod jugoslovansko upravo. Leta 1952 so zavezniki svojo administracijo Cone A prepustili v upravo italijanskim oblastem, Cona B pa je malo kasneje pripadla Jugoslaviji, in sicer ozemlju njenih republik Slovenije in Hrvaške.

[...] in po koncu Cone B je takrat Slovenija prišla v Cono B, ni Cona B prišla v Slovenijo. Torej oče ni prišel v Slovenijo, ampak se je v Sloveniji znašel po koncu Cone B. Torej bi ga morali izbrisati takrat. (Begeš, 89 let)²⁹

4.1 Pomen nacionalne identitete

Za razumevanje izbrisa in dolgoletne odsotnosti kakršnekoli močne širše javne ogorčenosti zaradi tega, kar se je zgodilo izbrisanim, je pomembno dejstvo, da so nacionalne identitete vedno spretno vtkane v življenjske rutine, ki sicer ne prestando opozarjajo na nacionalnost, a ta proces poteka pretežno na ravni »nevidnega« v smislu nezavednega. Opozorila o »naši« nacionalni identiteti so namreč tako domač del družbenega okolja, so tako znormalizirana, da delujejo nezavedno. Delovanje nacionalnih identitet je najbolj slikovito predstavil že Michael Billig (1995) s primeri vsakodnevnih opominov na to, kdo »smo«, skozi diskurzivne prakse zaimkov, kot so »tukaj«, »mi«, »nas« in podobno, ki vsebujejo idejo o določeni nacionalni skupnosti (npr. skozi vremenske napovedi ali dnevne novice, ki opredeljujejo vreme ali dogodke po shemi »pri nas« in »drugod«). Billig je sicer analiziral primere t. i. utrjenih nacij (izpostavil je Veliko Britanijo in ZDA), ki jih poleg daljše zgodovine državnosti zaznamuje tudi multikulturna oziroma večetnična ideja nacionalne identitete (»Američanov« in »Britancev«). Vendar so procesi v osnovi enaki kot v Sloveniji, saj gre za konstruiranje nacionalne skupnosti skozi politično razmejevanje od sosednjih držav na ravni teritorialnih meja, za poudarjanje ločene zgodovine skozi javen kolektivni spomin, ki ga replicirajo mediji, šolski sistem, literatura in tako naprej, opredeljujoč izbrane simbole, mite in vrednote kot nacionalne, »nam« lastne in zato ekskluzivistične, torej različne. Nacionalna identiteta namreč ne obstaja preprosto zato, ker je skupina ljudi od zunaj definirana kot nacija. Da bi nacionalna identiteta lahko obstajala, morajo ljudje skozi dejanski psihološki proces ustvarjanja osnovne identifikacije z nacijo; da bi posameznik ponotranjil simbole nacije, mora nacija trčiti ob njegovo dejansko izkušnjo. Poleg tega pa mora biti izkušnja tega stika ugodna za posameznika v smislu psihološke varnosti, da bi se posameznik lahko identificiral z nacijo. Ta poudarek je pomemben, saj omogoča kontekstualiziranje izbrisa v negotov čas politično-ekonomske tranzicije in konsolidacije slovenske nacionalne države, ki sta ga pestila naraščajoča brezposelnost in negotova prihodnost (za več o vplivu tranzicije glej Zorn v tej knjigi). V zgodnjih 90. letih prejšnjega stoletja je tako javni diskurz sledil hitremu premiku iz umeščanja skupinske identitete v bratstvu in enotnosti jugoslovanstva ter razredni solidarnosti v poudarjeno izključevalne prakse promocije slovenstva (glej npr. Mihelj et al. 2009 in Bajt 2009).

Nacionalna identiteta ni zgolj sredstvo kategoriziranja in opredeljevanja določenega mesta v svetu drugim ljudem, temveč predvsem in vedno del samoka-

²⁹ Iz srbohrvaškega jezika prevedla Veronika Bajt. Zaradi starosti izbrisanega je bil intervju opravljen z njegovim sinom.

tegorizacije vsakega posameznika. Pomembno določilo nacionalne identitete je razlikovalnost, komplementarno temu pa je občutje pripadnosti, kjer gre za zavestne, še bolj pa zgodaj pridobljene in zato nezavedne kognitivne sheme, ki v »posameznikovi samopodobi (njegovem 'jazu') povezujejo njega samega z bistvenimi potezami nacionalne skupine« (Musek 1994, 22). Pomembna so dognanja socialne psihologije, na primer teorije socialne identitete in teorije samokategorizacije, ki ukinjajo strogo kvalitativno razlikovanje med osebno in socialno identiteto.³⁰ Vsak posameznik ali posameznica namreč potrebuje druge ljudi za referenco pri samoopredeljevanju, prav tako pa tudi socialne skupine svojo identiteto definirajo v medskupinskih interakcijah z razločevanjem od drugih skupin, saj procesi kategoriziranja predstavljajo del vseh nas; pomagajo nam razumeti kompleksen svet, ki nas obdaja, in dogodke ter ljudi v njem. Pripadnost določenemu narodu je ena izmed kategorij, ki jih ljudje uporabljamo pri kategoriziranju, in je del naše socialne identitete. Z njeno pomočjo se razločimo od pripadnikov drugih narodov in si ustvarimo določeno samopodobo. Socialna psihologija dokazuje, da vsi težimo k temu, da bi bila ta samopodoba čim boljša in tako naša identiteta pozitivno ovrednotena. To je namreč sestavni del našega dobrega mnenja o samih sebi in hkrati predstavlja enega od bistvenih elementov razumevanja odnosa »Slovencev« do Drugih, tudi izbrisanih. Mehanizem razločevanja namreč omogoča pozitivno samoovrednotenje »pravih Slovencev« v nasprotju z izbrisanimi, ki so primarno dojeti kot »ne-mi«, torej kot Drugi, kot tisti del »izven nas«, ki je slabši od »naše« skupnosti.³¹ Navajamo dve izkušnji izbrisane s psevdonimom Monika, ki je prečkala meje, ki so se iz republiških in poroznih spremenile v rigidne državne mejne prehode. S tem želimo pokazati na zgodbe izbrisanih, ki so se počutili kot del skupnosti »nas«, pa jih ta skupnost ni sprejemala in jih je izključevala kot Druge.

Pridem jaz na slovensko mejo, pogleda tisto osebno, vzame in gre k računalniku in začne tipkati. Ah, sem rekla, na mestu sem ... Je samo tako pokazal h kraju in je začel, je rekel: 'Veste, gospa, da ne bi smeli iti čez mejo, da nimate dokumentov in to ...' [...] Pride ven ta policist, pravi: 'Veste, gospa,' je rekel: 'Gospa, kam greste?' 'Domov!' ker sem šla nazaj sem: 'Domov!' Me gleda ... in potem meni vklopi, ma kam domov? Tukaj nisi doma, tam nisi doma. Kam domov?... potem ti pridejo vse te stvari, potem ne ... Je rekel: 'Veste, kaj? A veste, da vas ne morem pustiti nazaj? Veste, kaj bi moral jaz sedaj narediti? Vas poslati v bežinski center.' (Monika, 63 let)

Izključevalna dimenzija nacionalne pripadnosti pa presega zgolj slovenski okvir, saj so se nekateri izbrisani srečevali s primerljivim kategoriziranjem tudi v

³⁰ Glej na primer Turner (1985), Abrams in Hogg (1990), Tajfel (1993) ter za pregled Vec (2007).

³¹ Potreba po vzpostavljanju pozitivnega samoovrednotenja je še posebej izražena v času negotovosti, npr. ekonomske krize, ko strah pred brezposelnostjo in poslabšanjem življenjskih razmer omogoča nadvse hvaležen poligon za populistična hujškašтва proti poljubno definiranim Drugim. Ob tem želimo opozoriti, da so izbrisani le del mozaika, ki ga sestavljajo različne marginalizirane skupine, od družbeno-političnega in ekonomskega konteksta in »potreb« populistične retorike pa je odvisno, katera skupina bo izpostavljena.

drugih nacionalnih državah, ki so jih zavračale kot nepripadnike, tujce. Monika, ki ji je status pripadnosti oporekel najprej slovenski carinik, se je srečala z enakim zanikanjem tudi s strani hrvaškega carinika:

In sem prišla na mejo s to osebno za tujca. In jo gleda. Hrvat jo gleda. Pravi: 'Gospa, kam greste?' Povemo, da gremo na en pogreb in to. In je rekel ... ne!, je pogledal osebno izkaznico za tujca slovensko, in pravi: 'Pa vi ste stranac.' Ne? 'Pa vi ste stranac,' mi je rekel. Pa smo šli dol v Istro, ker jaz sem z Istre doma, ne. 'Pa vi ste stranac.' Ja, seveda sem stranac, saj imam dokument, ne. Ma takrat nisem še sanjala o nobeni stvari. [...] So nas pustili čez [čez mejo na Hrvaško, op. avtorice]. Pa pravi: 'Ma, vi ste stranac.' Ma, jaz sem stranac, ampak sem tam [na Hrvaškem, op. avtorice] rojena. Saj vidiš, kje sem rojena, budalo. Saj piše na osebni, kje sem rojena. (Monika, 63 let)

Eden od vzrokov izbrisa in hkrati tudi ena izmed njegovih bolečih posledic je bila prav problematična askriptivnost, torej arbitrarna določenost nacionalnih identitet »od zunaj«, s strani državnega aparata. Na podlagi stalnega prebivanja, ki jim je bilo odvzeto, je država Slovenija *de facto* opredelila izbrisane kot nepripadnike slovenskega občestva tako v smislu državlanske pripadnosti (saj jim ni bilo avtomatično podeljeno državljanstvo na podlagi teritorialnega načela prebivanja) kot tudi simbolne nacionalne pripadnosti (saj jim je bila zanikana slovenska nacionalna identiteta). Vprašanje, ali bi se izbrisani samoopredelili za Slovence, Srbe, Jugoslovane, Rome, Hrvate in tako naprej, je povsem irelevantno, saj je bila ta odločitev namesto njih in za njih sprejeta »od zunaj«. ³² Zanimiva ironija pa je, da se je tudi med izbrisanimi vez s Slovenijo, torej dimenzija, ki močno opredeljuje pripadnost slovenski nacionalni identiteti, izražala ravno skozi jezik, kot kažeta primera Siniše in Fatime, ki je bila izbrisana kot mladoletna:

Moji kolegi so tudi imeli napisano recimo nacionalnost Bosna ali pač karkoli; marsikdo je avtomatsko dobil. Recimo moji mami so rekli za mene, da sploh ne rabi dati vloge. Mene so potem sicer vseeno izbrisali, ampak ponavadi je to bilo avtomatično [...] Nismo mi bili krivi, otroci. Jaz pa sestra... nas je oče odpeljal na avtobusno postajo in nas je mami dol peljala. 24 ur smo se vozili z avtobusom in jaz pa sestra smo bežale ven iz avtobusa, nismo hotele iti v Bosno ... sploh nismo hotele iti. [...] Zelo nam je bilo težko. Smo bili pri starših od mamice eno leto in smo šle tam v šolo in vse. [...] Pa zelo nam je težko bilo tam začeti iti v šolo, ker slovensko govorimo in ne razumemo dobro bosansko... ker res nismo dobro razumele bosansko ... Mešale smo, a ne. Težko je bilo začeti v šoli pa vse. (Fatima, 35 let)

³² O tem pričajo mnoga navajanja izbrisanih, kako so jih državni uradniki napotili, da si dokumente uredijo v državah, iz katerih »izhajajo«. Poleg dejstva, da so jih pošiljali po različna potrdila v države naslednice nekdanje Jugoslavije, kjer so potekali oboroženi spopadi, kar je onemogočalo pridobitev ustreznih dokumentov, so se mnogi izbrisani znašli tudi v brezizhodnih situacijah, saj v izbrani državi »njihovi« dokumenti pogosto sploh niso obstajali, saj tam nikdar niso dejansko prebivali. Askriptivnost njihove pripadnosti (npr. Hrvaški, Srbiji, Makedoniji itn.) oziroma nepripadnosti (Sloveniji) jih je pahnila v kafkovsko nočno moro birokratskih zank, iz katerih so se nekateri izmotali zgolj zavoľo lastne inventivnosti in morebitne benevolentnosti določenih državnih uslužbencev (za več o tem, kako so se izbrisani soočali z ovirami, glej Pistotnik v tej knjigi).

Pa, saj sem jaz ... Jaz se počutim kot Slovenec. Državljanstva nimam. Pa mi doma slovensko govorimo, pa jaz ne vem [...] Pa tudi če pridejo moja ta stara dva, pa stara pravi: 'Zašto ne pričate srpski?' Ja, kako bom govoril, če ta mala dva v šolo hodita, pa ... Ma, joj... (Siniša, 38 let)

Temeljni oblikovalec slovenskega naroda je namreč prav jezik, saj se slovenski običaji in kulturne značilnosti ne razlikujejo tako drastično od sosednjih narodov, da bi se lahko utemeljevali le na njihovi osnovi.³³ Za Slovence jezik predstavlja združevalno jedro naroda, hkrati pa ločnico, ki zamejuje »nas« od »njih«. Pomembnost jezika za nacionalno identiteto je še posebej razvidna v velikem trudu, ki ga novonastale države vlagajo v formalizacijo novih – torej svojih, lastnih, nacionalnih jezikov.³⁴ Za slovensko narodno gibanje je bila literatura pomembna zaradi manifestacije jezika, iz nje pa so Slovenci črpali svojo mitologijo, saj so dolgo prav literarni miti služili utemeljevanju narodne specifičnosti in ločene zgodovine, književnost pa je služila kot mitološki nadomestek. Mite potrebuje vsak narod, saj pripovedi o preteklosti kot arhetipi usodno vplivajo na samorazumevanje današnje, pa tudi jutrišnje skupnosti.³⁵ Da bi razumeli izbris, je ključno, da slovenska nacionalna identiteta, ki je bila tudi osnova za idejo o slovenskem *ius sanguinis* državljanstvu, ni vsebovala nikogar drugega razen pripadnikov slovenskega naroda. Pripadniki slovenskega naroda pa niso bili enostavno vsi prebivalci na ozemlju Republike Slovenije, temveč so bili to zgolj Slovenci v etničnem smislu – kot so ga definirale nacionalistične elite, kot »svojo« identiteto pa ponotranjili ljudje.

5. Izbris kot del homogenizacije slovenske nacionalne države³⁶

Iz zgodovine so znani primeri raznarodovalnih praks, ki so skozi procese administrativnega državnega delovanja izrinjale znake večetničnosti, večkulturnosti, politike bolj ali manj nasilne homogenizacije nacionalnih držav pa tudi dandanes še vedno uspešno ustvarjajo mite o eni nacionalni zgodovini, kulturi, jeziku in to tudi institucionalizirajo. Heather Rae vzpostavitev države celo neposredno povezuje s »patološko homogenizacijo«, saj ta vedno temelji na konstrukciji članov (*insiders*) in nečlanov (*outsiders*). Vzpostavitev nečlanov je politični proces, v katerem »različnost« postane »drugačnost«, torej Drugost, ki predstavlja grožnjo, ki se je je treba znebiti na tak ali drugačen način (Rae 2002, 3). Podoben argument zastopa tudi Pierre van den Berghe, ki trdi, da proces oblikovanja nacionalne

³³ Ob tem naj spomnimo na konstrukcijo »slovenskih običajev« skozi procese »izmišljanja tradicij« (Hobsbawm in Ranger 1983).

³⁴ Znan je primer umetno ustvarjenega modernega hebrejskega jezika, v zadnjem času pa je predvsem zgovorno ločevanje srbohrvaščine na srbski, hrvaški in bosanski jezik, ki se jim je nedavno pridružil tudi poseben črnogorski prapovis – torej je v poteku tudi proces vzpostavljanja črnogorščine kot samostojnega jezika. Za razpravo o jeziku glej Petković v tej knjigi.

³⁵ Glej Bajt (2009) za diskusijo o rekonstrukciji slovenske nacionalne identitete in kolektivnega spomina ob vzpostavitvi državnosti.

³⁶ Čeprav je izbris pomemben, celo ključen za poenotenje slovenske nacionalne države, želimo poudariti, da izbrisani še zdaleč niso edini Drugi v funkcioniranju slovenske nacionalne identitete, prav tako pa kot posebna entiteta mesto v javnem diskurzu dobijo šele po letu 2002 oziroma dejansko postanejo del širše debate leta 2004.

države v večini primerov dejansko pomeni proces uničevanja nacije, saj so države »ubijalski stroji, ki jih vodi majhna skupina z namenom, da bi kradla večini« (1992, 1068–1069). Tako kot je Francija izrinila »lokalne« identitete Alžačanov, Bretoncev in drugih narodov za vzpostavitev ideje enotne francoske nacije (gl. Weber 1976), tako je tudi sodobna Slovenija – država naroda, ki se v uradnem zgodovinskem spominu opredeljuje kot žrtev potujočevalnih praks fašizma in nacizma, še prej pa dolgoletna žrtev germanizacijskih pritiskov – država različnih poskusov umetnega ustvarjanja nacionalne enotnosti. Primer izbrisane, ki ga navajamo spodaj, dokazuje, da se je proces poenotenja v smislu ponarodenja v Sloveniji začel že pred izbrisom februarja 1992, saj izbrisani pripoveduje o slovenjenju imena, ki ga je izbral za svojega sina, rojenega jeseni leta 1991:

To ostane, to je dokument, rojstni list ostane celo življenje, to se ne da več popraviti, to je konec. Sreča, da sem bil jaz toliko pozoren in sem to prebral, sem rekel: 'Veste kaj, to ni moj otrok.' Pa pravi: 'Čakajte, a se hecate?' Sem rekel: 'To ni moj otrok. Moj otrok je [pove priimek, op. avtorice] z mehkim č in Aleksandar, pa je to pomembno, sem rekel, 'zame je zelo pomembno. Če za vas ni, zame je vsaka črka, vsaka pika, vsaka vejica zelo pomembna. Prosim, da mi napišete ime otroka, ki sem ga jaz izbral. Aleksandar je Aleksandar, Aleksander je Aleksander. To je drugo. To sta dva, eno je angleško, eno je rusko, srbohrvaško,' zdaj da ne govorim, kaj in kako, skratka: 'Aleksandar [priimek] mora biti'. No, pa je rekla, pravi: 'Vi ste pa res nemogoč.' Sem rekel: 'Ne, jaz sem zelo kultiviran, tako mora biti. Jaz sem plačal, priznal očetovstvo, prosim, če to popravite.' Potem je pa čez 15 minut prišla, pravi: 'A je zdaj v redu?' 'Zdaj je pa v redu, zdaj pa podpišem očetovstvo'. (Tomislav, 59 let)

Zgodovinski primeri »starih« nacij nakazujejo primerljive prakse homogenizacije, čeprav so jih teoretiki vse prepogosto obravnavali kot kvalitativno drugačne od »novih« nacij, ki se »združijo« v okviru nacionalne države šele kot zgodovinske »zamudnice«. Proces »ponarodenja« in vzpostavitev ene izbrane nacionalne identitete in kolektivnega spomina kot hegemonске državne identitete je namreč v času že formiranih nacionalnih identitet potreboval drugačen pristop. V konkretnem primeru ustanovitve samostojne države Slovenije je slovenska nacionalna identiteta že obstajala, prav tako pa so bile že izoblikovane tudi različne identitete drugih narodov še do pred kratkim skupne države Jugoslavije: Hrvatov, Srbov, Makedoncev itn. Večine teh ljudi se po eni strani najbrž ne bi več »dalo prepričati«, da so Slovenci, še pomembneje pa je, da jih niti Slovenci niso dojemali kot »sonarodnjake«. ³⁷

³⁷ Republike so bile vsaj od ustave iz leta 1974 obravnavane kot načeloma etno-kulturno zaokrožene entitete, kar potrjuje uporaba slovenskega jezika v javnem življenju in republiških institucijah Socialistične republike Slovenije. Preprosto povedano so bile republike (kljub dejanski večkulturnosti in množici raznovrstnih manjšin oziroma dejanski heterogenosti republiških populacij) obravnavane po narodnem ključu (z izjemo Bosne in Hercegovine), Jugoslavija pa kot nacionalna (nadnarodna) enota, zato sta obe identiteti – politična in etnična – lahko bolj ali manj neproblematično sobivali (za več o tem glej Bajt 2009). Ob razpadu Jugoslavije (pravzaprav že vsaj nekaj let prej) pa se je izkristaliziral prepad med nadnarodnim državljanskim načelom pripadnosti državi in narodno etno-kulturno pripadnostjo republik, ki je leta 1991 postala država – vendar je ohranila etnično razumevanje nacionalne pripadnosti slovenskemu narodu.

Zaradi implicitne povezave države Slovenije s »svojim« konstitutivnim narodom – Slovenci – kakršnakoli državljanska nadnarodna oziroma v strogem političnem smislu nacionalna identiteta ni mogla biti enakovreden tekmeč zamejenosti slovenstva v ekskluzivistični etnično-kulturni monookvir. Ljudi, ki se jih torej ni prepoznavalo za »prave Slovence«, je bilo potrebno izključiti iz nacionalne pripadnosti in iz države, saj so bili v skladu z nacionalistično doktrino podrejanja vseh pripadnosti in identitet narodu definirani kot Drugi, kot tujki, ki jih je potrebno iz nacionalnega telesa pač odstraniti. Dobesedno jih je bilo potrebno izbrisati, kar je država februarja 1992 tudi dejansko storila.

6. Zaključek

Po mnenju mnogih teoretikov naj bi postmoderna družba presegala nacionalne omejitve in slabila občutke nacionalne pripadnosti (tako kot tudi drugih »partikularnih« identitet). Tako naj bi tudi nacionalizem in nacionalna identiteta pripadala hitro izginjajočemu svetu modernosti, stara politika nacionalnosti in nacionalna zavest s svojim poudarkom na teritorialnih mejah naj bi bili preseženi. Podatki pa pričajo, da ostaja nacionalna identiteta vir samoopredeljevanja posameznikov in tipizacij, ki jim služijo za razlaganje družbenega sveta, navidezna homogenost nacionalne skupnosti pa pomeni tudi umik pred negotovostjo izzivov sodobnega globaliziranega sveta. Pomen razlikovanja med »nami« in »tujci« tako vendarle ostaja, saj za idejo o tem, kdo smo, nujno potrebujemo konstrukcijo Drugega, v odnosu do katerega se definiramo kot skupnost.

V tem poglavju smo izpostavili razumevanje izbrisa skozi prizmo študij nacionalizma, ki omogočajo kontekstualizacijo izključevalnih praks nacionalne države. Da bi na izbris in njegove posledice gledali s sociološkega vidika, nas je zanimalo predvsem vprašanje, zakaj je do izbrisa sploh prišlo in zakaj so izbrisani še vedno stigmatizirani Drugi, čeprav je od samega administrativnega dejanja minilo že več kot 17 let. Obravnava izbrisa kot pomembnega dela vzpostavljanja slovenske nacionalne države omogoča osredotočanje na pogosto spregledane ponarodujoče prakse, ki temeljijo na nacionalistični konstrukciji »slovenstva« kot tiste ideje in biti, ki ireverzibilno določa tudi slovensko državnost. Z definiranjem slovenske nacionalne identitete po etničnem ključu pripadnosti narodu, torej »na-rojenosti« v »slovenstvo«, in ob hkratni implicitni navezavi države Slovenije na slovensko nacionalno identiteto ideja pripadnosti narodu in iz tega izhajajočih pravic odseva tudi v državnih politikah, političnem diskurzu in javnem mnenju. Seveda je zato Slovenija dober primer t. i. »ponarodujočega« nacionalizma, vendar smo v poglavju želeli izpostaviti, da kot taka ni izjema, temveč zgolj odraža realnost sveta, ki kljub transnacionalnim povezavam, globalizacijskim procesom in idealom preseganja nacionalnih identitet ostaja zamejen v binarno logiko pripadnosti članov in Drugosti nečlanov, ki so na tak ali drugačen način izloženi.

Problem, ki ga izpostavlja izbris, je v tem, da se slovenski narod, ki je v državi Sloveniji večinski, obnaša kot ogrožena manjšina, kar odseva klasičen nacionalističen mit zgodovinske žrtve. Zgodovina, ki je zaznamovala pot slovenskega narodnega gibanja od 19. stoletja, služi kot opravičilo za »povrnitev« vseh domnevnih pravic in »poplačilo« vseh krivic in trpljenja, ki so jih generacije »slovenskih prednikov« utrpeli, da lahko danes »končno« živimo v »svoji« državi. Šele ko se takšna logika problematizira, lahko izbris razumemo kot odgovornost vsakega in vsake izmed nas, saj smo izključevanje po etničnem kriteriju sprejeli za »naravno«. Če se ta trditev zdi premočna, naj spomnimo na začudenje ob spoznanju, da so med izbrisanimi »celo Slovenci«. Prav to začudenje do obisti razkrije razumevanje izbrisanih kot kategorije Drugih, ki jim članstvo v skupnosti sonarodnjakov-Slovencev (razumljenih seveda v etničnem smislu) ne pritiče, medtem ko je samoumevno, da v Sloveniji – definirani sicer kot državi državljanek in državljanov – živijo Slovenci, ki so tudi prednostno obravnavani, kar je ne nazadnje potrdil proces institucionalizacije slovenskega državljanstva po principu *ius sanguinis*.

Izbrisani seveda niso homogena skupina, prav tako – kot drugi ljudje – tudi niso imuni proti nacionalističnim in drugim predsodkom. To zgolj dokazuje zakoninjenost nacionalistične logike, ki nas od malega skozi procese socializacije uči, da pripadamo nekaterim skupnostim in da se ločimo od Drugih. Pričujoči tekst je skušal izbris pokazati kot izraz nacionalizma, ki pa ne pomeni zgolj enkratnega dogodka, ki se je zgodil februarja 1992, temveč je del širšega in kompleksnejšega problema nacionalizirajočih praks, ki poleg izbrisanih izključujejo in stigmatizirajo tudi druge skupine. Prav nacionalizem in funkcioniranje nacionalne države pa sta izbris omogočila; tako v pripravi pred letom 1992 kot tudi v kasnejšem zanikanju njegove relevantnosti preko diskreditiranja izbrisanih in nasprotovanja dejstvom o njegovih posledicah.

Seznam literature in virov:

- Abrams, Dominic in Michael A. Hogg (ur.). 1990. *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Anderson, Benedict. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Bajt, Veronika. 2005. Contemporary Slovenia and the 'Other'. V Mojca Pajnik in Tonči Kuzmanić (ur.) *Nation-States and Xenophobias: In the Ruins of Former Yugoslavia*. Ljubljana: Peace Institute.
- Bajt, Veronika. 2009. Postkomunističko obnavljanje slovenačkog kolektivnog pamćenja i nacionalnog identiteta. V Gordana Đerić (ur.) *Pamćenje i nostalgija: Neki prostori, oblici, lica i naličja*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Balibar, Etienne. 1991a. Is There a 'Neo-Racism'? V Etienne Balibar in Immanuel Wallerstein *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London: Verso.
- Balibar, Etienne. 1991b. Racism and Nationalism. V Etienne Balibar in Immanuel Wallerstein *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London: Verso.
- Baskar, Bojan. 2004. Rasizem, neorasizem, antirasizem: Dvojni esej o tranzitivnosti navidezno protislovnih pojmov. *Časopis za kritiko znanosti* 32 (217–218), 126–149.
- Billig, Michael. 1995. *Banal Nationalism*. London: SAGE Publications.
- Brubaker, Rogers. 1996. Nationalizing States in the Old 'New Europe' - and the New. *Ethnic and Racial Studies* 19 (2), 411–437.
- Calhoun, Craig. 2005. Introduction to the Transaction Edition. V Hans Kohn *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Connor, Walker. 1994. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding*. Princeton: Princeton University Press.
- Čuček, Tina. 2006. Slovenski poslanci o izbrisanih: analiza parlamentarnih razprav. V Roman Kuhar in Sabina Autor (ur.) *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 05*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Dedić, Jasminka, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn. 2003. *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Gellner, Ernest. 1983. *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell.
- Guibernau, Montserrat. 1999. *Nations without States: Political Communities in a Global Age*. UK: Polity Press.
- Hearn, Jonathan. 2006. *Rethinking Nationalism: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hobsbawm, Eric J. 1990. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric in Terence Ranger (ur.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jalušič, Vlasta. 2001. Ksenofobija ali samozaščita? V Brankica Petković (ur.) *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 01*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Janko Spreizer, Alenka. 2002. *Vedel sem, da sem Čigan – rodil sem se kot Rom. Znanstveni rasizem v raziskovanju Romov*. Ljubljana: ISH.
- Kohn, Hans. 1944. *The Idea of Nationalism: A Study of its Origins and Background*. New York: The Macmillan Company.

- Kovačič, Gorazd. 2005. Zagate z naciojo. Spremnna beseda v Anthony D. Smith *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina.
- Kuzmanić, Tonči A. 1999. *Bitja s pol strešice*. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Meinecke, Friedrich. [1907] 1970. *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton: Princeton University Press.
- Mekina, Borut. 2007. Spomenik izbrisanim. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 48-54.
- Mihelj, Sabina, Veronika Bajt in Miloš Pankov. 2009. Reorganizing the Identification Matrix: Televisual Construction of Collective Identities in the Early Phase of Yugoslav Disintegration. V Pål Kolstø (ur.) *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts: Representations of Self and Other*. Aldershot: Ashgate.
- Mosse, George L. 1995. Racism and Nationalism. *Nations and Nationalism* 1 (2), 163-173.
- Musek, Janek. 1994. *Psihološki portret Slovencev*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Nagel, Joane. 1998. Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations. *Ethnic and Racial Studies* 21 (2), 242-269.
- Özkirimli, Umut. 2005. *Contemporary Debates on Nationalism: A Critical Engagement*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Rae, Heather. 2002. *State Identities and the Homogenisation of Peoples*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Renan, Ernest. 1994. What is a Nation? V Homi K. Bhabha (ur.) *Nation and Narration*. London: Routledge.
- Rizman, Rudi. 1991. Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma. V Rudi Rizman (ur.) *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Krt.
- Smith, Anthony. 1986. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell.
- Tajfel, Henri. 1993. Experiments in Intergroup Discrimination V E. Aronson in Anthony R. Pratkanis (ur.) *Social Psychology*. Volume III, Elgar Publishing.
- Triandafyllidou, Anna. 1998. National Identity and the 'Other'. *Ethnic and Racial Studies* 21 (4), 593-612.
- Tuccillo Castaldo, Imma. 2007. Imobilizirana državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 139-147.
- Turner, John C. 1985. Social Categorization and the Self-Concept: A Social Cognitive Theory of Group Behavior. *Advances in Group Processes* 2, 77-122.
- Ustava Republike Slovenije. Uradni list RS št. 33/1991-I.
- van den Berghe, Pierre L. 1987. *The Ethnic Phenomenon*. New York: Praeger.
- van den Berghe, Pierre L. 1992. Moderna država: oblikovalka nacije ali uničevalka nacij. *Teorija in praksa* 29 (11-12), 1068-1079.
- Vec, Tomaž. 2007. Teoriji socialne identitete in samokategorizacije. *Psihološka obzorja* 16 (1), 75-89.
- Weber, Eugen. 1976. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France 1870-1914*. Stanford: Stanford University Press.
- Yuval-Davis, Nira. 2000. *Gender and Nation*. London: Sage Publications.
- Yuval-Davis, Nira. 2007. Intersectionality, Citizenship and Contemporary Politics of Belonging. *Critical Review of International Social and Political Philosophy* 10 (4), 561-574.
- Zorn, Jelka. 2005. Ethnic Citizenship in the Slovenian State. *Citizenship Studies* 9 (2), 135-152.

Zorn, Jelka. 2007. »Mi, etno-državljeni etno-demokracije«, - nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 17–33.

Zorn, Jelka. 2009. A Case for Slovene Nationalism: Initial Citizenship Rules and the Erasure. *Nations and Nationalism* 15 (2), 280–298.

Zgodba izbrisane:

»DRŽAVLJANSTVO ZA KILOGRAM KROMPIRJA«¹

Lahko bi rekel, da sem trenutno v najboljših letih svojega življenja. Mojo življenjsko zgodbo bogati 44 let življenjskih izkušenj. Uživam v okajeni atmosferi in koščku čokolade v ustih, rad se tudi pohvalim, da preberem veliko knjig. Danes je moje življenje urejeno. Imam status tujca s stalnim prebivališčem, stalno delovno dovoljenje, trenutno sem prijavljen na zavodu za zaposlovanje. Stalno prebivališče sem dobil leta 2003, marca letos sem dobil dopolnilno odločbo. Mogoče sem tudi prvi, a je zame brez pomena. Potrdilo za nekaj, kar se ve, kar ves svet ve ... Brezveze. Žena in otroci so slovenski državljani, jaz imam državljanstvo Bosne in Hercegovine. Od leta 1996 živiva s soprogo v skupnem gospodinjstvu. Imava dva otroka, trinajstletnega sina in sedemletno hčer.

Neki sodelavec me je nedolgo tega prosil, naj mu pojasnim, kaj so to izbrisani. Odrnil sem mu, da so nekateri izbrisani, drugi prebrisani. V odgovor mu povem zgodbo: »Jaz in ti sva brata, ki prihajava iz BiH. V BiH se odjaviva, odideva v Slovenijo in se tukaj prijaviva za stalno prebivališče. V Sloveniji delava nekaj let, potem pa se Slovenija osamosvoji. Ti zaprosiš za slovensko državljanstvo, jaz ne. Do 26. februarja 1992 sva enakopravna. 27. februarja 1992 si ti državljan Slovenije, jaz ne obstajam. Mene so izbrisali. Pravijo, niso izbrisali!« Seveda niso. Če sem tukaj, niso. To je bilo dejanje, ki ga normalen človek ne more razumeti, niti si ga predstavljati. Zdaj naj gre na njihovo dušo.

Rodil sem se v Doboju, na severu BiH, znotraj severnega dela Republike Srpske. Sem bosanski Srb. V moji družini so bili štirje bratje in sestre. Enega brata in sestro imam v Sisku (BiH), na Hrvaškem imam še dva brata, ena sestra je v Kanadi, starejša sestra živi v Sloveniji. Z vsemi sem v dobrih odnosih. Družinske vezi in vzdrževanje

¹ Z izbranim sta se pogovarjali Petra Špehar in Vesna Bočko.

dobrih odnosov ne le z družino in sorodniki, temveč tudi s širšo okolico je zelo pomembno. Zakaj bi se kregali? Zaradi norcev?

V Slovenijo sem prvič prišel leta 1980, na obisk k starejši sestri, ki je od leta 1975 v Strunjanu obiskovala srednjo šolo, osnovno šolo pa je dokončala v BiH. Ona je vzela slovensko državljanstvo. Takrat sem se z njo pošalil, da pri sprejemu slovenskega državljanstva ne bo imela problemov z nikomer drugim, razen z menoj.

Drugič sem v Slovenijo prišel leta 1987 zaradi ekonomskih razlogov, iskal sem delo. Po poklicu sem prometni tehnik. Pri iskanju dela sem se srečal s težavami, saj me nihče ni hotel sprejeti v službo, ker so mi rekli, da bom delal le dva meseca, nato pa bom hotel najti kaj boljšega. Vendar meni ni šlo za dobro službo, temveč za kakršnokoli službo. Sestrin mož mi je priskrbel delo v perutninski industriji Jata Zalog. Prvo plačo sem dobil 20. 4. 1987. Leta 1992 mi je nadrejeni na delovnem mestu povedal, da si moram urediti status. Kakšen status? Kako? Ne razumeš, da nimaš statusa, ker si stalno prijavljen tu, logično. Delaš, jemljejo ti davke, prispevke, čisto vse, pa pravi, da nimaš statusa. Ne razumeš, ker je nemogoče. V podjetju so mi rekli, da potrebujem vizum, delovno dovoljenje in potrdilo o nekaznovanju. Brez potrdil ni delovnega dovoljenja, brez delovnega dovoljenja ni službe. Pri sodelavcih sem se pozanimal, kako je z urejanjem dokumentov na upravni enoti. Povedali so mi, da tam preluknjajo osebne dokumente. Poklical sem svojega brata v BiH in ga vprašal za nasvet, kako bi lahko dobil potrdilo o nekaznovanju. Ta mi je odvrnil, da potrebujem le potrdilo, da sem odjavljen od svojega tamkajšnjega naslova. Pomislil sem: »Semkaj sem prišel in tu bom ostal!« Odpravil sem se proti upravni enoti v Ljubljani, v spremstvu sestrinega moža. Odnos uradnikov na upravni enoti, na Mačkovi, je bil neznosen. Za »pleksi« steklom so se skrivale neprijazne uradnice. V majhnem prostoru se je gnetlo petdeset ljudi, zunaj jih je čakalo še tristo. Odnos do nas, ki smo stali v vrsti, je bil zaničevalen. Kaj hočeš, roke na ušesa in bodi tiho. Močnejšemu gospodu z »zelo zlobnimi očmi« sem povedal, da sem prijavljen tukaj in bi rad dobil potrdilo o prijavi. Ker so me že v podjetju sodelavci opozorili, da na upravni enoti luknjajo dokumente, sem gospodu pokazal le jugoslovanski potni list, osebno izkaznico pa sem obdržal v žepu. Izročil sem mu rdeči potni list, zlobne oči so se uprle v moje: »To več ne velja!« Preluknjaj je potni list. Prosil sem ga: »A lahko sedaj dobim potrdilo?« Skozi vrata so me pospremile besede: »Spelji se domov, boš dobil policijo!« S preluknjanim potnim listom sem ostal na cesti. Kam zdaj? Brez dokumentov nisem mogel zapustiti države. Če rečeš, da je ta občutek grozen, je to še super!

Kdo ti bo pomagal, če si ne boš sam? Poznal sem nekoga, ki je hodil poslovno v Trst, kjer je bila jugoslovanska ambasada. Ta gospod je poznal drugega gospoda, ki mi je priskrbel jugoslovanski potni list, ki je veljal do leta 1995. Zanimivo je, da je bil jugoslovanski potni list veljaven v Italiji, čeprav Jugoslavije ni bilo! Drugega potnega lista nisem mogel pridobiti, saj je v moji rojstni državi divjala vojna.

Za prijavo bivališča v RS sem potreboval potrdilo o nekaznovanju iz matične države. Zahtevali so ga tudi za otroke, ki so bili rojeni v Sloveniji in katerih starši niso vzeli slovenskega državljanstva. Kako naj nekdo, ki nikoli ni bil tam, dobi to dokazilo? Kako ga naj dobim, ko pa ne morem prestopiti meje države, saj vem, da me onkraj

meja ne čaka nič dobrega? Prihajal sem iz srbskega območja, vedel sem, da kakršnokoli potrdilo bi dobil, bo napisano v cirilici, na njemu bo pisalo Republika Srpska. To potrdilo mi je priskrbel moj brat iz BiH. Prinesel sem ga na upravno enoto v Ljubljani, kjer so me vprašali, če sem »priseben«, saj ta država ne obstaja. Res je, da ne obstaja, ni priznana, ampak jaz drugega ne dobim. To je originalno in edino pravo potrdilo. Bil pa je izhod. K sreči sem poznal človeka v Ljubljani. Človeka z ogromno štampiljkami. Delal je ponaredke v latinici. Vseeno je bilo, od kod si prihajal, človek z ogromno štampiljkami ti je ponaredil vse, kar si potreboval.

Vizum sem si urejeval na upravni enoti v Mostah. Prijazna gospa, ki je bila tam zaposlena, me je vprašala, zakaj nisem vzel državljanstva. Odvrnil sem ji: »Zakaj bi ga vzel, če lahko delam kot tujec?« Odgovorila mi je, da bi bilo lažje zame in da si državljanstvo lahko dobil za kilogram krompirja. Razjezil sem se: »Gospa, to pa ni res! Če ste hoteli državljanstvo, ste morali biti stalno prijavljeni. Pa zakaj bi ga vzel? Imam ga pravico ne vzeti!« Z urejenimi papirji sem se zaposlil in plačeval delovna dovoljenja.

Ko sem izgubil delo in od svojega delodajalca izvedel, da si moram urediti svoj status, sem zapadel v urejanje birokratskih zadev. Srečal sem se tudi s policijskim nadzorom. V obdobju, ki je sledilo zavesti, da sem postal človek, ki ne obstaja, sem večinoma živel po različnih samskih domovih za delavce. Leta 1992 sem stanoval na Vojkovi cesti v samskem domu. Bilo je bolje, kot da bi stanoval privatno. Sam si zase skrbel, nobenih obveznosti nisi imel. Nobenih omejitev ni bilo, razen spoštovanja hišnega reda. Kot v stanovanjskem bloku. Imel si ključ od vhodnih vrat in sobe. V sobi so bili navadno nastanjeni delavci v skupini po dva ali po tri, ponekod jih je bilo v sobi tudi po šest ali osem, vendar so bile te sobe ogromne, imele so balkon. Policijskih kontrol v samskem domu na Vojkovi cesti se ne spominjam. Povsem drugače pa je bilo na Topniški ulici za Bežigradom, kamor so se morali delavci preseliti iz prejšnjega doma. Tja je vsaj štirikrat na teden prišlo trideset policajev, ki so kontrolirali delovna dovoljenja stanovalcev, jih izživali. Nekatere so verjetno dobili in jih pregnali. Vsak dan sem videval svoje prijatelje s hodnika. Zjutraj, ko sem prišel v kopalnico, da bi se umil ali nekaj opral, ali v kuhinjo, da bi kaj skuhal, jih kar naenkrat nisem videl več. Prostovoljno niso odšli, ker niso imeli kam. Leta 1993 so policisti legitimirali mojega takratnega sodelavca. Ker ni imel dovoljenja o začasnem prebivališču, so ga posedli na avtobus za Split. Bil je bosanski Srb, tako kot jaz. Voznik avtobusa je vedel, kakšna usoda čaka fanta, če ga odpelje v BiH. Policija je stala poleg avtobusa, dokler ni ta odpeljal. Ko so se odpeljali proti Postojni, je voznik nemudoma zavil s Tivolske ulice, ustavil in rekel fantu: »Beži, jaz te ne morem imeti na vesti.«

Ne krivim policistov in uradnikov za neprijazen, žaljiv, nespoštljiv odnos, ki so ga imeli do mene in ostalih izbrisanih. Dobili so taka navodila. A so policaji sami zjutraj, ko so prišli na »šiht«, govorili: »Gremo loviti Bosance?« Seveda niso! Štirikrat na teden je bila policijska racija! So kar šli po sobah. Tolkli so te po glavi, mislim ne dobesedno. Če bi bilo dobesedno, bi bilo v redu.

Nekajkrat sem imel opravka z njimi tudi jaz. Z urejenimi papirji nisem imel problemov, enkrat sem plačal kazen, ker mi je poteklo delovno dovoljenje. Policisti so me legitimirali nekajkrat, ko nisem imel dokumentov. Brez urejenih dokumentov te nihče

noče zaposliti, brez zaposlitve ni delovnega dovoljenja, brez delovnega dovoljenja ni vizuma. Imel sem srečo, saj sem največkrat naletel na ljudi, ki so bili razumni. Ko sem jim pojasnil svojo situacijo, so mi rekli, naj si čim prej uredim dokumente. Spominjam se tudi, kako so me policisti ustavili na eni izmed avtobusnih postaj v Ljubljani, vendar v času, ko sem že imel urejene dokumente. Ker sem pozabil potni list v svojem domu, so ljudje postave odšli z menoj domov, kjer sem jim pokazal dokument, ki je pričal o mojem obstoju.

Ni te, tukaj si, a te ni. Država je vedela, da nimamo statusa, mi pa sploh nismo vedeli. Ampak ko je šlo za davke, so kar pridno pobirali. V času izbrisa sem moral plačevati zdravstveno zavarovanje, socialne prispevke itd. Opravljal sem tudi dela na črno – gradbeniška dela, delo sem si našel tako, kot gre to danes v demokraciji – prek poznanstev. Leta 1996 sem spoznal svojo današnjo ženo in istega leta sva začela živeti v skupnem gospodinjstvu. Nisem se obremenjeval z izbrisom, moja žena pa je živela v strahu. Leta 1997 sva dobila sina. Pri vpisu očetovstva ob rojstvu otroka je v porodnišnico prišla matičarka in se pogovarjala z mojo ženo. Rekla ji je: »Otroku lahko daš katerokoli ime in priimek.« K sreči ni mislila resno. Poznam pa primer družine, ki je ob rojstvu otroka imela probleme. Staršem, rojenim v republikah bivše Jugoslavije, ki so zaprosili za slovensko državljanstvo, se je leta 1991 rodila deklica v Ljubljani. Ob njenem rojstvu je prišla matičarka, ki jima je rekla, naj si izmislita naslov v BiH, čeprav se je otrok rodil v Sloveniji. Deklica je bila brez državljanstva dve leti, danes ga imajo vsi v družini.

Oktobra lani sem bil v Doboju, v BiH. Obiskal sem mamo in brata. Odkar imam znova urejeno življenje, sem jih obiskal že nekajkrat. Od julija 2000 so se stiki z njimi povečali. Pred tem pa nisem zapustil Republike Slovenije osem let. Tridesetega marca 1992 sem bil najverjetneje med zadnjimi, ki so šli prek Bosanskega Šamaca na srbsko območje in se vrnili.

Prižgem si cigareto, na stolu se malo nagnem nazaj in se zamislim. Takrat je bil problem resen, ampak kako bi vedel, da je to problem? Nič nisem naredil narobe, zakaj me preganjajo? In zdaj, ko poslušam druge, ki se jim je res slabo izšlo v tej situaciji, si mislim, kaj če bi se meni? Čeprav hvala Bogu, meni se ni!

IZBRISANI JEZIK

Brankica Petković

1. Uvod

»Naučijo naj se slovenskega jezika in naj se prilagodijo na tukajšnje razmere, med seboj naj uporabljajo svoj jezik in gojijo svojo kulturo,« je bil odgovor, ki ga je izmed šestih ponujenih izbralo največ – 60 odstotkov – vprašanih v raziskavi Slovensko javno mnenje leta 1992, vprašanje pa se je glasilo: »Kako naj ravnaajo Neslovenci (iz drugih republik), ki že dalj časa živijo v Sloveniji?«

»Opustijo naj svojo kulturo in jezik in sprejmejo slovensko,« je menilo 12,9 odstotka vprašanih, »Omogočiti jim je treba, da se šolajo v svojem jeziku in razvijajo,« je odgovorilo 8,9 odstotka, druge ponujene odgovore je izbral še manjši odstotek vprašanih (Toš 1999, 202–203).¹

Če se torej postavimo v leto 1992 in si predstavljamo čas izbrisa, lahko ugotovimo, da sta bila znanje slovenskega jezika in sprejemanje slovenske kulture pričakovane oziroma pogoj, ki ga je takrat za bivanje »Neslovencev«, tj. priseljencev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, postavljala večji del večinskega prebivalstva.

Pozneje, v letih javnih razprav o izbrisu, pravnega in političnega boja za doseganje pravic izbrisanih in nasprotnih prizadevanj za stigmatizacijo in onemogočanje izbrisanih in njihovih zagovornikov, je nezanemarljivo vlogo v pravnih postopkih in politični retoriki odigralo to, kateri jezik govorijo izbrisani in koliko znajo slovensko.

¹ Drugi odgovori so bili: »Po obdobju bivanja v Sloveniji naj se vrnejo domov«, izbralo ga je 7,8 % vprašanih, »Ne vem, sem neodločen« – 8,1 % ter »Ohranijo naj svojo kulturo in jezik in živijo sami zase« – 2,2 % (Toš 1999, 202–203).

V tem poglavju se bomo na pričevanja o izbrisu in boj za pravice izbrisanih ozrli v kontekstu jezikovnih kompetenc in pravic; ozrli se bomo na to, kakšno vlogo je odigralo (ne)znanje slovenskega jezika med populacijo izbrisanih pri samem izbrisu, retoriki in praksah upravičevanja in legitimiziranja izbisa ter v boju izbrisanih za pravice in priznanje. Hkrati bomo v kontekstu jezikovnega položaja izbrisanih pozornost namenili splošnemu položaju jezikov pripadnikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji.

Pri odpiranju teh tem izhajamo iz Bourdieujevih razprav o vrednosti jezika, po katerih moč govorca izhaja iz njegovega položaja v družbeni strukturi, jezikovna kompetenca predstavlja simbolni kapital, jezikovne menjave pa sredstvo uveljavljanja odnosov dominacije (Bourdieu 1992, 72).

2. Neznanje slovenskega jezika kot hendikep

»Dragi moji najprej se slovenščine naučite, ne pa neko brbljavščino!«²

Sporočilo razpravljalca s psevdonimom »zz« Aleksandru Todoroviču,³ predstavniku društva Civilna iniciativa izbrisanih aktivistov, v komentarju pod novico »17 izbrisanih let«, objavljeno 27. februarja 2009 na Vest.si.

»Gospa B. K.⁴ je bila rojena 1971. leta na Kosovem in je prišla v Slovenijo. Dobila je, na svojo pritožbo in na zahtevo, da dobi odškodnino, ne vem zakaj, ogromno denarja.⁵ [...] Gospa se v teh letih, odkar naj bi bila tukaj, ni niti naučila slovensko, ker se ji to ne zdi pomembno, saj bodo Slovenci poskrbeli za to, da se bo zagovarjala s svojim prevajalcem.«

Del poslanskega vprašanja poslanca Slovenske nacionalne stranke Zmaga Jelinčiča predsedniku vlade Borutu Pahorju, 15. junija 2009, o sodnem postopku, v katerem je bila udeležena izbrisana prebivalka Slovenije.⁶

Očitki izbrisanim, da slabo govorijo slovenski jezik, se redno pojavljajo v razpravah o urejanju njihovega položaja in pravic. Iz intervjujev z izbrisanimi, ki smo jih v letih 2007, 2008 in 2009 opravili v okviru projekta »Izbrisani prebivalci Slovenije – Izziv za mlado nacionalno državo« Mirovnega inštituta, je razvidno, da številni med njimi res niso dosegli visoke ravni znanja slovenskega jezika. Predvsem to velja za izbrisane, ki pripadajo prvi generaciji priseljencev v Slove-

² Citat navajamo, kot je bil objavljen, brez odpravljanja pravopisnih napak.

³ Aleksandar Todorović se je v razpravo pod novico o izbrisanih vključil s polnim imenom in priimkom, medtem ko so drugi razpravljalci, z izjemo Blaža Babiča, nastopali s psevdonimi. Na omenjeno novico je objavljeno 214 komentarjev (<http://www.vest.si/2009/02/27/17-izbrisanih-let/>, 26. 7. 2009).

⁴ Poslanec Zmago Jelinčič je ime izbrisane prebivalke navedel v celoti.

⁵ Poslanec Zmago Jelinčič je v tem delu poslanskega vprašanja zavajajoče predstavil vsebino sodbe, saj izbrisani prebivalci B. K. v omenjenem sodnem postopku ni bila dosojena ali izplačana odškodnina, temveč je sodišče le razsodilo, da je tožbena zahteva B. K. po odškodnini utemeljena, o višini same odškodnine pa še ni odločalo.

⁶ Vir: http://www.siol.net/slovenija/novice/2009/06/informacijski_pooblastencenec_sprozil_postopek_proti_jelincicu.aspx (21. 7. 2009).

nijo. Številni med njimi govorijo mešanico⁷ slovenskega in njihovega maternega jezika – srbskega, hrvaškega, bosanskega ...⁸

Zakaj je tako, zakaj številni izbrisani slabo govorijo slovenski jezik?

Priseljevanje delavcev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije v Slovenijo je potekalo znotraj skupne države, v času priseljevanja in vse do sprejemanja nove ustave decembra 1991 pa so v skladu s 6. členom republiške ustave (iz leta 1974) imeli »državljeni drugih socialističnih republik Jugoslavije na območju Socialistične republike Slovenije enake pravice in dolžnosti kot njeni državljani«. Glede jezika je republiška ustava v 212. členu določala, da ima vsakdo pravico, da »goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo«, da poslušajo vsi organi, organizacije in posamezniki, ki opravljajo »družbeno službo« na območju SR Slovenije, v slovenskem jeziku, ter hkrati da ima vsakdo »pravico, da pri uresničevanju svojih pravic in dolžnosti ter v postopku pred državnimi in drugimi organi in organizacijami, ki opravljajo družbeno službo, uporablja svoj jezik in pisavo in da ga tisti, ki vodi postopek, seznani z gradivom in s svojim delom v njegovem jeziku in na način, ki ga določa zakon«.

Ustava Socialistične republike Slovenije je v zadnjem odstavku tega člena tudi določala, da »neznanje slovenščine ne more nikogar ovirati pri obrambi in uresničevanju pravic in upravičenih interesov«, 213. člen pa je določal, da imajo »pripadniki drugih narodov in narodnosti Jugoslavije v skladu z zakonom pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku«.⁹

Takšna ureditev je ohranjena tudi po sprejemu ustavnih amandmajev iz leta 1989 in poznejših, ki so spreminjali ali razveljavljali nekatera ustavna določila, povezana z vključenostjo v jugoslovansko federacijo. V amandmajih je ustavno določeni jezikovni ureditvi dodano le določilo, da morajo organi federacije na ozemlju SR Slovenije upoštevati pri poslovanju s pripadniki vseh narodov in narodnosti ustavno pravico enakopravnosti jezikov narodov in narodnosti.¹⁰

Glede jezikovnega položaja in jezikovnih pravic pripadnikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji v času osamosvajanja je pomembno še zagotovilo, ki ga je dala Skupščina SRS, ko je pred izvedbo plebiscita o samostojnosti in neodvisnosti RS decembra 1990 objavila »Razglas državljanom RS, vsem volilcem v RS«, s pozivom, naj se udeležijo plebiscita 23. decembra 1990. Hkrati s pozivom je namreč v Izjavi o dobrih namenih med drugim navedla,

⁷ Mešanice jezikov ali hibridni jeziki so poseben jezikovni, kulturni in družbeni pojav, ki je v novejšem času tudi v Sloveniji, zlasti po uspehu knjige »Čefurji raus!« Gorana Vojnovića, deležen večje pozornosti in svojevrsne afirmacije v kulturni javnosti. Sicer so mešanice jezikov ali hibridni jeziki (npr. špangleščina) značilni tudi za druge večjezične družbe, zlasti tiste z velikim deležem priseljenega prebivalstva. Krajšo razpravo o primeru Nemčije glej na <http://www.goethe.de/lhr/prj/mac/msp/en1398809.htm> (26. 8. 2009).

⁸ Po nastanku novih držav na območju nekdanje Jugoslavije se je tudi hrvaško-srbski oziroma srbsko-hrvaški jezik razcepil v nacionalne jezike novih držav – hrvaški, srbski, bosanski, pred kratkim tudi črnogorski. O tem, kaj se je zgodilo s srbsko-hrvaškim oziroma hrvaško-srbskim jezikom in ali je glede na lingvistične argumente možno trditi, da ta jezik še obstaja, glej razpravo Bugarskega *O starom jeziku i novim jezicima* (Bugarski 2009, 121–127).

⁹ Ustava Socialistične republike Slovenije, Uradni list SR Slovenije, št. 6/1974.

¹⁰ Amandma XLVI, http://www.svz.gov.si/si/zakonodaja/osamosvojitveni_akti_republike_slovenije/ (20. 8. 2009).

da bo slovenska država zagotovila »vsem pripadnikom drugih narodov in narodnosti pravico do vsestranskega kulturnega in jezikovnega razvoja«. ¹¹

Sledilo je sprejetje Zakona o državljanstvu Republike Slovenije junija 1991, po katerem so državljani drugih jugoslovanskih republik, ki so imeli na dan plebiscita o neodvisnosti in samostojnosti Republike Slovenije 23. decembra 1990 prijavljeno stalno prebivališče v Sloveniji in v njej dejansko živeli, morali v šestih mesecih od uveljavitve tega zakona vložiti vlogo za državljanstvo. ¹² Zanje za pridobitev državljanstva ni bil postavljen pogoj znanja slovenskega jezika, ¹³ za razliko od tistih, ki za slovensko državljanstvo zaprosijo po rednem postopku sprejemanja v državljanstvo (z naturalizacijo); zanje je v zakonu o državljanstvu določeno, da morajo obvladati slovenski jezik »v meri, da se lahko sporazumevajo z okoljem«. ¹⁴

Novi formalni okvir za jezikovni položaj pripadnikov drugih narodov in narodnosti v samostojni Republiki Sloveniji je dokončno postavila decembra 1991 sprejeta Ustava Republike Slovenije, ki je v 11. členu določila, da je uradni jezik v Sloveniji slovenščina, na območjih, v katerih živita italijanska ali madžarska narodna skupnost, tudi italijanščina in madžarščina. Hkrati je v 61. členu ustava določila, da ima vsakdo pravico, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo, v 62. členu pa da ima vsakdo pravico, da pri uresničevanju svojih pravic in dolžnosti ter v postopkih pred državnimi in drugimi organi, ki opravljajo javno službo, uporablja svoj jezik in pisavo na način, ki ga določa zakon.

Pripadnikov drugih narodov in narodnosti in njihovih jezikovnih pravic ustava samostojne Slovenije izrecno ne omenja več.

Razloge za slabše znanje slovenskega jezika med prvo generacijo priseljencev iz nekdanje Jugoslavije lahko najdemo ne le v formalni ustavnopravni ureditvi tega področja v Socialistični republiki Sloveniji kot delu Socialistične federativne republike Jugoslavije, temveč tudi v pogojih dela in življenja, ki so veljali za priseljene delavce. Te je opisala Silva Mežnarič v delu »'Bosanci'. A kuda idu Slovenci nedeljom?«, v katerem je predstavila izsledke raziskave o delavcih iz drugih republik v Sloveniji in objavila intervjuje s temi delavci, opravljene leta 1983. Že takrat je avtorica ugotovila, da je govorica priseljenih delavcev, ko se je ne prevaja v standardni slovenski ali srbohrvaški jezik, »zlati rudnik za sociolingvistiko« (Mežnarič 1986, 7) in da bi moralo prihodnje raziskovanje migracij v SR Sloveniji nameniti pozornost temu posebnemu jezikovnemu pojavu.

¹¹ <http://www.slovenija2001.gov.si/pot/osamosvojitveni-dokumenti/dobri-nameni/> (20. 8. 2009).

¹² 40. člen Zakona o državljanstvu, http://www2.gov.si/zak/zak_vel.nsf/zakposop/1991-01-0008?OpenDocument (20. 8. 2009).

¹³ O tem, da so bili med skupščinsko razpravo o Zakonu o državljanstvu dani tudi predlogi, da bi se pred podelitvijo državljanstva pri tej kategoriji stalnih prebivalcev preverjalo znanje slovenskega jezika, piše Jelka Zorn v prispevku »Mi, etno-državljeni etno-demokracije – Nastajanje slovenskega državljanstva« v Časopisu za kritiko znanosti (Zorn 2007, 24). Novinar Borut Mekina pa v članku »Vedeli so, kaj delajo« v *Mladini* (št. 9./2009) navaja: »V času sprejemanja zakona so delegati razpravljali celo o možnosti, da bi preverjali zdravstveno stanje prosilcev, njihovo poznavanje slovenskega jezika ali pa da bi pridobitev državljanstva pogojevali s petletnim bivanjem.« Glej http://www.mladina.si/te-dnik/200809/clanek/slo-izbris_16_let-borut_mekina/ (20. 8. 2009).

¹⁴ 10. člen zakona o državljanstvu, http://www2.gov.si/zak/zak_vel.nsf/zakposop/1991-01-0008?OpenDocument (20. 8. 2009).

Takratne življenjske razmere eden izmed intervjuvanih delavcev opisuje takole:

Čuj, malo se teže sasvim priviknut, zato što smo mi recimo u jednom stanovanju sami skroz, ne, bez ovako morebit' kake suradnje sa strane...» (Mežnarić 1986, 8) » [...] malo više neke suradnje bi moglo biti stvarno ovako između domaćih ljudi i ljudi koji su iz drugih republika, šta ja znam, da bi se stvarno moglo povezati bolje i malo se posjećivati, malo više suradjivati na neki način – ovako dodješ kao stvarno da si samo iz neba pao, iz aviona, i dok treba, radiš, kad ne treba, onda kad jedanput... dok ne radiš moraš da putuješ kući, od kuće u stan, iz stana kući, i u službu, drugo nemaš nč. (Mežnarić 1986, 11)

Drugi delavec v pogovoru z anketarjem na svoj način opisuje tudi jezikovno situacijo, ko pravi:

Ne mogu ja govorit slovenski, direktno ovako kažem, razumiješ...

Da, a vi razumete sigurno?

Ma razumem ja, samo ... Razume i dijete, samo vidiš, jedna je stvar; on ide sa dječakima se igrati, nešto zapamti slovenski ako je Slovenec sa njima, al' rijetko kad se Slovenci igraju sa našom bosanskom djecom.

To se uglavnom podijele?

Nije to da se podijele, već oni, razumiješ – ja i ti ako pričamo, ti ćeš normalno ići u onu družbu gdje dovoljno razumeš, i tebi je teško radi jezika prakticirat naš jezik, a meni je isto teško slovenski parkticirat, mislim nije teško ... Nisam ni pokušavao da ja slovenski – većinom u preduzeću, većinom su naši ljudi, ovaj ... Bosanci, ne možeš ti njima govorit, nemaš ti takvog društva, razume slovenskog, da bi' ti ... Na primer ako sam ja u njihovom društvu, ja bih više puta, mislim govorio i slovenski, a Slovenci obično kad govoriš slovenski oni srpskohrvatski; ako govoriš srpskohrvatski, onda govore slovenski. I ne možeš ti izaći na kraj, direktno. I ja ne optužavam ... Uvijek tražiš društvo onako kakav si – ne možeš ti, ak' s' ti Slovenac, ne možeš kod Bosanca ič' tražit, jer opet – dovoljno nas ne poznáš, a mi vas dovoljno ne poznajemo, mada smo skupa, a ne? Ako se sretnu dva Slovenca, oni će se upitati, poznanici: živio, kako si, kako delaš, pa one svoj variante; međutim s Bosancima: zdravo, zdavo; kako si, dobro; ja, ti ... On ima drugo, ja imam drugo, razumeš, svako ima svoj sistem. [...] Ne mogu ja sa njima, ja ne mogu da pričam, razumiješ, ne mogu ja njem izjasnit šta ja imam, mada ... se on mojoj šali ne može nasmejati, moja šala više nije interesantana za njega. Jer akcenat svaki ima svoj. U govoru. I na primer on lahko izvodi svoj akcenat nego ja svoj. Ima takvih dialekata koje ja ne razumijem. (Mežnarić 1986, 104–105)

Iz vpogleda v ustavnopravni okvir za položaj jezikov prebivalcev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, ki je veljal pred osamosvojitvijo in časom izbrisa, ter v njihove življenjske razmere v Sloveniji lahko bolj razumemo

razloge za slabo znanje slovenskega jezika med številnimi priseljenci prve generacije, torej tudi številnimi izbrisanimi.

Po Gellnerju (1991) je v industrijski moderni državi posameznik lahko popolnoma vključen v družbo le, če prestane kompleksno in formalno urjenje, se nauči jezika dominantne kulture in si zagotovi ustrezen standard industrijsko uporabne izobrazbe. Dober del populacije pripadnikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji (»Neslovencev«), predvsem tistih iz prve generacije priseljenih delavcev, se nikoli ni naučil jezika dominantne kulture v meri, ki bi zadoščala za popolno vključenost in sprejemanje. To je, če na ta pojav gledamo sistemsko, dokaj razumljivo glede na to, da gre za ljudi, ki so v Slovenijo prišli kot delavci v času skupne države in socialističnega sistema, in da so v slovensko industrijo vključevali njihovo delo, niso pa bili v tem sistemu zagotovljeni mehanizmi za njihovo celovito vključevanje v slovensko družbo.

Po drugi strani se je, kot potrjuje pričevanje Tomislava, med izbrisanimi znašalo tudi znatno število mlajših ljudi (tako imenovana druga generacija priseljencev), ki so *ustrezni standard uporabne izobrazbe* dosegli v Sloveniji in v slovenskem jeziku, torej so se *naučili jezika dominantne kulture*, vendar so jih v postopkih za doseganje pravic – vrnitve statusa stalnega prebivalca ali podelitve državljanstva – obravnavali, kot da temu ni tako. Tudi formalna izurjenost in znanje jezika dominantne kulture jih nista zavarovala pred izključenostjo. Iz Tomislavovega pričevanja je hkrati razvidno, da je v postopkih, ki so jih po izbrisu vodili za doseganje odvzetih pravic in urejanje statusa, jezikovna kompetenca postala zelo pomemben dejavnik, včasih pogojevan na način, ki izpričuje iracionalnost in ima značilnosti administrativne torture.

Ko sem prvič podal vlogo za državljanstvo na podlagi tega [pokaže na dokument, potrdilo, da ni nikjer vpisan v knjigo državljanov, op. avtorice], so mi jo zavrnil, češ da nimajo z državo SFRJ nič. Poleg tega dokumenta so zahtevali tudi potrdilo o znanju slovenskega jezika – da znam uporabljati slovenski jezik – oziroma trdili, da bom moral pred komisijo dokazati znanje slovenskega jezika. Z odvetnikom sem bil na Beethovnovi pri tej uradnici M.¹⁵, ko so mi to zavrnil. Usedel sem se in postavil dokument pred njo. Nisem bil ne vem kakšen učenec, dober, pravdober, včasih sem imel tudi kakšen popravni, ampak na maturi sem se pa potrudil, sem bil odličnjak in tudi slovenski jezik sem imel pet. Na maturi trgovske šole. Ko sem prinesel spričevalo, da imam slovenski jezik opravljen s petico, sem ji to predočil. Še vedno je zahtevala znanje slovenskega jezika. Jaz sem znal govoriti slovensko, tako kot sedaj z vami. Poznal sem tudi zgodovino. Rekla je, da bom moral vseeno opravljati preizkus slovenskega jezika. Nekateri, ki so že imeli državljanstvo, ki so bili pokorni pa so ga predali pravočasno – pod oznako vprašaja bom rekel pravočasno, jaz nisem oddal pravočasno, ker sem smatral, da ni potrebno – 70, 80 odstotkov njih ni znalo niti besede slovensko, pa so dobili državljanstvo. Jaz, ki sem tu rojen, ki znam, imam črno na belem vse, jaz pa naj bi ponovno opravljal

¹⁵ Intervjuvanec je navedel polno ime uslužbenke, mi ga navajamo le z začetnico.

preverjanje znanja slovenskega jezika. Tu ni logike! Celo pokazal sem ji dokument: 'Poglejte, gospa uradnica, tukaj imate črno na belem, da obvladam, tudi pogovorno, to me slišite, spričevalo je iz države Republike Slovenije, in sem pripravljen še enkrat opraviti znanje iz slovenskega jezika pred komisijo, pod pogojem, da mi izdate potrdilo, da je ta dokument, to spričevalo, ki ga je izdala RS, za vas neobvezujoče. V tem primeru bom opravljal še enkrat izpit.' Moje spričevalo je spet nesla k šefu in prišla nazaj čez približno pet minut. Rekla je: 'Gospod, slovenski jezik vam ne bo treba več opravljati, vidim, da znate.' To so vendarle spoštovali. (Tomislav, 59 let)

Ko ugotovimo, da v času priseljevanja in desetletjih bivanja delavcev iz drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji niso bili razviti sistemski mehanizmi za celovito vključevanje v družbo, je razlago za to spet možno najti v specifičnosti takratne socialistične in federativne ureditve. Hkrati pa ne gre spregledati, da ni manjkalo vednosti o potrebi po takšnem ukrepanju, saj na primer objavljena raziskava Silve Mežnarič sredi 80-ih let prejšnjega stoletja v delu, ki povzema intervjuje z delavci, in v analizah avtorice nakazuje, da bi bili tovrstni mehanizmi potrebni. Je pa Mežnaričeva že takrat opozorila na nevarnost, da bi konflikte med »imigranti in domačini« zvedli na raven simbolnega, tj. jezika in kulture, ter poudarila, da pravzaprav gre za »napetosti, ki jih ustvarja neenaka dostopnost osnovnih virov moči in nadzora v družbi« (Mežnarič 1986, 206–207).

Tudi sedaj, 18 let po osamosvojitvi, je med priseljenci, ki imajo v Sloveniji stalno ali začasno prebivališče, več kot 90 odstotkov tistih, ki prihajajo iz držav, nastalih na območju drugih republik nekdanje Jugoslavije.¹⁶ Je pa pomenljivo, da je bila šele leta 2008 sprejeta zakonska podlaga za sistemske ukrepe, potrebne za vključevanje priseljencev v družbo, z brezplačnimi programi učenja slovenskega jezika in seznanjanja s slovensko zgodovino in kulturo vred. Sprejeti sta bili zakonsko določilo in tudi Uredba o integraciji tujcev,¹⁷ nato marca 2009 še Pravilnik o programih za integracijo tujcev,¹⁸ dejansko izvedbo in začetek izvajanja sistemskih ukrepov na tem področju pa pristojne službe napovedujejo v drugi polovici leta 2009.¹⁹

¹⁶ Več kot 90 odstotkov tujcev z dovoljenjem za stalno ali začasno bivanje v Sloveniji izvira iz nekdanje Jugoslavije. O tem priča podatek Ministrstva za notranje zadeve za leto 2008, ki ga navaja gradivo, objavljeno na spletni strani projekta Mirovnega inštituta PRIMTS, http://primts.mirovni-institut.si/images/pdf/project_briefs/project_brief_1_slovenia.pdf (7. 11. 2009). Hkrati je iz prispevka »Integracija v RS včeraj, danes, jutri«, Jurija Zaletela, vodje sektorja za integracijo beguncev in tujcev pri Ministrstvu za notranje zadeve, razvidno, da to razmerje velja že dlje časa. Zaletel navaja, da je bilo konec leta 2005 v Sloveniji okrog 22.000 tujcev z dovoljenjem za stalno prebivanje, od katerih 97 odstotkov izvira iz nekdanje Jugoslavije, v istem obdobju pa še približno 27.000 tujcev z dovoljenjem za začasno prebivanje, od katerih spet 97 odstotkov izvira iz nekdanje Jugoslavije. Glej www.mddsz.gov.si/...gov.../elmd06_om4_integracija_mnz.pdf (25. 8. 2009).

¹⁷ Glej <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200865&stevilka=2821> (25. 8. 2009).

¹⁸ Glej <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200925&stevilka=1060> (25. 8. 2009).

¹⁹ Informacije o tem, kdaj bodo začeli izvajati brezplačne tečaje slovenskega jezika, smo pridobili v telefonskem pogovoru z uslužbenko oddelka za integracijo tujcev v Sektorju za migracije in integracijo pri Ministrstvu za notranje zadeve, 28. 8. 2009.

3. Znanje maternega jezika, ki ni slovenski, kot hendikep

Zgodba izbrisanega Tomislava, ki je stežka dosegel, da se mu odlična ocena iz slovenskega jezika v srednji šoli prizna kot dokazilo o znanju slovenskega jezika, ima tudi nadaljevanje, pomembno za razpravo o tem, kakšen status imajo govorci jezikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji.

Tisto potrdilo, ki sem ga pa prej pokazal, ki je bilo od t. i. Zvezne republike Jugoslavije in dokazuje, da nikjer nisem vpisan v knjigo državljanov, je bilo pa za njih neobvezujoče, čeprav so ga zahtevali. Kar nekako sem slutil, pa tudi odvetnik mi je rekel, da nekaj ne štima, da sem povabljen zgolj na informativen razgovor, da je rezultat že vnaprej znan in da mi bodo vlogo za državljanstvo izpodbili. Tudi sam se videl, da sem samo formalno povabljen na ministrstvo, ker je pač bil tak postopek, in je meni malce kri zavrela. Od tistega momenta naprej sem se začel z uradnico srbohrvaško pogovarjati. Odvetnik mi je rekel, da ne bom nikoli dobil državljanstva, če bom v Sloveniji govoril srbohrvaško. Vprašal sem, kateri zakon mi to prepoveduje, zakaj pa ne bi jaz uporabljal materni jezik. Imam prav ali ne? Lahko uporabljam materni jezik? Jaz pravno-formalno spoštujem, če bom hotel kandidirati za kakršnokoli delovno mesto, se ve, kateri jezik bom moral uporabljati, v pogovoru pa je lahko zame uradni jezik tudi materni jezik. Takrat sem slutil in sem tudi dobil uradni odgovor, da se mi vloga za državljanstvo izpodbija. (Tomislav, 59 let)

Tudi očitek Aleksandru Todoroviću, da govori »brbljavščino«, v komentarju anonimnega bralca (s psevdonimom »zz«), objavljenem pod novico o izbrisanih na Vest.si, ima nadaljevanje v odgovoru Aleksandra Todorovića, ki ravno tako odseva potrebo po refleksiji položaja jezikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji.

*ZZ svaka ti čast. pitam se, pitam ima li smisla vukovima objašnjavati da je ne etično jesti mladu jagnjetinu.
ponovo si me pdsetio na moja davna razmišljanj da kada god razgovaram sa policajcem, službenikom na opštini, banci itd, zahtevam prevodioca.
ako mi to ne dozvole na račun insttucije krše evropske i slovenske zakone, kao i civilizacijske norme.
tvoj brbljavac. baš si me motivirao da radim i dalje.
aca*

(Komentar pod novico »17 izbrisanih let«, objavljeno 27. februarja 2009 na Vest.si; komentar objavljen)

Oba odziva napeljujeta na sklep, da ni povsem jasno, ali in kdaj smejo pripadniki narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v samostojni Sloveniji javno uporabljati svoje matere jezike. Sprožata tudi vprašanje, zakaj govorci teh jezikov z njihovo uporabo grozijo ali jo uveljavljajo, ko so v položaju

zavračanja oziroma nesprejemanja. Vse skupaj pa signalizira, da glede statusa in uporabe teh jezikov v Sloveniji obstaja svojevrsten konflikt.

Zakaj je tako in kako je do tega prišlo?

O tem, da razmerje med slovenskim jezikom in jeziki drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji ni postalo sporno šele po osamosvojitvi, govorijo odgovori na vprašanja v raziskavah Slovensko javno mnenje v drugi polovici 1980-ih. Tako je na primer v raziskavi Slovensko javno mnenje leta 1986 v tematskem sklopu raziskave, ki je nosil naslov »Mednacionalni odnosi«, na vprašanje »Nekateri pravijo, da priseljevanje delavcev iz drugih republik ogroža Slovence. Ali s tem soglašate ali ne? (če da) Kaj je tisto, kar je pri Slovencih ogroženo?« največ, 39 odstotkov, vprašanih odgovorilo, da je to slovenski jezik (Toš 1997, 533).²⁰ Leto za tem v tematskem sklopu raziskave Slovensko javno mnenje, ki nima več naslova »Mednacionalni odnosi«, temveč »Problemi Slovencev in odnosi med narodi«, je na izrecno vprašanje »Ali menite, da je slovenski jezik ogrožen ali ni ogrožen?« 65,6 odstotka vprašanih odgovorilo, da je ogrožen, 25,2 odstotka pa, da ni ogrožen. Med naštetimi odgovori o tem, katera ravnanja ogrožajo slovenski jezik, je 44,7 odstotka vprašanih odgovorilo, da slovenski jezik ogroža to, da se delavci iz drugih republik in pokrajin v Sloveniji ne učijo slovenščine, dodatnih 27,6 odstotka je menilo, da takšno ravnanje močno ogroža slovenski jezik (Toš 1997, 587–588).

Nekaj vpogleda v jezikovna razmerja in položaj govorcev jezikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v letih pred osamosvojitvijo lahko pridobimo tudi iz intervjujev z mlajšimi pripadniki narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji (tako imenovana druga generacija priseljencev), v katerih pripovedujejo o času svojega odrasčanja, torej o času pred osamosvojitvijo Slovenije.²¹

Intervjuvanec bošnjaške narodne pripadnosti je na vprašanje, ali se je lahko v šoli ali na ulici v času odrasčanja (gre za obdobje 1980-ih) sproščeno pogovarjal v bosanskem jeziku, odgovoril:

V bistvu bi se lahko, ampak bi te definitivno čudno pogledal, če bi te kdo slišal.

Na vprašanje, ali se je v šoli s svojimi sošolci Bosanci kdaj pogovarjal v bosanskem jeziku, pa odgovori:

*Ne, v bistvu ne, v osnovni šoli ne. Smo se v glavnem pogovarjali po slovensko, v bosanskem le, če je bila kakšna šala. Ampak ne.*²²

²⁰ Da je zaradi priseljevanja delavcev iz drugih republik Jugoslavije ogroženo zaposlovanje Slovencev, je menilo 33,8 odstotka vprašanih, da je ogrožena nacionalnost, 23 odstotkov, slovenski običaji 20,4 odstotka itn. (Toš 1997, 533)

²¹ Intervjuji so nastali v okviru raziskave »Diskriminacija na osnovi etnične pripadnosti z vidika Albancev, Bošnjakov, Črnogorcev, Hrvatov, Makedoncev in Srbov«, ki jo je v letih 2005 in 2006 pri Mirovnem inštitutu izvedel Admir Baltić. Raziskava je bila del širšega projekta »Ali poznate vaše pravice?«, ki sta ga finančno podprli veleposlaništvi Kraljevine Nizozemske in Združenega kraljestva Velike Britanije in Severne Irske v Sloveniji.

²² Izjava 28-letnega Bošnjaka E. K., intervju opravljen 25. 6. 2005, raziskava Admirja Baltića.

Drugi intervjuvanci v raziskavi Admirja Baltića omenjajo tudi občutke sramu pri uporabi maternega jezika v javnosti med odrasčanjem:

*Prej je bilo drugače, me je bilo sram. Ne vem, zdelo se mi je nepotrebno, zakaj bi govoril, če se vsi obračajo.*²³

*Takrat mi to ni bilo všeč. Me je bilo kar malo sram, če mi je recimo mama kaj začela govorit, sem ji takoj rekla: ne, govori po slovensko.*²⁴

*Se spomnim vrtca, starši pridejo pome in včasih se je znalo zgoditi, ne vem, oče pride pome in kaj po bosansko začne, jaz pa: oči, daj tiho bodi, ne tle, tle moraš slovensko govorit. Samo pravim, to samo kot otrok, še pred šolo.*²⁵

*[Če me je kdo nagovoril v bosanskem jeziku, op. avtorja] ja, pač, sram me je bilo, da, kaj mu pa je. Sem se odzvala, ampak zelo potihlo, kaj naj. V srednji šoli se tudi nisem pogovarjala, glih tako v šoli, ker se noben niti ni imel želje pogovarjati v bosanskem jeziku, bilo nas je le par. Saj to meni ni tako, da bi se zdaj jaz, če je, ne vem, trideset Slovencev in, ne vem, trije Bosanci, da bi se zdaj bosansko pogovarjala. Ni me bilo pa sram v srednji šoli, če bi kaj rekla po bosansko, ampak v osnovni šoli pa. Saj veš, ko so bile počitnice, dva meseca si bil v Bosni in si se pogovaral samo po bosansko, in ko se vrneš v Slovenijo, ma izleti ti, in ti je potem toliko hudo, da bi kar v zemljo propadel. Zaradi ene besede, in samo moliš Boga, da ni noben slišal, ali pa je nekdo slišal in te popravil, in ti je bilo katastrofa.*²⁶

Nekateri intervjuvanci v raziskavi Admirja Baltića so govorili o nesprejemanju teh jezikov v slovenskem prostoru:

*Zdaj recimo imam v službi takšen primer, ko v službi dela en moj kolega, Bosanec, Bosanc' mu pravijo. Drugače je prišel med vojno v Slovenijo in doštudiral, in zdaj je dobil službo in se midva skozi pogovarjava po bosansko, kar je malo, na nek način dosti provokativno za Slovence, ker oni so dosti občutljivi, definitivno, da je, ampak se pač pogovarjava po bosansko.*²⁷

*Mene zelo moti to, da njih moti, da se mi pogovarjamo med sabo v bosanskem jeziku, ko pa se recimo dva Španca ali pa dva ne vem katera pogovarjata v svojem jeziku, jih to sploh nič ne moti.*²⁸

Imam recimo prijatelja iz Banjaluke, se pa z njim pogovarjava, sva se pogovarjala po srbsko, a ne, v avtobusu. Zdaj, mislim, če se Angleži po angleško pogovarjajo, a ne, Nemci, ali kdorkoli drugi v svojem jeziku, nobenega to ne moti. Zakaj zdaj mora motiti to, da mi govoriva po srbsko. Kot prvo, nisva preklinjala, a veš, ne no-

²³ Izjava 20-letnega Bošnjaka Z. B., intervju opravljen 27. 6. 2005, ibid.

²⁴ Izjava 28-letne Hrvatice J. A., intervju opravljen 28. 6. 2005, ibid.

²⁵ Izjava 23-letne Bošnjakinje A. P., intervju opravljen 30. 6. 2005, ibid.

²⁶ Izjava 24-letne Bošnjakinje E. V., intervju opravljen 26. 6. 2005, ibid.

²⁷ Izjava 28-letnega Bošnjaka E. K., intervju opravljen 25. 6. 2005, ibid.

²⁸ Izjava 24-letne Bošnjakinje E. V., intervju opravljen 26. 6. 2005, ibid.

*siva nožev ali kaj takega, da bi ropala, pištole, karkoli. Hm, in zdaj situacija je bila taka, da je starejši gospod začel tisto govorit, raus, a veš, v tem smislu čefurji ven, vrnite se nazaj, to je bila situacija, kjer sem jaz to doživel tako direktno, ne.*²⁹

Po razlagah jezikoslovcev je bil med vsemi narodi nekdanje Jugoslavije prav pri Slovencih (in Makedoncih) jezik glavni nosilec etnično-nacionalne posebnosti (Bugarski 2002, 71), a ravno tam, kjer jezik razumejo kot glavno znamenje skupinske identitete, izkazujejo družbe večjo občutljivost za vprašanje jezika. Zato sta bila v Sloveniji jezik in jezikovna politika vedno občutljivi zadevi. Roter poudarja, da občutljivost ne izhaja le iz osrednje vloge jezika v izgradnji slovenske nacionalne identitete, temveč na stališča do jezika in na vsebino jezikovne politike vpliva tudi širši kontekst male nacije oziroma »slovenske majhnosti« (Roter 2003, 214). Roter še trdi, da ta »slovenska majhnost« izhaja iz maloštevilne populacije in tudi iz zemljepisnega položaja, ki je prispeval, da se Slovenci v različnih zgodovinskih obdobjih čutijo ogroženi od nacij, ki jih obkrožajo in predstavljajo za njih »pomembnega drugega« (ibid., 215). Slovenski jezik je po Bugarskem v obdobju po 2. svetovni vojni doživel zavidanja vredno prosperiteto, vendar je prihod delavcev migrantov iz drugih delov nekdanje Jugoslavije, ki ne govorijo slovenščine, ostal neopažen s strani uradne politike (Bugarski 1997, 26). Avtor hkrati ocenjuje, da je slovenski jezik razpad Jugoslavije preživel z uspehom, ki je bil pričakovan, in dodaja, da je za govorce srbskega, hrvaškega in drugih jezikov narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji celovito uresničevanje zagotovljenih individualnih pravic omejeno z nepriznanjem ustreznih kolektivnih pravic (ibid., 126–127).

3.1. Jezikovna politika po osamosvojitvi Slovenije

Kot smo že omenili, so z osamosvojitvijo in novo ustavo iz pravno-formalnega okvira nove države Republike Slovenije izpadla vsa določila, ki so omenjala pripadnike narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije, s tistimi o jeziku vred.

Ne glede na ureditev, ki je omogočila, da je veliko teh ljudi na podlagi dokazil o stalnem prebivališču v Sloveniji v času plebiscita oddalo vlogo in pridobilo državljanstvo Republike Slovenije (natanko 171.132³⁰), in ne glede na zavezo Skupščine RS, dano v Izjavi o dobrih namenih pred izvedbo plebiscita, da bo slovenska država zagotovila »vsem pripadnikom drugih narodov in narodnosti pravico do vsestranskega kulturnega in jezikovnega razvoja«, je status in položaj jezikov pripadnikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije ostal neurejen. Jezikovna politika novonastale države te jezikovne situacije preprosto ni upoštevala.

²⁹ Izjava 28-letnega Srba M. M., intervju opravljen 1. 7. 2005, ibid.

³⁰ Glej novico na spletni strani Ministrstva za notranje zadeve, ki omenja ta podatek: <http://www.mnz.gov.si/si/spl-sno/cns/novica/period/1205162022///article/2055/5807/8060adac3e/> (26. 8. 2009).

Po Bugarskem je jezikovna politika del splošne politike družbe in je z njo usklajena. Uresničuje pa se z ukrepi, s pomočjo katerih državne institucije, družbene skupine in posamezniki neposredno in posredno vplivajo na jezikovno situacijo določene družbe, na jezikovna sredstva in jezikovno prakso njenih članov ter na oblikovanje družbene zavesti o tej praksi. Vsaka vzdržna jezikovna politika mora temeljiti na jezikovni stvarnosti oziroma dejanski jezikovni situaciji (Bugarski 1997, 20). Jezikovna situacija pa je število, velikost, razporeditev in status jezikov, ki so v uporabi v določeni državi glede na etnične skupine, ki govorijo te jezike, in glede na druge demografske, družbenopolitične in kulturne dejavnike. Med jeziki, ki se uporabljajo v neki družbi, so razlike glede na njihovo številčno moč, zemljepisno in družbeno razporeditev, standardizacijo, komunikacijsko moč, prestiž, etnične afiliacije in drugo. Tako se nekateri jeziki znajdejo pod okriljem jezikovne politike, drugi pa (p)ostanejo marginalizirani in z nizkim formalnim statusom (ibid., 9–10). Slednje se je po osamosvojitvi Slovenije zgodilo jezikom pripadnikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji. Za jezikovno politiko v Sloveniji glede na odsotnost celovitega priznanja in ukrepov za ohranjanje jezikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije lahko rečemo, da ne temelji na jezikovni stvarnosti oziroma jezikovni situaciji in da je v razmerju do teh jezikov asimilacijska.

Jezikovna politika vpliva na širok razpon človekovih interesov, asimilacijske jezikovne politike pa škodujejo tudi drugim legitimnim interesom in kršijo načela pravičnosti (Kymlicka in Grin 2003, 11). Kymlicka in Grin poudarjata, da ko se ena jezikovna skupina bojuje za zaščito svojega jezika, to nikoli ni le zaščita komunikacijskega sredstva, temveč tudi zaščita političnih pravic, avtonomnih institucij, kulturnih izdelkov in praks ter nacionalne identitete. Po drugi strani, ko država poskuša vsiliti dominantni jezik manjšinam, to nikoli ni le vsiljevanje jezika, temveč je to hkrati vsiljevanje političnih in kulturnih zahtev o primatu države, potreb po skupnih pravilih in centraliziranih institucijah, potreb, da se nauči nova zgodovina in literatura ter da se konstruirajo lojalnost novi nacionalni državi in nove identitete. Zato spori okrog jezika niso nikoli le spori okrog jezika (ibid.).

Če na jezikovno politiko gledamo kot na enega od mehanizmov nacionalne integracije ter upoštevamo Močnikovo tezo, da se »nacionalna identifikacija« do-gaja kot identifikacija s subjektom kompetence nacionalnega jezika (Močnik 1998, 204), lahko sklenemo, da so pripadniki drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, s svojimi jeziki vred, tisti neintegrirani »ostanki«, ki so pri konstrukciji slovenske nacionalne identitete in nacionalne države izpadli iz notranje kulturne in družbene delitve in ostali izvrženi zunaj kulturne meje (ibid., 208).

Po popisu prebivalstva iz leta 1991 je bilo med prebivalci Slovenije, ki so se opredelili glede materne jezika, več kot 160.000 prebivalcev (8,40 odstotka vsega prebivalstva oziroma 8,59 odstotka prebivalcev, ki so se v popisu opredelili glede materne jezika), ki jim je materni jezik eden od jezikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije. V popisu prebivalstva iz leta 2002 je bilo teh

prebivalcev več kot 165.000 (8,44 odstotka vsega prebivalstva oziroma 8,67 odstotka prebivalcev, ki so se v popisu opredelili glede maternega jezika). V letu 1991 je bilo nekaj več kot 41.000 prebivalcev Slovenije, ki se niso opredelili glede maternega jezika, leta 2002 pa nekaj več kot 52.000.

Če ostanemo pri številkah, naj omenimo tudi podatek, ki ga navajajo avtorji študije o etnični raznolikosti v Mestni občini Ljubljana v luči položaja in politike mesta do manjšinskih skupnosti pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije. Avtorji ugotavljajo, da v glavnem mestu Slovenije, Ljubljani, živi približno 20 odstotkov prebivalcev, ki jim je materni jezik bosanski, hrvaški, srbski ali srbohrvaški (Komac, Medvešek in Roter 2007, 61).

Kržišnik-Bukić pa v raziskavi »ABČHMS v RS« (»Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvatje, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji«) navaja podatke o maternem jeziku prebivalcev današnjega območja Slovenije, ki govorijo o prisotnosti pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije skozi zgodovino. Popis prebivalstva na območju današnje Slovenije leta 1846, ko je bila v okviru Avstrije izvedena »uradna anketa«, beleži prisotnost okrog 20.000 prebivalcev, ki so kot materni jezik navedli srbski, hrvaški ali srbsko-hrvaški jezik, leta 1910 okrog 25.000 prebivalcev, ki so kot materni jezik navedli srbsko-hrvaški jezik, leta 1931 okrog 25.000 prebivalcev, ki jim je materni jezik srbohrvaški ali albanski, leta 1953 okrog 30.000 prebivalcev, ki jim je materni jezik srbsko-hrvaški, makedonski ali »šiptarski«, ter leta 1971 okrog 75.000 prebivalcev, ki jim je materni jezik albanski, hrvaški, hrvaško-srbski, srbsko-hrvaški, srbski ali makedonski jezik (Kržišnik-Bukić 2003, 20–21).

O jezikovnem položaju pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije so v preteklih letih razpravljali različni strokovnjaki in mnenjski voditelji. V razpravi, ki jo bomo povzeli v nadaljevanju, so bila razvidna razhajanja glede vprašanja, ali res sedanja ustavnopravna ureditev onemogoča pripadnikom narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji kot kolektivitetam javno uporabo maternih jezikov.

Po nekaterih pravnih razlagah omogoča 61. člen Ustave Republike Slovenije uporabo jezikov pripadnikov drugih narodov in narodnosti Jugoslavije v Sloveniji na vseh področjih družbenega življenja (razen v postopkih pred državnimi organi). Naj spomnimo, da ta člen določa: »Vsakdo ima pravico, da svobodno izraža pripadnost k svojemu narodu ali narodni skupnosti, da goji in izraža svojo kulturo in uporablja svoj jezik in pisavo«. 62. člen ustave nato določa, da lahko vsakdo v postopkih pred državnimi organi uporablja svoj jezik le na način, ki ga določi zakon. Nekateri pravniki menijo, da to ni le pravica posameznikov, temveč tudi njihovih kolektivitet (tudi ko niso priznani kot pravni subjekti, ker če bi bili, bi bile njihove pravice že nominalno določene v pravnih dokumentih). Krivic, na primer, trdi, da en sam posameznik s težavo lahko uresniči uporabo svojega jezika in negovanje svoje kulture, če pa je takšnih posameznikov v državi več, to neizogibno pomeni, da to pravico v polni meri uresničujejo skupaj, tj. kolektivno (Krivic 2004).

Krivičev članek »Kako smejo v Sloveniji govoriti Bošnjaki?« (Krivic 2004), v katerem je razpravljal o tej temi, je bil odziv na pismo bralca Mihe Jazbinška v *Delu* (14. 2. 2004), ki je pod naslovom »Muftijino voščilo« nasprotoval napisu v prenosu bajramske čestitke muftija Islamske skupnosti v Sloveniji na *TV Slovenija*. Za muftijem je stal napis »Islamska zajednica u Sloveniji«, bralec *Dela* pa je trdil, da za »takšno dvojezičnost v javni uporabi na nacionalni javni televiziji ni podlage« ter da je celo vprašanje, ali za dvojezičnost »obstaja pravna podlaga celo za uporabo znotraj skupnosti«. Krivic je v svoji polemiki spomnil na genezo nastanka tega sklopa ustavnih določil in navedel, da je v pripravi ustave iz končnega besedila »izpadel« člen, ki je določal, da »pripadniki narodnih manjšin imajo v Republiki Sloveniji v skladu z zakonom pravico do vzgoje in izobraževanja v svojem jeziku«. Če bi bilo takšno določilo ohranjeno v besedilu ustave, meni Krivic, bi to zmanjšalo sedaj »skoraj preveliko distanco« med ustavnim položajem »avtohtonih« in vseh drugih etničnih skupnosti v Sloveniji. Krivic navaja Danila Türka, ki trdi, da je treba 61. člen ustave tolmačiti »dobronamerno« v duhu etnične enakopravnosti (Türk 2001). So tudi drugačna pravna mnenja, kot na primer mnenje Toneta Jerovška, ki trdi, da se pravice iz 61. člena ustave o svobodnem izražanju kulture in uporabi jezika nanašajo na uporabo jezika »v vsakodnevem življenju« oziroma »v okviru različnih društev in civilnodružbenih skupin« (Jerovšek 2002). Krivic kritizira takšno restriktivno razlago 61. člena ustave in trdi, da je treba 62. člen razumeti kot nadaljevanje 61. člena. Po njegovem 62. člen določa izjemo od svobodne uporabe svojega jezika (zagotovljene v 61. členu), tako da določa, da se v postopkih pred državnimi organi uporablja slovenski jezik.

Tudi razprava o priznanju manjšinskega statusa in vključevanju skupnosti narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v sistem manjšinskega varstva v Sloveniji se pogosto dotakne jezikovnih pravic. Včasih se prizadevanja za njihovo sistemsko urejanje razume kot grožnjo slovenstvu ali kot nepotrebno vmešavanje v individualne odločitve. Tako na primer Stergar trdi, da se pri razpravah o položaju pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji preveč lahkotno in premalo obravnava vprašanje slovenstva in slovenske narodne samobitnosti. Stergar z referenco na uporabo cirilice ponazorja, zakaj misli, da je predlog o posebni zaščiti pravic pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji neustrezen: »Napisa v cirilici na ljubljanski železniški postaji in na poštnih žigih se nekateri še spomnimo; ali bi se nam lahko zgodilo, da zdaj dočakamo kažipot v ljubljanskih Fužinah v cirilici?« (Stergar 2006, 50–51). Crnković pa v razpravi o raziskavah o položaju pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji in o predlogih za uvedbo ustreznega sistema manjšinskega varstva pove, da za to »ni pametnega razloga in še manj potrebe«, da se mora vsak posameznik iz teh skupnosti »sam s sabo svobodno odločiti, ali se bo getoiziral ali družil s Slovenci, naučil slovenski jezik, prevzel tudi druge navade«, ter da »asimilacija ali getoizacija Neslovencev ni moj problem, še manj je to odgovornost slovenske države. To je stvar izbora vsakega posameznika« (Crnković 2005, 5).

V javni razpravi se jezike pripadnikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, zlasti srbski, hrvaški oziroma bosanski jezik, včasih povezuje s kriminalnimi dejanji. Takšen primer je izjava predsednice Krajevne skupnosti Šoštanj:

Tokrat je nastradal klatež, bo naslednji invalid, starček, otrok? Ljudi v Šoštanju je strah otrok, ki v Kajuhovem parku ne govorijo slovensko.

Mladina je 14. 7. 2003 to izjavo uvrstila med »Izjave tedna«, s pripisom »Predsednica sveta KS Šoštanj Cvetka Tinauer, v Dnevniku, 'o jeziku napadalcev'«. ³¹

Bugarski pravi, da so jezikovni konflikti v osnovi družbeni konflikti in do njih najpogosteje ne pride zaradi tega, kar ti jeziki so, temveč zaradi tega, kar ti jeziki predstavljajo, torej na simbolni ravni. Zato meni, da ne obstaja jezikovni nacionalizem, temveč le nacionalizem, ki se sklicuje na jezik (Bugarski 1997, 81). Lingvisti v tem kontekstu uporabljajo tudi izraz jezikovne človekove pravice (*linguistic human rights*). Ljudje, ki so jim odvzete jezikovne pravice, so lahko prikrašani tudi za druge človekove pravice, kot so pravica do poštenega političnega predstavljanja, poštenega sojenja, dostopa do izobraževanja, dostopa do informacij, svobode izražanja in do ohranjanja njihove kulturne dediščine (Phillipson, Rannut in Skutnabb-Kangas 1995, 2). Mnoge manjšinske etnojezikovne skupnosti so po Fishmanu v tako slabem položaju, da so potrebni veliki napor, da bi se ustavil proces zamenjave maternega jezika, tj. asimilacije (Fishman 1995, 54). Ko etnokulturna skupnost izgubi svoj jezik, nastanejo razpoke v sociokulturni integraciji nekaj generacij, izgineva kohezija in varnost identitete, ta izguba pa vodi do odtujenosti (Fishman 1995, 60; Mikeš 2001, 17).

Odsotnost jezikovnih človekovih pravic naredi jezike manjšin nevidne. Lingvicizem predstavlja ideologije, strukture in prakse, ki se uporabljajo, da bi legitimirale, opravičile ali reproducirale neenako delitev moči in resursov (materialnih in nematerialnih) med skupinami, definiranimi na podlagi jezika. Lingvicizem tako prispeva k nevidnosti manjšinskih skupin in njihovih resursov, zlasti jezika in kulture, tako da ti postanejo neresursi in ne morejo biti konvertirani v pozicije strukturne moči v družbi. V nasprotju s tem imajo resursi dominantne skupine, vključno z jezikom in kulturo, vrednost in jih je mogoče konvertirati v pozicije moči v družbi (Skutnabb-Kangas in Phillipson 1995, 105).

Študije o priseljenjskih skupnostih, ki so nastale s priseljevanjem delavcev iz drugih držav v industrijska mesta v Zahodni Evropi v času sprememb trga dela ter jih zato imenujejo tudi urbane manjšine, govorijo o asimetriji v medsebojnih odnosih med dominantnim prebivalstvom in priseljenci glede na dostop do moči na področju ekonomije, politike in kulture. Pri tem ugotavljajo prisotnost praks diskriminacije in diskvalifikacije manjšin ter navajajo, da »diskvalifikacija pomeni, da znanj in veščin, ki jih ima priseljenec, v državi gostiteljici veliko ne cenijo, saj

³¹ Mladina, 14. 7. 2003, str. 11.

na primer to, da nekdo govori štiri afriške jezike na britanskem tržišču dela, naj-pogostejše ni nikakršna prednost« (Hylland Eriksen 2004, 227).

3.2 Kritike mednarodnih organizacij

Kritike mednarodnih organizacij glede režima manjšinskega varstva v Sloveniji, ki izključuje skupnosti narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, so postale v začetku tega tisočletja vedno bolj ostre. Odbor Sveta Evrope za kulturo je opozorilo o neurejenem položaju teh skupnosti poslal že leta 1994 (Kržišnik-Bukić 2003, 292), v začetku novega tisočletja pa so kritične ocene zapisane v poročilih o uresničevanju Okvirne konvencije za zaščito narodnih manjšin in Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih ter v poročilih Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti. Mnenje svetovalnega odbora Sveta Evrope o uresničevanju Okvirne konvencije za zaščito narodnih manjšin v Sloveniji, sprejeto 12. 9. 2002, vsebuje kritične ocene in priporočila za dograditev sistema manjšinskega varstva z ukrepi in rešitvami za zaščito pravic manjšinskih skupnosti narodov nekdanje Jugoslavije in Nemcev v Sloveniji. Najbolj izrazit poziv v tem smislu pa vsebuje poročilo odbora strokovnjakov Sveta Evrope o uresničevanju Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih v Sloveniji, objavljeno 20. 6. 2007. Odbor je slovenski vladi sporočil, da je sam pregledal položaj nemškega, hrvaškega, srbskega in bosanskega jezika in pridobil dokaze, da bi ti jeziki lahko bili uvrščeni med regionalne in manjšinske jezike v Sloveniji (Poročilo 2007, 6). Odbor je slovensko vlado opomnil, da jo je že v poročilu leta 2004 pozval, naj pojasni to vprašanje, pri tem sodeluje s pripadniki teh skupnosti, vendar do tega ni prišlo. Zato je odbor vlado pozval, naj sprejme ukrepe za priznanje in spodbujanje uporabe hrvaškega jezika kot regionalnega in manjšinskega jezika v Sloveniji, da v sodelovanju z govorniki srbskega in bosanskega jezika v Sloveniji razjasni tradicionalno prisotnost teh jezikov ter glede teh jezikov dosledno uresničuje obveznosti iz evropske listine (Poročilo 2007, 7).

3.3 Parcialni ukrepi

V odsotnosti priznanja manjšinskega statusa in prizadevanj za doseganje celovitega modela manjšinskega varstva za skupnosti narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji izvaja Slovenija parcialne ukrepe na področju kulturne in šolske politike, ki jih lahko štejemo za prispevek k ohranjanju kulture in jezikov teh skupnosti. V nekaj mestih je v osnovnih šolah in zunaj njih na pobudo kulturnih društev organiziran dodatni pouk srbskega, makedonskega in albanškega jezika (izven šolskih programov). Hrvaški jezik se izvaja v nekaterih osnovnih šolah v Sloveniji kot izbirni predmet že nekaj let, enak status sta dobila tudi makedonski in srbski jezik, za katera je bil pozneje kot za hrvaščino potrjen učni program in ju je bilo mogoče uvrstiti med izbirne predmete v osnovnih šolah od

šolskega leta 2008/2009.³² Ta praksa ima podlago v 8. členu Zakona o osnovni šoli, ki določa podpisan mednarodni sporazum kot pogoj za uvedbo pouka drugih jezikov. Zakon določa, da se »za otroke slovenskih državljanov, ki bivajo v Republiki Sloveniji in jim materni jezik ni slovenski jezik, v skladu z mednarodnimi sporazumi organizira pouk njihovega maternega jezika in kulture, lahko pa se organizira tudi dodatni pouk slovenskega jezika«.

Hkrati Ministrstvo za kulturo zagotavlja sredstva za financiranje kulturnih dejavnosti društev, ki združujejo pripadnike narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije. S simboličnimi sredstvi je Oddelek za kulturne dejavnosti italijanske, madžarske in romske skupnosti to prakso začel že leta 1992. Sčasoma se je tudi oddelek preimenoval, tako da vključuje tudi »priseljence«, z leti se spreminja tudi naziv proračunske postavke v letnih poročilih ministrstva za kulturo, iz katere se financirajo kulturne dejavnosti teh društev. Leta 2009 ima ta del ministrstva naziv Sektor za kulturne pravice manjšin in razvoj kulturne raznolikosti. Leta 2006 je financiranje teh dejavnosti sodilo med »kulturne programe posebnih skupnosti« skupaj s financiranjem kulturnih dejavnosti invalidov (kar je sicer skladno s širšo zasnovo in razlagami koncepta raznolikosti (*diversity*), pri imenu strokovne komisije, ki obravnava projekte s tega področja, pa ima področje še vedno naslov »kulturna dejavnost posebnih skupnosti v RS«.³³

Četudi se sredstva za kulturne dejavnosti društev pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji povečujejo, ostaja velika nesorazmernost med proračunskimi sredstvi za kulturne potrebe pripadnikov teh skupnosti in sredstvi, ki jih država namenja za kulturne dejavnosti priznanih manjšinskih skupnosti – italijanske in madžarske, pa tudi romske.

Pregled sredstev, ki jih je za kulturne dejavnosti manjšinskih skupnosti v letu 2008 namenilo Ministrstvo za kulturo, če višino sredstev postavimo proporcionalno glede na število pripadnikov posameznih manjšinskih skupnosti v Sloveniji, pokaže, da je ministrstvo za kulturo v letu 2008 za kulturne dejavnosti italijanske skupnosti namenilo okrog 100 evrov na osebo (tj. na enega pripadnika italijanske skupnosti v Sloveniji), za kulturne dejavnosti madžarske skupnosti okrog 55 evrov na osebo, za kulturne dejavnosti romske skupnosti okrog 8 evrov na osebo in za kulturne dejavnosti pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije ter Nemcev okrog 1 evro na osebo.³⁴ Če tem sredstvom prištejemo sredstva, ki jih za medijske dejavnosti italijanske, madžarske in romske skupnosti namenja vladni urad za narodnosti, se ta razlika in nesorazmerje pri višini sredstev, ki jih Republika Slovenija namenja za kulturne potrebe (z ohranjanjem jezika vred) pripadnikov priznanih in nepriznanih manjšinskih skupnosti, še znatno poveča.

³² Izmed 488 osnovnih šol v Sloveniji se je pouk hrvaškega jezika v šolskem letu 2008/2009 izvajal v petih šolah, vanj je bilo vključeno 70 učencev. Kljub ponujeni možnosti na nobeni od osnovnih šol niso oblikovane učne skupine za pouk izbranih predmetov srbskega in makedonskega jezika (Kržišnik-Bukić 2008, 141).

³³ Glej http://www.mk.gov.si/si/strokovne_komisije_sveti_in_skladi/strokovne_komisije/ (2. 9. 2009).

³⁴ Podatki o višini podpore so dostopni v Poročilu Ministrstva za kulturo o (so)financiranju kulturnih programov in projektov v letu 2008, str. 74–80, podrobneje pa je avtorica tovrstne podatke za leto 2006 analizirala v magistrski nalogi »Javna govorica, družbeno izključevanje in stigmatizacija« (Petković 2009, 87–88).

3.4 Samoorganiziranje in prizadevanja za priznanje manjšinskega statusa

Pripadniki narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji so organizirani v številna društva in zveze društev, skupaj delujejo tudi v Zvezi društev in zvez narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije, ki se je prej imenovala Koordinacija zvez društev in je oktobra 2003 vložila zahtevo za priznanje manjšinskega statusa v državni zbor Republike Slovenije.³⁵ Tudi pozneje je koordinacija oziroma zveza organizacij pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji državnim organom in javnosti pošiljala sorodne pobude in zahteve, vendar so te skoraj vedno ostale brez odziva.³⁶ Pobudo, predstavljeno oktobra 2003, je osrednji dnevni časopis *Delo* celo zamolčal.³⁷

V obdobju od 2003 do 2007 je bilo objavljenih več obsežnejših raziskav (na primer Kržišnik-Bukić, Komac in Klopčič 2003; Komac idr. 2005, Komac idr. 2007) o položaju in pravicah pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, kar je podlaga za morebitne odločitve o sprejemanju ukrepov v okviru slovenske manjšinske in jezikovne politike, hkrati pa je na nek način prekinilo skoraj desetletno obdobje prevladujočega molka raziskovalcev in nezainteresiranosti naročnikov raziskav iz vrst državnih organov glede te teme. Raziskovalci pa niso enotni v predlogih, kakšne ukrepe je treba sprejeti za priznanje in zaščito manjšinskih skupnosti narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji. Na to se sklicujejo tudi predstavniki vlade, ko upravičujejo *status quo* na tem področju.³⁸

Vendar ne glede na premike na področju šolstva, kulturnih subvencij ali izvedbe raziskav še ni prišlo do nominalnega priznanja manjšinskega statusa in postavljanja celovitega modela manjšinskega varstva.³⁹ Izkaže se, da je vprašanje t. i. novih manjšin, nastalih z razpadom skupne države in z ekonomskimi migracijami znotraj nje, velik izziv, s katerim se ni hotela soočiti še nobena vlada od osamosvojitve dalje. Obstoječi obseg in način manjšinskega varstva (italijanske

³⁵ Zahtevo je pod naslovom »Javna pobuda« takratni predsednik koordinacije dr. Ilija Dimitrijevski predstavil na okrogli mizi v Ljubljani, ki jo je 14. 10. 2003 organiziral Svet Evrope, da bi sprožil razpravo o poročilu o Sloveniji Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti.

³⁶ Odnos države se je, ko gre za stike s predstavniki organizacij pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije, v zadnjih letih izboljšal, saj so jih na pogovore v letih 2008 in 2009 sprejeli predsednik republike in nekateri člani vlade, vendar do premikov glede sistemske ureditve še ni prišlo. O prizadevanjih in delovanju zveze je več informacij dostopnih na spletni strani <http://www.exyumak.si/>.

³⁷ Novinar Dela Branko Soban, ki je poročal z okrogle mize, na kateri je bila 14. 10. 2003 predstavljena pobuda koordinacije organizacij pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji za priznanje in ureditev manjšinskega statusa, je avtorici tega besedila posredoval članek o tem delu okrogle mize, ki ga urednik ni hotel objaviti.

³⁸ Direktor vladnega urada za narodnosti Stane Baluh se je v pogovoru za *Mladino* 30. 6. 2007 o kritičnih ocenah Sveta Evrope glede spoštovanja določil Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih, ko gre za jezike pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji, skliceval na to, da »stroka glede tega vprašanja ni enotna«.

³⁹ V letih 2008 in 2009 je narejen premik s strani Zveze zvez kulturnih društev konstitutivnih narodov in narodnosti nekdanje SFRJ v smeri konkretnih predlogov in modelov za začetek urejanja njihovega položaja. Konec 2008 so predsedniku Republike Slovenije predstavili pobudo o ustanovitvi sosveta za ustavno nepriznane etnične manjšine kot posvetovalnega organa, ki bi prispeval k reševanju bistvenih narodnomanjšinskih vprašanj teh skupnosti, s pravno ureditvijo statusa vred. Maja 2009 so pobudo za sprejetje resolucije v državnem zboru o urejanju statusa narodnih skupnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji in za ustanovitev sosveta predstavili tudi predsedniku vlade. Predsednik republike je pobudo za ustanovitev sosveta podprl, predsednik vlade pa se glede pobude ni opredelil. Tako ostajajo nadaljnje poteze vlade neznanka in se še naprej ohranja *status quo*.

in madžarske narodne skupnosti) v Sloveniji se razvija na podlagah, ki so bile vzpostavljene v času nekdanje Jugoslavije in je glede tega očitno dosežen politični in družbeni konsenz. Vsaka sprememba na tem področju pa predstavlja veliko politično tveganje in izziva spore v javnosti. To se je izkazalo v zadnjih letih pri ustvarjanju novega normativnega okvira in modela varstva pravic romske skupnosti, pa tudi pri urejanju položaja izbrisanih prebivalcev Slovenije in doseganju dovoljenj za gradnjo džamije v Sloveniji. O odsotnosti političnega konsenza glede teh tem govori tudi dejstvo, da sta bili glede izbrisanih in džamije sproženi pobudi za izvedbo referendumov, v primeru izbrisanih je bil referendum tudi izveden.

3.5 Ohranjanje statusa quo

Žagar v zborniku dokumentov o Sloveniji in evropskem kontekstu varstva manjšin v analizi najnovejših trendov razvoja manjšinskega varstva omenja tri možne scenarije glede »novih manjšin«: scenarij ohranjanja *statusa quo*, črni scenarij s prevlado ksenofobije in optimistični scenarij uresničevanja multikulturalizma in interkulturalizma (Žagar 2002, 81).

Glede na opisane razmere lahko ugotovimo, da se glede položaja skupnosti narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji ohranja *status quo*. Prevladujejo stališča, ideologije in prakse, ki prispevajo k nevidnosti teh skupnosti in njihovih resursov, posebno jezika in kulture. Ti nevidni resursi po Skutnabb-Kangas in Phillipsonu postajajo za pripadnike narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji neresursi. Čeprav bi znanje teh jezikov za njihove govorce moralo predstavljati kvaliteto in referenco, je v danih družbenih pogojih in jezikovni stvarnosti to skoraj hendikep in stigma.

Glede na to, da manjšinska in jezikovna politika, ki je, kot pravi Bugarski (1997, 20), vedno usklajena s splošno politiko družbe, ne vključuje sistematičnih rešitev in ukrepov za zaščito in razvoj jezikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije, imajo nastale posledice značilnosti jezikovne neenakopravnosti, diskriminacije in jezikovnega nacionalizma.

Takšen razvoj družbene in jezikovne situacije je možno razložiti z dejstvom, da je Slovenija – njene institucije in dominantne družbene skupine – obdobje od osamosvojitve uporabila za tiste politike in instrumente, ki so krepili in afirmirali slovensko nacijo. V tem smislu je bilo vprašanje položaja in statusa pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije in njihovih jezikov marginalno vprašanje, ki je hkrati nosilo simbolično breme povezanosti z nepopularnim zgodovinskim kontekstom. Hkrati se je družbeni status teh jezikov v Sloveniji, zlasti hrvaškega in srbskega oziroma hrvaškosrbskega ali srbohrvaškega, v devetdesetih letih prejšnjega stoletja izrazito poslabšal. Ko so matične države drugih narodov nekdanje Jugoslavije v devetdesetih šle skozi vojno in razne oblike družbene krize, pripadniki teh narodov v Sloveniji niso imeli niti političnega niti simbolnega kapitala za izpostavljanje posebnih zahtev ali upiranje

jezikovni diskriminaciji. Sčasoma so se razvili glasovi in zagovorniki dialoga o vzpostavljanju formalnega statusa in razvijanju sistema ukrepov za zaščito kulturnih in jezikovnih pravic narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji. Tovrstne dejavnosti beležimo od leta 2002 med posamezniki iz znanstvenih in raziskovalnih organizacij, med organizacijami za človekove pravice in tudi v kulturnih društvih in zvezah, v katerih delujejo pripadniki teh skupnosti. Tudi institucije državne in lokalne oblasti so v zadnjih letih naredile korake v smeri omogočanja afirmacije kulture in jezikov pripadnikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije. Vendar imajo ti koraki tele značilnosti: daje se jih v kontekst podpore priseljenskim skupnostim, ki naj se v nobenem smislu ne primerjajo s skupnostmi priznanih manjšin v Sloveniji; finančna in druga sredstva so nizka,⁴⁰ tako da z njimi ni mogoče razviti bolj ambicioznih kulturnih produktov in projektov ali doseči pomenljivejše afirmacije; v osnovne šole se stihjsko in le v nekaterih mestih na podlagi pritiskov kulturnih društev uvaja pouk nekaterih jezikov narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije, vendar se v ta pouk vključuje zelo majhno število otrok glede na družbene razmere in statusni položaj teh jezikov, ki, kot rečeno, predstavljajo neresurse, tudi ko jih obvladaš. Hkrati pa raziskave o teh skupnostih, ki jih financirajo državni organi, ne dosegajo učinkov ali se jih zaradi nesoglasja raziskovalcev jemlje kot opravičilo za nesprejemanje zaščitnih ukrepov, v nekaterih primerih se te raziskave skriva pred javnostjo ali pa se jih javno diskreditira.

Zato neučinkovitost in neuspeh vseh dosedanjih pobud za doseganje sistemskih rešitev za zaščito in afirmacijo jezikov in kulture narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije v Sloveniji lahko razložimo s pomočjo sheme retoričnih strategij, ki jo je predstavil Cummins (1995), ko je opisal sistem onemogočanja sorodnih iniciativ v Združenih državah Amerike, ki bi lahko zamajale vzpostavljena razmerja moči in dominacije ene družbene skupine nad drugimi. Ta shema vključuje:

- Cilj: Zagotoviti, da ekonomskih in političnih odnosov dominantne skupine ne ogrožajo izstopajoče pobude, ki bi lahko okrepile manjšinsko skupino.
- Metoda: Uporabiti ekonomski in politični pritisk, da bi zagotovili, da se destabilizira uresničevanje izstopajočih pobud ter da so njihovi rezultati negativni. Če se ne glede na pritisk pojavijo pozitivni rezultati, jih je v tem primeru potrebno ignorirati, negirati in izkriviti.
- Rezultat: Propad izstopajoče pobude v danih razmerah bo pokazal, da so bili poskusi, da bi se okrepilo skupino, ki je podvržena dominaciji (manjšinsko skupino), napačno zastavljeni in nepremišljeni. Potemtakem se

⁴⁰ Zunaj programov finančne podpore posvetnim kulturnim dejavnostim je bila zares visoke finančne podpore v letu 2008 deležna pravoslavna verska skupnost v Sloveniji. V času predsedovanja Slovenije Evropski uniji in letu, ki ga je Evropska unija razglasila za leto medkulturnega dialoga, je vlada izredno, s sklepom, namenila 500 tisoč evrov za gradnjo parohijskega doma. Takratni predsednik vlade je 22. 6. 2008 položil temeljni kamen za njegovo gradnjo, v letu 2009 pa je ta finančna podpora postala sporna zaradi ocene Računskega sodišča, da je šlo za netransparentno financiranje, neskladno z določili zakona o javnih financah. Na tem mestu bi lahko zastavili retorično vprašanje: Kako je mogoče, da je visoko finančno podporo po izredni poti prejela pravoslavna verska skupnost, ko so hkrati finančne podpore posvetnim kulturnim dejavnostim pripadnikov srbske ali makedonske narodne skupnosti v Sloveniji tudi stokrat manjše in ko so njihove pobude za vključevanje v sistem manjšinskega varstva v Sloveniji že vrsto let neuspešne?

lahko kontrola dominantne skupine ponovno vzpostavi pod krinko enakosti in pravičnosti. (Cummins 1995, 168)

4. Sklep: Jezik kot instrument boja izbrisanih

Položaj izbrisanih glede na njihove jezikovne kompetence in jezikovne pravice smo predstavili v luči jezikovne situacije in jezikovne politike pred osamosvojitvijo Slovenije in po njej. Postavili smo ga v kontekst položaja in statusa jezikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji.

Če smo ugotovili, da predstavlja za izbrisane neznanje ali slabše znanje slovenskega jezika hendikep ter da hkrati v dani družbeni in kulturni delitvi tudi znanje enega od jezikov drugih narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije za pripadnike teh narodov in narodnosti v Sloveniji ravno tako predstavlja hendikep, se bomo v sklepnem delu naše razprave vprašali, ali lahko iz tega položaja izbrisani črpajo navdih za politično emancipacijo in politični boj.

Nekaj iskric tega navdiha smo lahko prepoznali v zgoraj povzetih svojevrstnih »uporniških« odzivih izbrisane s psevdonimom Tomislav in predstavnika Civilne iniciative izbrisanih aktivistov Aleksandra Todoroviča, ko sta se glede svojih jezikovnih kompetenc znašla v položaju zavračanja oziroma nesprejemanja.

Del aktivistov med izbrisanimi in podporniki izbrisanih je junija 2004 po elektronski pošti spremljal polemiko med Dimitrom Anakievom in Blagojem Mikovičem.⁴¹ V tej polemiki o metodah in sredstvih boja za pravice izbrisanih je Anakiev očital voditeljem izbrisanih defenzivnost in omejevanje boja na pravne postopke. V tem kontekstu sta z Mikovičem izmenjala nekaj sporočil o uporabi maternih jezikov izbrisanih v javnem življenju v Sloveniji, ki so relevantna za vprašanje o jeziku kot instrumentu političnega boja izbrisanih.

Tako je Anakiev v elektronskem sporočilu v srbskem jeziku pisal Mikoviču⁴² in v vednost drugim prejemnikom sporočila:

[Z]akaj ljudje, ki jim je materni jezik s/h, med seboj komunicirajo v slovenskem jeziku? To je absurd. Ne gre za to, da imam kaj proti slovenskemu jeziku, temveč za to, da s tem sami ne sprejemate zaščite svojih pravic. Izkazujete 'dobro voljo', da se 'vdete usodi',⁴³ ker je slovenski jezik v tem primeru jezik politične prisile, države, ki vas ne priznava. [...] Komunicirati (uradno in neuradno) v nekem drugem jeziku je ne le vaša pravica (ki vam je tako ali tako nihče ne priznava, ne te pravice ne nekih drugih), temveč pomeni tudi zavest o samem sebi, a pomeni, bogami, tudi zavest o UPORU. Bojim se, da je stanje Izbrisanih tako slabo, da

⁴¹ Med prejemniki elektronske pošte s to polemiko je bila tudi avtorica tega besedila. Korespondenco objavljamo z dovoljenjem avtorjev. Dimitar Anakiev je režiser in producent, Blagoje Miković pa je bil pobudnik postopka pred Ustavnim sodiščem Republike Slovenije za oceno ustavnosti dveh zakonov, ki so imeli za posledico izgubo nekaterih pravic izbrisanih prebivalcev Republike Slovenije.

⁴² Del korespondence, ki ga tukaj objavljamo, je v slovenski jezik prevedla avtorica tega besedila.

⁴³ Izvirno avtor pravi »da legnete na rudo«.

tudi če se spremenijo vsa sredstva boja, rezultat ne bo dober, tj. zadovoljiv. Kako šele v tem kontekstu lahko soglašate s tem, da zavržete eno od najpomembnejših sredstev boja – jezik? [...] Govorim o vašem javno artikuliranem jeziku, o tistem, v katerem govorijo politiki in o politiki, kruh boste seveda kupovali v slovenskem jeziku. (14. 7. 2004, 21:06)

Miković je odgovoril Anakievu:

Jaz se ne bojujem na takšen način. Poskušam dokazati lokalnim oblastem v lokalnem jeziku to, kar oni vedo, a ne želijo priznati [...]. Ne želim dvigovati napelosti in jim dati jezik kot dokaz o mojih okupatorskih ali velikosrbskih namenih (pričakovana reakcija). Prepričan sem, da zaradi neuporabe maternega jezika ne bom ničesar izgubil. Uporaba slovenščine je na območju Slovenije logična, ker smo na zvezi [ljudje, op. avtorice] z različnih govornih območij. Če bi vztrajal vsak po svoje, bi govorili sami za sebe. Slovenski jezik je skupen nam in Slovencem. Iščem elemente, ki nas zbližujejo in ne ločujejo. V tem je bistvo. Protest glede jezika sem izrazil v pobudi za spremembo ZDRS-Č⁴⁴ pred US RS.⁴⁵ (Ne dovolim, da se mi slovensko državljanstvo po MSVN⁴⁶ pogojuje z znanjem slovenskega jezika. Jaz sem srbsko govoreči avtohtoni Slovenec na podlagi enotnega jugoslovanskega državljanstva in slovenske matične številke – EMŠO.⁴⁷) Kruh kupujem, kot mi pride na misel (Slovenija je turistična dežela), govorim, kakor utegnem, in ne pišem nič bolje, katerikoli jezik uporabljam. Pozoren sem, da se nikomur ne zamerim in ne obremenjujem navadnih ljudi z jezikom. (14. 7. 2004 23:16)

Anakiev je nato med drugim odgovoril Mikoviću:

Govoril sem, da se slovenski jezik uporablja politično in da je na to potrebno odgovoriti s politično uporabo jezika, zaradi boja za svoje pravice. (15. 7. 2004, 00:15)

Pozneje pa še dodal:

Spoštujmo sebe in se bojujmo proti fašistom! Imamo vso pravico do tega. Končno, to je v dobrobit tega okolja. Za dobro Slovenije. Potrebno se je bojevati za pravico Albancev, da njihova beseda odmeva po Knez Mihajlovi ulici [v Beogradu, op. a.]. Potrebno se je bojevati, da se srbska, hrvaška, bosanska in katerakoli beseda sliši v Ljubljani. Ne cenzurirajmo sami sebe. Ni dobra pot, če utišamo multikulturalnost. Treba je podirati monokulturne tvorbe, ki so anahrone in antievropske ... Mislim, da imajo izbrisani pomembno in avtohtono mesto, zgodovinsko za to okolje, in moramo vztrajati na njem. Moramo to dokazati, predvsem politično, ker vse drugo je jasno. Ne ukinjajmo samih sebe ... Če že mora do tega priti, naj nas oni ukinejo; tisti, ki so nas brisali. (15. 7. 2004 12:16)

⁴⁴ Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o državljanstvu Republike Slovenije iz leta 2002.

⁴⁵ Ustavno sodišče Republike Slovenije.

⁴⁶ Mednarodni sporazum o vprašanjih nasledstva, podpisan leta 2001, ratificiran v Sloveniji leta 2002.

⁴⁷ Enotna matična številka občana.

Tako smo v razpravi o položaju jezikov izbrisanih in drugih pripadnikov narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji prišli do točke, ko je treba pogledati tudi v zmožnosti in ozaveščenost izbrisanih in drugih govorcev teh jezikov v Sloveniji za boj za jezikovne pravice. Polemika, ki jo navedemo, je stara več kot pet let. Medtem so izbrisani, njihova društva in podporniki uveljavili različne oblike boja za pravice izbrisanih, oblike, ki se niso več omejile le na pravne postopke. Pri tem se je oblikoval širši krog izbrisanih aktivistov, ki opolnomočeni redno vstopajo v javni prostor z zahtevami in zagovorom svojih stališč. Da je do tega prišlo ne glede na ovire, ki jih pri nekaterih izbrisanih aktivistih predstavlja slabše znanje slovenskega jezika, torej ne glede na očitke o govorjenju »brbljavščine«, je znamenje odločenosti in trdnosti, pridobljene v boju za svoj prav. Hkrati s tem bojem in na nek način z njim zaznamovan se nadaljuje boj samoorganiziranih skupnosti narodov in narodnosti drugih republik nekdanje Jugoslavije v Sloveniji za jezikovne pravice in priznanje. Ker potekata že vrsto let ločeno, se zdi, da je nerealno pričakovati, da bi se ta dva boja združila v enega.

Seznam literature in virov:

- Baltić, Admir. 2006. *Diskriminacija na osnovi etnične pripadnosti z vidika Albancev, Bošnjakov, Črnogorcev, Hrvatov, Makedoncev in Srbov*. Poročilo o raziskavi. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Baluh, Stane. 2007. Intervju za *Mladino*, 30. 6. 2007, 7.
- Bourdieu, Pierre. 1992. *Što znači govoriti – Ekonomija jezičnih razmjena*. Zagreb: Naprijed.
- Bugarski, Ranko. 1997. *Jezik u kontekstu*. Beograd: Čigoja štampa in Biblioteka XX vek, 8.
- Crnkovič, Marko. 2005. ABČHMS sem, je mati d'jala. *Dnevnik*, 20. 1. 2005, 5.
- Cummins, Jim. 1995. The discourse of disinformation: the debate on bilingual education and language rights in the United States. V Tove Skutnabb-Kangas in Robert Phillipson (ur.) *Linguistic Human Rights – Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 159–179.
- Fishman, Joshua A. 1995. On the Limits of Ethnolinguistic Democracy. V tove Skutnabb-Kangas in Robert Phillipson (ur.) *Linguistic Human Rights – Overcoming Linguistic Discrimination*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 49–63.
- Gellner, Ernest. 1991. Nacionalizem. V Rudi Rizman (ur.) *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Krt, 221–239.
- Hylland Eriksen, Thomas. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: XX vek, 227.
- Jerovšek, Tone. 2002. Člen 62 (pravica do uporabe svojega jezika in pisave). V Lovro Šturm (ur.) *Komentar Ustave Republike Slovenije*. Ljubljana: Fakulteta za podiplomske državne in evropske študije, 613.
- Klopčič, Vera, Miran Komac in Vera Kržišnik-Bukić. 2003. *Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji – Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji – ABČHMS v RS*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. http://www.uvn.gov.si/fileadmin/uvn.gov.si/pageuploads/pdf_datoteke/Raziskava_Polozaj_in_status_pripadnikov_narodov_nekdanje_Jugoslavije_v_RS.pdf (25. 7. 2009).
- Komac, Miran in Mojca Medvešek (ur.). 2005. *Percepcije slovenske integracijske politike – zaključno poročilo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja. http://www.inv.si/DocDir/Publikacije-PDF/2005/Percepcije_2005_2ponatis.pdf).
- Komac, Miran, Mojca Medvešek in Petra Roter. 2007. *Pa mi vi povejte, kaj sem!!!!? – Študija o etnični raznolikosti v Mestni občini Ljubljana*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Krivic, Matevž. 2004. Kako smejo v Sloveniji govoriti Bošnjaki?. *Dialogi*. =view&id=241&Itemid=28. (25. 7 2007).
- Kržišnik-Bukić, Vera. 2003. Uvod. V Vera Klopčič, Miran Komac in Vera Kržišnik-Bukić *Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Sloveniji – Albanci, Bošnjaki, Črnogorci, Hrvati, Makedonci in Srbi v Republiki Sloveniji – ABČHMS v RS*, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 7–36.
- Kymlicka, Will in François Grin. 2003. Assessing Politics of Diversity in Transition Countries. V Farimah Daftary in François Grin *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Countries*. Budimpešta: Open Society Institute, 1–29.
- Mežnaric, Silva. 1986. *Bosanci. A kuda idu Slovenci nedeljom?*. Ljubljana: Krt.
- Mikeš, Melanija. 2001. *Kad su granice samo tarabe – Istraživanja višejezičnosti u Vojvodini*. Novi sad: Jugoslavensko društvo za primenjenu lingvistiku i Futura publikacija.

- Mnenje svetovalnega odbora Sveta Evrope o uresničevanju Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin, 12. 9. 2002. http://www.coe.si/sl/dokumenti_in_publikacije/dokumenti_v_slovenscini/#1306 (8. 11. 2009).
- Močnik, Rastko. 1998. Alterkacije. *Alternativni govori i ekstravagantni članci*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Phillipson, Robert, Mart Rannut, Tove Skutnabb-Kangad. 1995. Introduction. V Tove Skutnabb-Kangas in Robert Phillipson (ur.) *Linguistic Human Rights – Overcoming Linguistic Discrimination*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1–25.
- Poročilo Odbora strokovnjakov Sveta Evrope o uporabi Evropske listine o regionalnih in manjšinskih jezikih, 20. 6. 2007. http://www.coe.si/sl/dokumenti_in_publikacije/dokumenti_v_slovenscini/#1306 (8. 11. 2009).
- Poročilo o (so)financiranju kulturnih programov in projektov v letu 2008. 2009. Ljubljana: Ministrstvo za kulturo. http://www.mk.gov.si/si/podatki/porocila_in_podatki/ (2. 11. 2009).
- Stergar, Janez. 2006. Neznosna lahkost avtohtonosti?. *Razprave in gradivo* 50–51. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 112–120. <http://www2.arnes.si/~ljinv16/RIG/RIG%2050-51/stergar1.pdf>. (8. 11. 2009).
- Toš, Niko (ur.). 1997. Vrednote v prehodu I. Slovensko javno mnenje 1968–1990. *Dokumenti SJM*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 587–588.
- Toš, Niko (ur.). 1999. Vrednote v prehodu II. Slovensko javno mnenje 1990–1998. *Dokumenti SJM*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 202–203.
- Türk, Danilo. 2001. Razprava. V *Nastajanje slovenske ustave – Izbor gradiv Komisije za ustavna vprašanja 1990–1992*. II. Zvezek. Ljubljana: Državni zbor Republike Slovenije, 676. <http://www.dz-rs.si/index.php?id=105&type=98&o=10> (8. 11. 2009).
- Ustava Republike Slovenije, Uradni list RS št. 33I/1991-I.
- Ustava Socialistične Republike Slovenije. 1974. Uradni list SR Slovenije št. 6/1974.
- Zakon o osnovni šoli (ZOs), Uradni list RS št. 12/1996.
- Zakon o državljanstvu Republike Slovenije (ZDRS), Uradni list RS št. 1/1991-I.
- Žagar, Mitja. 2002. Nekateri novejši trendi razvoja varstva manjšin in (posebnih) pravic narodnih in drugih manjšin: Evropski kontekst. V Polzer, Miroslav, Liana Kalčina in Mitja Žagar (ur.) *Slovenija in evropski standardi varstva narodnih manjšin*. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri NUK v Ljubljani, Inštitut za narodnostna vprašanja in Avstrijski inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, 71–83.

Zgodba izbrisane:

»IZBRISANI SMO BILI BOSANCI, ŠKODO PA SO TRPELI TUDI SLOVENSKI OTROCI«¹

Rojena sem bila v Veliki Kladuši v Bosni in Hercegovini, leta 1958. Tam sem končala osnovno šolo in dve leti daktilografskega tečaja. Leta 1978, ko sem imela 18 let, sem se preselila v Ljubljano. Tukaj nisem imela nikogar, ne strica, ne babice, ne prijateljev ali znancev. Sama sem se morala znajti v novem okolju. Takoj sem šla za tekoči trak in sem delala in me ni zanimalo nič drugega kot delo, delo. Če ne bi delala, se ne bi znašla. Hotela sem biti neodvisna, samostojna, da imam svojo službo, svoj dohodek, da se lahko sama preživljam. Delala sem od šestih do šestih, dobila žulje na rokah, svojo plačo sem pošteno zaslužila. Nihče mi ne more očitati, da sem prišla v Slovenijo na grbo Slovincem. Trdo sem zaslužila vsak grižljaj, ki sem ga zagrizla. Tudi danes ne želim biti nikomur na grbi, niti svojim odraslim otrokom, nikomur. Dokler bom lahko migala, bom tudi zaslužila.

Najprej sem dobila službo v Semenarni, v proizvodnji. Po treh mesecih začasnega dela mi je šefinja rekla, naj se v Ljubljani za stalno prijavim, da me bodo zaposlili za nedoločen čas. V svoj rojstni kraj, Veliko Kladušo, sem se šla odjaviti. Svoje stalno prebivališče sem prijavila v Ljubljani. Kmalu sem spoznala moža, sedanjega bivšega moža, nisva več poročena. Najprej smo živeli v baraki, ki ni imela niti ogrevanja. Mož se je takrat kot civilist zaposlil v JNA. Že po treh mesecih naju je obiskal neki oficir, ki je bil v komisiji za dodelitev stanovanj. Ko je videl, v kakšnih pogojih živiva z dvema majhnima otrokoma, je posredoval in v manj kot mesecu dni nama je bilo dodeljeno stanovanje. V času slovenske osamosvojitve, leta 1990, sem zahtevala razvezo. Z možem sva si bila preveč različna, drugače sva jemala svet. V ločitvenem postopku mi je sodišče dodelilo otroke in stanovanje, tako da se je moral on izseliti.

¹ Z izbrisano se je pogovarjala Jelka Zorn.

Leta 1991, ko so ponujali državljanstva, nisem dala vloge. Rečeno je bilo, kdor želi, kdor hoče, lahko vloži, ni bilo obvezno. Takrat sem takole razmišljala: tu živim že toliko let, stalno sem prijavljena v Ljubljani, otroci so državljani in Slovenci po očetu, jaz pa sem del te družine, sem mati teh otrok in imam tudi stalno zaposlitev. Dejstvo, da so ponujali državljanstva, sem bolj povezovala s tem, da je Slovenija majhna država in da je z vidika mednarodnega priznanja bolje, da ima država večje in ne manjše število prebivalstva. Nisem razmišljala, da bi morala vzeti državljanstvo. Že kot otrok sem videla, kako so naši Bosanci odhajali na delo v Francijo in Nemčijo. Tam so bili tujci, a so imeli zaposlitev ali pa stalno bivanje – živeli so kot polnopravni člani. Moj oče še danes živi v Nemčiji, pa nima nemškega državljanstva. Nisem mogla vedeti, da bom izgubila svoje pravice, če ne vzamem državljanstva. A kaj vse sem izgubila! Izgubila sem vse pravice, razen pravice do dela – službo sem namreč lahko obdržala.

Res mi ni prišlo na misel, da bi mi lahko država moj status legalne prebivalke ukinila brez kakršnekoli razlage, obvestila. Leta 1993 sem šla na Mačkovo po potrdilo o skupnem gospodinjstvu, ki bi ga morala predložiti centru za socialno delo. Uslužbenka je zahtevala osebni dokument. Ko sem ji izročila osebno izkaznico, jo je vzela, prelučnjala, mene pa napotila na urad za tujce. Ko sem hotela dvigniti potrdilo o skupnem gospodinjstvu in ga nisem dobila, sem videla, da je nekaj hudo narobe. Ampak ni mi bilo jasno, kaj je bilo narobe, rekli so mi samo: »Vas ni!« »Kako me ni, če sem pa tu?!« Nisem mogla doumeti, kaj se je zgodilo, da naenkrat nisem imela stalnega bivališča. Do takrat sem vse svoje osebne dokumente dvigovala in podaljševala v Ljubljani, potem ko se je država osamosvojila, pa nič več. Potni list in vozniško dovoljenje, oba izdana v Ljubljani, pa sta mi takrat tudi že potekla. Šele takrat mi je začelo postajati jasno, da nisem imela nobenega statusa v državi.

Zelo pomembno je bilo, da sem si izborila, da po razvezi ostanem z otroki v stanovanju. Vendar pa se je zaradi izbrisa odkup stanovanja hudo zakompliciral. Ker nisem imela državljanstva, tudi nisem imela pravice, da ga odkupim. Lahko bi ga odkupila na otroke, ki so bili vsi državljani in so bili registrirani kot uporabniki stanovanja. No, ko sem videla, da je to problem, sem poleti leta 1992 dala vlogo za državljanstvo. Stanovanja nisem mogla odkupiti, tudi na otroke ne, zaradi dveh razlogov. Ker nisem imela nobenega veljavnega dokumenta, mi v banki niso odobrili kredita, čeprav sem bila takrat še v rednem delovnem razmerju. Drugi razlog pa je bil, da me je ministrstvo za obrambo, novi lastnik stanovanja, tožilo zaradi neplačevanja najemnine. Strošek te najemnine pa ni bil moj, ampak so bili to stroški prejšnjega najemnika, mojega moža. Jaz sem dobila to stanovanje kot najemnica leta 1993 in sem vse obveznosti sproti poravnala. Postopek na sodišču je trajal sedem let, ministrstvo je izgubilo, a v vmesnem času so me hoteli izseliti. Deložacijo so hoteli izvesti leta 1998, ko so mi poslali odločbo, da naj se izselim. Brž sem se pritožila na višje sodišče. Višje sodišče je ugotovilo, da je to dolg iz preteklega obdobja, ki je bremenil mojega bivšega moža. Ko se je to rešilo in ko sem po enajstih letih, torej leta 2003, dobila državljanstvo, sem šele lahko nadaljevala postopek za odkup stanovanja. Ta postopek še vedno ni rešen, še vedno sem najemnica in plačujem najemnino.

Imela sem srečo, da sem kljub izbrisu ostala zaposlena, in to za nedoločen čas. V firmi niso nikoli zahtevali potrdila o državljanstvu. Ilegalno sem živela, delala pa sem vseeno lahko. V službi niso vedeli, da sem brez statusa. Smola v zvezi z mojo zaposlitvijo je bila v tem, da brez osebnega dokumenta nisem mogla dvigovati svoje plače, ki so mi jo nakazovali na tekoči račun. Do leta 1995 nisem imela problemov, ker sem dvigovala na bankomatu. Problem je nastal, ko je bilo treba zamenjati bančno kartico, za kar seveda potrebuješ osebni dokument. V banki sem predložila staro osebno izkaznico, ki pa je niso upoštevali. Kako potem dobiti plačo? V službi sem rekla, da sem se na banki skregala in od takrat dalje so mi dajali plačo kar na roko.

Problem te plače je bil, da je bila zelo nizka, prav spomnim se, 35.000 tolarjev. Doma pa sem imela trisobno stanovanje in tri otroke, kar je nanese stroškov za približno 50.000. Nič čudnega, da sem zbolela, psihični pritisk življenja na robu preživetja in brez veljavnih dokumentov je bil prehud. Niti za hrano ni bilo dovolj, tako skromno smo živeli. Najmlajša vsaj ni vedela, česa vsega nima, a starejša hčerka je močno občutila pomanjkanje. Stalno se je primerjala z drugimi – kaj vse imajo in česa ona nima. Pa fant, recimo, ko je odrasčal in mu je noga tako hitro rasla, da so v treh mescih prsti gledali iz superg. Od kod meni toliko denarja, da bi mu vsakih nekaj mesecev kupila nove superge?! Oba sva jokala, ko sva hodila od trgovine do trgovine, da bi mu našla superge, ki niso drage. Edino na čeke, na obroke sem jih lahko kupila.

Starejša dva otroke sta pomanjkanje občutila tudi v šoli, nista se mogla zbrati in učiti kot drugi otroci. Starejšo hčerko je to pomanjkanje tudi zelo prizadelo, ona se je kregala z vsemi, na učiteljice se je jezila, čisto je zbežljala. Same slabe ocene je imela, komaj je izdelala osnovno šolo, v srednjo se ni mogla nikamor vpisati. Težko ji je bilo; hotela je biti kot njene prijateljice, sošolke, pa ni mogla zaradi mojega pomanjkanja. Že v osmem razredu mi je očitala, da nisem sposobna skrbeti zanj, da me ne potrebuje in da sem jaz kriva, da se ni mogla nikamor vpisati. Na primer, rekla bi mi, da je naša sosedka tudi samohranilka, pa imajo njeni otroci vse za šolo. Ampak ona je lahko dobila poleg otroških dodatkov in svoje plače tudi socialno podporo, jaz pa ne, ker nisem imela potrdila o stalnem prebivališču. Očitke in krivico sem po eni strani trpela od države, po drugi strani od mojih otrok in po tretji strani od sorodnikov in sosedov.

Na srečo so bili otroci slovenski državljani po očetu in so imeli otroške dodatke. Ampak socialne pomoči pa kot enoroditeljska družina nismo mogli dobiti, čeprav bi bili glede na naše skromne dohodeke upravičeni. Moja plača in otroški dodatki niso zadostovali za normalno življenje. Vendar mi na centru za socialno delo tega dodatka oziroma socialne pomoči niso mogli dati, ker nisem imela statusa tujke s stalnim prebivališčem. Ko sem prinesla potrdilo o skupnem gospodinjstvu, je en član manjkal, torej je bilo manj ljudi za preživljanje. Mojo plačo pa so upoštevali, ko so seštevili skupni dohodek gospodinjstva in potem delili s številom oseb. Iz papirjev ni bilo razvidno, da živim s svojimi otroki, čeprav so vsi vedeli, kakšna je dejanska situacija.

Leta 1997 se je k nam preselil moj drugi partner. Tudi on je bil izbrisan. Delal je kot zidar na črno. Imel je majhno hčerko, žena mu je umrla. Eden drugemu sva pomagala. Vsi smo živeli skupaj v našem stanovanju. Nekaj časa je šlo v redu in dobila sva

dojenčka. Ker sva bila oba izbrisana, tudi najmlajša hčerkica ni imela nobenega statusa. Zaradi tega tudi očetovstva dolga leta ni imela vpisanega.

Moja kartoteka je polna opisa zdravstvenih težav. Zdravnik je predlagal po nekaj mesecev bolniške. A komisija me je zavrnila, češ da nič narobe z mojim zdravjem. Potem sem izgubila službo in se prijavila na zavod za zaposlovanje. V resnici so me odpustili zaradi bolezni oziroma pogostih bolnišk, ki sem jih imela predvsem zaradi otroka. V firmi so napisali, da so me odpustili kot višek delovne sile, ker naj bi bilo to bolj ugodno zame, kot pa zaradi pogostih odsotnosti. Na moje delovno mesto so uvedli nekakšnega robota, ki je zlagal magnete, tako da me niso več rabili. Od takrat dalje, ko so me dali na zavod za zaposlovanje, nimam več službe. To je bilo leta 2003. Takrat sem bila v res slabem zdravstvenem stanju: cela moja desna stran telesa je bila zablokirana, noga, roka, pol obraza, vse je bilo že tako trdo, da nisem več nič čutila. Več let sem bila v katastrofalnem fizičnem stanju. Nisem mogla sedeti za tekočim trakom, nisem mogla narediti norme, enostavno nisem imela tiste hitrosti, kakor bi jo morala imeti za tako delo, tudi že pred rojstvom hčere. Zaradi vsega groznega sem zbolela na živcih. Še čudno, da me niso odpeljali v kakšno norišnico, ker sem bila tako depresivna, tako nemogoča. Sreča v vsej tej nesreči pa je bila, da sem plačevala življenjsko zavarovanje in takrat, ko so me odpustili, sem dobila kar nekaj denarja od zavarovalnice. Šla sem se zdraviti h kiropraktiku, da me je odblokiral in to je dosti pomagalo.

Znanci niso vedeli, pa tudi ne verjeli, da imam take težave zaradi izbrisa – ukrepa, ki ga nisem sama povzročila in ki ga sprva niti nisem znala pojasniti. Oče, s katerim sem bila v telefonskem stiku, me je večkrat ozmerjal, da sem neumna, ker nimam slovenskega potnega lista. On namreč živi v Nemčiji in ima tam invalidsko penzijo. Pri očetu nisem imela nobene podpore, niti moralne. Podobno mi je govoril brat: »Pa kako nimaš pasoša? Sama si si kriva, če ga nimaš, pa bi si to že lahko uredila. Saj so ponujali državljanstva, pa ga nisi vzela!« Ljudje ne razumejo, da je državljanstvo nekaj drugega kot stalno bivanje in da bi lahko tudi brez državljanstva normalno živela, če me ne bi izbrisali.

Doma, z otroki, so prevladovali vse slabši odnosi. V takem depresivnem stanju, kot sem bila, sem prijatelj in podporo našla med Jehovimi pričami. Obiskovali so me na domu in veliko smo se pogovarjali o veri, Bogu, Jezusu, ne pa tudi o izbrisu. Preštudirala sem njihovo razlago *Svetega pisma*. Njihova družba me je nekako pomirjala. Vsak teden so prišli k meni in tudi jaz sem hodila z njimi na sestanke. A v treh letih našega druženja naj bi tudi sama postala aktivna v širjenju vere od vrat do vrat. Na tej točki pa se nikakor nismo ujeli. Poleg Jehovih prič sem imela tudi par sosed, prijateljic, ki so mi večkrat pomagale in bile res dobre do mene. Recimo, ko mi je bilo najtežje, me je sosedka večkrat povabila na kosilo. Še danes sva prijateljici. Vedela je, da je moja hčerkica bolna in me je večkrat poklicala: »Juhico sem naredila za dojenčka. Prinesi jo.« In sem jo prinesla in mi je dala juhico za punčko. To je bila res lepa gesta in dobrodošla pomoč. Spet drugi pa so se me izogibali, prav zato, ker so vedeli, da sem v težavah.

Leta 2000 sem vložila prošnjo za stalno bivanje po tistem zakonu, ko so po televiziji opozarjali, da kdor nima dokumentov in stalnega bivanja in živi tukaj najmanj

od plebiscita dalje, naj se javi na Uradu za tujce. Odzvala sem se temu vabilu. Na urad sem šla z otrokom, povedala sem, kdo sem in kje živim. Izpolnila sem, kar so mi dali, oddala in dobila potrdilo, da sem oddala. Čakala sem dobro leto. Ko sem dovoljenje za stalno prebivanje končno dobila, sem lahko na bosanski ambasadi zaprosila za izdajo bosanskega potnega lista. V ta potni list so mi potem nalepili dovoljenje za stalno prebivanje. Osebo izkaznico za tujce sem dobila na uradu za tujce leta 2002. Še vedno jo imam doma. Tako sem bila vesela, kot da bi se ponovno rodila, čisto sem bila prevzeta od veselja in olajšanja.

Ko sem bila brez dokumentov, sem si mislila, da to bo moralo enkrat priti na dan. Prepričana sem bila, da je prišlo do napake. Nisem pa vedela, da je bilo toliko ljudi izbranih, no, nisem vedela niti, da sem jaz izbrisana. Mislila sem, da gre za neke komplikacije, ki jih ima poleg mene še morda kakšnih deset ljudi. Sodelavke so govorile o primerih ljudi, ki prav tako niso imeli državljanstva in zato hude probleme. To so bili v glavnem ljudje iz mešanih zakonov: Bosanec in Slovenka. Vendar pa jaz takrat leta 1991 nisem dala vloge za državljanstvo in zato se mi je zdelo bolje, da o svoji situaciji ne govorim. O tem se nisem hotela pogovarjati, tudi zato, ker še sama nisem vedela, kaj se mi je pravzaprav zgodilo.

Nekega dne sem po televiziji zasledila, da obstaja Društvo izbranih prebivalcev in Aleksandar Todorović. Na televiziji sem ga videla govoriti in pokazali so telefonsko številko. Hitro sem jo zapisala. Tuhtala sem, kaj bi rekla, kako bi se predstavila, prijavila v to društvo. Nisem imela pojma, da je izbranih tako veliko število. Joj, ko sva se začela pogovarjati, Aco pa taka odprta duša. Kot da bi se poznala že dvajset let. Vse mi je povedal in jaz njemu. Počutila sem se, kot da bi imela krila. Kot da se mi je kamen odvalil od srca. Bolečine so dobesedno začele odpadati od mojega telesa, začutila sem življenje, zdravje, prihodnost, zagledala sem luč na koncu tunela. Evo, prišlo je na dan. Zdaj se ve, kaj se je v resnici zgodilo in kdo je kriv za to. In nisem bila samo jaz izbrisana, nisem bila jaz tista, ki bi nekaj zašuštrala. Zahvalila sem se Bogu, ne vem kolikokrat.

Lana Zdravković

BOJ PROTI ODREKANJU DRŽAVLJANSTVA KOT PARADIGMA EMANCIPACIJSKE POLITIKE

Hodila sem v malo šolo. Dokončala sem osnovno šolo. Nisem mogla iti naprej v srednjo šolo. Potem sem šla na občino, da mi dajo kakšen papir ... Tam je bila ena gospa na okencu, in mi je rekla, da mene ni, da sem pač izbrisana. [...] Jaz sem vprašala: 'Kaj to pomeni izbrisana?' Nisem vedela ... Pa so rekli: 'Ja, enostavno vas ni v računalniku.' Pa sem rekla: 'Kako me ni, če sem tukaj rojena?' Pravi: 'Ni vas, nekdo vas je izbrisal.' Pa sem vprašala: 'Kdo me je izbrisal?' Pravi: 'Ne vemo.' (Jana S., 30 let)

Šele 1995. leta sem bila čisto na čistem, da sem izbrisana. Takrat so rekli: 'Ni vas ...' Pa sem večkrat šla na Mačkovo, sem mislila, da se je ona zmotila ... Da se je ona tam, ki sedi zmotila ... Pa grem k drugi, k tretji, k četrti osebi, da vidim, mogoče pa bi bilo ... Pa mi je ena oseba celo rekla, enkrat ko sem prišla: 'Gospa, saj vas gledam, a vas ni v računalniku. Vi ste izbrisani.' 'Od kje sem izbrisana?' sem vprašala. 'Ja, pa iz teh ... iz podatkov. Vi tukaj ne obstajate, da sploh živite.' (Ismeta, 49 let)

Potem so mi osebno uničili. Potem so mi osebno uničili, ko sem mislila zaprositi za otroške dodatke. Ko sem šla na občino in mi je osebna še vedno veljala. Oni pa so mi jo uničili. Preluknjali. Pravi: 'Vi ste izbrisani.' Kako sem jaz izbrisana, če pa sem bila ves čas prijavljena na istem naslovu in nikamor nisem šla? Potem nisem niti otroških dobila, niti socialne, nič. (Emina, 47 let)

Kaj se zgodi z osebo, ko ji predstavniki države, v kateri živi, odvzamejo veljavni osebni identifikacijski dokument in ji ga uničijo? Kaj se zgodi z identiteto posameznika, ko se mu pred očmi uniči dokument, ki njegovo identiteto soustvarja in mu jo zagotavlja v družbenopolitičnih in formalnopravnih okvirih? Kaj v tem primeru oseba, ki je na ta način izgnana tako iz pravnoformalne kot tudi

druženopolitičnega reda določene države in ki nenadoma postane »le človeško bitje«, sploh lahko naredi?

Hannah Arendt je zelo dobro pokazala (cf. 2003), kaj se zgodi, če človek izgubi vse nacionalne oziroma državljanske atribute in postane »le človeško bitje« (agambenovski *homo sacer*)¹ – kot se je v Sloveniji zgodilo ravno v primeru izbrisanih prebivalcev Republike Slovenije. Kot lepo (in srhljivo natančno) pona- zarja izraz »izbrisani« – takšnega človeka enostavno ni, izbrisan je iz realnosti določene skupnosti. Na ta način je prav tako izbrisan iz univerzalnega področja človekovih pravic. Kot je izpostavila Arendt (ibid.) – in to neposredno sledi iz nje- nega širšega razumevanja politike kot javne sfere, ki nastaja in se vedno na novo vzpostavlja v različnih odnosih med ljudmi – razkrijejo tovrstne situacije fasci- nantno dejstvo, da med univerzalnimi človekovimi pravicami za vse, kot jih de- klarativno predpisuje Splošna deklaracija človekovih pravic in katere subjekti *par excellence* naj bi bili ljudje »kot taki«, in nacionalnimi oziroma državljskimi pravicami, kot jih zagotavlja formalna pripadnost določeni nacionalni državi, zija veliko brezno. Človekove pravice se izkažejo kot paradoksalen koncept, saj ne delujejo univerzalno, temveč vedno in predvsem skozi nacionalno državo, ozi- roma »nacionalno substanco«.

V takšni konstelaciji je odvzem nacionalnih oziroma državljskih atributov odvzem človeških atributov, je skrajna mera razčlovečenja. Kakor je pokazala Arendt (ibid.), je v sferi prava vedno veljalo, da suverenost ni nikjer izražena bolj absolutno kot ravno pri vprašanju različnih vrst in načinov razčlovečenj: migracij, azila, naturalizacij, izgonov ... saj v takšnih primerih ljudje ostanejo brez kakrš- nihkoli drugih atributov in postanejo »le človeška bitja«, niso nič drugega kakor ljudje »kot taki«. V tej zvezi je Arendt opozorila na problematičnost in nezmožnost uresničevanja koncepta človekovih pravic prav v primeru oseb, ki niso imele sta- tusa državljanov neke suverene (nacionalne) države oziroma so izgubile podporo in zaščito svojih vlad. Paradoks se kaže ravno v tem, da se izguba vseh človeko- vih pravic ujema natanko s trenutkom, ko oseba (p)ostane »le človeško bitje«: tako izguba državljskih pravic pomeni *de facto* izgubo človekovih pravic. Be- gunec, migrant oziroma oseba brez državljanstva, ki naj bi bila subjekt človekovih pravic *par excellence* in na katere se edino še lahko sklicuje, v resnici razkrije radikalno krizo tega pojma.² Kot je Arendt pokazala drugje (cf. 2007), so Judom v nacistični Nemčiji sistematično odvezemali državljanstva, šele nato so sledili

¹ *Homo sacer* je po rimskem pravem izročilu človek, ki ga lahko vsakdo ubije brez kakršnekoli krivde – takšen človek je izobčenec iz družbe in iz civilnega prava. Giorgio Agamben (cf. 2004) na podlagi tovrstnega razumevanja razvije fi- lozofski koncept, kjer sodobnega človeka v sodobni družbi razume kot *homo sacer*, kot individuuma, ki je izgnanec v zakonu. V tem je po njegovem mnenju paradoks sodobne družbe – ravno zaradi zakona družba lahko prepozna posa- meznika kot *homo sacer*, po drugi strani je zakon, ki določa izključitev, tisto, kar podeli posamezniku identiteto. Za Agambena življenje obstaja v dveh pogledih – eno je naravno življenje (grško: *zōē*), drugo je politično življenje (grško: *bios*). Efekt *homo sacer* je ravno razcep naravnega in političnega življenja človeka. Kot »golo življenje« je *homo sacer* podrejen suverenovi volji »izrednega stanja«, in četudi ima naravno, biološko življenje, nima političnega življenja oz. pomembnosti. To pomeni, da končne odločitve o svojem življenju in smrti nima človek sam, temveč suveren. Za Agam- bena je tako nujni element procesa emancipacije destrukcija suverenosti.

² Za mišljenje izbrisa skozi filozofijo Hannah Arendt kot sindroma »organizirane nedolžnosti« oz. kot simptoma »ple- menske nacionalistične in rasistične dehumanizacije v okviru 'demografskih politik' nacionalne države« cf. Jalušič 2003 in Jalušič 2007.

načrtni izgoni in skrbno organizirani masovni poboji. Da se je lahko zgodil holokavst, so torej Judje morali najprej postati ljudje brez državljanstva. Natanko isti mehanizem je bil na delu tudi v primeru izbrisanih.³

Na tem mestu je treba izpostaviti, da je pri izbrisu pravno-formalno šlo za odvzem statusa stalnega bivanja, in to je tisto, kar so izbrisani in njihovi sodelavci vedno jasno poudarjali. Četudi je oblast dolga leta glede tega zavajala javnost z zgodbami o »kalkuliranju«, »prebrisanosti« in »nelojalnosti«, je jasno, da nepridobitev (iz kateregakoli razloga) državljanstva nove države ne bi smela pomeniti odvzema (že pridobljenega oz. urejenega) statusa stalnega bivanja. Izbris iz statusa prebivalstva določene države, to je popolno politično razčlovečenje, je omogočil na novo vzpostavljajoči se državi, da so ti ljudje postali Drugi, da se je lahko z njimi ravnalo kot s tujci oz. kot s tujkom.⁴ Hkrati pa je izbris sprožil večplasten proces premišljevanja o možnostih reformuliranja načinov pripadnosti, oblikovanj identitet in identifikacij, razumevanja svobode, enakosti in emancipacije. Izbrisani so tako postali paradigma novega političnega subjekta v sodobni družbi, njihov boj za reparacijo krivic pa je postal paradigma boja za ponoven vpis v status obstoja, zastavek boja za dosego resnične enakosti in radikalne demokracije. Boj, ki je potekal in še vedno poteka istočasno na dveh ravneh – pravno-legalistični in politično-aktivistični, ki se skozi leta odvisno od situacije in časa bolj ali manj prepletata – je emancipatorični boj, katerega protagonisti so tako izbrisani sami kot tudi njihovi sodelavci in podporniki. Še več, tovrstni angažma spodbuja večplastni proces emancipacije, ki nujno vključuje sodelovanje, solidarnost in vzajemnost. Glede na temo tega članka se osredotočam na politično-aktivističen boj, ki odpira vprašanja radikalne enakosti, »in to ne kot formalnega načela, povezanega z zakonskimi pravicami in dolžnostmi, ampak kot *recipročnosti* 'oblastnih razmerij'. Temu so Grki rekli menjavanje *ukazovanja in poslušnosti* in prav to je treba ločiti od enostranskih in ireverzibilnih *dominacijskih* položajev, da lahko politična sfera postane realna in dovolj avtonomna« (Balibar 2007, 161).

V tej zvezi, opirajoč se na misel Étienna Balibarja, v tekstu vpeljujem koncept državljanstva, ki ga razumem ne kot pravno-formalni status, temveč kot politično-filozofski koncept, kjer državljanstvo ni enkrat za vselej določen položaj in ne pomeni neizključujoče pripadnosti. Tovrstno državljanstvo je razumljeno kot »aktivno državljanstvo« (ibid., 71), ki ga je treba vedno na novo definirati in določati ter ki omogoča vsem ljudem enakovredno bivanje v katerikoli politični skupnosti. V tej konstelaciji je status državljanstva iztrgan iz ozko pravno-formalne pozicije v določeni državi in je razumljen kot aktivna participacija vsakega posameznika v političnem življenju, ne glede na njegovo nacionalno, narodno, versko, etnično ali ekonomsko pripadnost. Dodeljen mu je torej emancipatorični potencial. Zahteva po statusu državljanstva je tako nekaj, kar pomaga pri osvoboditvi in emancipaciji vsakega posameznika, še posebej nedržavljana. Zahtevati

³ Za povezavo med izbrisom in holokavstom v drugačnem kontekstu cf. Mekina 2007.

⁴ Za več o načinih in metodah izključevanja v kontekstu zgodovinskega formiranja sodobne nacionalne države skupaj z nujnimi elementi nacionalizma, (neo)rasizma in (neo)kolonializma cf. Bajt v tej publikaciji.

status državljanstva oziroma državljana v tem smislu pomeni emancipirati se kot enakopraven in enakovreden član skupnosti. Emancipacijo kot politično subjektivacijo, ki jo tukaj vpeljujem kot ključni konceptualni okvir, razumem opirajoč se na misel Jacquesa Rancièra, ko premišljuje emancipatorični potencial tistih, ki so jim kratene pravice, nedržavljanov torej, oziroma »deleža tistih brez deleža« (cf. Rancière 2005a). Tistih, ki so protagonisti boja za širjenje, osvobajanje in demokratizacijo klasično razumljenega pojma državljanstva. V primeru tega članka so to izbrisani prebivalci Republike Slovenije.

1. Državljanstvo v nastajanju

Koncepcija državljanstva, kot ga tukaj razumem in zastopam, »vselej temelji na vstajah, ki vzpostavljajo 'pravico do pravic' in 'politike civilnosti'« (Balibar 2007, 153). Osnovni problem, ki nastane v enačenju koncepta državljanstva in nacionalnosti oz. nacionalne pripadnosti, ki jih nacionalna država eminentno pomeni kot osnovo svoje suverenosti, se odraža v dejstvu, da se ne le nacionalna pripadnost (kot kulturna kategorija), temveč tudi državljanstvo (kot administrativna kategorija) pojavlja kot esenca posameznika, ki odvisno od tako banalnega dejstva, kot je država rojstva, lahko obogati ali uniči marsikatero življenje le zaradi »prave« ali »napačne« nacionalnosti oz. državljanstva v potnem listu. Takšno pomenjenje je kot posledica procesa »normalizacije in socializacije antropoloških oblik« (ibid., 80) postalo esenca sodobne koncepcije državljanstva in je zato sodobna koncepcija državljanstva, kot ga poznajo sodobne nacije-države, izključevalna, nepopolna in diskriminatorna.⁵ Nova paradigma državljanstva, ki vsekakor presega prazno, abstraktno zahtevo po kozmopolitizmu, nastopa kot konkretna zahteva za pridobitev enakih pravic tako za »domačine« kot tudi za »prišleke« na lokalni, nacionalni in postnacionalni ravni. Kot jasna zahteva, da »tujec« v določeni državi ni *a priori* izključen iz socialnega, ekonomskega in političnega življenja. Zato politični boj izbrisanih za priznanje razumem predvsem kot boj za državljanstvo, a ne seveda za slovensko državljanstvo ali za državljanstvo kate-rekoli konkretne države, temveč za državljanstvo v balibarjevskem smislu. Ta boj izbrisanih kot nedržavljanov, kot »deleža tistih brez deleža«, se je razvijal kot aktivna in aktivistična državljanska praksa in kot akt kolektivne emancipacije.

Balibarjeva zahteva po »redefiniciji in reformulaciji koncepta državljanstva« (ibid., 185) je jasna: državljanstvo oz. državljanske pravice ne morejo ostati zaprte v uradni status (v smislu, da država in njena zakonodaja »podeljujeta« določene pravice in dolžnosti), ampak morajo ta okvir nujno preseči. Državljanstvo je v tem primeru lahko dojeno le kot aktivnost državljana, je bolj praksa in proces kot pa stabilna forma. »Je vselej v nastajanju« (ibid., 159). Torej to ne sme biti

⁵ Za poglobljeno analizo izključujoče koncepcije državljanstva kot osnovnega postulata nacionalne države v povezavi z nemožnostjo koncepta človekovih pravic ter premislek o možnostih transnacionalnega državljanstva, za katerega se borijo nedržavljeni: migranti, begunci, izbrisani, cf. Zorn 2005. Za analizo izbriša v kontekstu procesa nastajanja slovenskega (etno) državljanstva cf. Zorn 2003 in Zorn 2007.

zgolj (pravni, formalni) status, temveč mora postati praksa ali skupek praks, ki povezuje oba pola, odnos do sebe in odnos do drugih (sodelovanje, priznavanje, solidarnost). Tako je dostop do državljanstva povezan z dostopom do pravic in s tem do dostojanstva, odrekanje državljanstva pa je odrekanje dostojanstva, je akt institucionalnega rasizma (cf. *ibid.*, 62, 143, 234). Zato je boj za dostop vseh ljudi do takšnega in tovrstnega državljanstva glavna zahteva Balibarjeve politične filozofije nasploh. Tovrstna zahteva se zmeraj kaže kot boj, ki poteka v imenu koncepta radikalne demokracije, ki daleč presega preprosto tematiko tolerance, to je »sprejemanja Tujega« ali »sprejemanja Drugega«. Tovrstna etika »priznavanja Drugega«, oziroma »etika razlik«, ki je dandanes tako moderna tako v znanosti kot tudi v realpolitiki, je skrajno konflikten koncept. V resnici se ta »Drugi« lahko pojavi, le če je »dobri Drugi«, če se dejansko preveč ne razlikuje od »nas«, pravzaprav če je tak kot mi. Če potemtakem ni Drugi. Ideologija »spoštovanja razlik« in »etike človekovih pravic« dejansko definira neko določeno identiteto, v kateri je Drugi lahko drugi in drugačen le, če je »ustrezno drugačen«, če je »asimiliran«, če torej ravno hoče izbrisati svoje razlike. Tako v tem primeru ne gre za priznanje Drugega, temveč za priznanje Istega (cf. Badiou 1996).⁶

Nasprotno je državljan, dojet v balibarjevski maniri, popolni subjekt, subjekt, ki se dviguje in osvobaja. Ni niti posameznik niti skupina, kot ni niti izključno javna niti zasebna pozicija. Je obenem razumljen kot konstitutivni element države in njen revolucionar. Še več, razumljen je kot permanentni revolucionar v imenu radikalne politike enakosti. To je nekaj, kar Balibar imenuje tudi »konstitucija državljanstva« (2007, 219), kjer sta državljanstvo in družba med sabo povezana v popolnoma novem kontekstu. Konstitucija državljanstva (Balibarjev prevod grškega pojma *politeia*) ali *droit de cité* je eden ključnih pojmov Balibarjeve politične filozofije, ki odpira meje državljanstva, kjer so načini pripadnosti utemeljeni na razvoju državljanstva, in ne obratno. To pomeni, da je državljanstvo proces, ki ga ženejo ravno tisti, ki se sklicujejo na pravico biti državljan (cf. opombo Andreja Kurnika v *ibid.*, 15). Ta proces Balibar poimenuje tudi »demokratizacija meja« (*ibid.*, 132–140), kar pomeni skupek praks, ki demokratizirajo nekatera nedemokratska stanja same demokracije. Utemeljevanje ekskluzivne pravice do življenja na določenem teritoriju s številom generacij, ki so tu živele pred tem, oz. s principom »prvotne naselitve«, se v današnjem času zdi precej primitivna rešitev: »Ker morajo vsi, tudi 'avtohtoni', vsaj simbolično zastaviti svojo pridobljeno, od preteklosti podedovano državljansko identiteto in jo *rekonstruirati* v *sedanjosti* z vsemi drugimi: s tistimi – ne glede na to, od kod so, kako dolgo so kje in ne glede na 'legitimnost' – ki danes z njimi delijo isto 'usodo' na koščku Zemlje. To ne pomeni, da preteklost ne obstaja več ali da ni več uporabna, pač pa pomeni, da preteklost ni dediščina, da ne prinaša pravice prvorojenega. Da ni 'prvih prebivalcev' državljanskega ozemlja« (*ibid.*, 160).

⁶ Za bolj poglobljeno kritiko koncepta »sprejemanja Drugega« v povezavi z izbrisom v kontekstu Badioujeve filozofije cf. Zdravković 2009.

V situaciji, ko je človek narejen po meri državljskih pravic in ne državljske pravice po meri človeka, nastopa zahteva Étienna Balibarja po izenačenju generičnega humanizma in državljanstva kot zahteva po dejanskem izenačenju pravic človeka s pravicami državljana. Resnični koncept človekovih pravic se tako ne more vzpostaviti brez notranjega poenotenja konceptov pravic »človeka in državljana«, kar je »radikalni diskurzivni postopek, ki dekonstruira in rekonstruira politiko« (Balibar 1991, 212). Človekove pravice kot takšne, same na sebi, nimajo realnosti in vrednosti, razen kot politične pravice, to je kot neomejene pravice vseh ljudi do državljanstva. Da je kdo državljan, vztraja Balibar, je dovolj, da je človek (brez lastnosti). Boj zoper odrekanje državljanstva je tako življenje emancipacijske politike. Ta boj nam lahko ponazorijo mnogoštevilne akcije, ki so se zvrstile v imenu izbrisanih prebivalcev Slovenije.

2. Javni boji

Javni, politični boj za pravice izbrisanih se je začel razvijati šele skoraj deset let po izbrisu, kar kaže na večplastnost ter s strani države dobro prikritost problematike in perfidno tajnost celotnega postopka, ki je kljub množičnosti, sistematičnosti in krutosti ostal tako rekoč povsem skrit širši javnosti, pa tudi samim izbrisanim, celih deset let. Kaže tudi na to, da je bilo potrebnega kar nekaj časa, da so se izbrisani prepoznali kot Izbrisani – kot skupina ljudi, ki so jim bile sistematično in namenoma ter nezakonito odvzete pravice, in da niso, kot so jih dostikrat prepričevali na upravnih enotah, kjer so jim uničevali veljavne identifikacijske dokumente, bili v tej situaciji edini ali osamljeni primeri.

Jaz sem šla na občino takrat, ko so mi rekli, da me ni nikjer, da nisem nikjer vpisana. So mi potem vbili v glavo, da sem bila edini takšen primer v [navede ime kraja, kjer živi, op avtorice]. V resnici ni bilo tako. V resnici jih je ne vem koliko. Jih je dosti, saj sem jih potem tudi spoznala. (Monika, 63 let)

Prav tako za to, kar se jim je zgodilo, niso bili prav nič sami krivi, saj so že imeli urejeno bivanje in niso bili dolžni zaprositi še za državljanstvo.

Pa saj meni ni treba vzeti. Če jaz tukaj živim, imam stalno bivanje, imam ženo, imam hišo, imam službo, imam vse ... ne moreš mi ti vzeti vse to čez noč ... To, da se jaz ne strinjam, da se imam za Jugoslovana in če se ne strinjam, zakaj ti mene ... pusti mi tisto, kar imam. Imam stalno bivanje, pusti mi stalno bivanje. Pusti človeku možnost, da malo premisli. Ne me siliti ... (Aleksandar, 47 let)⁷

Izbrisani prav tako od novonastale države Slovenije niso dobili nikakršne odločbe ali obvestila, ki bi jim pojasnilo njihov novi pravno-formalni položaj.

⁷ Iz srbskega jezika prevedla Lana Zdravković.

Jaz sem povedal, jaz uradnega dokumenta od države Slovenije nisem dobil. Oni bi lahko rekli: 'Poslušaj, s tem in tem datumom te bomo izbrisali, izgubiš status bivanja, izgubiš ... Nisi zaprosil za državljanstvo, gordol ...' V takšni situaciji bi jaz verjetno reagiral, ker pa tega nisem uradno dobil. [...] Takrat ni bilo pa nič. Za tako zadevo, kot je bilo državljanstvo, kar je zelo pomembno. (Tomislav, 59 let)

V situaciji, ko se tako rekoč nobena slovenska ali mednarodna institucija ni celostno in javno ukvarjala z opozarjanjem na fenomen izbrisa, je bil eden najtežjih korakov v boju izbrisanih ravno prepoznati njegov obstoj in razsežnosti njegovih učinkov, kot v pogovoru z Aleksandrom Todorovičem ugotavlja Barbara Bezec (cf. 2007). Razen Društva izbrisanih prebivalcev Slovenije (DIPS), ustanovljenega leta 2002, in kasneje Civilne iniciative izbrisanih aktivistov (CIIA), ustanovljene leta 2005, je bila prva nevladna organizacija, ki se je v začetku aktivno ukvarjala s problemom izbrisa, takratni Helsinški monitor Slovenije, ki ga je vodila Neva Miklavčič Predan, ki je leta 2002 zaradi izbrisa podala ovadbo zoper Igorja Bavčarja, ministra za notranje zadeve v času izbrisa, Rada Bohinca, tedanjega ministra za notranje zadeve, in Marka Pogorevca, tedanjega direktorja generalne policijske uprave. Še pred tem je na problem izbrisa opozarjal Svet za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin (predhodnik Urada Varuha človekovih pravic) s predsednikom Ljubom Bavconom, ki je že leta 1994 o problemu izbrisanih obvestil takratnega predsednika vlade Janeza Drnovška.

Vsekakor je na izbris prvi vidneje opozoril posameznik, Aleksandar Todorović, eden od izbrisanih, ustanovitelj in prvi predsednik DIPS ter kasneje ustanovitelj in predsednik CIIA, in sicer novembra 2001, z desetdnevno gladovno stavko na parkirišču živalskega vrta oziroma kasneje na Poljanski cesti v Ljubljani. Kot kasneje sam pojasni, ni imel jasne ideje o tem, kaj je z gladovno stavko točno želel doseči, je pa čutil, da je treba storiti nekaj radikalnega.

Da pokažemo, da se tu nekaj grdega dogaja, razumeš. In takrat napišem, odločil sem se za gladovno stavko, in napišem pismo na vse cerkve, pravoslavno, katoliško, na predsednika države, varuha človekovih pravic, Nevi Miklavčič in tako naprej, napišem, da se bom jaz izstradal do smrti, razumeš? Ob tej in tej uri bom začel in začnem pred živalskim vrtom, ne vem, zakaj pred živalskim vrtom, nimam pojma, nimam pojma, zakaj pred živalskim vrtom, ne da nimam pojma, to je bila neka blesava ideja, da postanem ameba, in tako se je to začelo. [...] Pravzaprav jaz nisem vedel, kaj hočem, jaz sem samo vedel, da nekaj hočem, razumeš? (intervju z Aleksandrom Todorovičem z dne 6. 7. 2008, intervju opravila Sara Pistotnik).

Od takrat naprej je Todorović gonilna sila opozarjanja na izbris, od takrat naprej so se izbrisani začeli prepoznavati v njegovi zgodbi, in kar je najbolj dragoceno, so se zahvaljujoč njegovemu javnemu angažmaju začeli povezovati in organizirati. Prvi prispevek o izbrisu se je tako pojavil na javni (nacionalni) televiziji v oddaji Studio City 14. 1. 2002. Ob ustanovitvi Društva izbrisanih prebival-

cev Slovenije, na ustanovni novinarski konferenci na Ptuj, 26. 2. 2002, točno na deseto obletnico izbrisa, pa je v javnosti končno odjeknilo.

[I]n sem zbral deset ljudi in ustanovil društvo, neverjetno, takrat je bilo za mene teže, nisem imel interneta, nisem imel računalnika, vse sem delal ročno, nisem imel niti pisalnega stroja. Ročno sem pisal vabila novinarjem in, zanimivo, na Ptuj, so se pojavili, neverjetno, vsi možni novinarji iz Slovenije so se zaleteli na Ptuj, so vsi znali. [...] Vsi so znali, ampak niso znali, kaj. In mi smo si izmislili, zares je, nismo si izmislili, to je Debelakov izraz, Šterov pravzaprav, da smo se imenovali izbrisani, mislim, to je dosti pripomoglo. (intervju z Aleksandrom Todorovičem z dne 6. 7. 2008, intervju opravila Sara Pistotnik)⁸

DIPS od takrat naprej vsakega februarja obeležuje obletnico izbrisa in organizira manifestacijo »Teden izbrisanih«. V njihovih raznorodnih akcijah so politični angažma izbrisanih podpirali, spodbujali in pomagali in še podpirajo, spodbujajo in pomagajo raznovrstna združenja, organizacije in gibanja s področja civilne družbe, kot so: Dostje!, Politični laboratorij, Aktivistična asociacija za izbrisane, Agregat, Škuc LL, AKC Metelkova, Klub Monokel, Teater Gromki, Karaula MIR, Forum za levico, Socialni center Rog ... in nekatere nevladne organizacije, kot so: Amnesty International, Slovenska filantropija, Mirovni inštitut, Pravno-informacijski center nevladnih organizacij ... tako v Sloveniji kot v tujini, ter različne posameznice in posamezniki (aktivistke in aktivisti, raziskovalke in raziskovalci, profesorice in profesorji, umetnice in umetniki, publicistke in publicisti, novinarke in novinarji ...).⁹

V imenu opozarjanja na izbris je bila tako v Sloveniji kot tudi v tujini organizirana obilica različnih dogodkov: okroglih miz, debat, predavanj za javnost, študente, tuja veleposlaništva, srečevanj z različnimi tujimi in domačimi politiki, novinarskih konferenc, javnih tribun, napisanih je bilo nešteto javnih pisem, izjav, pozivov, apelov za domačo in tujo javnost in novinarje, ter zastavljenih precej poslanskih vprašanj v prid reševanja tega problema tako v slovenskem kot tudi v evropskem parlamentu, na temo izbrisa so bili posneti filmi in organizirane njihove projekcije, vrstili so se nastopi in predstavitve osebnih zgodb izbrisanih na različnih dogodkih doma in v tujini ... Obenem so se v okviru svojega aktivističnega zavzemanja za enakost in enakopravnost tudi izbrisani sami pogosto solidarnostno odzvali in podprli različne antifašistične, antirasistične mirne demonstracije, ki se zavzemajo za pravice tujih delavcev, t. i. ilegalnih migrantov, prosilcev za azil, istospolno usmerjenih, Romov ter vseh tistih, ki so jim na kakršenkoli način kršene pravice v enakopravnosti. Politični boj je potekal ob boku in istočasno s pravnim, legalističnim

⁸ O poimenovanju v kontekstu politične subjektivacije izbrisanih cf. Zorn 2003. »Novo poimenovanje je izpostavilo dejstvo, da je šlo za sistematično kršenje človekovih pravic in ne za individualne kršitve ali napake« (ibid., 92).

⁹ Ob tem je pomembno izpostaviti tudi dejstvo, da je angažma izbrisanih na eni strani poudaril dinamično in kontradiktorno razmerje tako med civilno družbo in državo kot tudi med nevladnimi organizacijami, ki se pri svojem delovanju sklicujejo na nekonfliktne postulate realpolitike, in sicer na pravno enakost in boj proti diskriminaciji, ter aktivističnim gibanjem, ki se pri svojem delovanju opira na filozofsko-politične postulate, kot sta globalna enakost in odprtje meja emancipacije, na drugi strani. Za analizo boja izbrisanih v tem analitičnem okviru dvojnosti cf. Kurnik 2007.

bojem, ki ga je od samega začetka vodil in ga še vedno vodi pravnik, nekdanji ustavni sodnik Matevž Krivic, v letih 2005 in 2006 tudi italijanska odvetniška pisarna Studio Lana Lagostena Bassi, v zadnjih letih še Mirovni inštitut in Pravo-informacijski center nevladnih organizacij.

Zavedajoč se pomembnosti pravnega, legalističnega boja se v članku osredotočam na politične, javne akcije, ki so za tematiko tega članka bolj relevantne. V članku prav tako ne navajam in ne obravnavam vseh omenjenih akcij, temveč izpostavljam najbolj pomembne in zlasti tiste, ki so jih inicirali, sproducirali in izvajali predvsem izbrisani sami – kot paradigmo lastnega upora in emancipacije.¹⁰ Da je »politična subjektivacija *izbrisanih* (njihova zavest o tem, kaj se je zgodilo, ter prepričanje, da se morajo za pravice boriti kolektivno)« močno olajšala oziroma sploh omogočila raziskavo o izbrisu, ugotavlja tudi Jelka Zorn (cf. 2003, 89).

Tako so februarja 2003 obeležili prvi »Teden izbrisanih«, julija istega leta je sledil protestni pohod članov DIPS »Od Obale do Ljubljane«, s katerim so izbrisani želeli še tretjič opozoriti državo in javnost, da vlada kljub zelo jasni odločbi Ustavnega sodišča iz leta 1999 in potem še 2003, v kateri le-to zatrdi, da je bil izbris nezakonit, še vedno zavlačuje z reševanjem tega vprašanja. Oktobra 2003 je sledila akcija »Združeno listje – Akcija odpiranja prostorov zatohle politike dialogu in mnogoterim možnostim« na sedežu stranke Združena lista socialnih demokratov (ZLSD) (današnji Socialni demokrati (SD)) v Ljubljani, katere namen je bil opozoriti na vlogo te stranke pri izbrisu in zavlačevanju pri reševanju tega problema. Naslednji dan je sledila manifestacija »Izbris pred Parlamentom«, kjer so posamezniki v belih uniformah pred poslopjem Državnega zbora RS s svojimi telesi izpisali okoli 10 metrov dolg napis IZBRIS, transparenta z obeh strani napisa pa sta sporočala: »Vozi naprej, ne obstajamo!«. Konec leta 2003 se je v okviru javne akcije »Tiralica – Odgovorni za izbris« po Ljubljani pojavilo večje število plakatov z obrazi in imeni državnih funkcionarjev, odgovornih za izbris.

V okviru drugega »Tedna izbrisanih« je leta 2004 sledila manifestacija »Dan rušenja zidov izključevanja« pred prostori Slovenske demokratske stranke (SDS) v Ljubljani, ki je opozarjala na hujskaško in izključevalno kampanjo, ki jo proti izbrisanim z zavajanjem javnosti in plasiranjem neresničnih in kvazidomoljubnih informacij od samega začetka vodi slovenska desnica s SDS na čelu. Izbrisani so bili aktivni tudi ob dejstvu, da Slovenija vstopa v EU in da s tem slovenski izbrisani postanejo tudi evropski izbrisani. Tako konec aprila istega leta v Novi Gorici ob slavnostnem državnem dogodku organizirajo in izpeljejo protestno manifestacijo.

Februarja 2005, ob tretjem »Tednu izbrisanih« in ob obeležitvi 13. obletnice izbrisa ter kot ponovno opozorilo na nespoštovanje odločb Ustavnega sodišča, sledi opozorilna gladovna stavka enajstih članov Iniciativnega odbora DIPS v po-

¹⁰ Pregled dogodkov povzemam po Pistotnik 2007. Za natančno razdelano kronologijo vseh dogodkov, povezanih z izbrisom, cf. *ibid.*

slopu poslovne stavbe TR3 v Ljubljani, kjer se je takrat nahajalo predstavništvo Evropske komisije v Sloveniji – ob tem jih obiščejo poslanci nekaterih slovenskih levih parlamentarnih strank in tudi predstavnik Evropske komisije v Sloveniji Erwan Fouere.

Aprila istega leta je bilo v Kopru ustanovljeno društvo Civilna iniciativa izbranih aktivistov, ki nadaljuje politični boj.¹¹ Julija istega leta tako devet predstavnikov CIIA začne gladovno stavkati na mejnem prehodu Šentilj v podporo deportiranemu izbrisanemu Aliju Beriši in njegovi družini. Kasneje se preselijo v Ljubljano, najprej v AKC Metelkova mesto, potem še na sedež UNICEF-a, kjer opozorijo na 3000 izbranih otrok. Nato se preselijo na sedež UNHCR-a, kjer opozorijo na sum o poneverbi podatkov o številu sprejetih beguncev iz nekdanje Jugoslavije in o morebitnih utajah denarja za njihovo namestitvev in preživljanje, saj so bile med izbrisanimi osebe, ki so se bile v devetdesetih letih v Sloveniji prisiljene prijaviti kot begunci z vojnih območij. Za te ljudi je država pridobila sredstva OZN, po drugi strani pa so bili nekateri izbrisani deportirani in so tako dejansko postali begunci proti svoji volji.

Februarja 2006, ob četrti obletnici »Tedna izbranih«, CIIA organizira protestno akcijo »Upor proti političnemu in pravnemu nasilju«, v okviru katere želijo demonstranti v znak protesta in zaradi nespoštovanja odločbe Ustavnega sodišča mirno vstopiti v poslopje Državnega zbora ter v njem ostati, dokler oblasti ne začnejo spoštovati omenjene odločbe. Ob tem izrazijo stališče, da glede na to, da DZ z nespoštovanjem odločbe US že leta izvaja državno nepokorščino, tudi oni izražajo nespoštovanje do DZ. Ker jim policisti preprečijo vstop v DZ, svoj protest izrazijo z mirnim sprehajanjem po prehodu za pešce pred vhodom v DZ in z oviranjem prometa na ulici. Oktobra istega leta predstavniki CIIA pred Okrožnim sodiščem v Ljubljani uprizorijo uničevanje osebnih dokumentov, kakršno so doživljali v času izbrisa, in sicer v podporo Aleksandru Todoroviču, ki ga tožijo nekdanji minister za notranje zadeve Andrej Šter, nekdanji državni sekretar na MNZ Slavko Debelak in nekdanja državna podsekretarka na MNZ Alenka Mesojedec Prvinšek, ker naj bi jim po televizijski oddaji »Trenja« leta 2003 zaradi njihove vloge pri izbrisu rekel, da so fašisti.

Novembra 2006 CIIA ob podpori italijanskih in francoskih nevladnih organizacij, levih političnih strank, sindikalnih združenj ter podpornikov iz Slovenije, Italije in Francije organizira obsežno akcijo »Karavana izbranih: od Ljubljane do Bruslja«, namen katere je podpreti tožbo »Milan Makuc in ostali proti Sloveniji« na Evropskem sodišču za človekove pravice, ki jo je v imenu enajstih izbranih

¹¹ Četudi je bila strategija društva DIPS precej enotna in s stališča izbranih tudi precej preprosta, to je dosledna in takojšnja implementacija odločbe Ustavnega sodišča iz leta 2003, kar bi pomenilo tudi formalno priznavanje krivic in posledično tudi možnost začetka iskanja politične odgovornosti za njo, so se kmalu začele nakazovati različne vizije glede metodologije delovanja in boja v društvu in zunaj njega. Po eni strani se je uveljavila pravna pot, ki se je zavzemala predvsem za ureditev problema izbrisa na pravno-formalni način, na drugi strani pa politična pot, ki je vključevala predvsem ohranjanje vidnosti problema skozi različne manifestacije, akcije, provokacije in soočenja. Tako je po odstopu Aleksandra Todoroviča iz društva DIPS junija 2004 vodenje društva prevzel Marko Perak ob podpori Matevža Krivica ki se zavzema predvsem za legalistični boj, Aleksandar Todorović pa je ustanovil novo društvo CIIA, ki se usmerja predvsem v politični boj.

julija istega leta podala italijanska odvetniška pisarna Studio Lana Lagostena Bassi, ter tudi evropske poslance opozoriti na teptanje človekovih pravic v EU, saj so izbrisani z vstopom Slovenije v EU maja 2004 postali tudi problem EU.

Februarja 2007, na petnajsto obletnico izbrisa in v okviru petega »Tedna izbrisanih«, v Socialnem centru Rog v Ljubljani predstavijo gledališko igro »Izbrisani d.o.o.«, ki jo je režiral Franci Slak, v njej nastopijo predvsem izbrisani sami.

3. Emancipacija kot proces oblikovanja političnega subjekta

Kaj nam izbrisani in njihovi sodelavci sporočajo s svojimi mnogoterimi akcijami? Predvsem to, da so zelo dobro razumeli, da so z brisanjem iz državljan-ske norme bili izbrisani tudi iz človeške norme ter da so na ta način postali »navadna človeška bitja«, ki jim ni ostalo nobeno drugo obeležje razen tega, da so še vedno ljudje. Da so bili z aktom brisanja torej oropani političnega življenja (*bíos*) in je bilo biološko življenje (*zōē*) edino, kar jim je še ostalo. Tudi takrat oziroma ravno takrat, ko niso točno vedeli, kaj se jim dogaja, kot je poudaril Aleksandar Todorović, so dobro vedeli, da morajo ukrepati, da morajo opozoriti nase, da se morajo izpostaviti. Zato so v prvi vrsti opozarjali na svoje biološko življenje, s političnimi, javnimi akcijami so opozarjali, da so, da obstajajo, da če-tudi so jih izbrisali iz domene političnih pravic, obstajajo kot ljudje, kot živa bitja, kot telesa. Kot telesa so se v različnih demonstracijah in javnih akcijah izposta-vljali in prikazovali na različnih javnih prostorih (in predvsem na ulici kot javnem prostoru *par excellence*) ter, kar je zelo pomembno, – z vstopom v prostore slo-venskega Državnega zbora, ljubljanskega sodišča, stranke ZLSD, poslovne stavbe TR3 ali evropskega parlamenta – osvobajali privatiziran in birokratiziran, s strani politične in družbene elite okupiran prostor ter ga s svojimi akcijami od-pirali in vračali javnosti.

Po drugi strani in glede na to, da so lahko operirali le z lastnimi telesi, ni naključje, da se je politični boj izbrisanih začel ravno z gladovno stavko Alek-sandra Todorovića, tega »najbolj prepoznavnega izbrisanega«, in se tudi skozi leta nadaljeval z občasnimi bolj ali manj številnimi gladovnimi opozorilnimi stav-kami, izčrpavajočimi pohodi in »bruseljsko karavano«. Ne nazadnje je telo, fizi-čno telo, v nekem trenutku bilo edino, kar so imeli, in so edino z njim lahko opozorili nase. Z involviranjem lastnega telesa, z izstradanjem in z avtodestruk-tivnostjo so zelo nazorno pokazali, kako se naravno »golo življenje« izkaže kot nekompatibilno s pravno-političnim redom nacionalne države in kako je ljudstvo brez države oz. državljanstva lahko le ljudstvo brez eksistence. Tako so pokazali na radikalno diskrepanco med človekom in državljanom, to je na radikalen raz-kol identitete, ki se jim je zgodil kot posledica vsesplošnega »identitetnega fun-damentalizma« (Rancière 2005a, 142) oziroma vsesplošne »identitetne panike« (Balibar 2007, 182), ki je zajela »večinsko« prebivalstvo in je vodila v »identitetno izključevanje« (ibid.). Izbrisani so se tako v razcepu med označevalcem *izbrisan*

(nedržavljan) in človek (državljan) formirali kot politični subjekt oziroma so se s tem, da so se kot človeška bitja popolnoma, do konca razčlovečili, emancipirali kot politična bitja.

Z naštetimi mnogoterimi in raznovrstnimi kolektivnimi akcijami so izbrisani skupaj s sodelavci prav tako dokazali Balibarjevo trditev, da moramo resnični koncept človekovih pravic spoznati kot konfliktni koncept, ki vedno gre do skrajnih meja demokracije, kar pomeni, da se vedno sklicuje na postulate demokracije, a obenem tudi vedno problematizira njen obstoj. Pokazali so, da koncept človekovih pravic tako nikoli ne more biti enostavno in enosmerno zagotovilo za zagotavljanje pravne enakosti, to je civilnih in državljanskih pravic, kakorkoli je to pomembno, temveč mora nujno razširjati pomen in vrednost človekovih pravic in jih po možnosti vedno na novo izumljati kot pravice državljana, jih konstantno konceptualizirati, razglašati in izpostavljati (cf. Balibar 1991). Ravno ta proces permanentnega razširjanja koncepta človekovih pravic, to »izumljanje pravic« (ibid., 226), je nekaj, brez česar je koncept politike človekovih pravic v veliki meri brez pomena. Ta postopek vedno predpostavlja, če je komu všeč ali ne, akt kritičnega preizpraševanja obstoječega socialnega reda, tudi takrat (oziroma ravno takrat), ko je to demokratični in pravni red, ki bi naj jamčil svobodo in enakost. Ta akt je kakopak vedno uporniški, saj nasprotuje stabilnosti demokratične konstitucije, a jo na ta način obenem tudi ustanavlja.

Koncept emancipacije (kot »pravica do upora« je vpisan v juridična pravila sodobne nacionalne države – in je tako obenem tudi moment njene razveljavitve) je dojet kot uresničitev dejanske demokracije, to je resničnega statusa državljanstva. Emancipacija, ki pa se ne zgodi sama od sebe, temveč jo vedno morajo vselej z bojem doseči različne kategorije ljudi, poraja specifičen univerzalizem, vsebovan v Balibarjevem konceptu »enaka svoboda« (2007, 78). Če so ljudje svobodni (in kot take jih politična institucija mora obravnavati), je tako zato, ker so enaki, in če so enaki (in kot take jih je treba priznati), je tako zato, ker so svobodni. Kadar je taka maksima vpisana v politično in socialno realnost, je njena neposredna posledica ta, da izključevanje iz državljanstva ni več mogoče interpretirati in upravičevati drugače kakor tako, da gre za izključevanje iz človeštva ali iz človeške norme. Tako je emancipacijski boj nujno boj tistih, ki se jim odreka državljanstvo (cf. tudi Balibar 2004 in Rancière 2005a, 97–101).

Jasno je, da cilj »politik obvladovanja priseljevanja« oz. »upravljanja migracij« ni končati tako imenovanega ilegalnega zaposlovanja in priseljevanja, tudi ne trgovine z delovno silo, ki to zaposlovanje oskrbuje, in prav tako ne ilegalnih razmer, ki zaradi tega nastajajo. Prav nasprotno, gre prej za reproduciranje ilegalizma, ki posredno upravičuje nujnost represivnih ukrepov. Gre za to, da se ilegalizem najprej sproducira, da bi potem postal razlog za obstoj in ukrepe varnostnega aparata, ki povzroča »sindrom nevarnosti«, ki prizadene vso državo. To je eno izmed institucionalnih gonil sedanje produkcije neorasizma, apartheida oz. vzdrževanja stanja, v katerem priseljenec za vedno ostane priseljenec. Ostane vedno Drugi. Balibar (cf. 2007, 82–84) izhaja iz dejstva, da nacionalna država s

svojimi zakonskimi pravili in instrumenti in s konceptom državljanstva kot substance suverenosti razkroji človekovo identiteto na pravni in univerzalni vidik, na človeka in državljana. Takšno pojmovanje naredi državljanstvo določene države za privilegij, čast, presežek pravic. Tisti, ki se jim odreka državljanstvo (tuji delavci, prosilci za azil, t. i. »ilegalni migranti«, v našem primeru izbrisani), pokažejo ravno na to prazno mesto, kjer se državljanstvo in nacionalnost razhajata.¹²

To je, kot pokaže Balibar, posledica kolonialne dediščine: kolonialni subjekt je dojet kot »državljan po rojstvu«, tisti, ki se mu odreka državljanstvo, pa ni »državljan po rojstvu« in tudi takrat, ko je bolj ali manj integriran v družbo in je deloma vključen v sistem pravic in dolžnosti, ki jih prinaša državljanstvo, na noben način ne more iz manjšinskega statusa. Lahko je deležen usposabljanja in zaščite, zaradi katerih je podoben državljanu, vendar le, če spoštuje določbe »pogodbe«, ki jih nikoli ne bo mogel določati sam (kar nakazuje prav urejanje vprašanj naturalizacije ali pravice do bivanja). Tako se danes, kot zatrdi Balibar, soočamo s pravim procesom »rekolonizacije družbenih razmer« (ibid., 82), ki se je začel v osemdesetih letih 20. stoletja kot posledica ekonomske globalizacije in nove neenakosti tako na globalni kot lokalni (nacionalni) ravni. Ta pojav Balibar brez sprenevedanja poimenuje evropski apartheid oziroma neorasizem. Gre torej za filozofsko rehabilitacijo določenega zgodovinskega pojava (cf. ibid., 85 in tudi Bajt v tej publikaciji).

Zato so upori in boji ter zahteve po aktivni politični participaciji, ki jih izvajajo ravno nedržavljeni sami, paradigma življenja emancipacijske politike. To zelo nazorno potrjuje gibanje izbranih prebivalcev, ki vključuje tako izbrisane same kot njihove sodelavce, ki so prispevali k razvoju koncepta aktivnega državljanstva, in sicer tako, da so spodbujali – z oblikami in vsebino svojih dejanj – aktivistično solidarnost, ki kljub razumljivim nihanjem od mobilizacije do brezupa, od entuziazma do konfliktnosti, dolgoročno kaže presenetljivo kontinuiteto. Njihovo delovanje je tako dragoceno tudi z vidika spodbujanja državljanske nepokorščine, ki je, z vsemi tveganji vred, ključna sestavina državljanstva in ga v kriznih trenutkih, ali kadar so njegova načela postavljena pod vprašaj, pomaga ponovno utemeljiti.

4. Zahteva po resnični enakosti: emancipacija kot politična subjektivacija

Tovrstna emancipacija ima kakopak za svoj zastavek resnično enakost (cf. Rancière 2005a in 2005b), ki obstaja le med ljudmi, se pravi med individuumi, ki drug na drugega gledajo kot na umna bitja – »po drugi strani pa je državljan, prebivalec politične fikcije, človek, ki je strmoglavil v deželo neenakosti« (2005b, 84). Družbeni red torej, ki zavrača načelo emancipacije in vztraja pri svojih dolo-

¹² O fenomenu »življenja na meji«: o mejah med človekom in državljanom; o mejah, ki se odpirajo za kapital in blago ter ostajajo trdno zaprte za ljudi; o mejah med enakostjo in neenakostjo, na katerih sloni postneoliberalna družba, cf. Ždravković 2006.

čilih in zakonih, ki da jih je treba slepo spoštovati in o njih ne dvomiti, potemtakem ne more zagotoviti dejanske enakosti, saj ne pristane na to, da je vsak prebivalec določene države najprej človek in šele nato državljan. Družbeni red je potemtakem radikalno nasprotje vsakovrstne emancipacije, to je enakosti. Zabloda držav je, da dejansko svobodo in enakopravnost ljudstva lahko zagotovijo le na podlagi zakonov in ustav. Resnične emancipacije se ne da institucionalizirati, poudarja Rancière. Prav tako se resnične emancipacije ne da naučiti s strani kogarkoli, emancipacija se ne zahteva in se je ne daje, temveč se jo vzame, se jo izvršuje in se jo preverja. Je vedno živi proces, odvisen od stopnje emancipiranosti ljudi in ne družbe, saj so ljudje realni, medtem ko je družba fikcija. Le tisti, ki »zapusti kolesje družbenega mehanizma, ima možnost, da sproži kroženje električne energije emancipacije« (ibid., 98). Emancipacija tako pomeni »enake ljudi v neenaki družbi« (ibid., 117) v nasprotju s situacijo ki jo imamo danes, to so »neenaki ljudje v enaki družbi« (ibid.).

Proces emancipacije je torej nujen za nastanek in ohranjanje resnične politike. Politika pa ne obstaja in ne nastaja zgolj zato, ker se revni upirajo bogatim. Pač pa je pravilneje reči, da je politika, se pravi, »prekinitev golih učinkov gospodstva bogatih« (Rancière 2005a, 27), tista, ki naredi, da reveži sploh obstajajo kot entiteta. »Politika obstaja, kadar je naravni red gospodstva pretrgan z vzpostavitevijo deleža tistih brez deleža. Ta vzpostavitev je vsa politika kot specifična oblika vezi. Definira skupno skupnosti kot politično skupnost, se pravi kot razcepljeno skupnost, utemeljeno na krivici, ki uhaja aritmetiki menjav in reparacij. Zunaj te vzpostavitve politike sploh ni. Obstaja zgolj red gospodstva oziroma nered upora« (ibid.). Zato je boj med revnimi in bogatimi boj za priznanje deleža tistih, ki so brez deleža, to je boj politike in antipolitike in tako tudi boj za obstoj politike kot take. Politika torej obstaja tam, »kjer vpis deleža tistih brez deleža povzroči napake pri štetju deležev in delov družbe. Politika se začne, kadar se enakost kogarkoli s komerkoli vpiše v svobodo ljudstva« (ibid., 141).

Politika po Rancièru nastane in se pokaže v rekonfiguraciji delitve čutnega – »delitev čutnega je režim, ki definira, kdo je viden ali neviden v skupnem prostoru, odloča o tem, ali je treba zvok, ki prihaja iz ust sogovornika, dojeti kot smiselni govor ali kot hrup« (ibid., 51). Politika, kot jo tukaj razume Rancière, je »radikalna prekinitev, ki jo povzroči neki, strogo vzeto, nemožni dogodek, ko se besede nelegitimno polastijo tisti, ki naj ne bi govorili« (ibid.). Začetek politike je tako nujno zaznamovan z nekim govornim dejanjem. Rancière je preučeval skupino delavcev v 19. stoletju (cf. 1989), ki so se ponoči, namesto da bi spali in spočili svoje telo ter ga tako pripravili za fizično delo naslednjega dne, dobivali ter debatirali, brali in pisali ter se na splošno intelektualno razvijali. Tako so se emancipirali v času, ki zanje ni bil predviden – noč je, namreč, zanje bila predvidena zgolj za počitek in pripravljanje na novo fizično delo, in ne za razmišljanje. Oziroma, kot Rancière zatrdi drugje: »Politika se začne natanko tedaj, ko si tisti, ki 'nimajo časa', da bi počeli karkoli drugega poleg dela, vzamejo ta čas, ki ga ni

majo, da bi postali vidni kot del skupnega sveta ter dokazali, da njihova usta resnično oddajajo skupni jezik in ne izražajo zgolj ugodja ali bolečine« (2004b, 3).

Na enak način so se besed polastili izbrisani. Nasprotno vsaki državno-institucionalni logiki in nepričakovano, saj naj jih sploh ne bi bilo, naj ne bi obstajali, saj so bili s strani suverena izbrisani, so, namesto da bi izginili, postali vidni, bili so vsepovsod. Šli so na ceste. Opozarjali so na svoja telesa in svoj obstoj. Odpirali so javni diskurz. O njih se je govorilo, pisalo, razpravljalo. Zaradi njih se je sprožala javna debata. Namesto da bi jih bilo nula, nič, namesto da bi postali praznina in negacija, da bi prenehali obstajati, kakor je želela država, jih je postalo 18.305, potem pa več kot 20.000, skupaj s podporniki pa še več – postali so nepreštevna množica. Kot rancièrovski »delež brez deleža« so s svojimi akcijami uzurpirali javni prostor in javni diskurz, ki zanje ni bil predviden. Tako so si najprej priborili nazaj status človeškega subjekta (*zōē*), potem pa so si priborili tudi status političnega subjekta (*bios*). S tem, da so se dezidentificirali kot ljudje, so se utrdili v svoji človeški identiteti. S tem, da so poudarili svoj status izbranih, so prenehali biti izbrisani, nasprotno, postali so vidni.

Na začetku nisem vedel, za kaj gre ... Nisem vedel, potem pa sem bil srečen, ko preberem in ko vidim v časopisih mojo fotografijo in tvojo fotografijo, takoj grem po gostilnah in kažem – poglejte! Ko sem videl tisto knjigo, ki je izšla o izbranih, in sem videl mojo fotografijo, sem takoj nesel v kavarno ... 'Vidite', sem rekel, 'kje je Aktivist'. Jaz se nikogar ne bojim, jaz sem še srečnejši, ko me srečajo na ulici in rečejo 'Izbrisani'. (Aktivist, 45 let)¹³

Kot poudari Andrej Kurnik, je poleg organiziranega protagonizma izbranih za njihov boj pomembno omeniti tudi neorganizirani protagonizem »v obliki individualne in kolektivne drže, ponos izbranih torej« (2007, 125). Pomemben element emancipacije izbranih pa je tudi sodelovanje s podporniki, ki so jim od začetka stali ob strani, kar kaže na zmožnost določene skupine ljudi, da se tudi sama podvrže emancipaciji v rancièrovskem smislu. Emancipacija je po Rancièru proces politične subjektivacije *par excellence*, kot proces formiranja enega, ki ni v relaciji samo do sebstva, temveč je v relaciji sebstva do drugih. Z drugimi besedami, »proces subjektivacije je proces dezidentifikacije ali deklasifikacije« (1995, 67). Ta proces politične subjektivacije kot dezidentifikacije in deklasifikacije je zanikanje vsakršnega konstruiranja identitete ali identifikacije. Nasprotno je to križanje identitet, ki se nanaša na križanje imen: imen, ki povezujejo oznake skupin in razredov, z imeni ne-skupin in ne-razredov, obstoječe z neobstoječim oziroma s še-ne-obstoječim. To je vedno »nemogoča identifikacija, identifikacija, ki ne more biti dejansko utelešena s strani tistih, ki jo izrekajo« (ibid., 68). Obenem ne gre za to, da nehamo biti to, kar smo, gre za to, da imamo določen odmik od označevalcev, ki se na nas prilepijo oziroma ki nam jih prilepijo. Da imamo zavest o tem, da so vse identitete vedno transreferenčne, spremen-

¹³ Iz srbskega jezika prevedla Lana Zdravković.

ljive, dvoumne. Da so le konstrukt določene identifikacije. Šele takrat, ko se osvobodimo vseh identitetnih oziroma identifikacijskih prisil, se lahko zavemo enakosti kogarkoli s komerkoli. Politični subjekt se tako lahko pojavi le v razpoki med dvema identitetama – tisti, ki se ji odrekamo, in tisti, ki si jo simbolično nadenemo, pomembno pa je, da niti ena niti druga ni popolnoma »naša«. Kot politična subjektivacija je emancipacija heterologija – logika drugega (cf. *ibid.*, 65). To pomeni, da nikoli ni enostavne izjave identitete, vsaka identifikacija je obenem tudi zanikanje identitete, dane s strani drugega, s strani vladajočega reda. Logika subjektivacije zato vedno zahteva nemožno identifikacijo, saj je proces enakosti proces razlik in ne poenotenj, kakor zahteva suverenova logika, skupaj s konsenzom in konceptom človekovih pravic. Proces enakosti pomeni biti skupaj, kolikor smo vmes – med imeni, identitetami, identifikacijami ... Vsaka identiteta v prvi vrsti nastaja zaradi strahu, strahu pred drugim, dejansko strahu pred ničemer, ki najde v telesu drugega svoj objekt. In polemična kultura emancipacije, heterologno sprejemanje drugega skozi proces subjektivacije je ravno način civiliziranja tega strahu.

Ugotavljam, da v Sloveniji ni prišlo do množične politične subjektivacije, to je emancipacije »Slovencev« z izbrisanimi. Razen redkih izjem. Sprašujem se, kako je to mogoče.¹⁴ S stališča sociologije se to dejstvo da relativno prepričljivo razložiti (državna propaganda, organizirano zavajanje, institucionalizirane laži, dominantna ideologija ...), toda s filozofskega stališča je to dejstvo težko razumljivo. Pa vendar se je politična subjektivacija kot »iztrganje naravnosti mesta, konstrukcija prostora za subjekta, kjer je lahko všteti kdorkoli, ker je to prostor za štetje nevštetih, za vzpostavitev razmerja med imeti delež in ne imeti deleža« (Rancière 2005a, 51), v Sloveniji zgodila v številnih protestih, akcijah, demonstracijah, ki so jih skupaj z izbrisanimi izvajali njihovi podporniki, sodelavci, aktivisti in aktivistke, posamezniki in posameznice, ki so se dezidentificirali kot »Slovenci« in se identificirali kot Izbrisani, bili so torej nekje vmes med tema dvema označevalcema, da bi pokazali, da se ne strinjajo z dominantno logiko »svoje«, slovenske države. Geslo »Oblast je vaša, izbrisani so naši«, ki že leta spremlja boj izbrisanih, kaže na zmožnost določene skupine ljudi, da se dezidentificirajo kot »Slovenci« in se identificirajo kot Izbrisani. Tako kot so se izbrisani bili prisiljeni dezidentificirati kot človeška bitja, da bi v boju za status »državljanstva v nastajanju« to ponovno postali. Tako so skupaj sprožili proces politične subjektivacije, ki »na novo razdeli izkustveno polje, ki je vsakomur podeljevalo njegovo identiteto in njegov delež« (*ibid.*, 55). Vzpostavili so se kot tisti, ki se jim je godila krivica, in ravno v imenu te krivice.

Politični subjekt se v Rancièreovem pomenu namreč vedno vzpostavi kot subjekt krivice – krivica, ki mu je storjena, je nujni element pri vzpostavitvi političnega subjekta. V primeru izbrisanih so se le-ti vzpostavili s temeljno krivico

¹⁴ »Kako je bilo mogoče?«, »Ali um lahko dojame, česar ni izkusilo telo?« in »Kdo je odgovoren?« se v svojem prispevku sprašuje tudi Jelka Zorn, v kontekstu politik izključevanja v nastajanju slovenske državnosti, cf. Zorn 2003.

brisanja, odvzema temeljnih pravic oziroma pravice do bivanja (ali, balibarjevsko rečeno, državljanstva). A kot vztraja Rancière, takšen politični subjekt, ki se vzpostavi nujno skozi podobo krivice, ni identificiran s svojim trpljenjem, ni žrtev. Žrtev preneha biti ravno v tistem trenutku, ko se prepozna kot žrtev, v trenutku, v katerem dojame, da mu je bila storjena krivica, in je odločen ukrepati glede tega. Tako tudi »pravica«, ki se jo zahteva, ni iluzoren atribut idealnega subjekta, pač pa je argument neke krivice (ibid., 107). V imenu te krivice so se izbrisani vzpostavili kot politični subjekt, kot rancièrovski »delež brez deleža«, so se emancipirali. Emancipirali pa so se skupaj s podporniki, sodelavci, domačimi in mednarodnimi aktivisti in aktivistkami, ki so problem izbriša konceptualno umeštili v širšo družbeno problematiko, in ravno v tem procesu polemičnega, solidarnostnega in vzajemnega delovanja je nastal emancipatorični potencial na obeh straneh, ki se je reflektiral kot skupna zahteva po globalni radikalni enakosti. Na ta način jim je skupaj uspelo izpolniti eno najbolj pomembnih Rancièrovih zahtev, to je kreiranje političnega prostora, kjer so vključeni tudi njihovi nasprotniki, sovražniki, četudi le-ti ne želijo biti vključeni, četudi se proti tem nasprotnikom ravno borijo.

Tovrstno skupno delovanje aktivistov in aktivistk, ki spodbujajo »delež tistih brez deleža« h konkretni akciji (emancipaciji), obenem pa so tudi sami del te akcije (se na ta način tudi sami emancipirajo), predstavlja dragoceno mikrodolovanje, ki v sebi nosi potencial, da preide v globalno delovanje, ter družbo lahko osvobodi strahu pred političnim, javnim delovanjem, ki se ga vsi po definiciji še vedno in še kako upravičeno bojijo: politiki kot politični tehnologji, univerzitetniki kot »objektivni« znanstveniki, impotentno (malo)meščanstvo in seveda verniki ter teologi oziroma Cerkev, da o družbi v celoti, ki temelji prav na antipolitiki, sploh ne govorimo. Tovrstno delovanje, ki predvsem predstavlja radikalno zahtevo po družbenem in intelektualnem nekonformizmu, se ne bori »proti izključevanju« v imenu izključenih, temveč ravno spodbuja emancipacijo tistih, ki so izključeni. Tukaj ne gre za »omogočanje dostopa« tistim, ki nimajo dostopa – v tem primeru smo lahko prepričani, da le-ti do njega ne bodo nikoli prišli. Nasprotno, gre za to, da se zavzemamo za ustvarjanje situacije, kjer je »komur koli omogočeno, da vstopi kjerkoli« (Rancière 2004a, 48). Zato je artikulirano javno-politično delovanje, ki promovira politično subjektivacijo »deleža tistih brez deleža«, tj. »štetje nevštetih« (Rancière 2005a, 132) (javni nastopi, polemike, debate, predavanja, demonstracije, odprta pisma, plakatne akcije, performansi ...), paradigma življenja emancipacijske politike. Zavedajoč se dejstva, da je »politike malo in je redka« (ibid., 31), ohranjam upanje, da bodo ti mikroangažmaji sprožili širše odpiranje nedržavnega-javnega-političnega prostora solidarnosti in pravičnosti ter prostora za »enakost kogarkoli s komerkoli oziroma paradokсне učinkovitosti čiste kontingentnosti vsakega reda« (ibid., 32).

Seznam literature in virov:

- Agamben, Giorgio. 2004. *Homo Sacer. Suverena oblast in golo življenje*. Ljubljana: Koda, Študentska založba.
- Arendt, Hannah. 2003. *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- Arendt, Hannah. 2007. *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana: Študentska založba.
- Badiou, Alain. 1996. *Etika: Razprava o zavesti o Zlu*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, Analekta.
- Balibar, Étienne. 1991. What is a Politics of the Rights of Man? *Masses, Classes and Ideas*. New York: Routledge, 205–226.
- Balibar, Étienne. 2004. Is a Philosophy of Human Civic Rights Possible? New Reflections on Equaliberty. *The South Atlantic Quarterly* 103 (2/3), 311–322.
- Balibar, Étienne. 2007. *Mi, državljani Evrope?: meje, država, ljudstvo*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Bezcec, Barbara. 2007. Nemogoče je mogoče. Intervju z Aleksandrom Todorovičem. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 34–45.
- Jalušič, Vlasta. 2003. Organizirana nedolžnost. V Jasminka Dedič, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 7–22.
- Jalušič, Vlasta. 2007. Organizirana nedolžnost in izključevanje. Nacionalne države in državljanstvo po vojni in kolektivnih zločinih. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 101–121.
- Kurnik, Andrej. 2007. Izbrisani gredo v nebesa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 122–131.
- Mekina, Igor. 2007. Izbris izbrisa. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 157–170.
- Pistotnik, Sara. 2007. Kronologija izbrisa 1990–2007. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 204–240.
- Rancière, Jacques. 1989. *The Nights of Labor: The Workers' Dream in Nineteenth-Century France*. Philadelphia: Temple University Press.
- Rancière, Jacques. 1995. Politics, Identification and Subjectivization. V John Rajchman (ur.) *Identity in Question*. New York, London: Routledge, 63–70.
- Rancière, Jacques. 2004a. Demokracija kot nujen škandal. *Maska* 19 (86–87), 46–48.
- Rancière, Jacques. 2004b. Politika estetike. *Maska* 19 (88–89), 3–9.
- Rancière, Jacques. 2005a. *Nerazumevanje*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Rancière, Jacques. 2005b. *Nevedni učitelji: pet lekcij o intelektualni emancipaciji*. Ljubljana: Zavod En-Knap.
- Zdravković, Lana. 2006. Barbari prihajajo! Evropske migracijske politike danes. V Sabina Autor in Roman Kuhar (ur.) *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti* 05. Ljubljana: Mirovni inštitut, 96–119.
- Zdravković, Lana. 2009. Paradoks koncepta človekovih pravic in boj zoper odrekanja državljanstva kot življenje emancipacijske politike. *Časopis za kritiko znanosti* 37 (235–236), 289–294.
- Zorn, Jelka. 2003. Politike izključevanja v nastajanju slovenske državnosti. V Jasminka Dedič, Vlasta Jalušič in Jelka Zorn *Izbrisani: organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 85–140.

- Zorn, Jelka. 2005. Oris slovenskega državljanstva – od ius sanguinis k evropskemu apartheid. V Sabina Autor in Roman Kuhar (ur.) *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 04*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 146–167.
- Zorn, Jelka. 2007. Mi, etno-državljeni etno-demokracije« – nastajanje slovenskega državljanstva. *Časopis za kritiko znanosti* 35 (228), 17–33.

IMENSKO KAZALO

A

Abrams, Dominic 206
Agamben, Giorgio 252
Agregat 258
AKC Metelkova 258
Aktivistična asociacija za izbrisane 258
Amnesty International Slovenije 11, 12, 16, 21, 258
Anderson, Benedict 200
Arendt, Hannah 21, 252

B

Badiou, Alain 255
Bajt, Veronika 15, 19-20, 24, 27, 64, 134, 203, 205, 208-209, 253, 263
Balibar, Étienne 32, 54, 62, 195-196, 253-256, 261-263, 267
Baltić, Admir 227-228
Baluh, Stane 236
Baskar, Bojan 195
Bauman, Zygmunt 30
Bavcon, Ljubo 21, 257
Bavčar, Igor 9, 50, 126, 127, 257
Beck, Ulrich 42
Becker, Gay 151
Beširević, Irfan 47
Bešter, Romana 26
Bez nec, Barbara 41, 55, 57, 257
Billig, Michael 202, 205
Bohinc, Rado 12, 257
Bourdieu, Pierre 220
Bregar, Ilija 34
Brovč, Majda 168
Brubaker, Rogers 195, 198
Bugarski, Ranko 221, 229, 230, 233, 237

C

Calhoun, Craig 198
Cappello, Pierluigi 153
Capps, Lisa 151
Cassell, Eric 152, 153
Castañeda, Heide 182
Centrih, Lev 29
Cholewinski, Ryszard 95
Civilna iniciativa izbrisanih aktivistov (CIIA) 11, 50, 119, 220, 239, 257, 260
Connor, Walker 200
Crnković, Marko 232
Cummins, Jim 238, 239

Č

Čebren Lipovec, Uršula 9, 12, 14-16, 23, 30, 37, 38, 61, 62, 89, 102, 128, 131, 152, 160, 161, 163-166, 168, 171, 177, 178, 180, 183, 184
Čuček, Tina 195

D

Dadič, Tomo 28
De Marco, Danilo 153
Debelak, Slavko 9, 258, 260
Dedić, Jasminka 9, 68, 87, 90, 109, 166, 195
Dekleva, Bojan 165, 166, 168
Dolenc, Danilo 25-27
Dostje! 258,
Drnovšek, Janez 257
Društvo izbrisanih prebivalcev Slovenije (DIPS) 11, 23, 38, 50, 119, 249, 257, 258, 260
Državni zbor 9, 11, 105, 236, 259, 260, 261

E

Evropa 138, 198
Evropska komisija 72, 119, 234, 260
Evropska komisija za boj proti rasizmu in nestrpnosti 234, 236
Evropska unija 53-55, 57, 59, 67, 72, 194, 238
Evropsko sodišče za človekove pravice 12, 16, 85, 88, 115

F

Fishman, Joshua 233
Flander, Benjamin 16
Foucault, Michel 34, 35
Forenzično združenje za zaščito človekovih pravic 12
Forum za levico 258

G

Gellner, Ernest 198, 224
Garro, Linda C. 151
Grin, François 230
Guibernau, Montserrat 199
Gulič, Andrej 25

H

Halbwachs, Maurice 23
Hearn, Jonathan 198
Helman, Cecil 152, 155, 161-163, 185

Helsinški komite 21
Helsinški monitor 11, 21, 80, 257
Hobsbawm, Eric J. 198, 208
Hogg, Michael A. 206
Hrzenjak, Majda 133
Hylland Eriksen, Thomas 234

J

Jalušič, Vlasta 14, 16, 166, 196, 252
Janko Spreizer, Alenka 196
Jerovšek, Tone 232
Josipovič, Damir 25
Jugoslovanska ljudska armada (JLA ali JNA)
25, 106, 117, 118, 126, 245

K

Karaula Mir 258
Kleinman, Arthur 152, 184
Klemenčič, Goran 10
Klopčič, Vera 236
Klub Monokel 258
Kogovšek, Neža 15, 41, 68, 166, 169, 170,
182, 186
Kohn, Hans 198
Komac, Miran 27, 169, 231, 236
Košir, Tone 37, 171
Kovačič, Gorazd 42, 199
Kramberger, Taja 24
Kreft, Lev 16
Kresal, Katarina 9, 10
Kresal, France 29, 30
Krivic, Matevž 11, 13, 14, 16, 49, 50, 231,
232, 259, 260
Kržišnik-Bukić, Vera 231, 234-236
Kurnik, Andrej 32, 57, 255, 258, 265
Kuzmanic, Tonči A. 195, 196, 203
Kymlicka, Will 230

L

Lamberger Khatib, Maja 169, 186
Lipovec Čebtron, Uršula – glej Čebtron
Lipovec, Uršula
Lock, Margaret 155

M

Makuc, Milan 12, 16, 85, 88, 115, 260
Mandič, Srna 35, 36
Mate, Dragutin 55
Mattingly, Cheryl 151
Medvešek, Mojca 169, 231

Meinecke, Friedrich 200
Mekina, Borut 11, 194, 222
Mekina, Igor 11, 21, 253
Mesojedec Prvinšek, Alenka 260
Mežnarič, Silva 25, 222, 223, 225
Mihelj, Sabina 205
Mikeš, Melanija 233
Miklavčič Predan, Neva 21, 257
Ministrstvo za notranje zadeve 9-12, 20, 21,
35, 38, 84, 90, 93, 96, 101, 102, 104, 105,
113, 115, 127, 131, 171, 225, 229
Mirovni inštitut 10-14, 85, 108, 149-152,
170, 173, 186, 220, 225, 227, 259
Mlekuž, Jernej 63
Močnik, Rastko 31, 32, 34, 39, 230
Mosse, George L. 196
Musek, Janek 206

N

Nagel, Joane 197
Ninamedia 10

O

Ochs, Elinor 151
Odbor Sveta Evrope za kulturo 234
Odbor Združenih narodov za ekonomske, so-
cialne in kulturne pravice 121
Open Society Institute 12, 13
Organizacija Združenih narodov (OZN) 84,
194
Özkirimli, Umut 198

P

Pahor, Borut 10, 220
Pankov, Miloš 205
Petković, Brankica 15, 120, 197, 208, 235
Pezdir, Tatjana 169, 186
Phillipson, Robert 233, 237
Pignoni, Roberto 16, 153
Pistotnik, Sara 12, 15, 16, 20, 119, 170,
182, 207, 257-259
Pogorevc, Marko 257
Politični laboratorij 258
Popit, Ilja 34
Pravno-informacijski center nevladnih orga-
nizacij – PIC 11, 12, 258, 259
Predstavništvo Evropske komisije v Sloveniji
119, 260
Pro Bono Ambulanta za osebe brez
zdravstvenega zavarovanja 48, 116, 129,
160, 165, 168, 176, 177

R

Rae, Heather 208
 Rancière, Jacques 254, 261-264, 266, 267
 Ranger, Terence 208
 Rannut, Mart 233
 Razpotnik, Špela 165, 166, 168
 Renan, Ernest 203
 Rizman, Rudi 199
 Roter, Petra 229, 231
 Rotar-Pavlič, Danica 168

S

Saccucci, Andrea 16
 Sbuelz, Antonella 153
 Skutnabb-Kangad, Tove 233, 237
 Smith, Anthony 200
 Sobočan, Ana Marija 139
 Socialni center Rog 258, 261
 Sovdat, Miša 34
 Stanič, Stane 21
 Stanojević, Miroslav 30, 31
 Stergar, Janez 232
 Studio Poper 13
 Svet Evrope 84, 86, 122, 194, 234, 236
 Svet za varstvo človekovih pravic 21, 257

Š

Šimenc, Jana 155
 Škuc LL 258
 Šlajpah, Marinka 187
 Šter, Andrej 258, 260

T

Tajfel, Henri 206
 Taylor, Charles 23
 Teater Gromki 258
 Teritorialna obramba 117, 118
 Teršek, Andraž 16
 Ticktin, Miriam 178, 179
 Todorović, Aleksandar 7, 11, 12, 16, 23, 41, 50, 189, 220, 226, 239, 249, 257, 258, 260, 261
 Toš, Niko 219, 227
 Triandafyllidou, Anna 196, 203
 Tuccillo Castaldo, Imma 16, 197
 Turner, John C. 206
 Tušek, Janez 34
 Türk, Danilo 232

U

UNICEF 260
 Urek, Mojca 22, 23
 Urh, Špela 139
 Ustavno sodišče 9-13, 21, 72, 73, 94, 98, 104, 105, 109, 115, 117, 122, 134, 135, 137, 139, 194, 240, 259, 260

V

van den Berghe, Pierre L. 200, 208
 Vasak, Karel 85
 Vasović, Svetlana 170
 Vec, Tomaž 30
 Videmšek, Petra 139
 Volfand, Jože 34
 Vovk, Marija 26
 Varuh človekovih pravic 12, 21, 42, 90, 257
 Vlada Republike Slovenije 10, 11, 236, 238, 259, 118, 236, 238

W

Weber, Eugen 198, 209
 Wieviorka, Michel 32, 33
 Wynn, Charters 32

Z

Zaviršek, Darja 23, 24
 Zadnikar, Darij 32, 42
 Zdravković, Lana 15, 21, 63, 255, 263
 Zorn, Jelka 9, 12, 14, 16, 33, 59, 60, 134, 151, 166, 172, 175, 180, 184, 186, 195, 202, 205, 222, 245, 254, 258, 259, 266
 Zveza društev in zvez narodov in narodnosti nekdanje Jugoslavije 236

Ž

Žagar, Mitja 237

Y

Yuval-Davis, Nira 197, 200

STVARNO KAZALO

A

agresija 14
agresor 180, 194
antisemitizem 32
apartheid 262
 evropski apartheid 62, 263
apatridnost 68, 69, 108, 109
arbitrnost 9, 60, 69, 94, 95, 98, 177, 178, 180, 204, 207
asimilacija 196, 230, 232, 233, 255,
azil 51, 55, 57, 67, 108, 164, 184, 252, 258, 263

B

begunec 38, 42, 49, 56, 57, 67-69, 74, 75, 97, 107, 108, 122, 138, 164, 170, 176, 183, 252, 254, 260 – glej tudi azil
 begunski center 108, 122, 206
 begunski status 67, 69, 74, 107
biooblast 34, 35
bivanje – glej prebivanje
boj, razredni – glej razredni boj
brezposelnost 25, 29, 31, 34, 36, 123, 125, 127, 144, 167, 205, 206

C

certifikat 26
center za tujce 49, 51, 60, 71, 74, 92-95, 136, 176, 177
 center za odstranjevanje tujcev 92
 deportacijski dom za tujce 24
 prehodni dom za tujce 56, 92, 93

Č

človekove pravice 9-15, 21, 83-86, 90, 91, 93-95, 103, 118, 120, 122, 127, 133, 136, 138, 194, 230, 233, 252, 254, 256, 257, 261, 262, 263, 266
 državlanske in politične pravice 83-86, 136
 ekonomske in socialne pravice 9, 95, 120, 121, 126, 127, 137
 etika človekovih pravic 255
 generacije človekovih pravic 84, 85, 120
 jezikovne pravice 15, 220-222, 232, 233, 238, 239, 241
 kulturne pravice 84, 85, 120, 121, 125
 lastninska pravica 113-115, 130, 137
 manjšinske pravice 119-120, 137
 množična kršitev 15, 84
 otroke pravice 110, 122, 133

pravica do dela 121, 123-125, 128, 246
pravica do državljanstva 67, 108, 110, 137, 197, 256
pravica do izobraževanja 121, 122, 123, 137, 233
pravica do nastanitve 129
pravica do osnovne oskrbe 127, 137
pravica do poroke 71, 111, 112, 137, 191
pravica do poštenega sojenja 100, 103, 137
pravica do premoženja 113, 114, 126
pravica do socialne varnosti 125, 126, 137
pravica do sodelovanja pri javnih zadevah 110
pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja 98
pravica do svobode gibanja 60, 91-93, 136
pravica do svobode in varnosti 91
pravica do učinkovitega pravnega sredstva 103-105, 136
pravica do varstva pred revščino 127, 128, 137
pravica do zdravstvenega varstva 121, 128, 129, 149
pravica do življenja 86, 87, 137, 255
pravica iskati pribežališče pred preganjanjem 106, 107; glej tudi begunec
pravica ustanoviti družino 111
pravica zapustiti državo 90-92, 136
prepoved diskriminacije 133, 134
prepoved izгона 95
prepoved mučenja, nečloveškega in ponižujočega ravnanja 88, 89, 92, 120, 136
prepoved sovražnega govora 105-107, 136
prepoved suženjstva 87, 88, 137
svoboda izražanja 116-118, 137
svoboda mišljenja 116-118, 137
svoboda prepričanja 116-118, 137
svoboda združevanja 118, 119, 138

D

Daytonski sporazum 67
dejstvo, totalno družbeno – glej totalno družbeno dejstvo
delavstvo 14, 15, 31, 32, 33
delo 25, 27-32, 87, 88, 124

delo na črno 30, 31, 74, 80, 123, 124, 168, 218

delovanje (javno, politično) 21, 42, 59, 66, 194, 195, 205, 260, 263, 267

delovno dovoljenje 29, 31, 70, 215-217

demokracija 54, 196, 218, 255, 262

radikalna demokracija 253, 255

deportacija – glej izgon

deprivilegirano 164, 197

diagnoza, medicinska 152, 153, 156, 160

disease 153, 156, 160-163, 181

diskriminacija 21, 28, 38, 85, 106, 110, 123, 133-135, 137, 143, 180, 197, 233, 237, 238, 254, 258

diskurz 9, 173

javni 194, 196, 198, 203, 205, 208, 265

nacionalistični 66, 180, 193

politični 210

rasistični 196

dokumenti 22, 26, 38-41, 47-50, 58, 60, 64-67, 69, 71-73, 75, 79, 87, 89-93, 99, 103, 111-115, 123, 133, 136, 145, 156, 207, 209, 251, 256, 260

osebna izkaznica 58, 64, 90

osebna izkaznica za tujce 73, 81

potni list 58, 64, 90

rojstni list 71, 101, 111-113, 137, 144, 209

uničenje, luknjanje 39, 47, 64, 79, 86, 90, 112, 144, 216, 264, 251, 256, 260

začasni potni list 65

zdravstvena izkaznica 167, 172

dom, samski – glej samski dom

domopolitika 55

dostojanstvo 23, 43, 99, 125, 147, 255

dovoljenje za stalno prebivanje 11, 38, 39, 57, 59, 73, 74, 88, 94, 104, 109, 114, 121, 136, 164

dovoljenje za začasno prebivanje 38, 57, 70, 95, 121, 129

Drugi 15, 33, 197, 199, 201, 203, 204, 206, 208, 2010, 211, 253, 255, 262

družba 10, 26, 33, 204, 255, 264

industrijska 30, 33

postmoderna 210

razredna 33

država 29, 35, 54, 59, 86, 98, 111, 197

blaginje 19, 20, 34, 35, 37-40, 55

enonacionalna 19

nacionalna 199, 209, 262

socialna 39

večnacionalna 19, 41, 42

vzpostavitev 194, 198, 208, 254

državljanstvo

kot politični koncept 253-255

kot pravni status 58, 108

naturalizacija 38, 40, 59, 109, 114, 222

pridobitev 68, 132, 222

državna meja 68, 96, 132

E

ekonomija – glej gospodarstvo

ekskomunikacija 197

emancipacija 32, 39, 62, 239, 253, 254, 259, 261-267

emancipatorični boj 253

emancipatorični potencial 254, 267

enaka svoboda 262

enakost 20, 34, 38, 39, 84, 85, 110, 120, 133, 179, 195, 253, 255, 258, 262-267

– glej tudi diskriminacija

etnična homogenizacija 24, 196, 208, 209

etnija 199, 200

etnonacionalizem 19, 24, 41, 199

Evropska konvencija o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin (EKČP) 84-122, 134, 137

Evropska listina o regionalnih in manjšinskih jezikih 234, 236

Evropska socialna listina 120

evropske integracije 54, 67

F

fašizem 258, 260

fordizem 30

G

garantno pismo 65, 75, 191

gibanje

delavsko/sindikarno 20, 31-33

domoljubna 200

družbeno 22, 33, 195, 258

izbranih 12, 21, 263

nacionalistična 199

narodna 198, 202, 208, 211

novodobna 185

za globalno pravičnost 32, 42

globalizacija 34, 54, 210, 263

gospodarstvo 30, 53, 55, 120

kapitalistično/neoliberalno/tržno 29, 54

socialistično/dogovorno 14, 29

H

harmonizacija 57

hierarhizacija 55, 57

holokavst 195, 253

homogenizacija, etnična – glej etnična homogenizacija

I

identifikacija, nadnacionalna – glej nadnacionalna identifikacija

identiteta 15, 24, 35, 56, 61, 132, 151, 183, 193, 194-198, 230, 233, 253, 255

nacionalna 199, 202, 203, 205, 208-210

konstrukcija identitet 15, 194, 202, 208

ilegalnost 58-60, 66, 67, 73, 75, 76, 116, 181, 182, 258, 262, 263

illness 152, 153, 156, 160-162, 181, 184, 187

integracija 26, 42, 225, 233

integracija, evropska – glej evropska integracija

interes, nacionalni – glej nacionalni interes

intervju 12-16, 19, 63, 149, 150, 151, 152; glej tudi zgodba

invalidnost 105, 165

ius sanguinis, načelo 68, 132, 208, 211

izbris iz registra stalnega prebivalstva 9
izbris kot biografska prekinitev 150, 151

izbris kot homogenizacija nacionalne države 208

izbris kot kršitev človekovih pravic 83, 84, 136

izgon 86, 87, 92-100, 108, 130, 132, 170, 253

izključevanje 9, 20, 24, 28, 32, 33, 35, 39, 41, 54, 57, 95, 136, 180, 193, 195, 197, 211, 259, 261, 262, 267

izolacija 21, 23, 167

J

Jazbinškov zakon 26, 114, 130, 166

jezik 15, 119, 134, 200, 203, 208, 221, 229, 230, 234, 239

izpit iz slovenščine 40, 74, 225

jezikovne kompetence 220, 224, 230,

jezikovne pravice – glej človekove pravice

materni 225, 226, 228

slovenski 74, 197, 219, 222, 224, 227

K

Karavana izbranih 260, 261

kategorizacija 56, 57, 60, 61

kolektivni spomin 21, 23, 24, 203, 205, 208

komisija, nepristranska preiskovalna 10

konflikt 33, 67, 69, 198, 225, 227, 233, 255, 262

Konvencija o otrokovih pravicah 131, 132

Konvencija o priznanju statusa begunca 107
krivica 43

poprava 10, 11, 16, 50, 73, 119, 121, 125, 135, 136, 138, 193

zagrešitev 266, 267

krog, začaran 41

kršitev človekovih pravic 13-15, 83-84, 93, 94, 136

L

legalizacija bivanja 56, 59, 60, 71, 73

Listina pravic 84

lojalnost 22, 41, 200, 203, 230, 253

M

manjšine 119, 120, 134, 137, 233

narodne/priznane 232, 238

nove/nepriznane 15, 21

marginalizacija 15, 167, 230

Mednarodni pakt o državljanskih in političnih pravicah 84, 85

Mednarodni pakt o ekonomskih, socialnih in kulturnih pravicah 84, 85

meja, državna – glej državna meja

migracije 53-55, 58, 59, 75, 236, 252

odseljavanje 25

priseljavanje 19, 21, 25-29, 33, 39, 41, 220-222, 224, 225, 227, 233, 262

migracijske politike, evropske 15, 54, 55, 57

migranti 55, 169, 196, 225, 229, 252

delavci 15, 70, 75, 164, 165, 168-170

ilegalni/nedokumentirani 15, 58, 75, 124, 182, 258, 263

N

nacija 53, 54, 197-201, 203-205, 209, 229

nacionalizem 9, 15, 24, 134, 194-196, 198-204, 210, 211, 233, 237
 nacionalni interes 59
 nadlegovanje 89, 94, 99, 136
 nadnacionalna identifikacija 27
 namen prebivanja 70
 narod 22, 29, 33, 194, 197, 199-203, 206, 208-211, 221, 22, 224, 226, 227, 229-241
 nasilje, strukturno – glej strukturno nasilje
 neoliberalizacija 20, 24, 30, 39, 42, 61
 Neslovenci 19, 33, 41, 194, 219, 224, 232
 neustavnost 16, 61, 72, 75, 105, 117, 135
 nevladna organizacija 11, 12, 42, 257, 258, 259, 260
 nezakonitost 9, 16, 20, 50, 72, 94, 95, 98, 100, 101, 117, 125, 126, 259 – glej tudi ilegalnost
non sequitur, načelo 87, 95, 125, 126

O

odločba

Ustavnega sodišča št. U-I-284/94 9, 72, 73, 94, 98, 104

Ustavnega sodišča št. U-I-246/02 9, 73, 104, 115

odškodnina 43, 50, 104, 130170, 173, 193, 220

odvzem prostosti 86, 92-95

Okvirna konvencija za zaščito narodnih manjšin 234

opolnomočenje 23, 24, 42, 202, 241

opravičilo za izbris 43, 194

organi, represivni 35, 66, 76, 87

organizacija, nevladna – glej nevladna organizacija

osamosvojitev 11, 14, 15, 19, 47, 53, 54, 57, 58, 65, 68, 69, 72, 73, 75, 84, 115, 117, 118, 134, 137, 144, 199, 202, 215, 225, 227, 229, 230, 236, 237

otrokovе pravice – glej človekovе pravice

P

participacija, politična 60, 263

patriotizem 200

pismo, garantno – glej dokument

plebiscit 22, 73, 118, 203, 221, 222, 229

poenotenje – glej homogenizacija

policija 35, 59, 65, 79, 89, 90, 92-99, 145, 163, 164, 217, 257

Politbarometer 10

politika 10, 105

azilna 57

izključevanja 57, 262

jezikovna 229, 230, 237,

migracijska 15, 54, 55, 57

postfordizem 30

potrdilo o nekaznovanosti 40, 41, 71,

povračilo škode – glej odškodnina

pravica – glej človekovе pravice

Pravilnik o programih za integracijo tujcev 225

prebivališče, prijava – glej prijava prebivališča

prebivanje, dejansko neprekinjeno 73

predsodek 9, 10, 28, 183, 198, 211

preiskava izbrisa 10, 86

prekarnost/prekernost 20, 61

prijava prebivališča 25, 102, 216, 145, 245

pripadnost 22, 196, 197, 199, 200-204, 206, 207, 209, 210, 252-255

prostost, odvzem – glej odvzem prostosti

R

razredni boj 33

rasizem 32, 33, 35, 134, 195, 196, 255

neorasizem 195, 262, 263

kulturni rasizem 195, 196

referendum 10, 14, 33, 111, 117, 118, 237

revščina 34, 40, 87, 88, 127, 128, 137, 165, 166, 168

S

samski dom 25, 26, 28, 97, 169, 217

socialna varnost – glej tudi človekovе pravice

sovražni govor – glej človekovе pravice

Splošna deklaracija človekovih pravic 84, 252

spomin, kolektivni – glej kolektivni spomin

stanovanje 25, 26, 34-36, 88, 114, 127, 129-131, 144, 145, 169, 246

status 9, 11, 40, 53, 55-67, 69-75, 95, 103, 111, 113, 115, 120, 121, 135, 137, 197, 253

begunski 57, 67, 69, 107, 108

odvzem 9, 15, 16, 20, 75, 91, 117, 125, 136, 235

stereotip 9, 10, 14

stigmatizacija 43, 54, 194, 197, 210219, 235

strategije/taktike, preživetvene 15, 31, 60, 74, 99, 127

stroški 36, 183, 186

urejanja statusa 40, 72, 74

življenjski 39, 80
 strukturno nasilje 53
 subjekt, politični 21, 24, 253, 258, 259,
 261-263, 265-267
 suverenost 19, 53, 62, 252, 254, 263, 265,
 266

Š

šovinizem 196, 200, 201, 202
 špekulacija 14, 194

T

taktike – glej strategije
 totalno družbeno dejstvo 61
 tranzicija 15, 19, 20, 42, 54, 61, 205
 travma 24, 102, 152, 161

U

uradništvo 14, 41, 58-60, 66, 73, 86, 97,
 100-103, 105, 109, 114, 118, 171, 216,
 226
 Uredba o integraciji tujcev 225
 Ustava Republike Slovenije 29, 72, 84, 104,
 105, 119, 134, 222, 231, 232
 Ustava SFRJ 29
 Ustava Socialistične republike Slovenije 29,
 221

V

varnost, socialna – glej socialna varnost
 verižno pogojevanje 95, 110, 111
 vizni režim – glej vizum
 vizum/viza 31, 56, 65, 75, 86, 90, 91, 93,
 100, 112, 113, 116, 124, 129, 169, 182,
 191, 218
 vlada 10, 11, 32, 62, 118, 126, 234, 236,
 238, 252, 257, 259
 vojna/vojne razmere 65-67, 69, 86, 87, 91,
 101, 108, 111, 126, 135-138, 146, 157,
 165, 170, 237, 260

Z

zdravje 15, 23, 34, 42, 48, 50, 127, 128,
 132, 149-186, 248
 zdravstveno varstvo 37, 121, 128, 129,
 149, 156, 160, 166, 172, 177
 zdravstveno zavarovanje 15, 37, 48, 50,
 60, 70, 75, 107, 116, 129, 149-152,
 165, 171-176, 179-183, 186
 zdravstvene težave 50, 149, 150, 152,
 156-184, 248

duševne težave 42, 156, 159-163, 165,
 247
 psihične težave – glej duševne težave
 bolezni 15, 60, 70, 80, 127, 129, 149-
 186, 248
 zdravstveno tveganje 15, 150, 164-170,
 181-183
 zdravstvene ustanove 34, 37-40, 70,
 150, 156, 171-175, 177, 184
 samozdravljenje 150, 153, 163, 184
 zgodba 12, 14, 20-23, 42, 43, 63, 67, 83,
 151, 184, 206, 257-258
 pripovedovanje 21-24, 42, 151-152
 uzgodbljanje 151
 Zakon o azilu 56
 Zakon o državljanstvu republike Slovenije 9,
 33, 38, 56, 69, 101, 114, 222
 Zakon o potnih listinah 90
 Zakon o socialnem skrbstvu 38
 Zakon o socialnem varstvu 37-39, 88, 121,
 127
 Zakon o spremembah in dopolnitvah
 Zakona o državljanstvu (ZDRS-Č) 50, 74,
 240
 Zakon o tujcih 16, 56, 58, 72-74, 86, 117,
 130, 192, 194
 Zakon o urejanju statusa državljanov drugih
 držav naslednic nekdanje Jugoslavije v
 Republiki Sloveniji (ZUSDDD) 11, 42, 57, 66,
 69, 72, 73, 94, 105, 135
 Zakon o začasnem zatočišču 56, 106
 Zakon o zaposlovanju tujcev 56, 70, 72

